

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ BİLİM DALI**

18. YÜZYILIN İLK YARISINDA AMİD KAZASI

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Ercan GÜMÜŞ**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ahmet GÜNEŞ**

Ankara-2014

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ BİLİM DALI**

18. YÜZYILIN İLK YARISINDA AMİD KAZASI

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Ercan GÜMÜŞ**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ahmet GÜNEŞ**

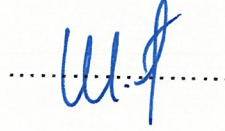
Ankara-2014

ONAY

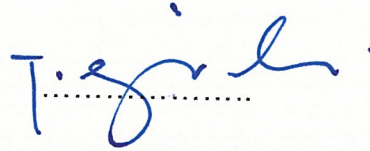
Ercan GÜMÜŞ tarafından hazırlanan “**18. YÜZYILIN İLK YARISINDA AMİD**” başlıklı bu çalışma 14.03.2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Tarih** anabilim/Yeniçağ bilim dalında **Doktora Tezi** olarak kabul edilmiştir.



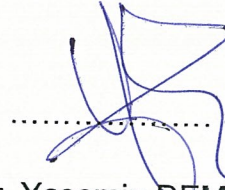
Prof. Dr. Ahmet GÜNEŞ (Başkan)



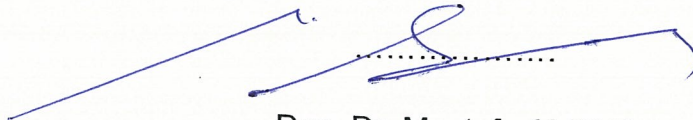
Prof. Dr. Mehmet ÖZ



Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ



Prof. Dr. Yasemin DEMİRCAN



Doç. Dr. Mustafa ALKAN

ÖZET

GÜMÜŞ, Ercan. 18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası, Doktora Tezi, Ankara, 2014.

Bu çalışma, 1655-1751 yıllarına tarihlenen 7 adet şer'iyye sicili defterinden elde edilen bilgilerle Amid'de sıradan bireylerin gündelik hayatlarındaki rutini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. 17 ve 18. yüzyılda hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz Amid şehrindeki sosyal yapıyı ve ekonomik faaliyetleri irdelemektedir.

Hukukun işleyişinin ele alındığı idari-adli bölümde, kadı, mahkeme, mahkeme çalışanları, mahkemenin toplanma biçimleri, mahkemenin coğrafi olarak kaza alanı gibi konular ele alınmıştır. Şehrin fiziki ve askeri-idari yapısı bir başka bölümde ayrıntıları ile izah edilmiştir. Bu bağlamda şehir surları, İçkale, mahalleler, evler, ibadethaneler, medreseler, hamamlar, ticaret mekanları tespiti çalışılmıştır. Şehirde idarecilik yapan paşa ve voyvodalar idare süreleri ile beraber tespit edilmiştir.

Toplumsal hayat irdelenirken evlilik hususunda Amid'de yürürlükte olan başlık parasının aşiret hukukunun bir yansıması olarak şer'i hukukta yer bulabildiği görülmüştür. Yine Amid'de yaşayan zimmîlerde çok eşlilik, çocuk sayısı ve boşanmalar ele alınmıştır. Amid'de seçkin zümreler arasında Millizade, Şeyhzade, Semanzade, Erdebilzade, İskenderpaşazade gibi aileler dikkat çekerken, aşiret ve cemaat yapısının oldukça yaygın ve görünür olduğu tespit edilen bir başka husus olmuştur. Müslüman bu yapının yanı sıra başında şehirde meskun zimmîler ve bunların Müslümanlarla ilişkileri de ele alınmış, bu bağlamda ihtida olgusu tetkik edilmiştir.

Amid'in askeri organizasyonda taşıdığı önem, özellikle çevreye nakledilen tahıl ürünleri ve diğer askeri mevacib (ihtiyaç) belgeler üzerinden tespit edilebilmektedir. Şehirdeki tarımsal üretimin yanında, değirmenler, boyahaneler inceleme döneminde dikkat çeken üretim alanlarıdır. Eyaletteki madenlerden çıkan hammadde şehirde zanaat kolları tarafından işlendiği gibi

Çevreye de nakledilmekteydi. Zengin bir mesleki çeşitliliğe sahip olan esnaf teşitlatı vergi listeleri ve diğer kayıtlardan tespit edilebilmektedir. Şehir için ticaretin de önemli bir gelir kalemi olması yanında bu işlemlerde yasal faizin % 10-15 civarındayken bunun çok üstünde bir oranla tefecilik ve rehincilik yapıldığı da görülmektedir. Satış belgelerinden ise Amid'deki dükkan, menzil, tarım arazisi, hayvan ve köle fiyatları ilk tespit edilen hususlar olmaktadır.

Anahtar Sözcükler:

1. Amid
2. Kadı
3. Mahkeme
4. Osmanlı Devleti
5. Aşiret

ABSTRACT

GÜMÜŞ, Ercan. Amid District In the First Half Of the 18th Century, PhD Thesis, Ankara, 2014.

This study aims to reveal daily routines of ordinary people living in Amid within the context of information gained from 7 court records (Şer'iye Sicilleri) dated between 1655-1751. In addition it probes 17th and 18th centuries economic and social structure in Amid city.

In the administrative-judicial chapter, in which we discuss law process, issues like kadi, court, court workers, gathering styles of the court and geographical domain of the court were discussed. In another part, city's physical and military-administrative structures were explained at great length. In this context city walls, inner parts of fortress, neighborhoods, houses, sanctuaries, madrasahs, baths and trading places were tried to be identified. Pashas and Voivodes governed the city were identified with their governship durations.

While discussing the social life it's found that bride price which exists in Amid found place in ecclesiastics law as a reflection of tribe law. Also polygyny, number of children and divorcements issues in Dhimmi community living in Amid. It's also identified that Millizade, Şeyhzade, Semanzade, Erdebilzade and İskenderpaşazade families were amongst wealthy families of Amid and the tribal structure was exist widely in the whole city. Very close to this Muslim structure, dhimmi citizens and their relations with Muslims were also discussed and conversion fact was examined in this context.

Amid's importance in military organization can be identified especially with the transported cereal products and other military needs to the surrounding areas according to the documents. Besides agricultural production, mills and dyehouses were salient production fields during the researched period. Raw materials mined in the state were transported as well as they were processed by the crafts in the city. Having a wide variety of

fields, craft organizations can be identified with the tax lists and other records. Besides the trade in the city, it was found that danism and pawnbrokership were being executed with the rates over legal interest which was about %10-15. Also, from the sales notes, store, menzil, agricultural field, animal and slave prices were amongst the identified issues formerly.

Keywords:

1. Amid
2. Kadi
3. Court
4. Ottoman Empire
5. Tribe

ÖNSÖZ

Kurulduğu tarihten 20. yüzyıla değin yer aldığı bölgede yönetim merkezi durumundaki Amid, Osmanlı idaresine bağlandıktan sonra da eyalet yönetim merkezi hüviyetini korumuştur. 1960'lara kadar koruduğu fiziki çehresini M.S. 6. yüzyılda edindiğini anladığımız Amid hakkında, 18. yüzyıla dair kapsamlı bir çalışmanın bulunmaması, tez konusu olarak seçilmesinde önemli bir husus olmuştur.

Tezin esasında, 18. yüzyılın ilk yarısını konu edindiği belirtilmelidir. Ancak Amid'e dair en eski tarihli şer'iyye sicilinin 1655 yılına ait olmasından hareketle inceleme döneminin kapsamı bu defterin tarihini de içerecek şekilde genişletilmiştir. Dolayısıyla bölüm başlıklarında tezin zaman sınırını ifade edecek şekilde 17. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın ilk yarısını da kapsayacak bir adlandırma tercih edilmiştir. Mahkeme kayıtlarına yansıyan bilgiler üzerinden zaman sınırını 1655-1751 yılları olarak temel alan çalışma, halkın sosyo-ekonomik durumunu irdeleme konusu edinmişse de aynı zamanda mahkemede ki yapıya ve hukuki sürece de değinmektedir. 4 bölümden oluşan tez çalışmasının temel kaynakları 7 adet Diyarbekir Şer'iyye Sicili defteridir. Bu defterlerin özetlenerek fişlenmesi ile oluşturulan veri bankasına ayrıca mühimme defterleri ve diğer arşiv belgelerinden de bilgiler dahil edilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde Diyarbekir mahkemesi ve kadısı ele alınmaktadır. Genel haliyle hukuki süreci içeren adli-idari yapı burada tartışılmıştır. Mahkemenin toplanma şekilleri, iş yoğunluğu, bağlı kazalar, dava çeşitleri ve mahkeme çalışanları gibi konular bu bölümde ele alınmıştır.

İkinci bölümde şehrin fiziki-idari yapısı irdelenmiştir. Şehrin fiziki yapısı, mahalleler ve konut şeklinde, genelden özele doğru tasnif edilirken, şehirdeki vali, voyvoda ve imam gibi yöneticiler ile şehir yönetiminde yer alan diğer askeri idareciler de ele alınmıştır.

Üçüncü bölüm, 17. yüzyılın ortalarında ve 18. yüzyılın ilk yarısında Amid şehrindeki toplumsal yaşama ayrılmış olup, toplumu oluşturan öğeler

aileden başlanarak dinsel ayrıma kadar uzanacak bir tasnif ile ele alınmıştır. Şehirdeki seçkin zümreler, etnik ve dini gruplar, aşiretler, vakıf ve eğitim kurumları bu bölümde ele alınan bazı konu başlıklarıdır.

Dördüncü ve son bölüm ise şehrin ekonomik ve sanayi faaliyetleri ile vergi ve diğer ödemelerin ele alındığı mali yükümlülükleri konu alan ekonomi bölümüdür. Burada şehir üretimi, meslekler, esnaf grupları, madenler, ticaret ve çevre ilişkileri ele alınmıştır. Ayrıca mukataa sistemi ve Amid'deki uygulamaları, cizye, şehir masrafları ve fiyatlar da ele alınan konular arasındadır.

Bu çalışmanın kaleme alınmasında teknik desteğini esirgemeyen Dr. Veysel Gürhan'a, Dr. Cumali Keskin'e, Dr. Abdurrahman Dünder'a, Doç. Dr. Hüseyin Haşimi Güneş'e, Doç. Dr. M. Zeydin Yıldız'a ve Emin Can'a, zaman ve emek paylaşımı noktasında sorumluluklarımı uzun zamandır üstlenen eşime, ortak zamanlarımızdan çaldığım kızım ve oğluma, nihayet tezi baştan sona en ince ayrıntısıyla gözden geçirerek birikimiyle tahkim eden danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Güneş'e teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xiii
TABLolar LİSTESİ	xv
GİRİŞ	1
1. Araştırma, Konu ve Kaynaklara Dair	1
2. Amid Kazası ve Diyarbekir Eyaleti'nin Coğrafi Konumu ve Tarihçesi	7

BİRİNCİ BÖLÜM

17. YÜZYILIN ORTALARINDA VE 18. YÜZYILIN İLK YARISINDA AMİD KAZASI/MAHKEMESİ

1.1. AMİD MAHKEMESİNİN COĞRAFİ OLARAK KAZA ALANI	11
1.1.1. Amid Kadısına Bağlı İdari Birimler	11
1.2. AMİD MAHKEMESİNİN YERİ VE İŞ YOĞUNLUĞU	13
1.2.1. Mahkeme Binası ve Gece Mahkemesi	15
1.3. AMİD MAHKEMESİNİN TOPLANMA ŞEKLİ	17
1.3.1. Kadı Huzurunda	17
1.3.2. Vali-Paşa Huzurunda	18
1.3.3. Olay Yerinde (Yerinde Ketb ve Tahrir)	24
1.4. AMİD MAHKEMESİNİN ÇEVRE MAHKEMELER İLE İLİŞKİSİ	28
1.5. AMİD MAHKEMESİNİN GÖREVLİLERİ	29
1.5.1. Kadı	29
1.5.1.1. Amid Kadısının Atanması ve Belgelerde Kadılar-Naibler	35
1.5.1.2. Amid Kadısının Görevleri	40
1.5.1.2.1. İdari Yetkileri (Atama Yetkisi)	40
1.5.1.2.2. Askeri Yetkisi	41
1.5.1.2.3. Beledi Yetkisi	43
1.5.1.3. Mahkeme Yanında Sorun Çözme Mercileri	44

1.5.2. Naib	47
1.5.3. Katibler ve Başkatib	54
1.5.4. Muhzırlar ve Sermuhzır	55
1.5.5. Tahtabaşı.....	59
1.5.6. Şühûdü'l-hal.....	60
1.5.7. Tercüman.....	63
1.6. AMİD MAHKEMESİ'NDE GÖRÜŞÜLEN DAVALAR/KONULAR VE NİTELİKLERİ	64
1.6.1. Ceza Davaları	65
1.6.1.1. Katl Davaları ve Mahkemenin Verdiği Hükümler	65
1.6.2. Niza' Davaları	69
1.6.3. Alım-Satım İşlemlerine Dair Kayıtlar	69
1.6.4. Tasdik İçeren Kayıtlar	69
1.6.5. Askeri Nitelikli Kayıtlar (tevezî, elçi masrafı, sefer emri, eşkıya, vergi (seferiyye-hazeriyye), cephane tedariki, menzilciler ve ulaklar hk.)	70
1.6.6. Diğerleri (köle, meslek, anlaşma, hibe, ihtida-mürted, ölüm tescili, resm-i raiyyet, tapu tescil, muhalledfat, cizye davası, arzuhal, mukataat tevcihi, cizye ve ispenç emri, delilik ispatı, sürgün-zina, şartlı tahliye, şecere tescili hk.)	70

İKİNCİ BÖLÜM

17. YÜZYILIN ORTALARINDA VE 18. YÜZYILIN İLK YARISINDA AMİD KAZASI'NDA VE DİYARBEKİR EYALETİ'NDE FİZİKİ VE ASKERİ-İDARİ YAPI

2.1. AMİD KALESİ.....	71
2.2. İÇKALE (SARAY).....	74
2.2.1. Amid/Diyarbakir Paşası ve Bürokrasisi	77
2.2.1.1. 1650-1750 Yıllarında Diyarbakir Eyaleti Paşaları ve Bıraktıkları Eserler	81
2.2.1.2. Diyarbakir Voyvodalığı ve Voyvodalar	87
2.2.1.3. Diğer İdareciler	91

2.2.1.4. İdarecilerden Şikayet	92
2.2.1.5. İdarecilerin Açtığı Davalar.....	99
2.3. MAHALLELER	104
2.3.1. 17. Yüzyıl Ortalarında Mahalleler.....	107
2.3.2. 18. Yüzyılın İlk Yarısında Mahalleler.....	110
2.3.2.1. Müslüman Mahalleleri.....	113
2.3.2.2. Gayrimüslim Mahalleleri	115
2.3.3. 18. Yüzyılın İlk Yarısında Vergi Listelerinde Yer Almayan Mahalleler	117
2.4. EVLER	121
2.5. CAMİ VE MESCİTLER	126
2.5.1. Camiler, Mescitler ve Vakıfları	127
2.5.1.1. Osmanlı Devleti Hakimiyetinden Önceki Eserler	127
2.5.1.2. 1750 Öncesi Osmanlı Döneminde Yapılan Eserler	136
2.6. KİLİSELER	155
2.7. MEDRESELER	157
2.8. HAMAMLAR	162
2.9. BEDESTEN, HAN, KERVANSARAY VE ÇARŞILAR	166
2.10. DİYARBEKİR EYALETİ SANCAKLARI	175
2.10.1. 18. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti Sancakları (1717-1730)	178
2.10.2. Diyarbekir Şer'îyye Sicili Belgelerinde 18. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti Sancakları	180

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

17. YÜZYILIN ORTALARINDA VE 18. YÜZYILIN İLK YARISINDA AMİD KAZASI'NDA VE DİYARBEKİR EYALETİ'NDE TOPLUMSAL HAYAT

3.1. AİLE	182
3.1.1. Evlilik	182
3.1.2. Başlık Parası.....	186
3.1.3. Mehir.....	189
3.1.4. Çokeşlilik (Poligami)	191

3.1.5. Boşanma.....	193
3.1.6. Vasi.....	200
3.1.7. Nafaka	206
3.1.8. 18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid'de Çocuk Sayısı	207
3.2. AMİD'DE SEÇKİN ZÜMRELER (AYAN VE EŞRAF)	209
3.2.1. Millizadeler.....	211
3.2.2. Şeyhzadeler.....	213
3.2.3. Semanzadeler.....	214
3.2.4. Erdebilzadeler.....	218
3.2.5. Diğer Aileler	219
3.3. AŞİRETLER VE CEMAATLER	221
3.3.1. Milli Aşireti.....	223
3.3.2. Kiki Aşireti	229
3.3.3. Karakeçili Aşireti	231
3.3.4. Zırki Aşireti.....	232
3.3.5. Berazi Aşireti.....	233
3.3.6. Türkmen Aşiretler	235
3.3.7. Diğer Aşiret ve Taifeler	235
3.4. GAYRİMÜSLİMLER (EHL-İ ZİMMET).....	247
3.4.1. Gayrimüslimler ve Müslümanlar ile İlişkileri	247
3.4.1.1. Zimmîler ve Temsiliyeti.....	249
3.4.1.2. Amid'de İhtida.....	261
3.5. EŞKIYALIK VAKALARI	263
3.6. AMİD VE DİYARBEKİR'DEKİ VAKIFLAR	267
3.6.1. Müslüman Vakıfları	267
3.6.1.1. Amid İçindeki Vakıflar	269
3.6.1.1.1. Sosyal Hizmet Amaçlı Vakıflar	269
3.6.1.1.2. Dini Hizmet Amaçlı Vakıflar	273
3.6.1.1.3. Eğitim ve Eğitim Amaçlı Vakıflar.....	274
3.6.1.2. Amid Dışındaki Vakıflar	279
3.6.2. Zimmî Vakıfları.....	284

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

17. YÜZYILIN ORTALARINDA VE 18. YÜZYILIN İLK YARISINDA AMİD KAZASI'NDA VE DİYARBEKİR EYALETİ'NDE EKONOMİK HAYAT VE MALİ DÜZEN

4.1. TARIMSAL ÜRETİM, ASKERİ ORGANİZASYON VE NAKLİYE.....	289
4.1.1. Şehirde Üretim.....	304
4.1.2. Değirmenler ve Boyahaneler	308
4.1.3. Bağ-Bahçe Üretimi.....	314
4.2. MADENLER.....	315
4.3. MESLEKLER.....	320
4.4. AMİD'DE TİCARET VE ÇEVRE İLİŞKİSİ.....	340
4.4.1. Yakın Diyarlar İle İlişkiler.....	346
4.4.2. Uzak Diyarlar ile İlişkiler.....	349
4.4.3. Ticari Kapasite ve Ticari İşlemler (Şirket, Faiz, Tefe, Rehinli Borç vb.)	357
4.5. MUKATAA VE TIMAR.....	366
4.5.1. Diyarbekir Voyvodalığı ve Malikane Sistemi	370
4.5.2. Mukataa ve Tımar Satışları	390
4.6. CİZYE	392
4.7. ŞEHİR MASRAFLARI	396
4.7.1. Paşa-Vezir (Beylerbeyi) Masrafları	396
4.7.2. İmdad-ı Hazeriyye.....	399
4.7.3. İmdad-ı Seferiyye.....	400
4.7.4. Menzil ve Ulak Masrafları.....	401
4.7.5. Elçi ve Devlet Erkanı Masrafları	406
4.8. AMİD'DE KULLANILAN PARALAR VE FİYATLAR.....	409
4.8.1. Mülk Satışları ve Fiyatları.....	412
4.8.1.1. Menzil (Konut) Satışları ve Fiyatları	412
4.8.1.2. Tarım Arazisi Satışı ve Fiyatları	420
4.8.1.3. Dükkan Satışları ve Fiyatları	422
4.8.1.4. Hisseli Mülk Satışları	424
4.8.1.5. Satışlarda Sosyal Kimlik ve Cinsiyet.....	425

4.8.2. Hayvan Fiyatları	427
4.8.3. Köle Fiyatları	429
SONUÇ	431
KAYNAKÇA	442
EKLER	456
Ek 1: İbrahim Yılmazçelik'in "XIX. Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır" adlı kitabının eklerinde yer alan 3 numaralı haritadan değiştirilerek hazırlanmıştır	456

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
b.	: Bin
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
D. BŞM	: Divân-ı Hümâyûn Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kalemî
D.BŞM.MLK.	: Divân-ı Hümâyûn Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kalemî Malikane
Der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DŞS	: Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İE. AS.	: İbnü'l Emin, Askeriye
İE. DH.	: İbnü'l Emin, Dahiliye
İE. ML.	: İbnü'l Emin, Maliye
JEH	: Journal of Economic History
JESHO	: Journal of the Economic and Social History of the Orient
KK	: Kamil Kepeci Tasnifi
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
MAD	: Maliyeden Müdevver Defter
MD	: Mühimme Defteri
MŞS	: Mardin Şer'iyye Sicilleri
Neş.	: Neşreden

OA	: Osmanlı Araştırmaları Dergisi
Ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
Sad.	: Sadeleştiren
TD	: Tarih Dergisi
TDEK	: Türk Dünyası El Kitabı
Ter.	: Tercüme eden
TİKA	: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı
TTKong.	: Türk Tarih Kongresi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TKGM KK	: Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime
VD	: Vakıflar Dergisi
VGMA	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
Yay.	: Yayınlayan

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: DŞS 316'daki Kayıtların Aylara Dağılımı (17. Yüzyıl).....	14
Tablo 2: DŞS 592'deki Kayıtların Aylara Dağılımı (18. Yüzyıl).....	14
Tablo 3: DŞS 316'da Yer Alan Katl Davaları	65
Tablo 4: DŞS 313'te Yer Alan Katl Davaları	66
Tablo 5: DŞS 360'ta Yer Alan Katl Davaları	67
Tablo 6: Defterlerde Niza' Belgeleri.....	69
Tablo 7: Defterlerde Yer Alan Alım-Satım Belgeleri	69
Tablo 8: Defterlerde Tasdik İçeren Belgeler	69
Tablo 9: Defterlerde Askeri Belgeler	70
Tablo 10: Defterlerdeki Diğer Belgeler	70
Tablo 11: 17. Yüzyıl Ortalarında ve 18. Yüzyılın İlk Yarısında DŞS Defterlerinde Mehir Ücretleri	191
Tablo 12: 315 Numaralı Tereke Defteri'nde Amid ve Diyarbekir'de Eş Sayısı	192
Tablo 13: 17. Yüzyılın Ortalarında ve 18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası'nda ve Diyarbekir Eyaleti'nde Boşanma	193
Tablo 14: 17. Yüzyılın Ortalarında ve 18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası'nda ve Diyarbekir Eyaleti'nde Görülen Boşanmalarda Kadınların Mahkemedeki Temsiliyeti.....	200
Tablo 15: 1154-1155/1741-1742 Tarihli 315 Numaralı Tereke Defteri'ndeki Müslüman Ailelerin Çocuk Sayısı	207
Tablo 16: 1154-1155/1741-1742 Tarihli 315 Numaralı Tereke Defteri'ndeki Gayrimüslim Ailelerin Çocuk Sayısı	208
Tablo 17: 1153/1740 Yılı Diyarbekir ve Kazalarından Bağdad'a Hınta ve Şaîr Transferi	293
Tablo 18: 1154/1741 Yılı Diyarbekir ve Kazalarından Bağdad'a Hınta Transferi.....	295
Tablo 19: Tevzî Defterlerine Göre Amid'deki Esnaf Grupları	324
Tablo 20: DŞS'deki Müstakil Belgelerde Amid'de Tespit Edilen Meslekler	326

Tablo 21: 1741-1742 Tarihli Tereke Defterine Göre Esnafların Dini ve Servet Durumu	339
Tablo 22: DŞS 313'te (H. 1135-1165) Birden Fazla Mülk Satışının Görüldüğü Mahalleler.....	413
Tablo 23: DŞS 360'da (H.1151-1153) Birden Fazla Mülk Satışının Görüldüğü Mahalleler.....	416
Tablo 24: DŞS 316'da (H. 1065) Birden Fazla Mülk Satışının Görüldüğü Mahalleler	418

GİRİŞ

1. Araştırma, Konu ve Kaynaklara Dair

Bu tez çalışması, sosyal tarih araştırmalarını amaç edinen bir perspektifle, sıradan bireylerin gündelik hayatlarına duyulan bir ilgiden doğmuştur. Çoğunluğu oluşturmasına rağmen hakkında herhangi bir bilginin çok sınırlı olarak ulaşıldığı halk kitlesinin 17. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın ilk yarısına kadar Amid şehrindeki sosyal yapısını ve ekonomik faaliyetlerini irdelemeyi amaçlamaktadır.

Yukarıdaki amaçların yanında konu hakkındaki bazı boşluklar da böylesi bir çalışmaya zemin hazırlamıştır. Açıklamak gerekirse “19. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır” adlı çalışmanın yazarı İbrahim Yılmazçelik, eserin adından da anlaşıldığı üzere 1800’lü yılları şer’iye sicilleri ve diğer arşiv kaynakları üzerinden irdelemiştir. Ancak, konu üzerinde 18. yüzyıl için herhangi bir araştırma yapılmamıştır. 16. ve 17. yüzyıllar için de aynı durumun söz konusu olduğu Amid şehri ve Diyarbakır eyaleti hakkında 17. yüzyılın ortaları ve 18. yüzyılın ilk yarısı için tez çalışmasına temel oluşturacak veriler, sicillerde mevcuttur. Yüzyılın ilk yarısına ait 6 defter, ikinci yarısına ait ise 8 defter mevcuttur.¹ Dolayısıyla yüzyılın ilk yarısına ait 6 deftere, 17. yüzyılın ikinci yarısının hemen başına denk gelen 1065/1655 tarihli 316 numaralı defteri de dahil ederek 18. yüzyılın ilk yarısını irdelemek fırsatı doğdu.

18. yüzyılın ilk yarısı için Amid şehrine ait şer’iye sicili defteri sayısı olması gerekenden çok azdır. Diyarbakır Şer’iye Sicili (DŞS) defterlerinin büyük kısmının ihmaller sebebiyle kaybolduğu düşünülmektedir. 1515 tarihinde Osmanlı Devleti’ne bağlandıktan hemen sonra burada bir kadı’nın

¹ Milli Kütüphane’de Mikrofilm bölümünde 18. yüzyılın ikinci yarısına tesadüf eden Diyarbakır Şer’iye Sicilleri şunlardır: 1- DŞS 267, H. 1201-1202/M. 1788-1789 tarihli 27 poz, 2- DŞS 327, H. 1205-1207/ M. 1792-1793 tarihli 101 poz, 3- DŞS 349, H. 1169-1170/M. 1756-1757 tarihli 25 poz, 4- DŞS 355, H. 1208-1209/M. 1795-1796 tarihli 33 poz, 5-DŞS 359, H. 1204-1205/M. 1791-1792 tarihli 41 poz, 6- DŞS 364, H. 1202-1203/M. 1789-1790 tarihli 54 poz, 7- DŞS 576, H. 1170-1266/ M. 1757-1850 yıllarına ait defterin ilk 5 pozu 18. yüzyıla ait olup toplam 37 poz, 8- DŞS 626, H. 1206-1207/M. 1793-1794 tarihli 33 pozdan oluşmaktadır.

bulduğunu ve mahkemenin düzenli yargılama yaptığını bilmemize rağmen 16. yüzyıla ait her hangi bir defter bulunmamaktadır. 17. yüzyıla ait tek defter vardır ve 18. yüzyıla ait sadece 14 defter bulunmaktadır. Bu olgu defterlerin günümüze değin muhafaza edilemediğini teyit etmektedir.

Ankara Milli Kütüphane'de Mikrofilm Şubesi'nden temin ettiğimiz defterlerin ayrıntılı bir fihrist² çalışmasından sonra tespit edildiği belirtilmelidir. Bunlardan ilki 1065/1655 tarihine ait 316 numaralı DŞS defteridir. Bu defterdeki 162 belgenin hepsi iki aylık bir periyoda aittir. Tez yazım sürecinde tüm bu belgeler birebir Latin harflerine çevrilerek fişlenmiş, tezin veri bankasının ilk kayıtları olarak biriktirilmiştir.

İkinci defter olan 310 numaralı DŞS defteri, 1145/1733 yılına tarihlenmektedir. Bu defterde 35 varak mevcuttur ve 92 belgeden sonrakiler tevzî kayıtları/defterleridir. Tevzîlerden sonraki 22 belge ise tahrif olmuştur. Tahrif olmayanların hepsi özetlenerek çalışmanın veri tabanına dahil edilmiştir.

Üçüncü defter ise 352 numaralı DŞS defteridir ve bu defterdeki ilk 10 varak tez dönemine aittir. Bu belgeler 50 adettir ve 1136/1723 yılına tarihlenmektedir. Anılan belgeler özetlenerek tezin veri tabanına dahil edilmiştir. Defterin bundan sonraki belgeleri 19. yüzyıla ait olduğundan bu kısımlar kullanılmamıştır. Bu defterde de görüldüğü üzere Diyarbakır başlığındaki şer'îyye sicillerinin tasnifi sorun arz etmektedir. Aynı defter bünyesinde, birbirinden çok farklı konu ve tarihlerde belgeler toplanmıştır.

Dördüncü defter ise 313 numaralı DŞS defteri olup toplam 209 sahifeden oluşmaktadır. 1135/1722 ve 1165/1751 tarihleri arasındaki belgeleri muhtevi bu defterden 404 belgenin özeti çıkarılarak tezin veri bankasına dahil edilmiştir.

Beşinci defter, 360 numaralı DŞS defteridir. Bu defter 400 sahifeden oluşmakta ve hepsi 1151/1738-1154/1741 tarihleri arasına dahil olan 631

² Ahmet Akgündüz, *Şer'îyye Sicilleri 1- 2*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.

belgeden müteşekkildir ve bunların hepsinin özeti çıkarılarak tezin veri bankasına aktarılmıştır.

Altıncı bir defter ise 315 numaralı defterdir ve bu defterde yer alan 144 belgenin hepsi 1154/1741-1155/1742 tarihleri arasında yer alan tereke kayıtlarıdır. Elimizdeki tek tereke defteri olması açısından önem arz eden bu defter, diğer defterlerden muhteva açısından farklılık göstermektedir.

Yedinci ve son defter ise 592 numaralı DŞS defteri olup 1136/1723 yılına dair 54 varaktan oluşur.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere tez çalışmasının temel kaynağını oluşturan Diyarbekir Şer'îyye Sicilleri (DŞS) adıyla 7 defter kullanılmıştır. Bunların en eski tarihli 1655 yılına kadar giderken sonuncusu ise 1751 tarihli'dir. Dolayısıyla 95 senelik bir periyotta dağılan belgelerin toplam sayısı ise 1662'dir. Çalışmamızda, bunların hemen hepsi günümüz Türkçesi ile özetlenerek bir veri bankası haline getirilmiştir.

Şer'îyye sicillerinin yanında diğer türdeki arşiv belgelerinin de kullanıldığını belirtmek gerekir. Öncelikle Devlet Arşivleri Daire Başkanlığı'nın yayınladığı Mühimme Defterleri ilk sırada zikredilmesi gerekenlerdir. 15 ve 16. yüzyıllar için müracaat edilen bu kaynaklardan özellikle 6 numaralı defterden diğerlerine göre daha fazla faydalanılmıştır. Ayrıca 3, 7, 12, 82 ve 83 numaralı defterler de taranmıştır.³ Mühimmelerden başka Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan Ahkam Defterleri'nden ilkinin de gözden geçirildiğini belirtmemiz gerekir.⁴ Ayrıca, Osmanlı Arşivi'nde müracaat ettiğimiz Maliyeden Müdevver Defterler'den, Baş Muhasebe Defterdarlığı'ndan, Hatt-ı Hümayun ve beratlardan başka müteferriken müracaat ettiğimiz belgeler çalışmamızın kaynakça kısmında ele alınmıştır.

³ Kullandığımız belgelerin yer aldığı Mühimme Defterleri şunlardır: **3 Numaralı Mühimme Defteri, 966-968/1558-1560**, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1993; **6 Numaralı Mühimme Defteri, 972/1564-1565**, C. I-II, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995; **12 Numaralı Mühimme Defteri, 978/1570-1572**, C. I-II, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

⁴ BOA-A, DVNSAHK-DB-d, 1-1, Muharrem 1155 (Diyarbekir Eyaleti 1 Numaralı Ahkam Defteri).

Anılan kaynakların temel örüntü için kullanıldığı bu çalışmada, analizleri ele alırken kaynağın muhtevası sebebiyle yoruma açık genellemelerden çoğunlukla kaçınılmıştır. Salt olgular üzerinden hareketle tespitlerde bulunulmaya çalışılmıştır. Örneğin künyesinde mahallesi geçen davalının fiziki bölüm kurgulanırken bu künyesine müracaat edilmiştir. Ancak bu davalı veya davacının mahkemede ileri sürdüğü “iddia ve talepleri”, yapılacak yorumların özneliği de göz önüne alınarak zorunlu olmadıkça tartışılmamıştır.

Dönemin geleneksel algısının ve anlam dünyasının okuyucuda şekillenmesi açısından İbn Haldun'a yer yer müracaat edilmiştir.⁵ Özellikle hukuk ve sosyal hayat başlıklarında atıflarda bulunulmuştur.

Amid ve Diyarbakir araştırmalarında değinilmeden geçilmeyecek bazı yazar ve eserleri mevcuttur. Bunları tezdeki kullanımı açısından sıralamak gerektiğinde Evliya Çelebi'nin çizilmeye çalışılan tabloyu bizzat kendince resmeden dönemin tanıdığı bir seyyah ve yazar olması sebebiyle, başta yer aldığı görülecektir. Seyyahın eseri üzerine mevcut çevirilerden Bruinessen-Boeschoten edisyonu tercih edilmiştir.⁶

Şehir tarihini ele alan ikinci bir yazar Abdulgani Efendi'dir.⁷ Kendisinin özellikle Diyarbakir valilerini ve bıraktıkları eserlerini kaleme aldığı çalışmasından ziyadesiyle istifade edilmiştir.

Bir diğer yazar ise Şevket Beysanoğlu'dur ve “Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi”⁸ adlı eserini Basri Konyar, Bedri Günkut ve Usman Eti gibi şehir tarihçilerinin neredeyse aynı adla kaleme aldıkları üzerine bina etmişti. Amid şehri için müstesna bir eser olan bu çalışmadan özellikle fiziki ve idari bölümlerde faydalanılmıştır. Aynı bölümler için ayrıca Metin Sözen'in

⁵ İbn Haldun, **Mukaddime I-II**, (Hazırlayan: Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 2007.

⁶ Martin van Bruinessen- Hendrik Boeschoten, **Evliya Çelebi Diyarbakir'de**, İletişim Yayınları, 2003, İstanbul.

⁷ Abdulgani Fahri Bulduk, **Diyarbakır Valileri**, (Yay. Haz: Eyyüp Tanrıverdi- Ahmet Taşğın), Medrese Yayınları, 2007, Ankara.

⁸ Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi**, DBB Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2003.

“Diyarbakır’da Türk Mimarisi”⁹ adlı eseri, Orhan Cezmi Tuncer’in “Diyarbakır Evleri”¹⁰, “Diyarbakır Camileri”¹¹, “Diyarbakır Kiliseleri”¹² zikredilmesi gereken diğer çalışmalardır.

16. yüzyıl için müracaat ettiğimiz en önemli tarihi vesikalar kuşkusuz ki tahrir defterleridir ve bunları müstakil bir çalışmada bir araya getiren Mehdi İlhan ve eseri “Amid”e de değinilmeden geçilmemelidir.¹³

Tez çalışmaları arasında zikredilmesi gereken ilk çalışma İbrahim Yılmazçelik’e ait “19. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır” adlı doktora çalışmasıdır.¹⁴ Özellikle 19. yüzyıl ile mukayeseleri bu çalışma üzerinden yaptığımızı belirtmek gerekir. Bir başka araştırmacı olan Özlem Başarır’ın “18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbakır Voyvodalığı” adlı doktora çalışmasının mukataa konusunda önemli bir kaynak olduğunu belirtmek gerekir.¹⁵ Araştırmacının bulguları çalışmamızda kullanılmış ve Diyarbakır voyvodaları ile ilgili bulgularına tarafımızdan da eklemelerde bulunulmuştur.

Diyarbakır ve çevresindeki vakıfları ele alan Alpay Bizbirlik’in “16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliğinde Vakıflar” adlı doktora çalışması ile tespit edebildiğimiz vakıflar karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.¹⁶ Ayrıca Mehmet Salih Erpolat’ın “XVI. Yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliğindeki Yer İsimleri” adlı doktora çalışmasından yer isimleri ile ilgili bilgilere müracaat edilmiştir.¹⁷

⁹ Metin Sözen, **Diyarbakır’da Türk Mimarisi**, Diyarbakır’ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, İstanbul, 1971.

¹⁰ Orhan Cezmi Tuncer, **Diyarbakır Evleri**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.

¹¹ Orhan Cezmi Tuncer, **Diyarbakır Camileri**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 1996.

¹² Orhan Cezmi Tuncer, **Diyarbakır Kiliseleri**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 2010.

¹³ Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır)**, TTK, Ankara, 2000.

¹⁴ İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, TTK, Ankara, 1995.

¹⁵ Özlem Başarır, “18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbakır Voyvodalığı”, basılmamış doktora tezi, **AÜSBE Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı**, Ankara, 2009.

¹⁶ Alpay Bizbirlik, **16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliğinde Vakıflar**, TTK, Ankara, 2002.

¹⁷ Salih Erpolat, XVI. Yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliğindeki Yer İsimleri, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış doktora tezi**, Konya, 1999.

Araştırmanın tarih sınırını eldeki şer'îyye sicilleri belirlemiştir. Ayrıca Evliya Çelebi'nin şehri ziyareti de bu tarihe paralellik arz eden önemli bir husus olduğundan başlangıç tarihi olarak 1655 yılı temel alınmıştır.

Sicillerin kullanım yöntemi üzerine şu belirtilmelidir ki öncelikle ilgili şer'îyye sicillerinin hemen hepsi birebir translitare edilerek bir veri bankası oluşturulmuştur. Uzun bir süreçten sonra elde edilen bu veriler konu başlıklarına göre tasnif edilmiş, aranan konuya göre yapılan taramada elde bulunanlar ile bir örüntü oluşturulmuştur. Metot olarak, bütün bir defterde yer alan her belgenin tek tek okunarak belli başlıklar altında tasnif edilmesi ve daha sonra bu başlıkların kendi içinde yorumlanması ile tezler oluşturulmaya çalışılmıştır. Özetle metot olarak mevcut 7 defterden sadece biri üzerine sondaj usulu ile veriler temin edilmiş, diğer 5 defterin hepsi tek tek fişlenmiş, yani günümüz Türkçesi'yle özetlenmiştir. Geriye kalan defter ise bir yüksek lisans çalışması olarak Latinize edildiğinden doğrudan bu çalışma kullanılmıştır.

Tez çalışmamızın kaynağını teşkil eden şer'îyye sicillerinin mahiyeti hakkında da açıklama yapmak gerekmektedir. Bu siciller en kapsayıcı tabirle mahkeme tutanaklarıdır.¹⁸ Toplum bir organizma olarak ele alınırsa hukukun bu organizmanın sindirimine tekabül ettiğini iddia etmek abartıya kaçmaz. Şu durumda bu çalışma sindirimden hareketle organizmanın nasıl beslendiğini ve neleri tahliye ettiği sorusuyla ilgilenmektedir. Mahkemeye gelen davalar ve verilen hukuki hüküm ya da kayıtlar, bize inceleme dönemindeki sosyal ve ekonomik hayat hakkında tahliller yapma imkanı vermektedir. Araştırma sürecinde mümkün olduğunca bunu yapmaya çalıştık.

¹⁸Bu konuda müracaat edilecek geniş bir referans aralığı mevcut olsa da bazıları şunlardır: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Şer'î Mahkeme Sicilleri" **Ülkü Mecmuası**, C. IV, S. 29, Ankara 1935, s. 365–368; Halil İnalıcık, "Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak", **AÜDTCFD**, 1/1, 1942, S. 89-96; Halit Ongan, **Ankara Sicilleri I-II**, Ankara 1974; Osman Ersoy, "Şer'îyye Sicillerinin Toplu Kataloguna Doğru", **AÜDTCFD**, XXI/3-4 (1975); Yusuf Hallaçoğlu, "Şer'îyye Sicillerinin Toplu Kataloguna Doğru, Adana Sicilleri", **TD**, 30 (1976); Mücteba İlgürel, "Şer'îyye Sicillerinin Toplu Kataloguna Doğru", **TD**, 28-29 (1975); Cahit Baltacı, "Şer'îyye Sicillerinin Tarihsel ve Kültürel Önemi", **Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu**, İstanbul 1985, s. 127-132; Mehmed İpşirli, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer'îyye Sicilleri", **Tarih ve Sosyoloji Seminerleri** (28-29 Mayıs 1990), Bildiriler, İstanbul 1991, s. 157-162.

Kadı'nın yargılama metodu, hukuki argümanlar, hukuk kurallarının zorlanması ya da kanunun etrafından dolanmak gibi birçok istismar bu çalışmada rahatça fark edilmiş ve metin içinde ele alınmıştır. Belgeleri ele alırken "tüm kayıtlar salt mutlak doğruyu yansıtmaktadır" gibi bir dogmayla hareket edilmedi. Tersine mahkemeye gelenin talebinden kadının verdiği hükme kadar tüm yargı süreci tenkit süzgecinden geçirilerek incelenmeye çalışıldı.

Bu tez çalışması, evrensel hukuk normlarının henüz oluşmadığı geleneksel bir dünyada yaşayan toplum bireylerinin, yerel ulema bürokrasisinin amiri durumundaki kadı'nın kayıtlarına yansıyan belgelerdeki görünümünden oluşturulma gayretindedir. Dolayısıyla kaynağın kendini haklı çıkarma reflekslerinin kurbanı olma tehdidiyle karşı karşıyadır. Ayrıca günümüz değerlerinin kuşattığı ve tarafsızlığını kaybetmek tehdidiyle karşı karşıya olan araştırmacıların değerlendirmeleri de bir başka açmaz olarak çalışmayı zorlaştırmaktadır. En azından şu söylenmelidir ki çalışmanın iddiaları ve tezleri en düşük düzeyde değerlendirme ve teşhislerden oluşmakta, ağırlıkla elde olan belgeler ile yine o güne ait paralel metinleri göz önünde tutmaya çalışmaktadır. Bu paralel metinler çoğunlukla dini metinlerdir ve kıyaslama ise kadı'nın defterindeki belgelerden yapılmaktadır.

2. Amid Kazası ve Diyarbekir Eyaleti'nin Coğrafi Konumu ve Tarihçesi

İnceleme konusunun mekan sınırını oluşturan Diyarbekir Eyaleti ve özelde Amid, coğrafi konumunun getirdiği ayrıcalıklardan olsa gerek, tarihin hemen her döneminde içerisinde yer aldığı yönetim organizasyonlarında başat bir rol almış ve geniş bir idari sahanın hem isimlendirilmesine yol açmış hem de buranın idare merkezi olmuştur.

Şehre ve bölgeye adını veren Amid, Dicle'nin yukarı havzasında, nehrin sağ kıyısına hakim bir mevkiide ve denize 650 metre yüksekliktedir. Kuzeyinde, Kuzey Doğu Anadolu Toroslari, güneyinde, Karacadağ ve Mardin

Eşiği arasında çanak gibi çukur bir bölgeye merkez olmaktadır. Bunun yanında gelişimini kuzey ve doğusundaki yüksek dağlık alanlar ile güneyindeki çöller arasında büyük mıntıkları birbirine bağlayan anayollar üzerinde yer almasına bağlamak gerekmektedir. Bu yollardan en mühimi Anadolu'dan ve Suriye'den gelerek Irak'a giderdi. Akdeniz Kıyıları'nı Basra Körfezi'ne bağlayan bu kısa yoldan Diyarbakir'den bir ikinci yol ayrılarak, kuzeydeki dağlar arasından Harput ve Sivas üzerinden Samsun'a iniyor ve bu surette Mezopotamya ile Karadeniz Kıyıları'nı birbirine bağlıyordu. İkinci bir yol ise Diyarbakir'i, Bitlis ve Van Gölü Havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a bağlıyordu.¹⁹

Şehir tarihsel süreçte farklı adlarla anılmıştır. Bilinen en eski kayıta Asur hükümdarı Adad-Nirari (MÖ 1316-1281) döneminde "Amidi" veya "Amedi" şeklindedir. Roma ve Bizans Devletleri'ne ait kayıtlarda "Amid, O'mid, Emit, Amide" adlarına rastlanmaktadır. Şehrin surlarındaki siyah taştan kaynaklı "Kara Amid" adı ise Arapça "Amid-i Sevda" olarak da ün salmıştır.²⁰

Amida adı İslam döneminden sonra Amid şeklini almıştır. Müslüman Arap fetihlerinden (639) sonra Rebia Araplarının iki büyük kabilesinden olup Dicle kenarlarında yaşayan Bekir bin Vâil kabilesinin yayıldığı topraklara Diyar-ı Bekr denmiştir. Bu ad zamanla Diyarbakir şekline dönüşmüştür.²¹

Şehrin adının genellikle bölgeye de verildiği daha önce de vurgulanmıştı. İslam fetihlerinden sonra Diyarbakir, esasen "Cezire" bölgesinin kuzeyini ifade etmek için kullanılmıştır.²² İnceleme dönemimizdeki birçok belgede şehir merkezine "Medine-i Amid" dendiği görülürken, idari bölge için "Eyalet-i Diyarbakir" ifadesi kullanılmıştır. İnceleme dönemine ait belgelerde bazen Amid adının Diyarbakir yerine kullanıldığına da rastlanmıştır.

¹⁹ Mükrimin H. Yınanç, "Diyarbakir", **İA**, c. III, Eskişehir, 1997, s. 601.

²⁰ Rıfki Arslan, "Diyarbakir Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu", **Diyarbakir: Müze Şehir**, Hazırlayanlar: Şevket Beysanoğlu-M. Sabri Koz-Emin Nedret İşli, YKY, İstanbul, 1999, s. 81.

²¹ Nejat Göyünç, "Diyarbakir", **DİA**, c. 9, İstanbul, 1994, s. 465; Mükrimin H. Yınanç, "Diyarbakir", **İA**, c. III, Eskişehir, 1997, s. 601.

²² İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir**, TTK, Ankara, 1995, s. 2.

Şehrin, Bizans Devleti'nden Osmanlı Devleti'ne bağlandığı uzun dönemde, 639 yılındaki İslam fethinden sonra, sırasıyla Emeviler, Abbasiler, Şeyhoğulları, Hamdaniler, Büveyhoğulları, Mervaniler, Selçuklular, Nisanoğulları, Artuklular, Eyyubiler, Timur Devleti, Karakoyunlu ve Akkoyunlu idarelerinde kaldığını belirtmek gerekir.²³

Diyarbakir ve Amid'in 1507 yılında Safeviler'in eline geçtiği, buraya vali olarak Ustaclu Muhammed Han'ın atandığı bilinmektedir. Ancak Ustaclu Muhammed Han iki sene sonra şehre gelebilmiştir. Çünkü buranın idaresini elinde tutan Kayıtmaz, şehri terk etmemiştir. 1514 Çaldıran Savaşı sonrasında Ustaclu Muhammed Han hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine İdris-i Bidlisi'nin Doğu Anadolu'daki Sünni beylikleri ve aşiretleri Osmanlı tabiyetine ikna etmesiyle Amid ahalisi de Safeviler'e karşı ayaklanarak burada bulunan askeri kuvvetlerin bir kısmını öldürmüş, bir kısmını da şehri terk etmeye zorlamıştır. Şehir ahalisi, Osmanlı idaresine bağlanmak gayesiyle Yavuz Sultan Selim'e itaat bildirmiştir. Bunun üzerine Safevi kumandanlarından Kara Han, şehri bir yıl süresince kuşatmıştır. Osmanlılar, dergah-ı ali müteferrikalarından Amidli Yiğit Ahmed Paşa'yı maiyetindeki askerlerle desteğe göndermişse de Bıyıklı Mehmed Paşa ve Rum Beylerbeyi Şadi Paşa'nın kumandasındaki esas Osmanlı birliklerinin yetişmesiyle şehir kurtarılabilmiştir. Böylece, 10 Eylül 1515 tarihinde şehrin etrafındaki Safevi kuşatmasını kaldıran Kara Han, Mardin tarafına çekilirken Amid, Osmanlı idaresine girmiştir.²⁴

Diyarbakir Eyaleti'nin tamamıyla Osmanlı idaresine bağlanması, Amid şehrinin fethinden 2 yıl sonra, ancak 1517'de gerçekleşmiştir. Mayıs ayının ortalarında Mardin-Koçhisar tarafındaki Dede Kargın mevkiinde yapılan savaşta Osmanlı kuvvetlerinin başındaki Diyarbakir Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa, Safevi kuvvetlerini kesin bir yenilgiye uğratmıştır. Safevi

²³ İbrahim Yılmazçelik, **a.g.e.**, 3-5.

²⁴ İbrahim Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 7-8; Nejat Göyünç, **a.g.m.**, s. 466.

kumandanı Kara Han, bu savaşta hayatını kaybetmiştir. Böylece Diyarbekir bölgesi tamamen Osmanlı idaresine bağlanmıştır.²⁵

Amid şehrinin Osmanlılar'a bağlanmasından hemen sonra 4 Kasım 1515 tarihinde burada merkezi Amid olan Diyarbekir Beylerbeyliği kurulmuş ve başına Bıyıklı Mehmed Paşa tayin edilmiştir. 1517 yılındaki kesin zaferden bir yıl sonra 1518 yılında bölgenin tahriri yapılmıştır ve bu tahrire göre Amid, Mardin, Sincar, Berriyecik, Ruha, Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapgir, Kiğı ve Çemişgezek'ten oluşan 12 sancak mevcuttur. Kısa süre sonra yeni bir düzenleme ile sancak sayısı 14'e çıkmıştır. 1522 yılında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde 16 kale, 29 şehir (nefs), 2876 karye, 1039 mezraa vardı. Anılan sancakların yanında yurtluk-ocaklık statüsüyle idare edilen Atak, Palu, Eğil, Çabağcur, Sasun, Tercil, Kulp, Bitlis, Cizre, Genç, Çüngüş, Hısn-ı Keyfa da beylerbeyliğine bağlıydı. Bağdat'ın fethinden sonra Ane, Hit ve Musul, Bağdat Beylerbeyliği'ne, Urfa'nın bazen Rakka'ya bazen Diyarbekir'e bağlandığı görülmektedir. 16. yüzyıl ortalarından sonra ise Bitlis, Van Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır. 17. yüzyılın ortalarında ise Cizre, Eğil, Genç, Palu ve Hazzo birer hükümet olarak Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır.²⁶ Özetle, çizilmeye çalışılan eyaletin idari yapısı hakkındaki tablo, 17 ve 18. yüzyıl sancaklarını da içine alan bir başlıkla "Fiziki ve Askeri-İdari Yapı" da ele alındığından ayrıntısına daha fazla değinilmeyecektir.

Amid Şehri ve Diyarbekir Eyaleti 17. yüzyılın ortalarında ve 18. yüzyılın ilk yarısında da Osmanlı Devleti için hayati bir öneme sahip olmuştur. Özellikle askeri ve idari fonksiyonu burayı çevresinden belirgin olarak ayırıştırıp ön plana çıkarırken, beraberinde şehirde bir ümran ve hadaret ortamı oluşturmuştur. Anılan dönemde meydana gelen sosyal ve ekonomik yapı incelenmeyi hak etmektedir.

²⁵ İbrahim Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 8.

²⁶ Nejat Göyünç, **a.g.m.**, s. 469.

BİRİNCİ BÖLÜM

17. YÜZYILIN ORTALARINDA VE 18. YÜZYILIN İLK YARISINDA AMİD KAZASI/MAHKEMESİ

1.1. AMİD MAHKEMESİNİN COĞRAFİ OLARAK KAZA ALANI

Amid mahkemesinin irdelenmesi konusunu öncelikle mahkemenin yetki alanı nereleri kapsardı? Sorusuyla ele almak gerekecektir. Bu konuda girizgah olarak şu söylenmelidir ki Diyarbakır beylerbeyliğinin yetki alanı aynı zamanda mahkemenin de yetki alanıdır. Her ne kadar Amid kazası ve kazanın başında kadısı mevcut olsa da taranan belgelerde görüldüğü üzere çoğunlukla nefs-i Amid'in mahalleleri ve sınırı dahilinden davalar kabul edilmektedir. Ancak mahkemenin beylerbeylik sahasındaki diğer kadılık ve niyabetin davalarına baktığı da görülmektedir.

1.1.1. Amid Kadısına Bağlı İdari Birimler

İncelenen belgelere göre 1655-1751 tarihleri arasında davaların geldiği kazalar diğer deyişle Amid kadısına müracaat eden idari birimler şöyle sıralanabilir:

- 1- Atak Sancağı²⁷
- 2- Birecik Kazası²⁸
- 3- Pertek Sancağı²⁹
- 4- Cabağcur Sancağı³⁰
- 5- Cezire Kazası³¹

²⁷ DŞS, 316-7-29, 25 Cemaziyevvel 1065. (Burada Diyarbakır Şer'iyeye Sicili, DŞS olarak kısaltılmıştır. İlk sayı defter numarasını, ikinci sayı sayfa numarasını, üçüncü sayı ise belge numarasını göstermektedir.)

²⁸ DŞS, 316-12-61, 3 Cemaziyelahir 1065.

²⁹ DŞS, 316-20-106, 10 Cemaziyelahir 1065.

³⁰ DŞS, 316-9-40, 27 Cemaziyevvel 1065; DŞS, 316-18-91, Cemaziyelahir 1065.

- 6- Çüngüş Nahiyesi/Kazası³²
- 7- Ergani Kazası³³
- 8- Eğil Kazası³⁴
- 9- Hasankeyf Kazası³⁵
- 10- Hasfa Kazası³⁶
- 11- Hazzo Kazası³⁷
- 12- Harput (Harperet) Kazası³⁸
- 13- Kahta Kazası³⁹
- 14- Lice Kazası⁴⁰

³¹ DŞS, 316-9-39, 27 Cemaziyevvel 1065.

³² DŞS, 352-4-9 numaralı belgede Çüngüş nahiyesi Eyatahir karyesinden Rahime adlı hanım es-seyyid Ömer'den şikayetçi olmakta ve kendisini zorla alıkoyup hamile bıraktığını iddia etmektedir. Ayrıca burası bazen kaza olarak da tanımlanmıştır. 1155/1744 tarihli bir belgede Çüngüş kazası maden eminine gönderilen hükümde bu yer kaza olarak tanımlanmaktadır. (bkz.: BOA-A, DVNSAHK-DB-d, 1-1, Muharrem 1155.)

³³ DŞS, 360-361-1. (Bağ satışı yapan kişi aslen Erganili olup Amid'de sakindir. Sattığı bağ Ergani'dedir. Bu davaların neden Amid kadısına geldiği sakin olunan yerle izah edilebilir.) Bir başka mülk satışı da Ergani'ye bağlı Gedik adlı köy sakini Haço bin Hızır tarafından yapılmıştır. Bu kişi mahkemede Hüseyin bin Hızır önünde Eğil kazasındaki Hazaran adlı köydeki 410 mekik gurme bağını Hüseyin'e 74 guruşa satmıştır. Bkz.: DŞS, 313-145-1. Erganili zimmî Haçedor Amid'deki evini 230 guruşa satmıştır. Alıcı ise Halil Ağa bin İbrahim Ağa adlı kişidir. Bkz.: DŞS, 360-240-2.

³⁴ DŞS, 360-359-2 numaralı belgede bir yaralama davası Eğil kurallarından birinden Amid mahkemesine gelmiştir. Ayrıca DŞS, 360-339-1 numaralı belgede Eğil'e bağlı Anşerid köyünden iken katlen öldürülen Osman bin Abdullah'ın diyet davası Amid mahkemesinde görüşülmüştür. Bir başka belgede (DŞS-313-151-2) ise Eğil kazasına bağlı Terib adlı köyden iken katlen öldürülen Osman bin Halil'in varisleri Ömer bin Veli ve (isim yok) bin Resul önünde diyeti olan 80 guruş üzerine anlaşmışlardır.

³⁵ DŞS, 360-362-2, vakıf olarak kullanılan değirmenin mülkiyeti üzerine çıkan anlaşmazlık davacı lehine çözülmüştür. Davacı aslen Hasankeyfli olup mülkü ve anlaşmazlığı bulunanlar Hasankeyf'te bulunmaktadır. Bu davaların neden Amid kadısına geldiği sakin olunan yerle izah edilebilir.

³⁶ DŞS, 313-163-2, bu tevzi kaydına göre bu yıl (1159) Musul, Bağdat ve Tatvan'a 50.000 keyl hinta ve 70.000 keyl şaîr, Tatvan'a ise 20.000 keyl hinta ve yine 20.000 keyl şaîr gönderilmesi kararlaştırılmış, her iki mübayaadan 808 keyl-i İstanbuli ve 5 semen şaîr nefsi Hasfa'ya tevzi olunurken teslimat yapılmış ve ödemeler kaydedilmiştir. 15 Zilkade 1159.

³⁷ DŞS, 360-312-3 numaralı belgede aslen Hazzo kazasından olup Amid'de bi-l-müsâfere sakin Ekrad taifesinden İbrahim bin Resul mahkemede Müderriszade Gasım Efendi önünde üzerine dava açıp bundan 2 ay önce kaybolan katırının şu anda kendisinde olduğunu ve verilmesini talep etmiş, mahkeme sonunda lehine karar vermiştir. 2 Cemaziyelahir 1152.

³⁸ DŞS, 360-332-2 numaralı belgede aslen Harputlu olan Süleyman kayıp katırının Mardinli İyle adlı zimmide olduğunu ve sorulmasını talep etmektedir. DŞS, 313-118-2 numaralı dava da bir katl davası olup davasını ispat edemeyen davacı davalı ile davadan men edilmiştir. DŞS 313-112-1 numaralı belgede ise buradan gelen bir diyetin varislerce teslim alınması ve aralarında paylaşımını içermektedir.

³⁹ DŞS, 316-11-54, Cemaziyelahir 1065.

⁴⁰ DŞS, 360-245-3 numaralı belgede eşiği kaybolan davacı Lice kazasındandır ve davasını kazanır. Ayrıca bu belge bize tevzi vb. belgelerde karşılaşmadığımız Lice kazasının mevcudiyeti hakkında kesin bir bilgi verir. Tevzi listelerinde yer almayan kazayı bu belgede tespit edebiliyoruz. İ. Yılmazçelik bu kazanın 1839 tarihinde belgelerde görüldüğünü kaydeder (bkz. a.g.e., s. 135.). Oysa

- 15- Mardin Kazası⁴¹
- 16- Mihranî Kazası⁴²
- 17- Palu Kazası⁴³
- 18- Salad Kazası⁴⁴
- 19- Savur Kazası⁴⁵
- 20- Siverek Kazası⁴⁶
- 21- Tercil Kazası⁴⁷
- 22- Telbismiye Kazası⁴⁸

1.2. AMİD MAHKEMESİNİN YERİ VE İŞ YOĞUNLUĞU

Amid mahkemesine gelen davaları incelerken elimizde sağlıklı bilgi alabileceğimiz ilk defterin 1065/1655 tarihli 316 numaralı defter olduğu görülmüştür. Diğer defterlerde farklı yıllar ve aylardan belgelerin bir arada bulunması bizi defterlerin gelişi güzel toplandığı sonucuna götürmektedir. Mahkemenin iş yoğunluğu hakkında sağlıklı bir fikir alacağımız bu defterde ise birbirini takip eden iki aylık bir periyotta sıralanmış kayıtlar yer almaktadır. Eklemek gerekir ki bu kayıtlar arasında merkezden gelen emir ve fermanlar ile tevzîlere dair tutanak yer almamaktadır. Yani belgelerin hemen hepsi

bu bilgi tevzî listeleri üzerinde doğrulanabilir ancak tek tek belgeler incelendiğinde yanıltıcı olmaktadır. Tersine bu belge ile 22 Muharrem 1153/1740 tarihinde Lice'nin bir kaza olduğunu ve buradan Amid kadısına dava getirildiğini tespit edebilmekteyiz.

⁴¹ DŞS, 316-4-12 numaralı davada Mardinli zimmî Emirze bir başka Mardinli zimmî olan Mardoros üzerine dava açıp 31 gurus alacak iddia etmiş ancak davasını isbata güç yetirememiştir.

⁴² DŞS, 313-100-1 ve 2, Receb 1159.

⁴³ 1136 mübayaasında Teşli Mehmed Ağa buradan 3000 keyl-i İstanbuli hinta ve 7000 keyl-i İstanbuli şaîr toplamaktadır. DŞS-352-5-10.

⁴⁴ DŞS, 313-101-1, Receb 1159. Katl davasının diyetle hallini içeren belgedir.

⁴⁵ DŞS, 313-117-2. Bu davada ele alınan konu bir katl davasıdır.

⁴⁶ DŞS, 360-369-1; DŞS,360-368-3; DŞS, 360-240-1 numaralı belgede ise mukataadan hissesini satan kişi bu kaydı Amid kadısının huzurunda yapmıştır. Alıcı ise Siverek Cami-i Kebir mütevellisidir. DŞS-360-57-1 numaralı belgede yine mukataa gelirlerinin Siverek Cami-i Kebir Vakfına devredilmesi ile ilgilidir.

⁴⁷ DŞS, 313-159-2. Bu davada Diyarbekir eyaletine bağlı Tercil kazasında "Raskelkayn" adlı karye sakini Osman bin Ahmed mahkemede "Koçgar" adlı köyden Abbas bin Yusuf üzerine dava açıp "bundan 5 sene önce babamdan kalan 40 kile olmak üzere 2 kıta harmanı babamız Yusuf öldükten sonra Abbas fuzulen zabt etmiş talep ederim" demiştir. Davalıya sorulmuş, o da inkar etmiştir. Mahkeme delil istemiş, davacı ispat edememiş ve "şahidim yoktur" deyince davadan men edilmiştir. 25 Rebiülevvel 1160.

⁴⁸ DŞS, 313-107-1, 15 Safer 1159.

mahkeme toplantı tutanağıdır. Böylece bu defterin sunduğu nispeten düzenli bilgi ile 17. yüzyılda Amid mahkemesinin iş yoğunluğu hakkında bir kanaat edinmek mümkündür. Cemaziyelevvel ayındaki 43 kayıt ile Cemaziyelahir ayındaki 110 ve tarihsiz 9 kaydı toplayıp ikiye bölersek Amid mahkemesinde aylık ortalama en az 80 işlem yapıldığı sonucuna ulaşırız ki bu da bir günde en az 3 veya 4 kayıt sayısı demektir. Bu tarihlerde yani 17. yüzyılda Ankara'da gündelik kayıt ortalamasının ise 2-3 arasında olduğunu bilmekteyiz.⁴⁹

Tablo 1: DŞS 316'daki Kayıtların Aylara Dağılımı (17. Yüzyıl)

H. 1065 M. 1655	Cemaziyelevvel	Cemaziyelahir	Tarihsiz	Toplam	Günlük ortalama
316 DŞS	43	110	9	162	3

Elimizdeki defterler arasında belgelerin tasnifi ve tarihi olarak birbirini takibi açısından doğru olabileceği kanaati veren bir diğer defter ise 592 numaralı defterdir. Buna göre belgelerin aylara dağılımı aşağıdaki şekildedir.

Tablo 2: DŞS 592'deki Kayıtların Aylara Dağılımı (18. Yüzyıl)

H. 1135 M. 1722	1135 Zilkade	1135 Zilhicce	1136 Muharrem	1136 Safer	1136 Rebiülevvel	1136 Rebiülahir	Toplam	Günlük Ortalama
592 DŞS	7	41	41	48	24	16	179	1

Yukarıda tablonun başındaki ilk ayda belge sayısının az olmasının sebebi, defterin ayın ortasından sonra başlamasıdır. Yani önceki günlere ait belgeler bugün maalesef yoktur. Son ayın belge azlığının sebebi ise defterin yirminci günden sonra kesilmesidir. Bu ortalama ile aylık 29 ve günlük 1 işlem ortalamasına ulaşılmaktadır. Ancak önceki iki sebepten ortalamalara ilk ve

⁴⁹ Hülya Taş, **XVII. Yüzyılda Ankara**, TTK, Ankara, 2006, s. 155.

son ayları almadan devam etmek gerekecektir. Buna göre ise aylık işlem sayısı 38 olacaktır.

Ancak bu ortalamaların genel duruma bir gösterge olamayacağı düşünülmektedir. Çünkü bir yüzyıl önce aylık ortalama 80 civarında olan işlem sayısı 70 yıl sonra neden yarı yarıya düşmektedir? Tersine artan nüfus ile birlikte bu oranın da artması beklenmektedir. Burada elimizdeki kaynakların muhtevası sorunu ile karşılaşmaktayız. Gün gün tutulan defterlerin bugün mevcut olmaması sebebiyle doyurucu bir bilgiye ulaşmak bu dönem için oldukça zor görünmektedir.

1.2.1. Mahkeme Binası ve Gece Mahkemesi

Amid mahkemesinin müstakil bir bina dahilinde muayyen bir mahalde toplandığını gösteren kesin bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak Evliya Çelebi 17. yüzyılda şehirdeki 75 büyük konak ve saraydan bahsederek bunlar arasında vali ve kethüda sarayından sonra üçüncü sırada “Mevlana Sarayı”nı zikreder.⁵⁰ Eğer mahkeme müstakil bir yerde yapılacak ise bu sarayın halka açık kısmında mahkemenin kuruluyor olabileceğine ihtimal verilebilir. Ancak mahkemenin toplanma şekillerine bakarak bazı fikirler de ileri sürülebilir. Birincisi, aşağıda da belirtileceği üzere mahkeme binası paşanın iç saraydaki odalarından biridir. Bizi böyle düşünmeye iten sebep ise meclis-i şer’înin paşanın sarayında ve kethüdanın odasında toplanmasıdır.

Gece mahkemesi olgusunun varlığı, mahkeme kurma işinin müstakil bir evden ziyade korunaklı bir binada yapılması zorunluluğunu gerektirmektedir. Dolayısıyla mahkemenin paşaya ait iç saraydaki odalardan birinde yer alabileceği ihtimali kuvvet kazanmaktadır. Elimizdeki 1065/1655 tarihli bir belge mahkemenin gece vakti dava kabul ettiğini göstermektedir. Buna göre “Medine-i Amid’de Bekir Beşe tarih-i kitab gecesini ba’da’l-’aşa (yatsıdan sonra) mahfel-i kazada hazır olub takrir-i kelim edub Medine-i

⁵⁰ Bruinessen-Boeschoten, a.g.e., s. 266.

mezbure mahallatından Gülmez-i kebir ile Gülmez-i sagir mahallesi beyninde Dilaver bin Abdullah nam kimesneyi mecruh eylemişler hala savb-ı şer'î şerifden üzerine varub müşahade ve keşf olunmasıçün naib taleb iderim” demiş ve Mevlana Abdullah Efendi tayin ve irsal olmuştur.⁵¹

Yukarıda tasvir edilen duruma müdahaleye giden bilirkişi esasen nöbetçi olarak kazaya bakan naib olmalıdır. Görüldüğü üzere gece-gündüz çalışılan bir mahkemenin bir ev dahilinde olması zayıf bir ihtimal olarak kabul edilmelidir. Muhtemelen bu olgudan hareketle mahkemenin kadının evinden veya sarayından farklı olarak İçkale'de saray içerisinde sabit bir mekan olması daha ikna edici görünmektedir. Ayrıca tahriri talep eden kişinin sabit olan bu yere gelmesi buranın halk arasında mahkeme olarak bilindiğine de işarettir.

17. yüzyılda Ankara'daki kaza kurumunda da bir gece mahkemesinin mevcudiyeti kaydedilmiştir.⁵²

Mahkemenin yeri meselesine tekrar dönülecek olursa, ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki Evliya Çelebi'nin eserinde belirttiği mevlanaya bağlı çalışanlar⁵³ da esasen mahkeme bürosunun askerilerin yaşadığı iç sarayda korunaklı bir binada bulunması gerektiği fikrini desteklemektedir.

Mahkemenin yeri konusunda ikinci görüş kadının evi üzerinedir.⁵⁴ Ancak Amid mahkemesinin tuttuğu binlerce belgede böyle bir tespiti temellendirecek yahut destekleyecek bir bulguya rastlanmamıştır.

⁵¹ DŞS, 316-18-94, Cemaziyelahir 1065.

⁵² Hülya Taş, **a.g.e.**, s. 70.

⁵³ Buna göre “Mollanın, ruus-ı humayun ile padişahın verdiği Dergah-ı Âli kapıcılarından olan keçeli muhızırbaşısı ve keçeli yeniçeri çuhadarı vardır.” Bruinessein, **a.g.e.**, s. 305. Hakikaten böylesine bir maiyeti olan kadının bu işleri sivil bir evde yapması fikri en azından Amid şehri için uygun görünmemektedir.

⁵⁴ Robert Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, I. Cilt, çev.: M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan, TTK, Ankara, 1990, s. 126.

1.3. AMİD MAHKEMESİNİN TOPLANMA ŞEKLİ

Belgeleri tasnif ederken mahkemenin ve mahkeme üyelerinin bir araya gelmesi, yani “meclis-i şer’î”nin toplanma biçimi, vurgulanması gereken bir husus olarak mütalaa edilmiştir. Defterlerdeki tüm kayıtlar toplantı sonrası tutulmuş kayıtlar değildir. Merkezden gelen emirler, atama yazıları, tevzîler, askeri emirler, fermanlar, ödemeler, arzuhal vb. belgeler hariç tutulacaktır. Bu konu, özellikle mahkemenin dava düzeni aldığı yani bir kadı ve şühûdü’l-hal önünde yapılan işlemleri kapsayan belgeler üzerinden değerlendirilecektir. Bu haliyle ise mülk satışları, niza davaları, anlaşmalar vb. gibi mahkeme önünde gerçekleşen oturumlar ele alınmıştır. İncelenen belgelerde bir kadı ya da naib idaresindeki mahkemenin üç şekilde toplandığı görülmüştür.

1.3.1. Kadı Huzurunda

Mahkemenin en sık toplanma biçimi olan bu tasnifte duruşma doğrudan kadının huzurunda yapılmaktadır. Sayısal verilerle özetlemek gerekirse Amid mahkemesinde merkezden gelen emir, ferman, atama vb. yazışmalar hariç tutularak defterlerde yer alan mahkeme toplantısı suretindeki dava kayıtlarının şu şekilde olduğu görülmektedir:

1065/1655 tarihli 316 numaralı defterdeki 162 tutanağın 156’sı Amid kadısının huzurunda kayda geçirilmiştir. 4’ü Diyarbekir paşası huzurunda yapılan dava kaydıdır. 2’si ise olay yerinde inceleme tutanağıdır.

1135-1165/1722-1751 arası tarihli 313 numaralı defterdeki 273 belgenin 148’i kadı huzurunda kurulan mahkemede kayda alınan tutanaklardır. Paşa huzurunda ise 6 toplantı yapılmıştır. Bu defterde olay yerinde inceleme bir defa yapılmıştır. Geri kalanlar ise merkezden gelen yazılardır.

1151-1154/1738-1741 arası tarihli 360 numaralı defterdeki 631 belgenin 392’si kadının huzurunda, 5’i Diyarbekir paşası huzurunda yapılan

mahkemede kayda alınan tutanaklardır. Bu defterde 16 defa yerinde inceleme yapılmıştır. Geri kalan belgeler ise merkezden gelen yazılar ile atama vb. belge kayıtlarıdır.

1.3.2. Vali-Paşa Huzurunda

Mahkemenin toplandığı yerlerden biri vezir rütbeli eyalet paşasının sarayıdır. Bu sarayda kurulan mahkemede çoğunlukla kadı ve diğer üyeler paşanın huzurunda, önünde toplanmaktadır. Böyle bir uygulama ise kadının adli sıfatını gölgelemekte, hukuken doğrudan padişaha bağlı olduğu iddiasını zayıflatmaktadır. Bunun yanında merkez tarafından bu güçlerin birbirini gözettiği ve bunu da dengelerin kontrolü amacıyla yaptırdığı ihtimali de hatırdan tutulmalıdır.

Toplantının yapıldığı mekan valinin sarayı olunca Amid mahkemesinin yeri konusunda acaba mahkeme binası sarayda mıdır? Şeklinde bir soru akla gelebilmektedir.

Paşanın huzurunda kurulan mahkemelerde görüşülen davaların niteliği bize mahkemenin neden burada kurulduğu ile ilgili bir fikir verebilir. Böyle bir değerlendirme yapabilmek için öncelikle bazı örnekleri kaydetmek gerekir.

Amid'de vezire mahsus sarayda Vali-i Diyarbekir Mehmed Paşa'nın divanında toplanan meclis-i şer'îde Amid mahallatından İzzeddin Mahallesi'nden iken katlen ölen Abdalbaki bin Hacı Kamber'in varisleri mahkemede Hamamcıoğlu demekle maruf Mehmed bin Süleyman ve İbrahim bin Abdusselam önünde üzerlerine dava açıp davalıların adı geçen Abdalbaki'yi bundan 2 gün önce Hintapazarı denen mahalle götürüp katlettiklerini iddia etmişlerdir. Davalılar inkar edince davacılardan delil istenmiş, ispat edememişler ve davacılar davalılarla muarazadan men edilmişlerdi.⁵⁵ Bu dava bir katl ve diyet davasıdır. Buna benzer birçok

⁵⁵ DŞS, 313-156-2, 10 Zilkade 1159.

davanın kadı huzurunda yapıldığı belgelerde yer almaktadır. Paşanın huzurunda yapılmasını gerektirecek makul bir sebep görünmemektedir. Ancak bu davaya paşanın müdahil olma talebi göz ardı edilmemesi gereken bir ihtimaldir. Ayrıca merkeze yapılan herhangi bir arzuhal doğrultusunda toplanmadığı da görülmektedir.

Bazen mali içerikli işlerin paşa huzurunda kayd ve muhakemesinin yapıldığı ve kadının mahkemesini burada kurduğu görülmektedir. Böyle bir dava için yine vali-paşaya ait saray-ı aliye varılıp hala vali-yi vilayet olan Diyarbekir veziri Muhammed Paşa'nın divanında akt olunan mahkemede Diyarbekir voyvodası mübayaacısı Halil Ağa bin Mustafa mübayaasına memur olduğu ödemeleri topladığını beyan etmiş ve durum kayıt altına alınmıştır.⁵⁶

Alacak konulu bir davanın da paşanın huzurunda ele alındığı görülür. Buna göre "Amid'deki vezir-i alişana mahsus saray-ı aliye varub Diyarbekir valisi vezir Mehmed Paşa hazretlerinin divanında akdolunan meclis-i şer'îde" yer alan kadı, aynı şehirdeki Garib Camii Mahallesi'nden iken ölen "Erdebilizade" demekle maruf el-hac İsmail bin el-hac İbrahim'in varislerinden el-hac Mehmed bin el-hac İbrahim'i dinlemiştir. Davacı, Serdengeçti Mustafa Ağa bin Abdullah üzerine dava açıp toplam 12.532 guruş alacak talep etmiştir. Davalı Mustafa cevaben 2532 guruşu kabul ederek 10.000 guruşun merhumun izniyle Semanzade Hüseyin Ağa'nın oğlu Ali Ağa'ya "bi-l-temessük vereceği olan deyni mukabelesinde" ve 2532 guruşu ibra ve defterdarı Süleyman Efendi'ye teslim ettiğini, zimmetinde 1 akçe kalmadığını söylemiştir. Davacıdan alacakların ispatı için delil sorulduğunda ispata kadir olamayıp mezbur Mustafa ile muarazadan men edilmiştir.⁵⁷

Taciz ve yaralama konularında da paşanın divanında mahkeme kurulmuştur. Kadının paşa huzurunda kendisini konumlandığı patrimoniyal yapıyı net olarak tanımlayan ifadeler yer verilen belge şöyledir: "Gıbbe't-talep vel iltimas bu fakir Medine-i Amid'deki vezir-i alişana mahsus saray-ı

⁵⁶ DSS, 313-133-1, Zilhicce 1159.

⁵⁷ DSS, 313-119-1, tarih yazılmamıştır ancak bu belgeden önceki ve sonraki kayıtlar 1159 tarihlidir.

âliye varıb halen Diyarbekir veziri Muhammed Paşa hazretlerinin divanında akdolunan mahkemede” Diyarbekir eyaletindeki D/V/erine? adlı karye ahalisinden Ali bin Mustafa'nın aynı köyden Hamza bin Yemliha önünde üzerine açtığı davaya bakmıştır. Davacı bundan 6 ay önce kendisi Diyarbekir'deyken bu Hamza'nın köyde oturduğu menziline gelip ırzına suikasd ile taarruzu murad ettiğini, oğlu Osman bin Ali'nin dahi o esnada menzilde bulunup bu duruma direnince davalının eliyle mezbur Osman'ın gözüne darb ve mecruh ettiğini ileri sürmüştür. Davalı ise davayı inkar etmiştir. Davacılar iddialarını ispat edemeyince davadan men edilmişlerdir.⁵⁸

Paşa'nın huzurundaki toplantılara bazen doğrudan kendisi değil voyvodanın da katıldığı görülmüştür. Böyle bir belge ile Kapucubaşı ünvanı taşıyan voyvodanın⁵⁹ mekanında mahkeme kurulduğunu öğrenmekteyiz. Bu mahkemede şehrin önde gelenlerinden olan ve ölen Semanzade Abdurrahman Ağa bin Muhammed Çelebi'nin büyük oğlu Muhammed Çelebi adlı çocuğa amcası vasi olarak tayin edilmişken bu da ölünce yerine çocuğun annesi olan Ayşe binti Ahmed Ağa tayin edilmiştir. İşte burada vasiye nazır olarak ise voyvoda dergah-ı ali kapucıbaşısı Milli Ali Ağa tayin edilmiştir.⁶⁰

Paşa huzurunda askerî sınıftan bir yetkilinin de kethüda odasında yargılandığını görmekteyiz. İlginç olarak mahkemenin kurulduğu yer önceki belgelerden farklı olarak net bir ifadeyle tarif edilmiştir; Kethüdanın odası. Buna göre “Medine-i Amid'de vüzera-i alişana mahsus şer'î âliyeye” gelinmiş “hala Diyarbekir Valisi Vezir Abdullah Paşa'nın kethüdası odasında Müslimun hazır olduğu halde Amid muzâfâtından Salad nahiyesi kurâsından Muluca/Mevlevce? adlı karyeden iken katlen ölen Ahmed bin İbrahim bin Osman'ın varisleri olan babası İbrahim ve validesi Fatma ibnite Abdullah'ın vekili Yusuf bin Osman vekaleten mahkemede Haleb baraklarından süvari levendat odabaşlarından olub Malazgirt ahalisinden Ali bin Muhammed

⁵⁸ DŞS, 313-115-2, 10 Zilkade 1159.

⁵⁹ Voyvodanın kapucıbaşı ünvanı taşıdığı, elimizdeki voyvoda ile ilgili onlarca belgede bu kişilerle “dergah-ı mualla kapucubası” dendiği görülmektedir.

⁶⁰ DŞS, 313-92-1, 20 Muharrem 1165.

üzerine” dava açıp bundan 20 gün önce köye gelip menzil bargiri talep edip 200 guruş kıymetinde iki hayvanına süvar olup gittiklerinde Ahmed’in peşlerine düştüğünü, Çatal Harabesinde Ali’ye yetişip çıkan kavgada Ali’nin kılıç ile Ahmed’in başına darb ettiğini, üç neferin de Ali’nin emrinde olduğunu söyleyerek diyetini ve götürülen hayvanların bedelini ister. Mahkeme Ali’den sorunca davayı inkar eder. Davacıdan delil sorulduğunda iki şahit getirerek şehadet ettirir. Mahkeme şehadetleri kabul eder.⁶¹ Yukarıdaki davanın devamında sorunun sulh üzere çözüldüğü görülmektedir. Davacı şahitlerle davasını ispat edince 38,5 guruş değerinde bir bargir, bir res kırat ve bir siyah puşi ve 461,5 guruş dahi nakit üzere inşa-i akd-i sulh etmişlerdir.⁶² Davanın çözüme kavuşturulma süreci çok hızlı olmuştur. Paşa kethüdasının odasında askeri sınıf mensubu olan Ali ve levendatının davalarının mağdurun ailesinin önceden talep ettiği rakam üzerine anlaşarak çözmeleri önemlidir. Mahkeme Receb ayının altısında gördüğü davayı Receb’in onunda karara bağlamıştır. Mahkemenin davayı böylesine hızlı çözüme kavuşturmasında paşa kethüdası önünde/odasında toplanmış olmasının da hatırdta tutulması gerekmektedir.

Paşa huzuruna gelen başka bir davanın, daha önce padişaha gittiği, sonra ferman ile yerinde incelenmesi emriyle paşa huzuruna gönderildiği görülmektedir. Böylece bazı davalar için Amid mahkemesinin bir temyiz mahkemesi hüviyeti taşıdığı görülmektedir. Diyarbekir eyaletine tabi Siverek kazasının Bucak nahiyesinde Kedine nam karyede sakin es-seyyid Mehmed bin Ömer, Çerkes bin Mehmed Ali, el-hac Mehmed bin Musli, Rıdvan bin Hasan, Hüseyin Zülfikar, el-hac Halil bin Ali, es-seyyid Hüseyin bin Mahmud, Ramazan bin Veli, el-hac Mustafa bin Abbas, el-hac İbrahim bin Hasan, Süleyman bin Kablar vesairleri Diyarbekir beylerbeyi Abdullah Paşa huzurunda mahkemede Siverek kazası emini olan Mehmed Ağa bin Abdulfettah Ağa mahzarında üzerine dava etmişler, kendilerinin karye ahali olup üzerlerine düşen vergilerini vermişken mezbur Mehmed Ağa ve oğlunun 20 yıl boyunca kendilerinden haksız tahsilatta bulunduğunu, ödemeyenleri

⁶¹ DŞS, 313-102-2, 6 Receb 1159.

⁶² DŞS, 313-101-1, 10 Receb 1159.

hapse attirdiğini belirterek “taraf-ı saltanat-ı aliye arzualibirle ilam eylediğimizde mahallinde şer’ile deyu” ferman verildiğini ve mübaşeretle sual buyurulduğunu belirtmişlerdir. Durumun tahrir ve takririni mahkemeden istediklerinde kendilerinden beyyine talep edilmiştir. İddialarını beyana kadir oldukları görülmüştür. Mahkeme müddeiler ile Mehmed Ağa’yı birbirine muarazadan ve müdahaleden men ederek kaydetmiştir.⁶³ Ancak herhangi bir ceza veya yükümlülük kaydedilmemiştir.

İdarecilerin yargılandığı yukarıdaki iki örnekte de görülen mahkemenin görevlilere herhangi bir ceza vermeye eğilimli olmadığıdır. Ancak yukarıdaki davaların tersine elimizdeki bir diğer belgede görevde olan paşanın, selefi olan paşanın uygulamasının mahkum edildiği davada yer aldığı görülmektedir. Bu davada kadı, idareci aleyhine hükmetmektedir. Şöyleki; 1153/1740 yılında, Amid’de Cami-i Kebir Mahallesi’nde sakin İsmail Çelebi bin Abdullah mahkemede es-seyyid Mustafa bin Mehmed üzerine dava edip tarih-i kitabdan 4 ay mukaddem sabık Diyarbekir Valisi Vezir Mehmed Paşa emriyle haksız olarak ikiyüzellibeş gurusunu haraç olarak aldığı, bunu talep ettiğini beyan edince davacı İsmail Çelebi’den davasına beyyine talep edilmiş ve o da 3 şahit getirmiştir. Şahitler Diyarbekir valisi huzurunda davalının İsmail Çelebi’nin sebepsiz yere ikiyüzellibeş gurusuna el koydurduğuna şahitlik ederler. Mahkeme ikiyüzellibeş gurusun davacıya teslimine karar verir.⁶⁴

Paşanın sarayında kurulan davalarda bazen zimmîler de bulunabilmektedir. Buna dair örnekte Diyarbekir Valisi Vezir Abdullah Paşa’nın kethüdası Osman Ağa mahkemede hazır olduğu halde Amid’de Hevace Ahmed Mahallesi’nden -----(isimler okunmuyor) adlı Nasraniyeler – Zuğu Zimmî adlı karyede oturan Bedo veledi Aziz önünde her biri üzerine dava açıp, bu Bedo’nun ammuzaadeleri olup tarih-i kitabdan 60 sene önce ölen dedeleri Kara Kostak Baba’nın bu karyedeki mülklerini Bedo’nun zabt ettiğini iddia etmişlerdir. Dedelerinden babalarına, ondan da kendilerine

⁶³ DŞS, 360-205-1,12 Şevval 1153.

⁶⁴ DŞS, 360-228-1, 3 Cemaziyelahir 1153.

geçen hisse-i irsiyelerini ve davanın şer'î ile çözümünü talep etmişlerdir. Mahkeme kadınlardan delil isteyince ispat edememişler ve davacılar Bedo ile davadan men edilmiştir.⁶⁵ Görüldüğü üzere zimmîlerin davaları da kethüda odasında ele alınmaktadır.

Paşa sarayında kurulan mahkemenin her zaman sorun içeren davaları incelemediği, bazen satış işlemlerine baktığı da görülmektedir. Önemli bir satış olduğu anlaşılan bir belge de yine kethüda önünde toplanan mahkeme tarafından kaydedilmiştir. Ayrıntıları şöyledir: Medine-i Amid'de Camiünnebi Mahallesi sakinlerinden Molla Ahmed bin Mustafa Ağa asaleten, kardeşi Molla Halil asaleten ve kız kardeşi Seniha binti el-hac Mustafa iki şahitle vekili Muhammed Efendi'yle vekaleten, Mehmed ve Ali adlı sagirlerin vasisi adıgeçen Seniha vesayeten, ancak kadının vekili Muhammed Efendi tarafından vekaleten, mahkemede Diyarbekir Valisi Abdullah Paşa'nın kapıcılar kethüdası Salih Ağa bin el-hac İbrahim önünde aynı mahalledeki odabaşı mülkü, Sinaullah Efendi mülkü, Halil mülkü ile komşu ve 4 tarafı yol olan 4 tahtani meclis, 2 fevkani meclis, 2 eyvan, 2 kiler, matbah, su kuyusu, 2 havuz ve kenef ve ma-i Hamravat ve havlulu müştamil ve haricinde 2 oda, 1 kemer üzerine 1 eyvan, 2 ahur ve ma-i Hamravat ve kenef ve havlulu ve kapının dışında 2 sagir necîre ve birinin rüknunda dükkan olan menzilin babalarından kendilerine kaldığını beyan etmişler ve satmak için teslim-i murad edip müvekkil-i mezbur Salih Ağa üzerine 3 bin 350 guruşa karar edip asaleten, vesayeten ve vekaleten satmışlardır.⁶⁶

Bu mahkemede görüşülen davalar bazen reddolunmaktadır. Amid'de sakin Hasan bin İbrahim Vali-yi Vilayet Vezir Mehmed Paşa'nın kethüdası Abdurrahman Bey arsasında toplanan meclis-i şer'îde bais-i kitab Ahmed bin Cebraîl'e dava açmıştır. "Sagirim halinde babam İbrahim ölünce terekesinden 50 guruşluk eşya ve nukudunu ammum mezbur Ahmed zabt etmiştir." deyince davaya beyyine istenmiş, buna kadir olamayınca amcası Ahmed ile

⁶⁵ DŞS, 313-102-1, 16 Receb 1159.

⁶⁶ DŞS, 313-82-1, 16 Cemaziyelevvel 1165.

muarazadan men edilmiştir.⁶⁷ Bu davada davacı çocukken yapılan tereke taksimine itiraz etmiş ancak şahit getiremeyince davası reddolunmuştur. Dava neden kethüda huzurunda yapılmıştır? Acaba merkeze itiraz edince mi buraya yönlendirilmiştir? Çünkü önceki bir davada kişi İstanbul'a itiraz edince vali huzurunda mahkeme edilmişti (bkz. DŞS, 360-205-1.). Muhtemelen vali kethüdasını böyle işler için görevlendirerek bir üst mahkeme işlevi gördürmektedir.

Yukarıdaki davaların kadının değil de yüksek rütbeli bir idarecinin huzurunda yapılması, hukukun uygulanışı açısından bir sorunsaldır. Mahkemede sembolik olarak kadı bulursa da merkezi yerlerde idarecilerden bağımsız bir yargı gerçekleşmemektedir.

Bahsedilen olgu, bize Osmanlı hukukunun pratikte örfi yönünün ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. O kadar ki yargılama süreci paşa ve bürokrasisi önünde gerçekleşmektedir. Doğrudan padişaha bağlı olduğu iddia edilen yargı ve kadının gerçekte hiç de bu düşünceye uymayan örnekler barındırdığı, kadının bağımsızlığının tersine yerel güç dengesine bağlı olan bir idareci olduğu düşünülmektedir.

Yukarıda yer alan örneklerden sonra sayısal olarak bazı verileri tekrarlamak gerekecektir. 316 numaralı defterde 162 tutanaktan sadece 4'ü paşa huzurunda akd olunan mahkemede görüşülmüştür. 313 numaralı defterde yer alan 273 tutanağın 6'sı paşa huzurunda kurulan mahkeme kayıdır. 360 numaralı defterde yer alan 631 tutanağın 5'i paşa huzurunda kurulan mahkeme kayıdır.

1.3.3. Olay Yerinde (Yerinde Ketb ve Tahrir)

Mahkemenin ya da meclis-i şer'înin bir başka toplanma şekli, "yerinde tespit" yapmak üzere mahkemece görevlendirilmiş kişilerin gerçekleştirdiği

⁶⁷ DŞS, 360-233-2, 17 Rebiülevvel 1153. Yakın kayıtlı bir başka belgede ise aynı kethüda odasında bu defa Ali Mescidi mütevellisinin Kadı Camii mütevellisi aleyhine açtığı bir dava görüşülmüştür. Davacı ispat edemeyince davadan men edilmiştir. Bkz. DŞS, 360-230-2.

faaliyetlerdir. Yerinde ketb davaları, toplanma yeri açısından kadı huzurundaki davalardandır ve kadının onayı ve bizatihi görevlendirmesiyle gerçekleşmektedir. Bu tespit işlemine genellikle kadının naibi olduğu düşünülen bir mevlana ile birlikte ilerde açıklanacağı üzere paşanın adamlarından oluşan birkaç görevli ile gidilmektedir. Bunlar arasında çoğu zaman bir katip ve kethüda da bulunmaktadır. Giden bilirkişi, mahkemenin bilirkişisi olma sıfatıyla toplanır, burada bir meclis kurar, bir şuhudül-hal de oluştururlardı. Tuttukları kaydı daha sonra mahkemeye getirerek burada deftere geçirirlerdi. Aşağıda konuya açıklık getirecek birkaç örnek yer almaktadır.

“Husus-i ati'l-beyanın yerinde ketb ve tahriri için Mevlana Şefikzade Feyzullah Efendi bin Mehmed Efendi tayin olunmuş ve Amid'deki Hoca Ahmed Mahallesi'nden iken ölen Hüseyin Kethüda bin Mustafa'nın” menziline gidip ismi kaydedilmiş Müslimun huzurunda, müteveffanın verasetine malik olan el-hac İsmail bin Süleyman mecliste ölenin verasetini iki eşi ve çocukları arasında taksim etmiştir. Ayrıca bu taksimatta bulunulan eve gelmekte olan sekiz mezru' suyun 2 mezru'sinin ziyade çıktığına karar veren bir heyet bulunmaktadır. Bu bilirkişi heyetinde yer alanlardan biri de zimmîdir. Mevlana tuttuğu bu kaydı daha sonra mahkemeye getirerek deftere dahil etmiştir.⁶⁸

Bir başka belgede Mevlana es-seyyid Ahmed Efendi yerinde ketb ve tahrir için görevlendirilmiş ve Amid'deki Kalenderhane Mahallesi'nden iken bundan önce ölen Kablan Ağa bin Derviş'in menziline varıp Müslimun huzurunda müteveffanın verasetinin oğulları ve ölen oğullarının ise yaşayan oğulları arasında taksimini gerçekleştirerek daha sonra bunu deftere kaydetmek üzere getirmiştir.⁶⁹

Yukarıda görüldüğü üzere miras taksimi yapan bilirkişi sadece taksim işine bakmamaktadır. Mahkeme, yaralama olayı için de Mevlana tayin edip olayı kayda geçirebilmektedir. Medine-i Amid'de Kastal Mahallesi'nde sakin İbrahim bin Abdullah, mahkemede, davadan 3 gün önce Amid'in haricinde

⁶⁸ DŞS, 360-358-2, 8 Zilhicce 1151.

⁶⁹ DŞS, 313-152-2, 10 Rebiülevvel 1159.

bulunan Şatt kenarı başında vaki Kayanönü demekle meşhur mahalde Gazaz Eyyub bin (boş), el-hac Osman bin (boş), Mustafa bin Halil, Abdulvahhab bin Musa, İbrahim bin Cebrail ve Penbeci Abdullah bin İbrahim ve Hanna veledi Eydon adlı kişilerin, oğlu Abdullah ile kavga edip kavga sırasında Abdullah'ın bıçak ile sol böğrünü, sağ elinin baş ve şehadet parmağını yaraladıklarını, hala adigeçen yerde izlerin bulunduğunu belirtir. Mahkemedен keşif için talepte bulunur. Mahkeme savb-ı şer'î kadimden Mevlana es-seyyid Ahmed Efendi bin Molla Yusuf'u tayin eder o da eyalet-i mezbure mütesellimi Mustafa Ağa tarafından tayin olunan İbrahim Çavuş ibn Mehmed ve birkaç Müslüman ile olay yerine giderler. Adigeçen Abdullah'ın böğründen hançer ile ve sağ baş parmağı ve şehadet parmağının bıçak ile yaralandığını tespit ederler. Abdullah'ın kendisinden sorulunca üç gün önce Şatt kenarında vaki Kayanönü adlı mahalde Gazaz Eyyüb ve Bikar el-hac Osman ve Mustafa ve Abdulvahhab ve İbrahim ve Abdullah ve Hanna ile kavga ettiğini, kavgada İbrahim'in böğrünün solunu hançer ile ve sağ elinin baş ve şehadet parmağını bıçak ile yaralandığını belirtir. Mevlana Ahmed olayı yerinde keşif ederek yanında Kahveci İbrahim bin Mehmed ve muhızır Hüseyin bin İbrahim ile mahkemeye gelip durumu kayda geçirirler.⁷⁰

Vakıf konusunda da vakıf için hayati işlemlerin tespitini mahkeme yapmaktadır ve bunu yapmak üzere bilirkişinin anılan yere gittiği görülmektedir. Buna göre, vakıf mütevellisinin başvurusu üzerine "husus-i ati'l-beyanın yerinde ketb ve tahriri için Mevlana Mehmed es-sani el-hac Abdurrahman Efendi" tayin olunmuştur. El-hac Ali Efendi Cami-i Şerifi Evkafından olup Hüseyin Efendi Mahallesi'nde mütevellisi olduğu vakfın elinde olan mülkün şu an tamir gerektirdiğine ve 1154'ten 1199 yılına kadar geçecek 45 yıllık sürede her yıl için 90 akçe icareye verileceğini ve bu mülkte hak sahibi olan Fatma, Ümmü ve Emine'nin bu anlaşmaya rıza gösterdiğine dair mütevellinin başvurusunu kayda almıştır. Ayrıca adigeçen Mevlana, hatunlar arasındaki taksimatı zırai ölçüsüyle yapmıştır.⁷¹

⁷⁰ DŞS, 313-60-1, 15 ay yazılmamış 1135.

⁷¹ DŞS, 360-192-3, 28 Muharrem 1154.

Elimizdeki bir başka örnekte ise bilirkişi mülk anlaşmazlığını tespit etmek üzere olay yerine gitmiştir. Bu iş için atanan kişi ise Mevlana es-seyyid Ahmed Efendi'dir.⁷²

Amid'de bulunan konutların havlu dahilindeki menzile ek bina yapımları ya da tamirat-tadilat yapımları da mahkeme iznine bağlıdır. Bu husus için bilirkişi tayin edilmektedir. Buna göre Amid'de Sulukî Mahallesi'nden Durzî Hamreş veledi Emirza adlı zimmî mahkemede aynı mahalledeki evinin harabe olan kısımlarına ek yapmak istemektedir. Bu hususta mahkemeden bilirkişi heyeti talep edince mahkeme Mevlana es-seyyid Ahmed'i görevlendirir. Mevlana gittiği yerde tespitite bulunduktan sonra mahkemeye gelerek bunları kaydeder.⁷³

Yerinde inceleme yapmak üzere bilirkişi heyetinin sadece Amid'de değil, bağlı kazalara da gittiğine dair örnekler mevcuttur. Bunlardan birinde Tercil kazasına tabi Kökli nam karye sakinlerinden Murad adlı kişi ölen çocuğunun ölüm tespitini talep etmekte ve Mevlana Abdullah Efendi ile mübaşir tayin olunan Ömer Ağa anılan yere vararak tespitite bulunmuştur.⁷⁴ Elimizdeki en eski tarihli yerinde ketb örneği olan bu belgede, Mevlana yerinde inceleme yapmak üzere paşanın da atadığı Ömer Ağa ile birlikte Tercil kazasına gitmiştir. Bu belge ile kazalardan gelen davalar için de Amid kadısının bilirkişi atadığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda yer alan örneklerin dışında bu konuya açıklık getirecek onlarca belge vardır. Ancak tekrar olmaması açısından buna gerek görülmemiştir.

316 numaralı defterdeki 162 tutanağın 2'si yerinde ketb ve tahrir kaydıdır. 313 numaralı defterdeki 273 belgenin sadece 1'inde yerinde ketb işleminin yapıldığı görülmüştür. 360 numaralı defterde yer alan 631 tutanağın 16'sında yerinde ketb işlemi yapılmıştır.

⁷² DŞS, 360-194-1, 12 Muharrem 1154.

⁷³ DŞS,360-316-1, 26 Cemaziyelevvel 1152.

⁷⁴ DŞS, 316-14-70, 4 Cemaziyelevvel 1065.

1.4. AMİD MAHKEMESİNİN ÇEVRE MAHKEMELER İLE İLİŞKİSİ

Yerel alan çalışmalarının gözden kaçırılmayacak derecede önemli bir bilimsel özelliği vardır. Genel olarak çerçeveye dair, büyük resme yönelik yapılan tasvirleri, ortaya atılan iddia ve tezlerin doğrulanabilme ihtimalini sınar. Bu bağlamda her kadı'nın sadece kendi kazası alanında yargılama yapabileceği hakkında yaygın bir kanaat mevcuttur. Ancak çalışma dönemine ait eldeki mevcut belgelere bakıldığında durumun tam olarak böyle olmadığı görülmektedir.

Yaptığı çalışmaların alanında ilk olması ve taşıdığı değeri bir yanda saklı kalmak şartıyla Akdağ, “bir kaza halkı idari veya adli bir işi için kendi kazasının kadısından (o zamanki tabir ile toprak kadısından) başka bir kadıya müracaat edemez ancak kadı hakkında şikayetçi ise merkezin müsaadesiyle başka bir kadı istenen işe bakabilir.” demekle yukarıdaki yaygın kanaati yazılı hale getirmektedir.⁷⁵ 18. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Diyarbakır şer'îyye sicillerine bakıldığında Akdağ'ın belirttiği gibi herhangi bir şikayet söz konusu olmadan da insanların yaşadıkları yerin kadısından farklı olarak Diyarbakır kadısına da müracaat ettikleri görülmektedir. Kadısının mevleviyet payesinde olduğu Amid mahkemesinin eyalette yer alan diğer kadılıklar için bir üst mahkeme olup olmadığı hakkında kesin bir bilgi verememekteyiz. Ancak paşa huzurunda kurulan mahkeme böyle bir intiba uyandırmaktadır.

Diyarbakır eyaletinin yetki alanı olan ve buranın çeperine dahil olan kazaların bir üst mahkeme olarak Amid mahkemesine geldiği düşünülebilir. Kendi kadı-naibi olan kazalardan farklı tarihlerde birbirinden farklı davaların Amid mahkemesine getirildiği görülmektedir. Üstelik bu davaların kimisi adli kimisi de noter-satış vb. belgelerden oluşmaktadır. Örnek olması açısından aşağıda hırsızlık ve katl davalarını içeren iki davayı ele almakta fayda vardır.

Örneğin Diyarbakır eyaletine bağlı Eğil kazasına tabi Gatrand adlı karyeden Ali bin el-hac Ömer mahkemede Hasan bin el-hac İbrahim üzerine

⁷⁵Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, Celali İsyancı, Bilgi Yayınları, Ankara, 1975, s. 91.

dava açıp davalının dört gün önce gelerek kendisine ait kılıcını çaldığını, kendisinin buna müdahale etmek istediğinde ise kılıç ile sağ elinin şehadet ve orta parmaklarını darb ve mecruh ettiğini ileri sürerek şikâyetçi olmuştur. Davalı inkâr edince davacıdan delil istenmiş, o da iki şahitle durumu ispat etmiş ve mahkeme bu durumu kaydetmiştir.⁷⁶

Yine Diyarbekir eyaletine tabi Siverek kazası ahalisinden olup katlen ölen Hüseyin bin Mehmed'in veraseti, varisi olan eşleri Gule binti Ahmed, Zekiye binti Ebubekir, Sekcan? binti Davud ile oğlu Mahmud ve kızları Sanem ve Fatma'ya münhasıran olup, merhumun oğlu asaleten ve üç eşi Mustafa Ağa bin Kalender tarafından vekaleten temsil edilmektedir. Taraflar, mehkemede müteveffa-yı merhumun iki ay önce Siverek'te kavgada kılıç ile yaralanarak öldürüldüğünü ve diyeti olarak sulh üzere 825 gurusu bedele anlaşıldığına şahitlik edip ücreti alıp davalı ile niza ve davalarının kalmadığını beyan etmişlerdir.⁷⁷

Yukarıdaki örneklerde dava esasen kadısı olan bir kazada gerçekleşmiştir. Olayın öncesinde ilgili kazanın kadısına müracaat edildiği bilinmemekle beraber bu kadıya değil de Amid kadısına gelindiği görülmektedir. Bu durum bizi Amid kadısının ve mahkemesinin bir üst merci ve mahkeme olabileceği ihtimaline götürebileceği gibi tersine herkesin istediği yerde adalete başvurabileceği düşüncesine de götürür. En zayıf ihtimalle ulaşılabilecek düşünce reaya ve berayanın sadece kendi kazasında yargılanabileceğidir.

1.5. AMİD MAHKEMESİNİN GÖREVLİLERİ

1.5.1. Kadı

Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıl ortaları ve 18. yüzyılın ilk yarısında Diyarbekir'deki kadısını incelemekten ve izah etmekten evvel zorunlu olarak

⁷⁶ DŞS, 360-359-2, 16 Muharrem 1152.

⁷⁷ DŞS, 360-369-1, Zilhicce 1151.

bu vazifenin yani “Kaza” işinin biraz izahı gerekmektedir. İbn Haldun’a göre kaza, halifenin vazifeleri arasında namazda imam olmak, fetva vermek gibi asli görevlerinin yanında üçüncü sırada yer almaktadır. “Kaza hilafete dahil olan vazifelerdendir. Zira bu nizaların ortadan kaldırılması ve karşılıklı hak iddialarının halledilmesi için halk arasındaki davaları karara bağlayan (haklıyı haksızdan ayırt eden) bir mansıptır. Ancak verilen kararlara esas teşkil eden kanunlar, Kur’an ve hadisten alınmış olan şer’î ahkam ve kaidelerdir. İşte bundan dolayı kaza hilafetle ilgili vazifelerdendir, onun şümulüne dahildir. İslamın başlangıç dönemlerinde halifeler bu işi bizzat kendileri görür ve diğerlerine havale etmezlerdi.”⁷⁸

İbn Haldun, kaza işinin her ne kadar halifelerin vazifeleri olarak görüldüğünü belirtse de genel siyaset işiyle uğraşmaları sebebiyle bu vazifeye başkalarını memur ettiklerini kaydeder. İdari işlerin yanında cihad, fütühat, hudutların muhafazası ve ülkenin himayesi gibi farklı meşguliyetler sebebiyle halifelerin kendilerinden başka kimseye bırakamadıkları bu işlerin önemi nedeniyle halk arasındaki sorunların çözümünü kapsayan kaza işini daha az önemli gördüklerini, kendilerine neseb veya vela suretiyle daha yakın olan akrabalarını vekilleri kılarak kaza vazifesinin başına tayin ettiklerini, kendilerine uzak olan kimseleri bu vazifeye atamadıklarını belirtir.⁷⁹

Fıkıh kitaplarında ve bilhassa ahkam-ı sultaniye adı verilen eserlerde bu makam ve mansıbla ilgili şart ve hükümlerin izah edildiğini belirten İbn Haldun, halifeler çağında kadının sadece hasımlar arasındaki ihtilafı halletme ve karara bağlama yetkisine sahip olduğunu, sonraki dönemlerde ise halife ve hükümdarların büyük siyaset ve umumi idaredeki meşguliyetlerine göre tedrici surette diğer bir takım işleri de kadınlara havale ettiklerini belirtir. Böylece kaza vazifesinin hasımlar arasında ihtilafı halletme ve davaları

⁷⁸ İbn Haldun, **Mukaddime I**, hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 2007, s. 463-465. İbn Haldun eserinin bu bölümünde şöyle devam eder: “Bu işi ilk defa başkasına havale eden ve diğerlerini de bu yetkiye ortak eden Hz. Ömer olmuştur. Kendisi ile birlikte Medine’de Ebu Derdâ’ya da kadılık görevi yaptırmış, Basra kadılığına Şureyh ve Kufe kadılığına Ebu Musa Eş’arî’yi getirmişti. Hz. Ömer’in bu konuda Ebu Musa’ya yazdığı meşhur mektup, kaza ile ilgili hükümlerin mihviri olmuştur. Anılan mektupta mahkeme usulüne dair ilkeler de mevcuttur. Bunlardan ilk göze çarpanı delil getirmenin davacıya, yemin etmenin ise davalıya düştüğüne dair prensiptir.

⁷⁹ İbn Haldun, **a.g.e.**, s. 464.

karara bağlama işine (ve hususi hukuka) ek olarak, Müslümanların amme hukukuyla ilgili olarak bazı hususları yerine getirme işine de baktığını kaydeder. Ayrıca deli, yetim, müflis ve sefih gibi üzerlerine hacir konmuş kimselerin vesayet altındaki mallarına bakmak, Müslümanların vakıflarına, vasiyetlerine, velilerinin bulunmaması halinde dulların evlendirilmelerine, yolların ve binaların ıslahına, şahitlerin, yed-i eminlerin ve naiblerin araştırılmasına, bunların güvenilir kimselerden olduğunun tesbiti için cerh ve ta'dil, (yani itimada şayan kişiler olup olmadıkları) bakımından haklarında bilgi ve haber toplamaya da nezaret etmek gibi işlere de baktıklarını kaydeder. Bütün bunların, kadının vazifesiyle alakalı ve onun velayetine tabi şeyler haline geldiğini belirtir. Halife adına hüküm veren kadının delillere, ta'zir cezalarına, emare ve karinelere itimat etme, hak olanın açıkça ortaya çıkacağı vakte kadar hüküm vermeyi tehir etme, hasımları barışmaya sevk etme, şahitlere yemin verme gibi hususlara baktığını kaydeder.⁸⁰

Buraya kadar anlatılanlara dayanarak kadının dini sıfatının bizim tam da üzerinde durduğumuz tezi desteklediğini belirtmek gerekir. Buna göre dini yönü ağır basan bir kurum olarak görülen vazifenin bu yönüyle Osmanlı idare sistemi tarafından kullanıldığı düşünülebilir. Çünkü Osmanlı yönetim anlayışı halk üzerinde dinin bu türlü nüfuzundan haberdardır. Yönetim anlayışı, kadıyı ehl-i örf olarak kullanır ancak halka ehl-i şer'î diye takdim eder.

Tarihsel süreç içerisinde kadılık ve kaza kavramlarının ne kadar evrildiği bu çalışmanın kapsamını aşmakla birlikte şöyle düşünülebilir: İslam tarihinin ilk dönemlerinde halifeler adalet dağıtma vazifesini doğrudan üstlenmiş iken zamanla bu görevi kadıya devretmişlerdir. Sonraki saltanat dönemlerinde de bu işleyiş devam etmiştir. Osmanlı kadısının da bu işleyişin bir parçası olarak yetkisini doğrudan padişahı devraldığı düşünülebilir. Bu konuda Mustafa Akdağ, kadının bağımsız olduğunu ve doğrudan doğruya padişahı temsil eden adli-idari hüviyeti bulunduğunu iddia eder.⁸¹ Bu konuda Akdağ'ın tasnifi dikkat çekicidir. Ona göre Osmanlı idari yapısında vilayet-

⁸⁰ İbn Haldun, a.g.e., s. 464.

⁸¹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi (1453-1559)*, c. 2, Barış Yayınevi, Ankara, 1999, s. 67.

sancak-kaza suretindeki düzen ayrımı, tamamı ile askeri bir anlam ifade eder, sivil hükümet idaresi ise, başkente bağlı tek bir bölüm olmak üzere, kazalardan ibaret bulunmaktadır. Böylece devlet, memleketi yüzlerce kazalara bölerek buralara mahsus belirli idari-kazai örgütler kurmuş ve hükümet yönetimini halk tabakalarının derinliklerine ulaştırmıştır.⁸²

Osmanlı Devleti'nin belirgin bir özelliği kendinden önceki devlet ve sistemlerin uygulamalarını kendine özgü bir şekle evirerek devam ettirmesidir. Bu anlamıyla kaza organizasyonunun bu evrilmeden nasibini aldığı düşünülmektedir. Ayrıca belirtmek gerekir ki Diyarbekir şer'îyye sicillerinde görülebildiği kadarıyla kadı çok sivil bir görevli değildir. Tersine, üstlendiği birçok askeri vazifeye idari bir görevli özelliği taşır. Şu farkla ki onu örfi diğer idarecilerden ayıran özelliği ise arkasında kutsal bir koruma sağlayan şer'î şeriftir.

Kadının üyesi olduğu ulema sınıfının devlet önündeki durumu çoğu zaman araştırmacılar tarafından kuşku ile incelenmiştir. Burada asıl açmaz sınırları ayet ve hadis gibi naslarla çizilmiş dini yapının dışına taşma, seküler yaşama -dinin kesin yasakları olmasına rağmen- daha fazla uymak şeklinde özetlenebilir. Kadının dini hukuktan aldığı meşru zeminin içerisinde hareket etmekten ziyade örfi ve dolayısıyla askeri-idari rolünün daha güçlü ve ön planda olduğu düşüncesine sahip bir araştırmacı olarak Heyd şunları ifade eder: "*Para cezası gibi birçok kanun hükümlerinin dini hukuktan açıkça sapmasına rağmen Osmanlı uleması bunları genel olarak kabul etmiş veya ikrar mahiyetinde sükutla karşılamıştır.*⁸³ *Bu tutum imanın müdafileri olarak kafirlere karşı savaştan muzaffer muharipler olan sultanların güç ve prestiji ile açıklanabilir. Buna ek başka bir sebep de Osmanlı padişahlarının ulemanın prestijini yükseltme ve onları (özellikle en yüksek sınıfı yani kadıları) devletin idari mekanizmasına dahil etme çabalarında görülmektedir. Ulemanın ileri*

⁸² Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 59.

⁸³ Bu tavır aslında İslam tarihinde sık karşılaşılan ilkesel bir problemi göstermektedir. Dinleri aksini emretmesine rağmen ulema otorite yandaşı tutumları ile muhafazakar bir görüntüyle hükümdarın tarafını tutmuşlardır. Burada Osmanlı'daki ulema problematine dikkat çekmek gerekir. Devlete düzenli bir gelir almak suretiyle bağlı olması hasebiyle her zaman veli-yi nimetine arka çıkmak ve onun emrinde olmak durumundadır.

gelenleri önceki devirlerdeki mezalim mahkemelerinin rolünü devralan yüksek mahkemelerde mühim mevkilere getirilmiştir. Bunlardan biri sadrazam ve hepsi Hanefi mezhebinden olan başkentin 4 baş kadısı tarafından adaletin icra edildiği Çarşamba Divanı'dır. Daha alt seviyede vilayet kadıları adli görevlerine ilave olarak mülki idarede geniş yetkilere haiz kılınmıştır.

Fukeha ve ümera arasındaki ananevi uçuruma birçok yönlerden köprüler kurulmuş ve kadılar, hükümet emirleriyle onun laik kanunlarını sadakatle icra etmişlerdir.

Müftiler ve onların reisi şeyhülislam dahi yukarıda zikredildiği gibi kanunun tatbik edilmesinde hükümetle teşrik-i mesai yapmayı genellikle istiyorlardı. Birçok durumda şeriat dışı cezalara hukuki statü kazandırılması hakkında kendilerine sorulduğunda laik yetkililerin arzularına muvafakat etmişlerdi. Mesela İstanbul Topkapı sarayı arşivlerinde bazı şeyhülislam tarafından sultan veya sadrazamın müracaatına cevaben verildiği intibahı veren orijinal fetvalar koleksiyonu saklanmaktadır. Bu fetvalarda sultan, veliyyülmr ve sebebi nizam-ı alem olarak şeriata göre daha hafif cezalara maruz kalacak suçluları gerektiğinde idam cezasına çarptırma yetkisini vermektedir. Mesela sultan devlet hazinesine girmek isterken yakalanan fakat aslında bir şey çalmamış olan kimseyi idam selahiyetine sahiptir.”⁸⁴

Yukarıda mahkemenin paşa-vali huzurunda toplanmasına dair örnekler bu iddiayı destekleyeci bir husus olarak değerlendirilmektedir. Bu tür davaların kadının mutad mahkeme alanı dışında yaptığı ve kendisinin idari anlamda amiri statüsündeki paşa önünde mahkeme kurması, yetkisinin kaynağını göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre patrimonial bir yapı göz önünde tutularak padişahın yetkisini devralmış mutlak bir yerel idarecinin altında yer alan kadı, bu patronaj ilişkisinin bir üyesidir. İddia edildiği gibi yetkisini doğrudan aracı olmaksızın padişahın alan dini hukukun yürütücüsü değildir. Kendi başına özerk bir durumu söz konusu değildir.

Diyarbakir kadısı hakkında derli toplu bilgilerin olduğu müstesna bir eser daha önce de belirtildiği üzere Evliya Çelebi'nin seyahatnamesidir. Bu

⁸⁴ Heyd, a.g.m., 646.

eserde Evliya Çelebi, “Şer’î Yöneticilerin Bildirilmesi” başlıklı bölümde kadıyla ilgili şu bilgilere yer verir: “Herşeyden evvel Âmid şehri günlüğü beş yüz akçe olan bir mollalıktır.⁸⁵ Mollanın, ruus-ı humayun ile padişahın verdiği Dergah-ı Âli kapıcılarından⁸⁶ olan keçeli muhızırbaşısı⁸⁷ ve keçeli yeniçeri çuhadarı⁸⁸ vardır. Ve ihtişam için törenlerde kullanılan saçaklı abayı atına takma hakkı vardır.⁸⁹ Yönetimi altındaadet nahiyeye⁹⁰ naibi bulunurdu. Molla, bu nahiyelerden adalet işleri için her sene kırk Rumi kese alır.⁹¹ Öte yandan,

⁸⁵Martin van Bruinessen- Hendrik Boeschoten, **Evliya Çelebi Diyarbakir’de**, İletişim Yayınları, 2003, İstanbul, s. 305-306. *Bu araştırma eserin 51 nolu dipnotunda şu ayrıntıya yer verilmiştir: “Molla (monla veya Mevla da denir.) en yüksek rütbeli kadıydı. Mevleviyetler, yevmiyelerine (günlük maaş) göre, 300 akçelik ve 500 akçelik olmak üzere ikiye ayrılırdı. İmparatorluğun yalnızca en büyük şehirlerinde 500 akçe yevmiye alan mollalar bulunurdu. Bu mevleviyetler belirli bir hiyerarşik sraya sokulmuştu ve en yüksek mevki sahibi kadılar –hiç değilse teorik olarak- bu hiyerarşiyeye göre terfi ettirilirdi. 17. yüzyılda bu mevleviyetlerin hiyerarşik düzeni şu şekildeydi:*

a. Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri;

b. İstanbul, Mekke, Edirne, Bursa, Kahire, Medine, Şam, Kudüs, Halep (“birinci sınıf”);

c. Selanik, Galata, Yenişehir, Filibe, Eyüp, Üsküdar, İzmir, Bağdat, Diyarbakir, Manisa, Sofya, Belgrad (“ikinci sınıf”);

Diğer 19 şehir (“üçüncü sınıf”)

⁸⁶ “Kapıcılar saray bekçileriydi, başlarına keçe takmak yükümlülükleri vardı. Bunlar iki sınıfa ayrılırdı. Dergah-ı ali kapıcıları ve bab-ı hümayun kapıcıları. Dergah-ı ali kapıcıları, eyaletlere önemli mesajları (idam fermanları vb.) götürmek gibi başka vazifeleri ifa ederlerdi”. Bruinessen, **a.g.e.**, s. 305.

⁸⁷ “Muhızır, şer’î mahkemelerde davacılar ile davalıları mahkemeye çağırma görevliydi. Jennings’e göre Kayseri’de “muhızırlar zanlıları zor kullanarak gözetimleri altında mahkemeye getirme yetkisine sahip değildi”, mahkeme tarafından zaman zaman ilgili kişileri çağırma görevi kendilerine verilir. (jennings, 1978, s. 150-153) kazasker mahkemeleri gibi muhızır sayısı çok olan yerlerde bir muhızırbaşısı tayin edilirdi. Muhızırbaşısı, mutlaka dergah-ı ali kapıcıları arasından seçilirdi. (Pakalın II, s. 572-573)” Bruinessen, **a.g.e.**, s. 306.

⁸⁸ “Çuhadar (veya çukadar), muhızır gibi mahkeme hizmetlerini gören hizmetliydi. Jennings’e göre (1978, s. 153-154) “Kayseri sicilleri, mahkemede görevlileri veya kanunların uygulanmasındaki rolleri hakkında o kadar az bilgi sağlıyor ki, çuhadarları muhızırlardan ayırtetmek mümkün değil. Yine de, sayılarını muhızırlarinkinden daha az olduğu anlaşılıyor.” Bruinessen, s. 306.

⁸⁹ “Uzunçarşılı’ya göre (ilmiye, s. 97), saçaklı abayı, mevleviyete kadar çıkmış olan kaduların bindikleri atların örtüsüne konan saçak veya püsküldü. Muhızırbaşısı ve çuhadardan bahsedilmesi de, mollanın statüsünü göstermektedir.” Bruinessen, **a.g.e.**, 306.

⁹⁰ “Nahiye kazadan sonra gelen idari birimdir. Her eyalet kazalara ayrılırdı. Nahiye, birkaç köyden ibaret olabilirdi. Şehirlerde ise mahalleden çok daha büyük bir birimdi. Örneğin 16. yüzyılda İstanbul’da sadece 16 nahiye vardı. (Kreiser, 1974, s. 272) Her nahiyede, kadıya bağlı olan bir naib (kadı vekili) bulunurdu” Bruinessen, **a.g.e.**, s. 306.

⁹¹ “Kise-i Rumi, muhtemelen kise-i Irakî gibi farklı değerlerdeki keselerden ayırt etmek amacıyla bu terim kullanılmıştır. Kise-i Rumi bu devride 40.000 akçe değerinde olan sıradan Osmanlı kesesidir. (Pakalın II, s. 248) buradan mollanın, yıllık 365 × 500=182.500 akçe olan gelirinin yanı sıra 1.600.000 akçe gelir elde ettiği sonucuna varabiliriz! Karşılaştırma için belirtelim: Edirne mollası, kendisine bağlı nahiyelerden yılda 40.000 gurus (3.200.000 akçe) gelir elde ediyordu. Malatya kadısı (yevmiyesi 300 akçe) ise, yılda 20 kise-i Rumi (800.000) ek gelir elde ediyordu”. Bruinessen **a.g.e.**, s. 306-307.

*paşa bu geniş eyaletten yüz bin kuruş alır.*⁹² Amid kadısının kendi kazasında yer alan kadılarla ilişkisinin boyutu bu ifadelerle netlik kazanmaktadır. Amid kadılığı bu bilgilere göre bir üst merci olarak altındaki nahiye ve kazalar için müracaat makamıdır.

Ayrıca mevali arasında olduğunu bildiğimiz Amid kadısının merkezden gelen fermanlarda hitap sırası şöyledir ki önce fermanın gönderildiği yol üzerindeki vezirler, mirimiranlar, akza-yı kuzzat'ül-müslimin mevali-yi azam (ki Amid kadısı da bu gruba dahildir), sancakbeyleri, kadılar, mütesellimler, yeniçeri serdarları, malikane mukataa mutasarrıfları, voyvodalar, havass ve evkaf nazırları, ayan-ı vilayet, iş erleri ve harbe kadr olanlar⁹³ şeklindedir. Anılan bu sıralama DŞS'de yer alan onlarca belgede aynen bu şekilde kayıtlıdır.

1.5.1.1. Amid Kadısının Atanması ve Belgelerde Kadılar-Naibler

Amid şehrinde "Mevlana" ünvanlı bir kadının asaleten bulunduğu anlaşılmaktadır. Kendisine bağlı naibleri kazaya atayan bu kadı, bazen kendi yerine naib de gönderebilmektedir.

Ataması yapılan kazalar muhtemelen eyaletteki sancak ve nahiye kadılıkları olmalıdır. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi üzerine yapılan sadeleştirmelerden, diğerlerine göre daha ayrıntılı bilgiler veren Bruinessen yönetimindeki çalışmada, Amid kadısının idaresindeki kazalara değinilmektedir. Ancak eserin orjinalinden kaynaklanan sıkıntılar sebebiyle bu kısmı net bir açıklığa kavuşmaz. Anlaşılması bakımından sunulması gereken bu bölüm şöyledir: "*Kadının yönetimine göre Diyarbekir*

⁹² Bruinessen, Metin Kunt'un çalışmasından hareketle Diyarbekir valisinin gelir gideri kayıtları ile bir kıyaslama yaparak Evliya Çelebi'nin verdiği rakamla Kunt'un verdiği bilginin birbirine çok yakın olduğunu kaydeder. Şöyle devam eder: "Guruş, yabancı bir gümüş paraydı. Osmanlı akçesi cinsinden değeri, belirli dalgalanmalar göstermekle birlikte zaman içinde sürekli artmıştı. Mantran'ın sunduğu tabloya göre guruşun Evliya Çelebi zamanındaki değeri 80 akçe civarındaydı- demek ki beylerbeyinin geliri yaklaşık 8.000.000 akçeydi. Kunt'un yayımladığı belgeler, Diyarbekir'de 1670-71'de bir guruşun 120-130 akçe değerinde olduğunu ortaya koymaktadır. (Kunt, 1981, 37)", Bruinessen, *a.g.e.*, s. 307.

⁹³ DŞS 360-31-2, 8 Rebiülevvel 1152.

sancağındaadet kaza olup isimleri şunlardır: Bu kazaların ilki Diyarbekir'in batı tarafında Çermik kazası: ...(4,5 satır boş)... İkinci hakim İmam-ı Hanefî şeyhülislamı, Üçüncü şer'î hakim Şafii müftüsü⁹⁴, Dördüncü Maliki müftüsü, Beşinci Hanbeli müftüsüdür. Burası Kürdistan ve bütün halkı Şafii mezhebinde olduğu için Şafii müftüsü meşhurdur. Altıncı şer'î hakimi peygamber soyundan gelenlerle ilgilenen kendisi de soylu nakibü'l-eşrafıdır. Yedinci şer'î hakimi ayak naibidir.⁹⁵ Yedinci makamdaki ayak naibi olarak tanımlanan görevlinin kadının yerine vekalet eden merkezdeki ikinci Mevlana olduğu düşünülmektedir. Gece mahkemesinde kalan ve bazen yerinde ketb ve tahrir giden görevli de aynı makam sahibi olmalıdır.

Diğer sadeleştirme eserde ise naiblerin sayısı ile ilgili bilgi yer almayıp sadece "Hükümete bağlı nahiye naibleri vardır..."⁹⁶ ifadesi yer alır. Ancak ataması yapılan naiblerin sayısının müteferrik belgelerden tespit ettiğimize göre en az 22 olması gerekmektedir. Amid mahkemesine kazalardan gelen davalardan tespit edilen sayı budur. İdari yapıdaki sancakları da dahil ederek yapılacak bir tahminde 30 civarında kaza kadısı ve naibinin Amid kadısına bağlı olduğu düşünülebilir.

Kadının yönetimindeki kazai alanın neresi olduğu tespit edilirken idari yönetime paralel bir örüntü oluşturulabilir. Diyarbekir beylerbeyliğine tabi sancak ve kazalar muhtemelen hukuki açıdan da Amid kadısına bağlıdır şeklinde bir iddia ileri sürülebilir fakat kesin tespitte bulunmak eldeki verilere göre mümkün görünmemektedir. Bu soruya verilebilecek en doğru cevap eyalet tarihine dair belgelerin bir bir incelenmesiyle oluşturulacak uzun soluklu bir çalışmada ortaya konacak bir tabloda yer alabileceğidir.

Yukarıda Amid'de bir kadının asaleten Amid'de bulunduğu belirtilmiştir. Bazen kendi yerine naib atamak suretiyle bu vazifenin yürütülmüş olması

⁹⁴ Eserin 59 nolu dipnotu şöyledir: "Evliya Çelebinin diğer üç mezhebin müftülerinin, örneğin Edirne ve Van'da olduğu gibi Hanefî şeyhülislama tabi olduğunu söylemesi dikkat çekicidir. Öte yandan Bitlis'te Şafii mezhebi, Diyarbekir'de olduğundan daha da güçlüydü. Bitlis'te yalnızca bir Şafii müftü bulunuyordu." Bruinessen, a.g.e., s. 307.

⁹⁵ "Ayak naibi, çarşı ve pazarlarda dolaşıp esnafı kontrol eden kadı vekiliydi. Ayak naibleri, sadece büyük kazalarda bulunurdu. (İlmiye, s. 117, 142-143), Bruinessen, a.g.e., s. 307.

⁹⁶ Evliya Çelebi, **Tam Metin Seyhatname**, (sadeleştiren: Tevfik Temelkuran-Necati Aktas) C. III-IV, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1986, s. 438.

muhtemeldir. Bu vazifenin naib tarafından yürütüldüğüne dair kayıtlar mevcuttur. İki uygulamanın da belgelerde yer aldığı ancak büyük çoğunlukla kadının vazifesinin başında bulunduğu düşünülmektedir.⁹⁷ Örneğin 1125/1713 tarihli bir vesikada Mardin Kalesi dizdarlığına önerilecek bir kişinin adının Yeniçeri ağası, Diyarbakir valisi olan Paşa ve Diyarbakir kadısı Mehmed Üsküdarî Efendi'nin arzları ile gönderildiği görülmektedir. Bu belgeden kadının bizzat görevin başında bulunduğu anlaşılmaktadır.⁹⁸

Kadının yerinde bulunmadığı zaman işleri yerine naibinin yürüttüğü anlaşılmaktadır. Buna uygun bir belgede 1138/1725 tarihinde Diyarbakir menzildileri Ahmed ve İvaz'ın masrafları için ayrılan akçayı teslim aldıklarına dair hücceti Amid naibi Mehmed kayd ettirmişti.⁹⁹

İnceleme dönemimizde genellikle Amid şehrinde vazifesinin başında yer aldığı anlaşılan kadı ve naiblerin adlarına ulaşılanlarını ilgili belgelerle aşağıda ele almakta fayda görülmektedir.

Elimizdeki en eski defter olma özelliği taşıyan 1065/1655 tarihli 316 numaralı DŞS'de tespit edebildiğimiz kadı "Amid mahkemesinde hakim'üş-şer'î şerif olan Mevlana Aşafizade Abdurrahman Efendi"¹⁰⁰dir. Bu anlamıyla inceleme tarihine dahil ettiğimiz bu defterin ilk sırasındaki kadı olarak görülmektedir. 1065/1655 tarihli bir başka belgede ise şühûdü'l-hal arasında iki Mevlana ismi geçer ki bunlar Mevlana Abdullah Efendi ibn Şemseddin, Mevlana Ahmed Çelebi bin Mehmed Efendi'dir.¹⁰¹ Şühûdü'l-hal olabildiğini gördüğümüz bu mevlanaların Amid kadısının naibleri olduğu düşünülebilir. 1145/1732 tarihinde merkezden gelen bir beratta Amid kazasının niabet olarak geçtiği görülür. Buna göre padişahın hitabında "Amid kazası naib-i sârihi olan Mevlana...zîde allâme ve kudvet'ül-emacid ve'l-ayan" dergah-ı ali

⁹⁷Bu konuda 19. yüzyıl temelinde Diyarbakir'i araştırmış bir başka yazar olan İbrahim Yılmazçelik, eserinin ilgili bölümünde Diyarbakir'de yargı işini kadıların yürüttüğünü, incelediği dönemde kadılık tevcih edilen kişilerin bu göreve gitmeyip yerlerine vekil olarak naip tayin ettiklerini kaydeder. İncelediği dönemde DŞS'de yer alan resmi yazışmalarda kadıya hitaben ferman, mektup vb. belgelere rastlandığını ancak Diyarbakir kadısının Diyarbakir'da oturmadığını iddia eder. Bkz: İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, (1790-1840), TTK, Ankara, 1995, s. 223.

⁹⁸ BOA,İE.AS-D.72-G.650, 29 Zilkade 1124.

⁹⁹ BOA,İE.ADL.-D.10-G.680, 21 Receb 1138.

¹⁰⁰ DŞS, 316-5-19, 23 Cemaziyelevveli 1065.

¹⁰¹ DŞS, 316-15-78, Cemaziyelahir 1065.

kethüdalarından Ebubekir'in Amid'deki 9 senelik hizmeti sonrası tekaüd işlemlerinin yapılması ve orada ikametinin sağlanması emrolunmaktadır.¹⁰² Amid kadısının şeyhülislamın önerisi ve doğrudan padişahın onayı ile atandığı görülmektedir. Diyarbekir'e gönderilmiş bir ferman sureti doğrudan kadı atamasına daırdır. Burada kadıya Kudüs-i Şerif'te bulunan bazı yerlerin geliri verilmektedir. Görevleri arasında ilk sırada Peygamberin emirlerini yerine getirmenin yer aldığı bu belgede ataması yapılan kadı Muhsinzade Mevlana Ahmed'dir. "1151 senesi Zilhicce guresinden zabt edilmek üzere sadr olan hatt-ı hümayun-ı şevket makrunum mucubince Amid kazası sana tevcihe ve inayet idub ilamiçun tayin olunmuşdur" denen atama emrinde önceki kadının adının Mevlana Abdulizzeddin olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰³ 1151/1738 yılında Receb ayında Amid'de Kavvas-ı Kebir Mescidine loğkeş atamasını padişaha arz eden Kadı Mevlana Abdulizzeddin Efendi'dir. Bu kadı asil olmalıdır. Naib olması durumunda bu belgede belirtilirdi.¹⁰⁴ 1151/1738 senesinde Safer ayında Mevlana-yı Amid kadısı Abdulizzeddin Efendi'nin Divan-ı Hümayuna arzuhal ettiği ve çözümünü beklediği sorun Van, Tiflis ve Kefe cizyedarlarının kağıtlarını göndermesi ve bu tebliğat sırasında halka zulmettiklerine dair bir başvurudur.¹⁰⁵ Adı geçen Mevlana bu yıl Amid tüccarları arasında da zikredilmiş ve kendisi toplamda 793 guruş gibi bir ödemeyi voyvodaya teslim etmiştir.¹⁰⁶ 1151/1738 senesi Zilhiccesi'nde farklı bir kadı görevde bulunmuş olmalıdır. Padişah imdad-ı seferiyye toplanmasını doğrudan önce kadı, sonra voyvoda ve mütesellimi de sıralayarak emretmektedir. Bu belgede anılan "kadı Mevlana Feyzullah Efendi hazretleri" olarak geçer.¹⁰⁷ 1153/1740 yılında bir vakıf görevlisinin işe başlaması işlemlerini berat almak üzere padişaha arz eden ve gelen beratı

¹⁰² DŞS,313-45-3, Rebiülahir 1145.

¹⁰³ DŞS, 360-2-1, gurre-i Receb 1151.

¹⁰⁴ DŞS, 360-20-1, evasıt-ı Receb 1151. Bu tarihte Amid kadısı anılan kişidir ve bu kişi asildir.

¹⁰⁵ DŞS, 360-28-1, gurre-i Safer 1151.

¹⁰⁶ DŞS, 360-50-1, 27 Zilkade 1151. Eğer anılan ödeme kendisine düşen pay ise kazancının ticarettten olduğundan şüphe etmemek gerekir. Diğer türlü yani memuriyetle böyle bir kazanç elde etmesi oldukça zor olmalıdır.

¹⁰⁷ DŞS, 360-12-1, Zilhicce 1151.

kayda geçiren Amid kadısı Mevlana Feyzullah Efendi'dir.¹⁰⁸ 1153/1740 senesinde Melik Ahmed Paşa Vakfının tevliyetinin nısfını elinde bulunduran Molla Süleyman'ın kardeşinin ölmesi sebebiyle boş kalan diğer hisse üzerinde erbab-ı istihkaktan olduğu gerekçesiyle Molla Süleyman'ı 9 akçe yevmiye ile Divan-ı Hümayuna arz eden kişi Amid kadısı Mevlana İsmail Efendi'dir.¹⁰⁹ 1153/1740 senesinde Hüsrev Paşa Camii Şerifine 6 akçe yevmiye ile minare çerağcisi ihtiyacı olduğundan buraya atanacak el-hac Ebubekir Halife'yi arz eden Amid kadısı Mevlana Feyzullah Efendi'dir.¹¹⁰ Yukarıda iki yıl önce aynı isimli bir kişinin kadı olarak görüldüğü unutulmamalıdır. Eğer bahsedilen aynı kişiler ise kadının tekrar eski görev yerinde vazifeye devam edebildiği düşünülebilir.

Bu tarihlerde bir muallim-i sıbyaninin atama önerisini padişaha arz eden naibdir. Görevi padişaha arz eden "kadı naibi Mevlana Hüseyin" idi.¹¹¹ Bu belgeye göre ise bu tarihte Amid'de asil bir kadı değil de yerine naibin baktığı söylenebilir. 1153/1740 yılının Şaban ayında bir muallim tayinini padişaha arzeden Amid kadısı Mevlana Ahmed Efendi'dir.¹¹² 1153/1740 yılı Şaban ayında kassam küttâbına baş katib atamasını padişaha arz eden amid kadısı Mevlana Abdullah Efendi'dir.¹¹³ 1153/1740 yılının Zilhiccesinde Mehdi Mahallesindeki bir mülk anlaşmazlığına hüküm veren kadı Mevlana eş-şeyh Mehmed Efendi bin es-seyyid Ali Efendi'dir.¹¹⁴ 1154/1741 yılında serabdar atamasını padişaha arzeden kadı Mevlana Ahmed'dir.¹¹⁵ 1157/1744 yılında Amid kadısının Çelebizade Hüseyin olduğunu tespit edebilmekteyiz.¹¹⁶ 1159/1746 yılı Zilkadesinde Amid kazasının başında naib olarak Mevlana

¹⁰⁸ DŞS, 360-137-1. Amid'de Kastallı mescid-i şerifinin serabdarı olmayıp bu işe birinin tayini gerektiğinden Petnison veledi Kasco adlı zimmînin bu işle görevlendirilmesini padişaha Amid kadısı Mevlana Feyzullah'ın arz etmesiyle uygun görülmüştür ve serabdar olması için berat-ı hümayun verilmiştir. Evahir-i Receb 1153.

¹⁰⁹ DŞS, 360-100-2, 15 Rebiülevvel 1153.

¹¹⁰ DŞS, 360-106-2, evail-i Cemaziyelevvel 1153.

¹¹¹ DŞS, 360-85-1, evahir-i Safer 1153.

¹¹² Amid'de Behram Paşa camii şerifi vakfından olmak üzere yevmi 3 akçe ile muallim-i sıbyan olan es-seyyid Hüseyin'in kendi rızası ve önerisiyle Abdulmenaf Halife atanmıştır. Bunu padişaha arz eden ise Amid kadısı Mevlana Ahmed Efendi'dir. DŞS, 360-134-1, evahir-i Muharrem 1153.

¹¹³ DŞS, 360-139-1, 18 Şevval 1153.

¹¹⁴ DŞS, 360-202-1.

¹¹⁵ DŞS, 360-180-3, 29 Muharrem 1154.

¹¹⁶ BOA, D. BŞM.d.- 02767, 12 Cemaziyelevvel 1157.

Muhammed Aziz Efendi'nin bulunduğu görülmektedir. Buna göre Melik Ahmed Paşa vakfından olmak üzere yevmi 12 akçe ile hatip atamasını merkeze öneren bu kimsedir.¹¹⁷

1160/1747 senesinde bir atamayı arzeden Amid naibi Mevlana Mehmed Aziz Efendi'dir. Bundan hareketle bu tarihte kadılığın bir naib tarafından yürütüldüğünü anlamaktayız.¹¹⁸ 1160/1747 yılının Rebiülahirinde yukarıdaki naibin yerinde bir başkasının adı zikredilmektedir. Buna göre bir vakıf atamasına arzda bulunan naib Mevlana Hüseyin Efendi'dir. Sonraki başka bir atamada da onun adı geçmektedir.¹¹⁹ 1165/1751 yılında Amid naibliğine atanan Mevlana Muhammed Emin Efendi'dir.¹²⁰

1.5.1.2. Amid Kadısının Görevleri¹²¹

1.5.1.2.1. İdari Yetkileri (Atama Yetkisi)

Adaleti sağlama görevini yürüten Amid kadısının vakıf gibi devlet ile doğrudan bağı olmayan sivil kurumların görevlilerini padişaha arz ederek atamalarını yaptığını görmekteyiz. “Geliri vakıf mahsulünden olmak üzere” diye başlayan birçok belgede mütevelliden muallime, çerağdardan bahçivana kadar birçok kadroya Amid kadısının-naibinin arzıyla atamalar yaptığı anlaşılmaktadır. Aşağıda buna dair örnekler yer almaktadır.

¹¹⁷ DŞS, 313-165,2, 9 Zilkade 1159.

¹¹⁸ DŞS, 313-190-2, 23 Muharrem 1160.

¹¹⁹ DŞS, 313-191-1/2, 25 Rebiülahir 1160.

¹²⁰ DŞS, 313-78-1, 21 Rebiülevvel 1165. Kendisine şöyle hitap edilmektedir: “Umdet’ül-mearif fahr’ül-müstedid Muhammed Emin Efendi el-mütesicil bada’l tahiyet’ül-vafiye inha olunur ki istihlafına madun olduğunuz Amid mahkemesinin bab-ı niyabeti işbu 1165 senesi Rebiülevvelinin 21. gününden cenabınıza ta’riz ve sipariş olunub savb-ı şer’î kadimden mürasele-i tahrir ve esrar olmuşdu gerekdir ki niyabet-i mezbur yevm-i merkumeden zabt idub vaki’ olan deavi-yi şer’îye icrasına mecd ve saian olub hilaf-ı şer’î hareketden ----- cevaz göstermeyub ---- mucceb-i mürasele ile amel edesüz vesselam.”

¹²¹ Kayıtlarda kadının birden fazla sahada tasnif edilebilecek çalışma alanlarının tespiti, Mantran’ın çalışmasından esinlenerek oluşturulmaya çalışılmıştır. Mantran anılan çalışmasında kadının üstlendiği farklı görevleri ele almıştır. Bkz.: Robert Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, I-II Cilt, çev.: M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan, TTK, Ankara, 1990.

Diyarbakir’de vaki Mehdi Mehmed Mescidi Vakfı mütevellisi Abdalbaki Halife vefat etmiş yerine Mehmed Emin Halife müstehak görülerek Diyarbakir naibi Mevlana Mehmed Aziz arzıyla ataması yapılmış ve berat-ı hümayun verilmiştir.¹²²

Ayrıca anlaşıldığı kadarıyla kadı sadece Müslüman vakıfların idarecilerini atamakla kalmayıp aynı zamanda zimmî din adamlarının atamasında da görüş bildirmektedir. Elimizdeki bir belgede Halep, Şam, Musul, Diyarbakir ve Deyruzzafaran Kilisesine tabi tüm Yakubi ve Süryani taifelerinin piskoposu ölünce yerine atanacak Halep sakinlerinden olan Kirkos veledi Şemon adlı matrânı, yine aynı şehrin kadısı padişaha piskopos olarak önermektedir.¹²³

Vakıf çalışanlarının atamasına dair onlarca örnek “Vakıf” başlığı altında ele alındığından burada fazla ayrıntıya girilmeyecektir.

Aşağıda ilgili başlık altında ayrıntısı yer alan serkatib ve katib gibi mahkeme görevlilerinin atama yetkisi de Amid kadısının onayına ve arzına bağlı olarak gerçekleşmektedir.

1.5.1.2.2. Askeri Yetkisi

Amid kadısının yargılama ve adaleti sağlama görevinin yanında, defterlerde, askeri alanda hizmet yürüttüğüne dair örnekler bulunmaktadır. Bu görevler vergi, tevzî, mübayaa, askeri levazım temini, menzilci ve ulakların ihtiyaçları, cephaneye sayımı, askeri muhallefat teslimi, askeri sınıf atamalarının kaydı vb. iş ve işlemlerdir. İncelediğimiz defterlerde çok fazla sayıda yer alan bu tür belgelere örnek olması açısından aşağıda bir kaç tanesine yer verilecektir.

Padişahın doğrudan Diyarbakir kadısı ve mütesellimine gönderdiği bir fermanla sefaret vazifesiyle İran’dan gelip tekrar oraya dönen Mehmed

¹²² DŞS, 313-190-2,23 Muharrem 1160.

¹²³ DŞS, 313-200-1, 27 Rebiülahir 1160.

Rahim Han ve Nazar Ali Han ile maiyetlerinin ve bunların ihtiyacının yüklenmesi için 150 beygir lazım geldiği, bu beygirlerin İstanbul'dan Tokat'a kadar İstanbul tarafından, Tokat'tan Diyarbakir'e Tokat tarafından ve Diyarbakir'den İran hududuna kadar Diyarbakir tarafından tedarik edilmesi hususunda kadı ve mütesellimi muhatap tutmaktadır.¹²⁴ Diğer bir belgede ise bu masrafların voyvoda tarafından karşılanacağı belirtilmektedir.

Bir başka belgede Diyarbakir, Musul, Bağdad taraflarına giden yolcuların uğrağı olan Ergani'de, Cihanbeyli aşireti ve diğer eşkiyalar tarafından gadre uğradıkları, bunun önlenmesi ve yolcuların muhafazası için Ergani maden emirine ve Ergani kadısına uyarı ve tembihte bulunulmaktaydı.¹²⁵

İstanbul'dan gelen bazı emirlerden Bağdad ordusuna lazım olan cephanenin Diyarbakir kadısından istendiği görülmektedir. Cephane isteyen emirler sık karşılaştığımız belgelerdendir. İstanbul'dan gelen bu belgelerden birinde Mevlana-yı Amid kadısı, Diyarbakir mütesellimi, Diyarbakir kalesi dizdarına hitap edilerek Bağdad Valisi Vezir Ferhad Paşa'ya lazım gelen 710 kantar kurşuna Diyarbakir'den 40 kantar kurşun da eklenerek keleklerle Bağdad kalesine yetiştirilmesi emrolunmaktadır. Bu belgede, Der-saadet'ten ismi kayıtlı olmayan bir mübaşirin tayin edildiği görülmektedir.¹²⁶ Yazının devamında 710 kantarın Keban maden emini Ömer'den alınacağı, bu meyanda Keban madeninin askeri amaçla kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bağdad'a yapılacak zahire naklinde Diyarbakir beylerbeyinden sonra ikinci derecede muhatap Diyarbakir kadısı olmaktadır. Birçok belgede karşılaştığımız bu duruma bir örnek olarak 1153/1740 senesi Rebiülevvelinde Bağdad'a kelek sefineleri ile yapılacak nakliye işinde 40.000 keyl hınta ve 60.000 keyl şaîrin gönderilmesine ve ücreti olan 20.000 guruş ile kelek gideri olan 5000 guruş da eklenerek toplam 25.000 guruşluk masrafın Diyarbakir hazinesinden ödenmesi ve baharda bunların gönderilmesi

¹²⁴ BOA, C.HR.-D.23-G.1150, 07 Cemaziyelevvel 1153.

¹²⁵ BOA, C.ADL-D.76-G.4552,20 Rebiülahir 1149.

¹²⁶ DŞS, 313-41-1, 6 Safer 1135.

emrolunmaktadır.¹²⁷ Kadının hukuki, idari ve ekonomik vazifesi yanında askeri görevlerine bir örnek olmaktadır.

İmdat-ı seferiyye toplanması hususundaki bir fermanla padişahın ilk muhatap olarak seslendiği Amid kadısıdır. Anlaşıldığı kadarıyla bu vergi işleminin müfettişi Amid kadısı olmaktadır. Devamında ise Diyarbakir eyaletindeki diğer kadılara hitap edilmektedir. Ancak 1152/1739 yılı askeri ihtiyacı için istenen bu imdad-ı seferiyyenin ulaşacağı makam olarak Diyarbakir valisi vezir Mehmed Paşa'nın vurgulandığı ve bu işin başı olarak görevlendirildiği anlaşılmaktadır.¹²⁸

1.5.1.2.3. Beledi Yetkisi

Diyarbakir kadısının fiyatların kontrolü, çarşı-pazarın denetlenmesi ve mesleklerin icra edilmesinin kontrol hakkını doğrudan kanunname ile elinde tuttuğunu görmekteyiz. Oldukça erken sayılabilecek bir tarihte Diyarbakir vilayetinin 1540 tarihli icmal kanunnamesinde ihtisab hususunda kadının vazifesine değinilmiştir.¹²⁹

Amid'de üretim sürecindeki esnafın defterlere yansıyan durumları ile ilgili olarak aşağıda bir örnek yer almaktadır. Ayrıca bu duruma örnek olabilecek bir çok belge dördüncü bölümde "Şehirde Üretim" başlığında ele alınmıştır.

Amid'de sakin çulcu esnafı şeyhleri ile birlikte mahkemeye gelmişler, eskici taifesinden bazı kimselerden davacı olmuşlardır. "Bizler çulcu esnafı olub Ekrad taifesi bey' için getirdikleri çul ve keçenin bey' ve şirâ'sı bizim olub" diyerek karşılığında üzerlerine nüzul olan tekâlifi verdiklerini, ancak eskici taifesinin bu satışlara el atması ile kadimden kendilerinde olan bu hakkın engellendiğini, şimdi ise sorulmasını talep ederler. Delil sorulunca şahitler ile fetva-yı şerif gösterirler. Mahkeme eskicileri bu işe karışmaktan

¹²⁷ DŞS, 360-91-1, evasıt-ı Rebiülahir 1153.

¹²⁸ DŞS, 360-11-2, evasıt-ı Şaban 1152.

¹²⁹ M. Mehdi İlhan, **a.g.e.**, s. 127-128.

men eder.¹³⁰ Burada ilginç olan Kürdlerden mal alan çulcular, eskicilerin bu ticareti yapmalarına engel olmak ister. Üzerlerine vergi olduğu için işin tekeline talep ederler. Mahkeme eskicileri bu işten men etmez ancak verginin 4'te 1'ini onlara keser. Bu durum mahkemenin ticari hayatta, pazarda etkinliğine bir örnektir.

1.5.1.3. Mahkeme Yanında Sorun Çözme Mercileri

Yukarıda kadının hukuki yetkisi yanında çoğu zaman bir sorunsal olarak karşımıza çıkan askeri ve idari vasıfları sık sık örneklerle desteklenmiştir. Ancak kadının, padişah hariç hukuki yetkisini tek başına hiç kimseye danışmadan ve bağlı olmadan kullanabildiği de şüpheli bir durumdur. Öncelikle adaleti icra ederken yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere paşaya karşı sorumludur. Vali-paşa huzurundaki mahkemeler bunun delilini teşkil eder.

Evliya Çelebi eserinde, kadının yanında hukuki yetki üstlenmiş diğer makam sahiplerinin mevcudiyeti düşüncesini güçlendirecek bazı bilgilere yer verir. Özetle Evliya Çelebi, eyalet tamamında 300 boy beyiyle birlikte 400 yönetici bulunduğunu ve bunların yasal olarak adam öldürme yetkisine sahip yerel yöneticiler olduğunu kaydeder.¹³¹ Kadının hukuken tek başına karar

¹³⁰ DŞS, 360-220-2, 8 Receb 1153.

¹³¹ Martin van Bruinessen- Hendrik Boeschoten, **Evliya Çelebi Diyarbakir'de**, İletişim Yayınları, 2003, İstanbul, s. 251. *Böyle bir anlam, 16. yüzyılın Osmanlı kanunnamelerine göre, kadı, bir şahsın suçlu olduğu kanıtlanınca, icra kuvvetine sahip yetkililere (ehl-i örf) hüccet verir; ehl-i örf, bu hüccete uygun olarak, "bir kimseyi öldüreni idam eder, birinin uzvunu kesenin de uzvunu keser. Kadı buna engel olamaz ve cezanın infazını erteleyemez, suçun işlendiği yerde cezanın infaz edilmesine cevaz verir. (Heyd 1973 (Heyd, Uriel. Studies in old Ottoman criminal law. Oxford. 1973), s. 118, fıkra 88) Ehl-i örfün bir kişiyi idam edebilmesi için kadı'nın hüccetinin ne ölçüde önemli olduğu konusu açıklık kazanmamıştır. 17. yüzyıla ait bir kanunname, kadı'nın bu alandaki yetkisini açıkça kısıtlamaktadır. Kadılar "şeriat hükümlerini uygulamakla yükümlüydü...ama kamu düzeniyle (nizam-ı memleket), tebaanın himayesi ve müdafaasıyla, suçluların idama veya başka ağır cezalara çarptırılmasıyla ilgili meseleleri, hükkam-ı seyf ü siyaset olan vükela-yı devlete aktarmalıydı. (Heyd 1973, s. 209) Heyd'e göre vükela-yı devlet (taraf-ı sultaniden tevki olunmuş valiler ve hakimler) beylerbeyi ve sancakbeyleriydi; ayrıca bazı kaynaklarda dizdar (kale muhafızı) ve kapudanın (donanma komutanı) da askeri davalarda yan yetkilere sahip olduğu belirtilir. Yabancı gözlemciler, subaşılardan da ceza davalarına baktığını kaydetmiştir. (Heyd, 1973, s. 210-211) Evliya Çelebi'nin bütün hakim-i örflerin idam ettirme yetkisi olduğunu söylemesi şaşırtıcıdır. Belki de seyyahın kastettiği şuydu: bu yetki, şer'i hakimlere değil, ehl-i örf hakimlere aitti. İki kesimi birbiriyle grup*

verici olmaması bir yana bu bilgiden anlaşıldığı kadarıyla uygulayıcı olarak ta tek başına değildir.

Bu yetki paylaşımına ya da hukuken sadece kadının tek merci olmadığına dair bir örnekte zimmî temsilciler paşaya gelerek hüccet-i şer'î talep etmişlerdir. Burada mali açıdan yükümlülükten kurtulma ya da sorumluluğu yerine getirdikten sonra kanıtlama işinin müracaat noktası olarak paşa görünmektedir. Buna göre Amid'de oturan ehl-i zimmet taifeden bazı kimseler mahkemede hazır bulunarak bu yıl üzerlerine düşen seferiyye ve hazeriyeden üzerlerine düşeni defter-i hakani mucebince tevzî edip, tahsil defterine kayd olunup, tamiri gereken yerlerin tamirinden sonra cizye toplanması sırasında fazla alınmaması ve genel olarak devletten, validen istedikleri bazı haklar için bu hakların ispatını sağlayacak hüccet-i şer'î talep etmişlerdi.¹³²

Bir başka davada sabık valiye giden şikayetle vali, aile içi bir soruna dışarıdan bir mübaşir tayin etmiştir. Bu açıdan kadının alanına müdahale edilmiştir. Ancak vali değiştikten sonra mağdurlar mahkemeye başvurmuştur. Amid'de Çermik kazası kurâsından Bendevan adlı karye sakini Hüseyin bin Haço mahkemede Hüseyin bin Mahmud üzerine dava açıp bundan bir sene önce sabık Diyarbekir Valisi Abdullah Paşa'nın bilâ-sebep üzerine mübaşir saldırdığını ve 156 gurusunu bi-gayr-i hakkın aldığını iddia etmiştir. Bu davada davacı sonunda haklılığını ispat ederek talep ettiği parayı almıştır.¹³³ Ancak paşanın emriyle adamlarının bir başkasına ödeme çıkarmaları ve sorunun ancak paşa gittikten sonra yeni vali döneminde halledilmiş olması idarecilerin bazen keyfi davranabildiklerini göstermektedir.

Mahkeme, bir yaralama davasında mütesellimin muhızır olarak atadığı bir görevliyle beraber mevlanayı yerinde tespite gönderebilmektedir. Muhızır olarak atanan kişinin görevlendirmesini mütesellimin yapması, mahkemenin

olarak kıyaslamış, her bir hakim-i örfün bu yetkiye sahip olduğunu söylemek istememişti. (Martin van Bruinessen- Hendrik Boeschoten, Evliya Çelebi Diyarbekir'de, İletişim Yayınları, 2003, İstanbul, s. 305.)

¹³² DŞS, 313-158-1, 26 Safer 1160.

¹³³ DŞS, 313-127-1, 16 Zilhicce 1159.

güvenlik anlamında vali-paşaya bağlı olduğunu düşündürmektedir.¹³⁴ Bu davada mütesellim de bir tarafıyla mahkemede etkili bir iş yürütmektedir.

Bir başka davada davacıyı darb eden davalılar ile bunların arasındaki sorunu mahkemeye gelmeden önce kethüda, sulh ile diyet üzere yapmış iken diyetini alan davacı yine de mahkemeye müracaat etmiştir.¹³⁵ Böylece kadıya gelmeden önce sorunların çözüm mercilerinden biri olarak kethüdayı görmekteyiz. Yukarıda vali-paşa huzurundaki davalardan bazılarının “kethüda odası”nda yapılmış olması örfi bir yönetici olarak bu görevlinin sorun çözmede insiyatif üstlendiğinin de bir göstergesidir.

Sıradan insanların bazen kadının hükmüne müracaat etmeden kendi başlarına sorunlu oldukları kimselere yaptırım uyguladıklarına dair örnekler mevcuttur. Elimizdeki bir davada bir alacak meselesinde alacaklı olan kişinin borcunu ödemeyen borçluyu hapsediği görülmektedir. Buna göre Amid’de Garib Kastallı Mahallesinden Etem veledi İbrahim mahkemede Kirkor veledi Evaris’i dava etmiştir. Kirkor’un bundan on üç sene önce ölen Hacı Yusuf’a 100 guruş borcu olduğunu ve bunu ödemeyince Hacı Yusuf’un kendisini hapsediğini ve borcu ödeyerek kefil olduğunu ve şimdi Kirkor’dan bu 100 guruş alacağını istemiştir.¹³⁶ Görüldüğü üzere bu alacak davasında arkadaşına kefil olan davacı esasen onu bir hapis durumundan kurtarmaktadır. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla birbiri ile alacak ilişkisinde olan kişiler borcu karşılığında kişiyi alıkoyarak tutuklayabilmektedir. Belgede mahkeme veya kadı kararıyla bu alıkonmanın yapıldığına dair herhangi bir ifade yoktur. Anlaşıldığı kadarıyla bu tür durumlarda kadının otoritesine başvurmadan kişiler birbirini hapsedmeye muktedir görünmektedir. Dahası bunu mahkemede ifade etmeleri, mahkemenin bu uygulamalara sessiz kaldığını göstermektedir.

Mahkeme sürecinden önce sorunların çözüm mercii olarak Amid’de mahkemeden farklı yerlere başvuruların yapıldığına dair elimizde bilgiler

¹³⁴ DŞS, 313-60-1, 15 ay yazılmamış 1135.

¹³⁵ DŞS, 316-12-61, Cemaziyelahir 1065.

¹³⁶ DŞS, 313-68-2, 6 Şevval 1135.

mevcuttur. Meclis-i şer'î şerifden başka merciler de sulh alanları olarak belgelerde görünmektedir. Mahkemeye gelmek bir maliyet istediğinden bu sürece değin başka yol ve yöntemlerin zorlandığı düşünölmektedir. Örneğın köy odalarında kurulan meclisler ya da imamlara müracaat bunlar arasında sayılabilir.

Bazen mahkeme öncesi çözüm sürecinin toplumun önde gelen kişileri aracılığı ile yürütöldüğü anlaşılmaktadır. Elimizdeki bir örnekte Şeyh Hasan'ın bu rolü bariz olarak görölmektedir. Aralarında sorun olan iki kişi anılan şeyhin odasında görüşerek sulh etmişlerdir.¹³⁷ Ancak sulhları uzun sürmediğinden bu sefer mahkemeye müracaat etmişlerdir.

Bir şirket davasında davacı ve davalı mahkemeye gelmeden önce "Hacı Maksud" adlı kişinin evinde bir araya gelerek aralarındaki alacak davasını çözmeye çalışmışlar fakat sonuç alamayınca mahkemeye müracaat etmişlerdir.¹³⁸

Mahkemenin yanında "musâlihun" denilen bir barış merciinin varlığı ile davaların kadiya gelmeden çözüme kavuşturulduğu anlaşılmaktadır. Buna dair bir örnekte Selim Bey bin Murad mahkemede Çolak Ramazan bin Temur önünde 17 sene önce aralarında 4 guruş değerindeki emanetlerin davaya dönüşen son halini mahkeme dışında "musâlihun-i müslimin tavassutu" ile çözdüklerini mahkemeye beyan etmişlerdir.¹³⁹

1.5.2. Naib

Amid gibi mevleviyet payesindeki bir kazada ve yine Diyarbekir gibi geniş bir eyalette kadının tek başına adalet işlerine bakması zayıf bir ihtimaldir. Bu sebeple Amid kadısının mahkemesi bünyesinde ona bağılı birden fazla naibinin olduğı kuvvetle muhtemeldir.

¹³⁷ DŞS, 360-221-2, 14 Receb 1153.

¹³⁸ DŞS, 360-323-1, 23 Rebiülahir 1152.

¹³⁹ DŞS, 316-22-115, 25 Cemaziyelahir 1065.

Bu naiblerin atama işlemleriyle ilgili elimizde fazla bilgi bulunmasa da görevde olanlarla ilgili yukarıda kayıtlara yer verilmiştir. Tahsil süreci ile ilgili olarak somut bir veriye sahip olmadığımız bu görevlilerin genellikle kadı bulunmadığı zaman yerine vekalet ettiği, yerinde ketb ve tahrir işleri için bilirkişi olduğu ve gece mahkemesinde görev yürüttüğü tespit edilebilmektedir. Ortaylı'ya göre bu tür yardımcı kadılar, genelde mahalli medreselerin icazetlileri arasından çıksa da mevleviyet olan yerlerde usul böyle olmayıp mevleviyet payesine sahip naiblerin varlığına dikkat çekilmiştir.¹⁴⁰ Esasen Diyarbekir şer'îyye sicillerinde aşağıda görüleceği üzere hemen birçok naib Mevlana ünvanı taşımaktadır.

Amid kazasının başında her zaman asaleten bir kadının bulunmadığına, bazen bu görevin bir naib tarafından yürütüldüğüne yukarıda değinilmiştir.

Yılmazçelik, naib atamalarının yerli halk arasından yapıldığını belirtir ve görev sürelerinin çok uzun olduğunu kaydeder.¹⁴¹ Diyarbekir kadısının 500 akçelik mevleviyet payesine sahip olduğunu ancak atama yapılan naiblerin ne kadar yevmiye aldığını tespit edemediğini, 19. yüzyılda kadınların tayin ettiği naiblerin de tayin ettiği "bab naibi" adlı görevlilerin bulunduğunu, bunların kendilerine Diyarbekir kadılığı tevcih edilen kişilerle bir alakaları bulunmadığını belirtir. Aynı zamanda bu bab naibinin Diyarbekir mahkemesinde gecedan sabaha kadar görev yaptığını ve bir nevi gece naibi olduğunu belirtir. Ancak, gece naibi olduğunu iddia ettiği görevlinin varlığını tespit edememiş, İstanbul'daki gece naibleri gibi bir vazifelinin Diyarbekir'de da olabileceğini belirtmiştir.¹⁴² Yılmazçelik'in ulaşamadığı gece naibinin inceleme dönemimizde tespit edilebildiğini ve yukarıda gece mahkemesi bölümünde ele alındığını belirtmek gerekir.

Yılmazçelik, Diyarbekir kadılığına getirilen ve yerine naib tayin eden kişilere örnek olarak Mehmed Emin Efendi'yi ve Mevlana Osman Efendi'yi

¹⁴⁰ İlber Ortaylı, "Kadı", **DİA**, C. 24, İstanbul, 2001, s. 73.

¹⁴¹ Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 225.

¹⁴² Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 228.

örnek vermiştir.¹⁴³ Ancak hemen belirtmek gerekir ki bu örnekler 19. yüzyıl için geçerlidir.

Aşağıda mahkemenin yerinde inceleme için gönderdiği bazı isimler sıralanacaktır. Bunların merkezde Amid kadısının naibleri olduğu düşünülmektedir. Ayrıca belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bu atamayı yapan Amid kadısıdır.

Bu konuda elimizdeki en eski tarihli defterden başlayarak örnekleri sıralamakta fayda vardır. Buna göre kazalardan gelen davalara bakmak ve keşif yapmak üzere Amid kadısı bilirkişi olarak Mevlana atamıştır ve bu kişi yanında ki diğer görevlilerle ilgili kazaya varıp incelemede bulunmuştur. 1065/1655 yılında Tercil kazasına giden bu kişi Mevlana Abdullah Efendi'dir. Yanında Ömer Ağa adındaki örfi görevli ile beraber Kökli adlı köye giderek derede boğulan 2 yaşındaki bir çocuğun ölüm kaydını tutmuştur.¹⁴⁴

1065/1655 tarihli defterdeki bir başka kayıta ise "Harput sancağından Rinke nam karyeden Sefer veledi Kakul adlı zimmî tarih-i kitab günü mahkemede hazır olup Kaker adlı oğlunun bundan 5 gün önce nehre düşüp boğulduğunu belirterek keşif talep etmiş ve mahkeme kibel-i şer'-i şerif üzere Mevlana Abdullah Efendi'yi tayin etmiştir.¹⁴⁵

Yine adı geçen Mevlana Abdullah Efendi'nin bilirkişi olarak gece mahkemesinde naiblik yaptığı ilgili bölümde belirtilmiştir. Evliya Çelebi'nin ayak naibi ifadesiyle varlığına değindiği vazifenin bu kişi tarafından yapılmış olduğunu belirtmekte fayda vardır.¹⁴⁶

Yukarıda geçen davalara hep aynı naibin gitmesi, bu tarihlerde vazifeli tek naibin Mevlana Abdullah Efendi olduğu sonucuna götürmemelidir. Çünkü 1065/1655 tarihinde aynı işi yapan bir başka mevlananın varlığını da bilmekteyiz. Buna göre Ali Paşa Mahallesi sakinlerinden Muhammed bin Allahkulu adlı kişi mahkemede Perihan adlı hanımdan satın aldığı menzilin

¹⁴³ Yılmazçelik, a.g.e., s. 228.

¹⁴⁴ DŞS, 316-14-70, 4 Cemaziyelevvel 1065.

¹⁴⁵ DŞS, 316-16-84, Cemaziyelevvel 1065.

¹⁴⁶ DŞS, 316-18-94, Cemaziyelahir 1065.

kenefi ve havlusunun anılan kişi ile müşterek olduğunu belirterek hisselerinin tespitini talep ettiğinde buraya giden kişi Mevlana Mahmud Efendi olmuştur. Yanında mimar Mehmed Efendi de yer almıştır.¹⁴⁷

Defterlerde belgeyi tutturmanın kadı olması ihtimalinden hareketle elimizdeki bir belgeden bizzat belgeyi yazdıran kadının da bilirkişi olarak yerinde inceleme yapmaya çıktığı düşünülmektedir. Buna göre 1065/1655 yılında Medine-i Amid'den es-seyyid Hasan Çelebi ibn el-merhum el-hac Mehmed Ağa mahkemeye başvurarak İplik pazarında Zinciriye Medresesi Evkafından olan harabe ahırın onarımı için tespit talep ettiğinde kadının da buraya gittiği “bizzat bu hakir ve mütevellî-yi mezbur ve nazır-ı merkum ve zeyl-i kitabda isimleri mektube olan meşahid ile ma'rûz-zikr mahalle varıldıkda” ifadesinden anlaşılmaktadır.¹⁴⁸

1135/1722 yılında Medine-i Amid'de Kastal Mahallesi'nde sakin İbrahim bin Abdullah mahkemede bundan 3 gün önce Amid'in haricinde bulunan Şatt kenarı başında vaki Kayan önü/Kaban önü demekle meşhur yerde oğlunu davalıların yaraladığını ve keşif talep ettiğini belirtince Mahkeme savb-ı şer'i kadimden Mevlana es-seyyid Ahmed Efendi bin Molla Yusuf'u tayin eder. Mevlana Ahmed olay yerine varıp keşif işlemlerini yapar ve yerinde kaydederek yanında Kahveci İbrahim bin Mehmed ve muhızır Hüseyin bin İbrahim ile mahkemeye gelip deftere geçirirler.¹⁴⁹

1153/1740 yılında “Husus-i ati'l-beyanın yerinde ketb ve tahriri için” es-seyyid Ahmed Efendi Amid'deki Hoca Maksud Mahallesi'nde Mehine binti Kelasız adlı Nasraniyenin ortakları ile beraber sahip oldukları evin bir kısmına ek yapılması talebini incelemeye gitmiştir.¹⁵⁰

Yukarıdaki iki belge arasında 18 yıl gibi bir süre geçmiştir. Muhtemelen bu işlemleri yapan naib aynı kişidir. Dolayısıyla naibin uzun süre görevinde kaldığı ve muhtemelen yerli ahaliden olduğu tespiti desteklenebilir bir ihtimal olmaktadır.

¹⁴⁷ DŞS, 316-17-88, Cemaziyelahir 1065.

¹⁴⁸ DŞS, 316-24-126, Gurre-i Cemaziyelahir 1065.

¹⁴⁹ DŞS, 313-60-1, 15 ay yazılmamış 1135.

¹⁵⁰ DŞS, 360-252-3, 14 Muharrem 1153.

1152/1739 tarihli bir başka belgede yine naib olan Mevlana es-seyyid Ahmed Efendi yerinde inceleme yapmak üzere tayin olunup Zimmî Kethüda/Veli Kethüda Mahallesiine gidip mülk taksimi yapmıştır. Mezbur Mevlana, İmam Molla Mustafa Hüseyin'in ve Muhzır Hüseyin bin İbrahim ile mahkemeye dönüp burada tutanağı kayda geçirmiştir.¹⁵¹

Anılan tarihlerde yani 1152/1739 yılında aynı Mevlana es-seyyid Ahmed Efendi, Cami-i Kebir Mahallesiindeki Zakirli menziline gitmiştir. Hâlik olan Elçid veledi Serincen'in menziline varıp zevcesi Sağnur binti Ohan ve küçük oğlu vd. tespit olunduktan sonra hâlikin aynı mahalledeki Semanzade Halil, Serazade Mustafa ve iki tarafı yol olan evinin mülk taksimatını yapmıştır. Mezbur Mevlana bu işlerini yapıp yanında Molla Mustafa bin Hasan ve Muhzır Halil ile meclis-i şer'îyye gelip tutanağı kayda geçirmiştir.¹⁵²

Yukarıda adına sıklıkla rastladığımız es-seyyid Ahmed Efendi ile aynı tarihte 1152/1739 yılında bir başka mevlananın da bilirkişi olarak yerinde incelemelere çıktığını görmekteyiz. Buna göre Mevlana Şefikzade Feyzullah Efendi bin Mehmed Efendi tayin olunup Amid'deki Camiünnebi Mahallesiinden iken ölen Siverekî Begzade Ali Bey ibn Mehmed Bey menziline varıp veraset taksiminde, eşya paylaşımındaki anlaşmazlığı kayda geçirmiştir. Mevlana-yı mezbur, ulemadan Molla Mustafa bin Hüseyin ve Muhzır Halil ile bu taksimattan sonra mahkemeye gelerek burada kayıt işlemini tamamlamışlardır.¹⁵³

Yukarıdaki aynı naibin aynı defterde fakat bir yıl sonra hala yerinde inceleme yapmaya gittiğini görmekteyiz. Buna göre 1153/1740 yılında Mevlana Şefikzade Feyzullah Efendi bin Mehmed tayin edilerek Amid'de Rubaî Mahallesiinde "Bazarkara el-hac Mustafa bin Mehmed'in Menzili" demekle bilinen yere varıp bu menzilin rub'ına ortak olan Fatma binti el-mezbur el-hac Mustafa adlı hatunun vekili Osman Ağa bin Mehmed ile mezkur menzilin diğer ortağı Emine binti el-mezbur adlı hatunun hazır olduğu

¹⁵¹ DŞS, 360-310-2, 22 Safer 1152.

¹⁵² DŞS, 360-304-2, 22 Cemaziyelahir 1152.

¹⁵³ DŞS, 360-300-3, evahir-i Şaban 1152.

halde aralarındaki anlaşmayı ve tamir iznini kaydeder. Bu anlaşmayı Mevlana orada kaydeder ve yanındaki Çukadar Ahmed ve Muhzır Resul ile meclise dönüp kayıt işlemi tamamlamışlardır.¹⁵⁴

Aynı tarihlerde üçüncü farklı bir mevlananın da görev yaptığı anlaşılmaktadır. Buna göre 1153/1740 yılında Mevlana eş-şeyh Mehmed Efendi bin es-seyyid Ali Efendi, Amid'deki Derviş Hüseyin Mahallesinde sakin Molla Resul bin Davud adlı kişiyle bu mahallede iken ölmüş Emine binti el-hac Yezid Ağa'nın menziline varıp akd-i meclis-i şer'i edilip merhumenin varisi olan oğlu gayib'ul-beled Mustafa'nın naibi Fatma Hatun tarafından Molla Resul Efendi mahzarında üzerine dava edip bundan önce ölen Emine'nin bu mahalledeki "iki sofalı, bir kiler, matbah, kenef, su kuyusu ve havlulu evi davadan sekiz sene önce Molla Resul tarafından hibe-i sahih-i şer'i ile hibe olarak alınmıştır. Bu mülkü talep ederim" demiştir. Molla Resul'e sorulunca hibe olduğunu gösterir iki şahit getirmiş ve Fatma davadan men edilmiştir.¹⁵⁵

Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere yerinde inceleme işine bakan naiblerin birden fazla olduğu kesinleşmektedir. Adına tekrar rastlanan es-seyyid Ahmed'in önceki tarihlerde de bu işi yaptığı anlaşılmaktadır. Yukarıda aynı tarihlerde başka naiblerin de bu işi yaptığından hareketle şu söylenebilir ki aynı anda birden fazla naib, ayak naibliği de denebilecek yerinde ketb ve tahrir işine nezaret etmektedir. Yine es-seyyid Ahmed Efendi, 1153/1740 yılında Amid'deki Hoca Maksud Mahallesinde Mehine binti Kelasız? adlı Nasraniyenin menziline gitmiş ve ortakları ile beraber sahip oldukları evin bir kısmına ek yapıldığı görülmüştür. Evde hissesi olanlar ve komşuları, bu tamirattan haberleri olmadığını öne sürerek dava etmişlerdir. Ayrıntısına girmediğimiz bu belgede davalı kendi evi dahilinde bu tamiri yaptığını ve başta mezbur mevlana huzurunda anlaştıklarını mahkemeye bildirmiştir.¹⁵⁶

¹⁵⁴ DŞS, 360-235-1, 6 Rebiülevvel 1153.

¹⁵⁵ DŞS, 360-202-1, evasıt-ı Zilhicce 1153.

¹⁵⁶ DŞS, 360-252-3, 14 Muharrem 1153.

1153/1740 yılında es-seyyid Ahmed Efendi, Amid'de Es'ar Ali Efendi Mahallesiinde Davud bin el-hac Mehmed ve Şaban bin İlyas'ın menzillerine varıp aralarında sorun olan ortak mahzenden Şaban'ın diğerini men etmesi davasına bakmıştır. Davacı Davud kendisinden alınan mahzen kısmının tekrar verilmesini talep etmiştir. Davacıya delil sorulunca iki şahit getirmiştir. Şahitler mahzenin iki menzile müşterek olduğunu söylemişlerdir. Burada hisselerin taksimi yapılmış, es-seyyid Ahmed Çelebi ve Muhzır Mustafa mahkemeye geri dönüp durumu kayıt altına almışlardır.¹⁵⁷

Bazen mahkemenin satış işlemleri için bilirkişi atadığı ve bunların, satış yapılacak yere giderek kayıt tuttıkları görülmektedir. Buna göre 1136/1723 yılında "molla-yı sani savb-ı şer'î kadimden (bu ifade ile yerinde ketb için genellikle molla-yı sani denilen ikinci mevlananın yani naibin atandığı anlaşılmaktadır.) Mevlana Mehmed Efendi bin Mustafa Efendi, Medine-i Amid mahallatından Camiünnebi Mahallesiinde sakın iken ölen es-seyyid Ebubekir bin es-seyyid el-hac Osman'ın menziline varub" merhumun varislerini kaydettikten sonra bu kimselerin rızasıyla bu mahalledeki bir oda, tahtani bir meclis, eyvan, ahur, havlu, necîre, tahtani kenef ve matbahdan müteşekkil evin satışını kayda geçirmiştir. Varisler fiyatı okunamayan evi Mehmed ve Mustafa Ağa'ya satmışlardır.¹⁵⁸

1160/1747 senesinde müteveffa Ali Paşa Camii Şerifine 10 akçe vazife ile imam atamasını padişaha arz eden Amid naibi Mevlana Hüseyin Efendi'dir.¹⁵⁹ Yine Gazi Ali Paşa Camii Şerifi Vakfından olmak üzere 4 akçe ile mektep hocalığı, 1 akçe ile mer-hân ve 2 akçe ile ser-mahvil vazifeleri İshak Halife uhdesinde iken kendi rızasıyla bu görevleri oğlu Mustafa Halife'ye devretmektedir ve bunu padişaha arz eden Amid naibi Mevlana Hüseyin Efendi'dir.¹⁶⁰

Yukarıda ele alınan yerinde ketb ve tahrir işlerine bilirkişi olarak giden naiblerin bazen burada hüküm verdikleri de görülmektedir. Buna dair ilk

¹⁵⁷ DŞS, 360-264-4, 12 Zilhice 1153.

¹⁵⁸ DŞS, 352-3-7, 27 Şevval 1136.

¹⁵⁹ DŞS, 313-196-2, 25 Rebiülahir 1160.

¹⁶⁰ DŞS, 313-197-2, 25 Rebiülahir 1160.

örneğimizde yukarıda üçüncü farklı bir naib olarak zikredilen Mevlana eş-şeyh Mehmed Efendi bin es-seyyid Ali Efendi'nin 1153/1740 yılında, Amid'deki Derviş Hüseyin Mahallesinde sakin Molla Resul bin Davud adlı kişiyle bu mahalleden iken ölmüş Emine binti el-hac Yezid Ağa'nın menziline gittiğinde vermiş olduğu karardır. Varislerden Mustafa'nın naibi olan Fatma'nın talep ettiği mülkü reddetmiş ve Molla Resul ile davadan men etmiştir.¹⁶¹ Burada naib yerinde inceleme yapılan mekanda bir mahkeme kurarak karar vermiştir. Hüküm, davacının lehine olmuştur. Ayrıca yerinde mahkeme kuran bu mevlana bizzat kadı olabilir mi? Ancak mahkeme kurup hüküm vermiş olması kadı olduğunu düşündürmektedir. Aksi halde ayak naibi olan bu mevlanaların sadece yerinde inceleme yapmayıp aynı zamanda hüküm verdikleri sonucuna da ulaşabilir.

İkinci örneğimizde naibin hüküm verebildiği daha net anlaşılmaktadır. 1159/1746 yılında bilirkişi olarak yerinde inceleme yapmaya giden bir naib "Şark ve Garb naibi" ünvanına sahip es-seyyid Taha Efendi'dir. Bir katl davasında paşanın divan çavuşu Ömer Çavuş ile Savur'a giderek yerinde tespit yapıp mahkemeye geri dönmüştür. Bunun, diğer yerinde ketb davalarından farkı, burada bir hüküm verilmiş ve maktulun bulunduğu köydeki tüm köylüler diyet ödemeye mahkum edilmiştir.¹⁶²

1.5.3. Katibler ve Başkatib

Mahkemede davaları günü gününe kaydeden bir veya birden fazla katibin bulunduğu anlaşılmaktadır. İncelediğimiz döneme ait olarak şunu da öğrenmekteyiz ki bunların başında bir başkatib vardır ve bunun da atamasını bizzat kadı önermektedir. Buna dair belgede şu anlaşılmaktadır ki 1153/1740 yılında Medine-i Amid mahkemesinin başkatibi Mehmed Halife vefat etmiş ve yerine Mehmed Şefikzade Saadeddin Efendi'ye hitaben bu işi yapması için

¹⁶¹ DŞS, 360-202-1, evasıt-ı Zilhicce 1153.

¹⁶² DŞS, 313-117-2, 19 Zilkade 1159.

berat-ı alışan gönderilmiştir.¹⁶³ Ölen bu görevlinin atamasının mahkemeye emrediliyor olması, mahkemenin ve kadının yetki alanı açısından önemlidir. Çünkü bu şekliyle yerel adli bürokrasinin tanzimi ve organizasyonunun kadıya bırakıldığı düşünülebilir. Ayrıca mahkemedeki görevli kimselerden sadece bu katibin kadı tarafından önerilerek atandığını bilmekteyiz. Muhzır ve mübaşir tayinleri ise mütesellim tarafından yapılmaktadır.

Elimizdeki bir başka belge ise aynı yıl Amid'deki kassam küttabatında başküttab olmayıp nasb ve tayin gerekliliğine binaen bu göreve el-hac Mehmed Halife'nin uygun görülerek atanması Amid kadısı Mevlana Abdullah Efendi tarafından arz edilince padişah berat-ı alışan vermeyi uygun görmüştür.¹⁶⁴ Burada adı geçen kişinin yukarıdaki belgede Amid mahkemesi başküttabı olan kişiyle aynı adı taşıması anılan büroların birbiriyle ilişkide olduğu noktasında okuyucuyu uyarmaktadır.

1.5.4. Muhzırlar ve Sermuhzır

“Huzura getiren, hazır bulunduran”¹⁶⁵ anlamına geldiğini gördüğümüz muhzırın elimizdeki belgelere göre yerinde inceleme için naibin yanında ona eşlik eden ve bu görüntü itibariyle “huzura giden” bir görev icra ettiği görülür. İncelediğimiz belgelerde esasen bu görevlinin yaptığı işleri bazen mübaşir denen bir görevlinin de yapması bundan farklı bir görev olmasından değil tersine aynı vazifelinin “mübaşir” olarak da anılması sebebiyle olmalıdır.

Recep Ahıskalı, mahkeme katipliğine ihtiyaç olmayan küçük kadılıklarda bu muhzırların aynı zamanda kitabet işini yaptıklarını kaydeder. Devamında kadının mahkemeye gelmesini istediği kişiye gönderdiği celbi (mürasele) muhzırların ilgiliye ulaştırdığını, zor kullanma yetkisi olmayan bu

¹⁶³ DŞS, 360-155-1,14 Zilhicce 1153.

¹⁶⁴ DŞS,360-139-1, 18 Şevval 1153.

¹⁶⁵ Arapça ihzar eden, huzura getiren anlamındadır. Müddeilerle müddei-yi aleyhleri mahkemeye çağırın memur hakkında kullanılır bir tabirdir. Şer'i mahkemelerde kullanılan bu tabire mukabil hukuk ve ceza mahkemelerinde “mübaşir” denilir. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. 2, MEB, İstanbul, 1971, s. 572.

görevlinin kadının izniyle yanına asker alabildiğini, muhakeme sırasında mahkemede ki asayışı bu görevlinin sağladığını kaydeder. Ara sıra merkezden gelen kadılık bölgesindeki suçluların yakalanması emrini takip edebildiklerini, asilerin yakalanması, soruşturmalarda yardımcı olma gibi işler de yürütebildiğini belirtir. Ayrıca İstanbul'a yakın yerlerde kadıların merkeze yazdıkları arzları muhızrın ya da muhızrbaşının götürdüğünü kaydeder. Bu işi yapacak kimselerin ise görev yapılan yerde eskiden devlet görevi yapmış kişilerden yani askeri sınıftan seçildiğini, sivil halktan muhızr atanamayacağını bir kural olduğunu belirtir. Muhızrların tayin ve azl yetkisinin ise kadınlara verildiğini belirtir.¹⁶⁶ Ancak bu bilgi elimizdeki belgelerden biriyle çelişir görünmektedir. Buna göre muhızr olarak vazife yapan kişiyi kadının emrine mütesellim vermektedir.

Buna göre 1135/1722 yılında Diyarbekir eyaleti müteselliminin muhızr atadığı ve bunun da naibe refekat ettiği görülmektedir. Örneğimize göre Amid'de Kastal Mahallesiinde sakin İbrahim bin Abdullah mahkemeye oğlunun bıçakla yaralandığını ihbar ederek keşif talebinde bulununca mahkeme Mevlana es-seyyid Ahmed Efendi bin Molla Yusuf'u tayin etmiştir. O da eyalet-i mezbure mütesellimi Mustafa Ağa tarafından muhızr tayin olunan İbrahim Çavuş ibn Mehmed ile birkaç Müslümanı alıp olay yerine gider.¹⁶⁷ Bu belgeye bakıldığında muhızr olarak görev yapan kişinin bizzat paşanın emrindeki kişilerden seçilerek anında mahkemeye görevlendirildiği sonucuna ulaşılmaktadır. Yani ataması ve azli kadının elinde olan bir görevliden ziyade paşanın atadığı bir kolluk görevlisi olmalıdır. Bu itibarla günümüz mahkeme sisteminin çalışma tarzına yakınlık görülmektedir. Kadının ihtiyacı ve mahkemenin işleyişi gereği paşanın emrindeki kolluk görevlilerinden faydalanılmaktadır. Ancak çıkılan vazifenin idaresi kadıya ve mahkemeye bağlıdır.

Muhızr kaydının bulunduğu diğer bir belgede, 1152/1739 yılında evinde tamirat yapmak için Semanzade Süleyman Ağa bilirkişiyi evine

¹⁶⁶ Recep Ahıskalı, "Muhızr", **DİA**, c. 31, İstanbul, 2006, s. 85.

¹⁶⁷ DŞS, 313-60-1, 15 ay yazılmamış 1135.

getirmiştir. Şöyleki Mevlana Ahmed Efendi bu iş için mahkemece tayin olunmuş, anılan yere gidip gerekli işlemleri yaparak yanında Molla Mustafa bin Hasan ve Muhzır Mustafa bin Hamza ile meclis-i şer'îye geri gelip burada durumu kayda geçirmiştir.¹⁶⁸ Aynı tarihli bir başka bilirkişi tayininde naib Mevlana es-seyyid Ahmed Efendi'nin yanında Muhzır Hüseyin bin İbrahim bulunmaktadır.¹⁶⁹ 1152/1739 yılında Muhzır Halil denen bir görevli Mevlana es-seyyid Ahmed Efendi ile mülk taksimatına çıkmıştır.¹⁷⁰ Adı geçen Muhzır Halil aynı yılın Şaban ayında farklı bir incelemeye ise diğer bir Mevlana olan Şefikzade Feyzullah Efendi ile gitmiştir.¹⁷¹ 1153/1740 yılında Mevlana Şefikzade Feyzullah Efendi bin Mehmed bu sefer yanında Muhzır Resul ve Çukadar Ahmed ile yerinde taksimat yapmıştır.¹⁷² Aynı yıl es-seyyid Ahmed Efendi ile mülk anlaşmazlığı hususunda yerinde inceleme yapmaya giden bir başka muhızır da Muhzır Mustafa adlı biridir.¹⁷³ Görüldüğü üzere 1152/1739 yılında yerinde ketb ve tahrir işlemine çıkan birbirinden farklı üç muhızır ünvanlı görevli bulunmaktadır. 1153/1740 yılında ise aynı yılda iki farklı muhızır görünmektedir.

DŞS belgelerinde sayısı hakkında kesin bir kanaate varılamayan bu görevlilerin yukarıda görüldüğü üzere birden fazla olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle yerinde tespit yapmaya giden naibin genellikle yanında bir muhızır bulunmaktadır.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla anılan muhızırın "sermuhızırın" adıyla bir de zabitleri vardır. Elimizdeki en eski tarihli defterde yer alan bir tımar davasında şühûdü'l-hal arasında sermuhızırın da yer almaktadır.¹⁷⁴ Bu bilgi ışığında 1065/1655 yılında mevcut olan sermuhızırın adlı görevlinin 18. yüzyılda da görevde bulunması kuvvetle muhtemeldir.

¹⁶⁸ DŞS, 360-292-1, 15 Ramazan 1152.

¹⁶⁹ DŞS, 360-310-2, 22 Safer 1152.

¹⁷⁰ DŞS, 360-304-2, 12 Cemaziyelahir 1152.

¹⁷¹ DŞS, 360-300-3, evahir-i Şaban 1152.

¹⁷² DŞS, 360-235-1, 5 Rebiülevvel 1153.

¹⁷³ DŞS, 360-264-4, 12 Zilhice 1153.

¹⁷⁴ DŞS, 316-3-11, 12 Cemaziyelevvel 1165.

Belgelerde ara sıra mübaşir¹⁷⁵ olarak karşımıza çıkan görevlinin esasen muhızın yaptığı işleri yürüttüğünden dikkate alınması gerekmektedir. Ancak mübaşir ifadesiyle tanımlanan bu görevlinin kadının emrinde olmasından çok paşaya bağlı görevliler arasında olduğunu düşünülmektedir. Bu görevlilerin yani muhız ve mübaşirin atamaları genellikle paşa ve emrindeki mütesellim tarafından yapılmaktadır.

Tartışmasız bir şekilde mahkeme ve kadının emrettiği bütün kolluk görevlerini icra ettiğini gördüğümüz muhızın, dava sürecinde yerine getirmekle yükümlü olduğu ve zor kullanarak iş yürütme özelliğini, mahkemede paşanın emrinde olduğunu bildiğimiz mübaşir denen görevlinin yaptığını görmekteyiz. Buna dair ilk örneğimizde kaza ile ölümü incelemeye giden heyet içerisindeki Ömer Ağa'yı vali-yi vilayet mübaşir olarak atamıştır.¹⁷⁶

Katli davalarında mahkemenin olayı incelemek üzere mübaşir tayin ettiği görülmektedir. Öyleki Ergani gibi iki günlük mesafelere mübaşir atanmakta ve bunlar zorla getirme görevini ifa emektedir. Elimizdeki bir örnekte mübaşir, davalıları getirirken bunlardan biri yolda hayatını kaybetmiş ve davacı davasından anlaşmak suretiyle vaz geçmiştir. Ergani kazasına tabi Ziyaret adlı karyeden Safil bin Osman adlı kimse mahkemede Zırkî taifesinden 'Acil bin Cemal ve Celo bin Şeref ve Bekir bin Şemo adlı kişiler mahzarında ikrar-ı tam ve takrir-i kelim edip "babam mezbur Osman mukeddema katli olunmağla mezburların üzerlerine mübaşir çıkarub götürüb mübaşir-i mezbur Zırkî cemaatinde birkaç kimesneyi götürüb gelüriken taife-yi mezbureden Hasan nam kimesne yolda hastalanub fevt olmağla merkurum Hasan'ın fevt hususuçün mübaşir ile geturdub ben dahi babam mezbur Osman'ın dem ve diyeti hususatından ferağat edub mezburun dahi merkurum Hasan'ın fevti davasından geçüb" sairler ile davasının kalmadığını beyan

¹⁷⁵ Bir işe başlayan anlamına geldiği gibi mahkemede evrak getirip götürülen anlamına da geldiği ayrıca geçici bir vazife olarak merkezden gelen bazı emirleri getiren icra salahiyeti olan kimseler yerine kullanılmaktadır. (Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 700.) Başka bir kaynakta mahkemelerde celp ve tebliğ işlerinde kullanılan memurlara dendiği, aynı zamanda mahkemenin idare ve inzibatına baktıkları kaydedilmiştir. (Pakalın, **a.g.e.**, c. II, s. 592.)

¹⁷⁶ DŞS, 316-14-70, 4 Cemaziyelevvel 1065.

etmiştir.¹⁷⁷ Bu belgede konu ile ilgili husus mübaşeret vazifesini yürüten kişinin hasta olan davalıyı zorla yola düşürmesi ve sonucunda ölümüne sebep olmasıdır.

Bir başka davada Amid'de Cami-i Kebir Mahallesi'nde sakin İsmail Çelebi bin Abdullah mahkemede es-seyyid Mustafa bin Mehmed üzerine dava açıp dört ay önce sabık Diyarbekir Valisi olan vezir Mehmed Paşa emriyle sebepsiz olarak 255 gurusunu haraç olarak aldığını, bunu talep ettiğini beyan edince mahkeme İsmail Çelebi'den davasına delil talep etmiştir. O da üç şahit getirmiştir. Şahitler Diyarbekir valisi huzurunda davalının İsmail Çelebi'nin üzerine sebepsiz yere mübaşir tayin ettirerek "255 gurusuna bizim huzurumuzda mücrim etdirdi" şeklinde şahitlik ederler. Mahkeme 255 gurusun davacıya teslimine karar verir.¹⁷⁸ Belgede görüldüğü üzere paşanın oluruyla mübaşir tayin olunan kişi gidip davalıdan zorla talep edilen meblağı almıştır. Dolayısıyla bu işin temelinde zor kullanma olduğu anlaşılmaktadır.

Vergi toplama sırasında çıkan sorunların tespiti için de mübaşir tayin edilmektedir. Buna dair örnekte Siverek kazasına bağlı Bucak nahiyesinden köylüler paşa huzurunda kaza eminin üzerlerine mübaşir göndererek haksız bir tahsilat yaptığını şikayet etmişlerdir.¹⁷⁹ Öncesinde padişaha yaptıkları arz neticesinde "mahallinde şer'ile hallinin" mübaşirler nezdinde gerçekleştirilmesinin emredildiği anlaşılmaktadır.

1.5.5. Tahtabaşı

Bu vazifenin¹⁸⁰ Diyarbekir mahkemesi bünyesinde yürütüldüğü, belgelerden anlaşıldığı kadarıyla mahkemeye bağlı bir çalışan olduğu

¹⁷⁷ DŞS, 316-20-106, 10 Cemaziyelahir 1065.

¹⁷⁸ DŞS, 360-228-1, 3 Cemaziyelahir 1153.

¹⁷⁹ DŞS, 360-205-1, 12 Şevval 1153.

¹⁸⁰ Tahta şeklinde adlandırılan bir vazifenin sözlükte, "Topkapı Sarayı'nda "Kubbealtı"nda divanın toplandığı yerin dışında iki kubbe arasında Reisü'l-küttap'la katiplerinin oturduğu yere verilen ad" olduğu kaydedilmektedir. (bkz.: M. Z. Pakalın, **a.g.e.**, c. III, s. 380.) Bundan hareketle anılan vazifelinin kadının hizmetindeki yazı veya diğer işlere bakan bir çalışan olduğu düşünülmektedir.

anlaşılmaktadır. İlgili belgede 1153/1740 yılında “Hala bab-ı naibimiz olan Ali Efendi”ye hitaben “hüddam-ı mahkemedan bais’ül-mürasele el-hac Ömer pir ve ihtiyar olup hizmetini edada zahmeti olup” yerine oğlu Osman’ın “babda tahtabaşı nasb ve tayin olunmuştur. Tahtabaşılık hizmetinde emsalleri gibi istihdam eylesiz vesselam.” demek suretiyle atandığı anlaşılmaktadır.¹⁸¹

Bir diğer belgede ise “Hala babda naibimiz olan Ali Efendi”ye hitaben “kassam muhızı olan bais’ül-mürasele el-hac Ömer Efendi ihtiyar olup vazifesini eda etmekte” zorlandığı, vazifeye bu babda tahtabaşı nasb ve tayin olunması gerekliliği belirtilir.¹⁸² Zikredilen iki belgeden anılan vazifenin mahkemede kassam muhızları ve katipler ile ilgili olduğu düşünülmektedir.

1.5.6. Şühûdü’l-hal

Şühûdü’l-hal denen meclis, mahkemenin oturumuna ve sonrasında kaydına şahit olan kişilerden oluşmaktadır. Bu kurul çok farklı meslek ve zümrelerden gelen kişilerden olabilmektedir. Genellikle Müslümanlardan oluşan bu yapıda çok nadir de olsa Gayrimüslimler yer almıştır. Ayrıca dikkat çeken bir başka husus çok nadir de olsa bu kimseler arasında kadı naibinin de yer almasıdır.

Şühûdü’l-hal uygulamasının bazı araştırmacılar tarafından jüriye benzetildiği şeklinde değerlendirmeler mevcuttur. Ancak böylesine bir benzerliğin kurulmasının şer’î mahkemenin bağlamına uymadığı düşünülmektedir. Bilindiği üzere jüri bulunan yargılamalarda kararın belirlenmesi yargıçtan ziyade bu kurul tarafından gerçekleştirilirken, şer’î mahkemelerde şühûdü’l-hal kurulunda buna benzer bir uygulama örneği görülmemektedir. Karar sürecine katılamayan kurul üyeleri, sadece davanın kamuya açık yapıldığına ve gizlilik içermediğine şahit olmaktadır. Ayrıca konu ile ilgili bir değerlendirmede bulunan diğer bir araştırmacı, böyle bir

¹⁸¹DŞS, 360-124-2, gurre-i Şaban 1153.

¹⁸²DŞS, 360-124-3, gurre-i Safer 1153.

benzerliğin söz konusu olamayacağını çünkü her davaya birbirinden farklı kişilerin şühûdü'l-hal olarak kaydedildiğini belirtmektedir.¹⁸³

Öncelikle şühûdü'l-hal arasında yer alan askeri-idari görevlilere bakıldığında yüksek rütbeli bir görevli olan naibin üyeler arasında yer alabildiği belirtilmelidir. Bu konudaki belgede Medine-i Amid sakinlerinden Abdurrahman Çelebi ibni Receb adlı kişinin el-hac Hüseyin Çelebi ibn el-merhum Mehmed Ağa'ya İplik Pazarında bulunan basmacı dükkanını 25 Riyali guriş'a sattığı oturumda sekiz kişiden oluşan şühûdü'l-hal arasında Mevlana Abdullah Efendi ibn Şemseddin ve Mevlana Ahmed Çelebi bin İbn Mehmed Efendi adlı iki Mevlana yer alır.¹⁸⁴

Kadı veya naibinin şühûdü'l-hal arasında yer almasında, bizzat mahkemenin başkanı sıfatıyla kendisinde doğal olarak bu hakkın bulunduğu düşünülebilir. Mahkemede yeterince şahit bulunmaması şeklinde bir düşünce akla gelse de şühûdü'l-hal arasında bu oturum için 8 kişinin varlığı böyle bir iddiayı çürütmektedir. Ayrıca bu mevlananın öncelikli olarak Amid kadısı olduğu da düşünülmelidir. Taş, kendi araştırmasında buna benzer birçok örnekte kadının isminin kayıtlı bulunduğunu belirtir. Bu durumu ise bunların çoğu için ma'zuliyet döneminde olmalarıyla izah eder. Ona göre kadıların İstanbul'da geçirmeleri gereken bu sürenin çok masraflı olmasından olsa gerek birçok kadı İstanbul'a gitmeyerek yeni atanacakları mansıba kadar olan süreyi Ankara'da geçirmektedirler.¹⁸⁵ O yıllarda Ankara'nın Amid kadar büyük olmadığını hatıra getirmek gerekir. Böylece benzeri bir durum Amid için de söz konusu olabilir.

Şühûdü'l-hal üyeleri arasında meslek erbabı, meslek şeyhi, askeri-idari görevliler, ulema ve eşraftan kişiler ilk göze çarpanlardır. Bunun yanında

¹⁸³ Gürhan, **a.g.t.**, s. 101. Ayrıca bu konuda bkz.: Jennings, "Kadı Court and Legal Procedure in 17th Century Otoman Kayseri", **Studia Islamica**, XLVIII (1978); Hülya Cankabal, 17. Yüzyılda Ayntab, İstanbul, 2009; Boğaç Ergene, Local Court, Provincial Society and Justice in the Otoman Empire, Brill-Leiden-Boston 2003.

¹⁸⁴ DŞS, 316-15-78, gurre-i Cemaziyelahir 1065. Bu belgede yer alan diğer şahitler ise el-hac Mahmud Çelebi İbrahim Çelebi, Mustafa Bey bin --- Ağa, Ahmed Çelebi ibn Mehmed Ali, es-seyyid Mehmed Çelebi bin es-seyyid Ahmed, Molla Hudaverdi bin Molla Cami, es-seyyid --- Çelebi el-katib'dir.

¹⁸⁵ Hülya Taş, **XVII. Yüzyılda Ankara**, TTK, Ankara, 2006, s. 161.

mahkeme çalışanlarının sık sık şühûdü'l-halde yer aldığı görülmektedir. Bu kurula üyelikte en sık karşılaşılan mahkeme görevlisi katiplerdir.¹⁸⁶ Ayrıca imam, dellal, muhızır sık karşılaşılan diğer mahkeme üyeleridir. Birçok belgede attar, berber, bakkal, kasap, mimar, müderris, dizdar, kethüda gibi meslek erbabının kayıtlı olduğu şühûdü'l-hal arasında sosyal statü gösteren ifadeler de dikkat çekmektedir. Molla, seyyid, şeyh, bey, ağa, beşe, zade, el-nakib gibi unvan taşıyan kişilerin bulunduğu yüzlerce belge mevcuttur.

Bu yapı içinde cinsiyet anlamında kadınların isminin geçtiği örnekler ısrarla aranmış ancak maalesef herhangi bir kayda ulaşılamamıştır.

Nadir de olsa Gayrimüslimlerin bu kurulda yer aldığı görülebilmektedir.¹⁸⁷ Amid'deki zimmî davalarında bazen şühûdü'l-halde yer alanların hepsi zimmî olabilmektedir. Şer'î mahkeme Gayrimüslimlerin şehadetine izin verdiği gibi şühûdü'l-hal bünyesinde de yer almalarına müsaade etmiştir. Buna dair bir örnekte Merna binti Esed adlı Nasraniye mahkemede Elmecid veledi Hanna adlı zimmî önünde ikamet ettiği mahalledeki mülkünü adigeçene hibe etmiştir. Belgede geçen şühûdü'l-halin hepsi zimmîdir. Bunlar Sabirkir veledi Bağdetor, Emirhan veledi Hebamid, Ezda veledi Namyaris, Torsam veledi Kaplan, Oscan veledi Şervan'dır.¹⁸⁸

Yine bir başka belgede Amid'de Mehmed Paşa-yı Garb Mahallesi sakini Mordoros veledi İskender adlı zimmî mahfel-i kazada Muradhan ve Handan veledi Emirza adlı zimmîler önünde aynı mahalledeki mülkünü 55 Riyali guraşa satmıştır. Bu satış kaydının şühûdü'l-hali şunlardır; Emirhan veledi Haçdor, Evamış veledi Mijador, Saruhan veledi Meruha, Aslan veledi 'Ari.¹⁸⁹

¹⁸⁶ DŞS, 310-40-1, Ramazan 1145 künyeli belgede katip Mehmed Çelebi'dir. Yine DŞS, 316-15-78' de katip de şühûdü'l-hal arasındadır.

¹⁸⁷ Hülya Taş, nadir de olsa şühûdü'l hâl'de yer alan Gayrimüslimler hakkında mahkemeye yansıyan kayıtlarda görüldükleri kadar anılan kurulda aynı oranda görünmedikleri kanaatindedir. Bkz.: Hülya Taş, "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki "Şühûdü'l-Hâl" Nasıl Değerlendirilebilir?", **Bilig**, Kış, 2008, Sayı: 44, s. 36.

¹⁸⁸ DŞS, 316-3-10, 16 Cemaziyelevvel 1065; ayrıca 316-16-82, 9 Cemaziyelahir 1065 künyeli belgedeki şühûdü'l-hal'in hepsi zimmîlerden oluşmuştur.

¹⁸⁹ DŞS, 316-18-95, Cemaziyelahir 1065.

Yukarıdaki belgelerde zimmî davalıların bulunması sebebiyle şühûdü'l-halin de temsilen zimmîlerden oluştuğu şeklinde bir algı çok yanıltıcı olur. Nitekim elimizdeki birçok belgede zimmî davacı-davalıların olduğu duruşmalarda şühûdü'l-hal genellikle Müslümanlardan oluşmaktadır.¹⁹⁰

Şühûdü'l-hal kurulunun içerisinde bazen tek bir zimmî ismine rastlamak da mümkündür. Buna göre Amid sakini Milkan veledi Haçek adlı zimmî mahfel-i kazada Kerpod veledi Kirkos adlı zimmînin önünde üzerine dava edip mezburun zimmetinde 100 Riyali gurusu hakkı olduğunu iddia ettiği davada şühûdü'l-hal şöyledir; Ali Efendi bin el-hac Mehmed, Mahmud Çelebi bin İbrahim Çelebi, Ali bin Murad, İlhad veledi Karyemi.¹⁹¹ Görüldüğü üzere beşinci ve son şahit zimmîdir.

Bazen bu kurulda birden fazla zimmî de yer alabilmektedir. Abdalnur veledi Morabo adlı zimmînin David veledi İbrahim adlı zimmîye el-hac Süleyman Mahallesiindeki mülkünü 53 Riyali gurusu sattığı davada şühûdü'l-hal şöyledir: Bayram bin Mehmed, Veli bin-----, Murad Bey ibni Ebubekir, Haço veledi Debi, Abdulkadir veledi Sayas, Re'ale veledi Resca.¹⁹²

1.5.7. Tercüman

İncelediğimiz şer'îyye sicilleri arasında bu görevliye dair herhangi bir belgeye tesadüf edilmemişse de diğer kaynaklarda, bu görevin eyalete yakın Musul mahkemesinde mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre inceleme dönemimize yakın sayılabilecek 978/1570 tarihli bir belgede Diyarbekir beylerbeyine hitaben padişah, Hüseyin Kassar adlı kişinin sahabeye küfür suçundan tutuklu iken verdiği rüşvetle serbest kalıp kaçtığını ve şu an Musul mahkemesinde tercüman vazifesini gördüğünü bildirmektedir. Suçlunun

¹⁹⁰ DŞS, 316-12-57, Cemaziyelahir 1065. örnek olan bu davada zimmî İyve hatun damadına dava açarak kızının 10 gurusu alacağı olduğunu talep etmişti.

¹⁹¹ DŞS, 316-16-81, 6 Cemaziyelahir 1065.

¹⁹² DŞS, 316-25-130, 10 Cemaziyelahir 1065.

neden himaye gördüğünün sorulduğu metinde, suçlu hakkında derhal gereğinin yapılması emredilmektedir.¹⁹³

İnceleme tarihinin biraz sonrasında 1802 yılı tarihli bir başka belgede Amid mahkemesinde bir tercümanın bulunduğu kaydedilmiştir. Şühûdü'l-hal arasında adı kayıtlı olan bu görevli Mustafa Ağa'dır. 1803 yılına ait bir başka belgede ise anılan tercümanın yerine Ebubekir Ağa adlı birinin göreve getirildiği kaydedilmiştir.¹⁹⁴

Şer'i hukukun bir gereği olarak, mahkemenin kullandığı dili bilmeyen kişiler için muhakeme sıhhati açısından bir tercüman atandığı bilinmekte olup, bu teamülün 18. yüzyılda Amid mahkemesinde de yürürlükte olduğu kuvvetle muhtemeldir.

1.6. AMİD MAHKEMESİ'NDE GÖRÜŞÜLEN DAVALAR/KONULAR VE NİTELİKLERİ

İncelenen belgeler genel olarak değerlendirildiğinde mahkemede dava sürecinin işleyişinin şu şekilde olduğu görülür: Mahkemeye başvuran davacının davalılar huzurunda iddiası dinlenir. Daha sonra davalıya sorulur. Devamında davacıdan davasına ispat için delil istenir. Bu delil sürecinin genellikle şahitler tarafından tamamlandığı görülmektedir. Bazen teamül dışına çıkılarak doğrudan davalıdan delil istendiği de görülmüştür. Varsa şahitler dinlenerek kayda geçirilir veya o celsede ya da bir sonraki celsede karar verilir. Şahit dışında delil olarak yemin, fetva-i şerif ve başka hukuki belgelerin mahkemece kabul edilebildiği de görülmektedir.

¹⁹³ 12 Numaralı Mühimme Defteri, 978/1570-1572, s. 244.

¹⁹⁴ İbrahim Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 234-235.

1.6.1. Ceza Davaları

Mahkemede verilen ceza ile bu cezanın tatbiki, tartışmalı bir konu olmuştur. Amid mahkemesinde bireye karşı işlenen suçlardan en önemlisi olan katl davaları ve bunlara uygulanan yaptırım ile ilgili bazı listelerin aşağıya çıkarıldığını belirtmek gerekir. Ayrıca Amid mahkemesinde verilen cezaların dava oranlarına göre oldukça düşük olduğunu belirtmek gerekir. Ceza gerektiren dava türleri ayrıntılı olarak incelendiğinde araştırma kaynaklarımız olan 310, 313, 315, 316, 352, 360 ve 592 numaralı DŞS belgelerinde sadece para cezaları ve diyet dışında hiçbir had cezası ya da hapis¹⁹⁵ ya da kürek cezasına rastlanmadığını belirtmek gerekir. Aşağıda görüleceği üzere sadece katl vakalarıyla ilgili listede yer alan kayıtlara rastlanmış ve bunlar değerlendirilmiştir.

1.6.1.1. Katl Davaları ve Mahkemenin Verdiği Hükümler

Tablo 3: DŞS 316'da Yer Alan Katl Davaları

Belge Numarası	Cinsiyet (maktul)	Karar	Diyet Miktarı	Mahkeme Tarihi	Olay Tarihi
316-20-105	erkek	Diyete karar	belirtilmemiş	10 C.evvel 1065	belirtilmemiş
316-24-127	erkek	-	belirtilmemiş	12 C.ahir 1065	10 ay önce
316-24-128	erkek	Diyete karar(önceki davanın devamı)	30 koyun, 1 inek, 1 öküz, 1 kılıç, 1 sarık, 1 kazan, 1 bakire kız	20 C.ahir 1065	10 ay önce
316-29-142	kadın	Davanın reddi	-	13 C.ahir 1065	1 sene önce
316-28-144	erkek	Diyete karar	belirtilmemiş	13 C.ahir 1065	10 ay önce
316-29-154 ¹⁹⁶	kadın	Davanın reddi	-	13 C.ahir 1065	1 sene önce
Defterdeki Toplam Belge Sayısı: 162					

¹⁹⁵ Sayılan tüm bu defterler arasında sadece iki tane hapis davasına rastlanmıştır. Bunlar DŞS, 360-205-1 ve 360-368-1 künyeli belgelerdir.

¹⁹⁶ Bu dava 316-29-142 numaralı belgedeki kayıtlarla aynıdır. Dolayısıyla aynı deftere farklı sayfalarda iki defa kaydedilmiş bir durum söz konusudur.

Yukarıdaki tabloda katl davası ve karşılığında verilen hüküm yer almaktadır. Buna göre bir red ve 3 diyet ödenmesi kararı mevcuttur. Herhangi bir had, tazir, hapis veya en genel ifade ile ceza görülmemektedir. Maktullerden biri kadın 3'ü ise erkektir. Belirtmek gerekir ki bu defterdeki 162 dava belgesi sadece 1065 senesi Cemaziyelevvel ve Cemaziyelahir aylarına tarihlenmektedir. Toplam belge sayısı ile 4 katl davasını oranladığımızda 40'ta 1 gibi bir rakama ulaşırız ki bu sadece 2 aylık dilim için söz konusudur. 20 Cemaziyelahir 1065 tarihli davada öldürülen kişinin varislerine diyet olarak ödenenler arasında bekar bir kızın sayılmış olması incelenmeyi hakeden bir olguyu göstermektedir.

Tablo 4: DŞS 313'te Yer Alan Katl Davaları

Belge no	Cinsiyet (maktul)	Karar	Diyet Miktarı	Mahkeme Tarihi	Olay Tarihi
313-101-1	erkek	Diyete karar	461,5 guruş	10 Receb 1159	30 gün önce
313-102-2	erkek	Şahit kaydı(önceki davanın ilk kaydı)		6 Receb 1159	20 gün önce
313-112-1	kadın	Diyete karar	600 guruş	13 R. ahir 1159	belirtilmemiş
313-117-2	erkek	Fail-i meçhulun diyetinin köylüye ödetilmesi	belirtilmemiş	19 R. ahir 1159	1 gün önce
313-118-2	erkek	Davanın reddi		Şevval 1159	13 yıl önce
313-120-1	erkek	Şehadet kaydı-karar verilmemiş		Zilkade 1159	1 ay önce
313-129-1	erkek	Diyete karar	belirtilmemiş	23 Zilkade 1159	3 ay önce
313-135-2	erkek	Davanın reddi		10 Zilkade 1159	2 gün önce
313-151-2	erkek	Diyete karar	80 guruş	22 R.evvel 1160	belirtilmemiş
313-152-1	erkek	Davanın reddi		28 R.evvel 1160	4,5 ay önce
313-156-2 ¹⁹⁷	erkek	Davanın reddi		10 Zilkade 1159	2 gün önce
Defterdeki Toplam Belge Sayısı: 404					

Yukarıdaki tabloda dava kayıtlarının 8'i 1159/1746 yılına, 2'si ise 1160/1747 yılına tekabül etmektedir. Bunlardan 5'inde diyet kararı, 2'sinde herhangi bir karar verilmediği ve 3'ünün de reddedildiği görülmektedir. Ancak

¹⁹⁷ DŞS, 313-135-2 numaralı dava ile aynı olup mükerrer kayıt olduğu anlaşılmaktadır.

belgelerden birinin mükerrer olup belge sayısının 11, dava sayısının 10 olduğunu gözden kaçırmamalıyız. Hasılı bu sonuçlardan da şu anlaşılmaktadır ki yine diyet dışında herhangi bir ceza söz konusu olmamıştır. Ölenlerin 9'unun erkek, 1'inin kadın olduğu ve en yüksek diyet bedelinin 600 guruş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca defterdeki toplam belge sayısının 10 katl davasına oranınının 40'ta 1 olduğu dikkate alınmalıdır.

Yukarıdaki tabloda yer alan tarihlerin yani yargıya intikal sürecinin önemli olduğu düşünülmektedir. Olaydan sonra mahkemeye en geç 13 sene, en erken ise 1 gün sonra gelinmiştir.

Mahkemenin davayı alması ve karar vermesi arasındaki süreci gösteren bir dava olmak üzere yukarıdaki tabloda yer alan örnek davada 313-102-2'de Receb başında gelen dava 10 gün sonra karara bağlanmıştır. Diğer davalarda ise mahkemeye gelen dava aynı gün içerisinde ya kabul ya da red almıştır. Bu şekilde değerlendirildiğinde Amid mahkemesinin hızlı çalıştığı sonucuna varılabilir.

Yine 313-156-2 numaralı belgede mahkemeye gelen ve 2 gün önce gerçekleşen bir katl davası mahkemede aynı gün içinde karara bağlanmıştır.

Tablo 5: DŞS 360'ta Yer Alan Katl Davaları

Belge no	Cinsiyet (maktul)	Karar	Diyet Miktarı	Mahkeme Tarihi	Olay Tarihi
360-339-1	Kız çocuğu	Diyete karar	10 guruş	15 R.evvel 1152	10 gün önce
360-328-2	erkek	Şehadet kaydı	Karar yok	22 R.ahir 1152	1 gün önce
360-325-1	erkek	Şehadet kaydı	Karar yok	Evasıt-ı R.ahir 1152	belirtilmemiş
360-320-1	erkek	Diyete karar	195 guruş	12 C.evvel 1152	1150 yılı
360-227-2	erkek	Diyete karar	50 guruş	16 C.evvel 1153	belirtilmemiş
360-216-3	erkek	Diyetin reddi		25 Şaban 1153	belirtilmemiş
360-203-1	erkek	Diyete karar	300 guruş	8 Zilkade 1153	3 ay önce
360-377-1	erkek	Şehadet kaydı	Karar yok	3 Zilhicce 1151	78 gün önce
360-378-1	erkek	Şehadet kaydı ve Fetva-i şerif gereği hükmüne karar		14 Zilhicce 1151	1 gün önce
360-372-2	Erkek	Diyete karar	820 guruş	2 Muharrem 1152	belirtilmemiş
Defterdeki Toplam Belge Sayısı: 631					

Yukarıdaki tabloda yer alan bilgiler ışığında 1152/1739 senesinde mahkemeye bu konu ile ilgili 5 davanın ulaştığı görülmektedir. 1151/1738 ve 1153/1740 yıllarında ise sadece ikişer katl davasının görüşüldüğü anlaşılmaktadır. Bunlardan 5'i diyet üzere anlaşarak çözülmüş, 3 tanesi hakkında sadece kayıt yapılmış, 1'i reddedilmiş ve 1'i ise "fetva-i şerif mucebince hükmüne" şeklinde karara bağlanmıştır. Bu ifade, acaba fetva kısası mı içeriyordu sorusunu akla getirirse de fetvanın muhtevası ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Neticede yine herhangi bir ceza verilmediği, sadece diyet ile anlaşmaya varıldığı görülmektedir. Ölenlerin 9'unun erkek ve birinin kız çocuğu olduğu anlaşılmaktadır. Kız çocuğu için diyetin 10 gurus ve bir ağa olan maktul için ise 820 gurus olduğu görülmektedir. Ayrıca defterdeki toplam belge sayısı ve dava oranınının 63'te 1'i olduğu gözden kaçmamalıdır.

360 numaralı defterdeki olay tarihi ile mahkemede görüşülmesi arasındaki sürenin en uzun olarak 2 yıl, en kısa olarak da olay günü mahkemede ele alındığı anlaşılmaktadır.

Ceza konusunda keyfiliği göstermesi bakımından kollektif ceza kesilmesi örneğine değinmek gerekir. Naibin karar verdiği bir yerinde tespit davasında, katledilen kişinin cesedi başına varılmış ve bu fail-i meçhulun diyeti yakındaki köye ödettirilmek üzere kayda alınmıştır. Buna göre cesedin bulunduğu yerin köylüleri toptan ceza ödemeye mahkum edilmiştir. Oysa suçu işleyen belli değildir ve "örfi hukuk" burada devreye girerek katl yapılan yere en yakın köydeki tüm köylüleri ölünün varisine diyet ödemeye mahkum etmiştir.¹⁹⁸

¹⁹⁸ DŞS, 313-117-2, 19 Zilkade 1159.

1.6.2. Niza' Davaları

Aşağıdaki tabloda bireye karşı işlenen suçların defterlere göre sayısal dağılımı yer almaktadır. Amid kadısı ve mahkemesi doğal olarak bu niza' davalarını kabul ve kayd etmiştir.

Tablo 6: Defterlerde Niza' Belgeleri

Konular	316 DŞS	313 DŞS	360 DŞS	352 DŞS
Alacak-verecek	17	13	20	1
Miras davaları	6	9	9	1
Yaralama-darb	4	3	6	3
Gasb	4	-	1	1
Taciz-tecavüz	-	2	-	-
Boşanma	8	5	13	1
Hayvan davaları	1	1	11	-
Hırsızlık	1	-	-	-
Mülk davaları	10	5	12	2
Alikoyma	-	-	2	1

1.6.3. Alım-Satım İşlemlerine Dair Kayıtlar

Tablo 7: Defterlerde Yer Alan Alım-Satım Belgeleri

Defter No	Dükkan	Menzil	Bağ-Bağçe	köle vb.	Toplam
316	4	34	3	-	41
313	1	49	9	-	59
360	14	152	14	1 cariye	181
352	9	-	-	-	9

1.6.4. Tasdik İçeren Kayıtlar

Tablo 8: Defterlerde Tasdik İçeren Belgeler

Defter No	Nafaka ve Vasi Tayini	Kassam	Atama	Vakıf	Nikah	Azad Etme	Tereke-Miras
316	-	-	-	4	1	7	-
313	6	2	4	-	2	-	-
360	26	3	72	14	2	7	-
315	-	-	-	-	-	-	144

1.6.5. Askeri Nitelikli Kayıtlar (tevezî, elçi masrafı, sefer emri, eşkıya, vergi (seferiyye-hazeriyye), cephanе tedariki, menzilciler ve ulaklar hk.)

Tablo 9: Defterlerde Askeri Belgeler

Konular	316 DŞS	313 DŞS	360 DŞS
Tevzî	-	30	25
Elçi	-	1	7
Sefer emri	-	4	9
Vergi (seferiyye-hazeriyye-vd.)	-	4	11
Eşkıya hk.	-	1	8
Cephane tedariki	-	1	25
Menzilciler ve ulaklar	-	1	5
Paşa ödemeleri	-	28	4
Levazım ve askeri ihtiyaçlar	-	14	21
Askeri amir tayini (voyvoda-serdar-paşa)	-	1	6

1.6.6. Diğerleri (köle, meslek, anlaşma, hibe, ihtida-mürted, ölüm tescili, resm-i raiyyet, tapu tescil, muhallefat, cizye davası, arzuhal, mukataat tevcihi, cizye ve ispenç emri, delilik ispatı, sürgün-zina, şartlı tahliye, şecere tescili hk.)

Tablo 10: Defterlerdeki Diğer Belgeler

Konular	316 DŞS	313 DŞS	360 DŞS
Köle	2	1	9
Meslek grupları	-	11	10
Göç	-	-	1
İhtida-mürted	1	1	-
Ölüm tescili	1	1	2
Resm-i raiyyet vergisi	3	2	1
Tapu tescil	1	2	2
Muhallefat	1	1	-
Cizye davası	1	-	1
Arzuhal	1	-	2
Mukataat tevcihi	-	3	10
Cizye ve ispenç emri	-	2	6
Delilik ispatı	-	-	1
Sürgün-Zina	-	-	1
Şartlı tahliye	-	-	1
Şecere tescili	-	-	1
İdarecilere nasihat	-	-	9
İdarecileri şikayet	1	-	4
Tımar davaları	1	1	1
Malikane hakkında	-	1	2
Vergi şikayeti	-	1	3
Temyiz	-	-	2

İKİNCİ BÖLÜM

17. YÜZYILIN ORTALARINDA VE 18. YÜZYILIN İLK YARISINDA AMİD KAZASI'NDA VE DİYARBEKİR EYALETİ'NDE FİZİKİ VE ASKERİ-İDARİ YAPI

Amid şehrinin fiziki ve mimari kimliği “mahmiyye” tabir olunan birçok Osmanlı büyük şehrinin gelişiminden farklılık arz eder. Önceki medeniyetlerin izlerini bünyesinde taşıyan bu yapının en bariz özelliği, Osmanlı idaresine giren diğer büyük bazı şehirler gibi fethedildikten sonra büyümesinin dışarıya doğru taşmamış olmasıdır. Bu anlamıyla Diyarbekir, İstanbul, Bursa, Trabzon ve başka bazı Osmanlı şehirlerinden farklılık arzeder.

2.1. AMİD KALESİ

“Fiskayası” denilen Dicle Nehri'nin batı yakasındaki yaklaşık 100 metre yüksekliğe sahip sarp bir kayalığın üzerine inşa edilen ilk yerleşim yerinin tarihi M.Ö. 3000 yıllarına kadar geriye gitmektedir. Ancak zamanla çevresini de içine alacak şekilde genişleyen bu kalenin esas büyümeyi M.S. 349 yılında Roma İmparatoru Konstantinus döneminde yaşadığı kaydedilmektedir. Şehrin çevresini kuşatan surların son halini M.S. 6. yüzyılda Bizans İmparatoru Justinianus döneminde aldığı sanılmaktadır. İlk kurulan alan ise şehir yönetiminin de kalbi olan “İçkale” adını almıştır. Uzunluğu 5 kilometreden fazla, yüksekliği 8-12 metre, genişliği ise 3-5 metre olan bu surların 82 adet burcu vardır.¹⁹⁹

Amid şehrinin tarihin ilk dönemlerinden günümüze kadar uzanan çizgide farklı devletler tarafından bölgesel yönetim merkezi olarak

¹⁹⁹ Zeynel Abidin Çiçek, **Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü**, Diyarbakır, 2007, s. 28-29; <http://www.diyarbakir.com/anamenu/surlar.asp> (11.10.2013 tarihinde ulaşıldı.); ayrıca bkz: Remzi Balin, **Diyarbakır**, İstanbul, 1966; Besim Darkot, “Diyarbakır”, İ.A., C: 3, MEB, 1997; Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi**, DBB Kültür Sanat Yayınları, 2003.

kullanılmasının temel sebebi coğrafi önemi olsa gerektir.²⁰⁰ Dicle Nehri'nin Kuzeydoğu Anadolu yükseltilerinden yukarı Mezopotamya ovalarına kavuştuğu düzlük alanda belki Amid şehrinin bulunduğu yer kadar muhkem bir alan daha bulunmaz. Aynı zamanda kendisini çepe çevre kuşatan surların ham maddesi olan kayaç yapının tam üzerine oturmaktadır. Yanı başındaki sönmüş bir volkan olan Karacadağ, yapı malzemesinin temel kaynağıdır. Bulunduğu coğrafyanın en önemli tatlı suyu olan Dicle Nehri ve şehrin altından geçtiği bilinen yer altı suları ve çepeçevre kuşatan geniş surları ile İlk

²⁰⁰ İbn Haldun, şehirlerin nasıl kurulduğu ve hangi şartlarda geliştiği konusunda bazı fikirler ileri sürer. Ona göre öncelikle bir şehir planlanırken bazı hususlara riayet edilmelidir. Bu meyanda özellikle barınma ve korunma ihtiyacına dikkat çeker. Şehirleri güvenlik açısından zarardan korumak için önerilerini şöyle sıralayabiliriz: 1. Şehirleri zarardan korumak için şehirdeki bütün meskenleri surlarla kuşatmak gerekir. Bu açıdan Amid tam da bu maddedeki gerekçeyle baştan başa yüksek surlarla kuşatılmıştır. Dahası bunu M.S. 4. yüzyılda Bizans idarecileri ve şehirdeki mimari kültür taşıyıcıları, şehrin yayılabileceği alanı da muhtemelen hesaplayarak muazzam bir sur yapısı oluşturmuşlardır. Bu özelliği ile Amid henüz kuruluşundan itibaren ne tek başına bir İslam şehri ne de tek başına bir Ortadoğu şehri özelliği taşır. Sonraki dönemlerde hiçbir zaman –cumhuriyet dönemi hariç tutulmak kaydıyla- surların dışına taşmamıştır. Bu açıdan yayılmacı Roma kültürü belki de doğuda son muazzam şehri kurmuştur. Şehrin bu özelliği göz önünde tutulduğunda şehir bir Bizans şehridir ancak zapteden her medeniyetin izlerini de içinde barındırmaktadır. İslam fethiyle İslam kültürünün yapılarını, sonrasında Mervaniler, Selçuklular, Beylikler ve son olarak Osmanlı mimarisinin izlerini taşır. Bunu şehirdeki yapıların yanında şehri çepeçevre saran surlar üzerindeki kitabelerden de gözlemlemek mümkündür. 2. Şehrin ulaşılması zor bir yere kurulması gerekir. Ya bir dağ başındaki sarp bir noktaya ya da ağaç veya taş bir köprüden geçilmedikçe ulaşılamayacak bir tarzda etrafı deniz veya suyla kuşatılan bir yer olması gerekir. Böylece düşmanın bu yeri zapt etmesi zorlaşır, korunması ve kudreti kat kat artar. Amid şehri “Fiskayası” denen Dicle’ye nazır doğudan batıya doğru alçalan keskin bir yükseltiye kurulmuştur. Ayrıca doğusunu Dicle Nehri kuşatırken, güneyini Hevsel Bahçeleri denen ormanlık ve bostanlık kapatır. Öneri ile olguyu karşılaştırdığımızda İbn Haldun’un adeta Amid şehri gördüğü ve tanımladığı düşünülür. Ancak tespitini yaptığı hakikat 15. yüzyılda mevcut olan tüm büyük şehirlerin özellikleridir. 3. Şehri tabii afetler açısından zararlardan korumak için ve hastalıklardan selamette kalmak için havanın hoş olması gerekir. Şehri, hava ve iklim şartlarından gelen tabii zararlardan da himaye etmek gerektiğini, zira hava durgun ve pis olursa veya bozulmuş sulara veya kokmuş gölcüklere yahut da pis bataklıklara komşu olursa buralardaki hastalıkların çabucak şehir insanına sirayet edeceğini kaydeder. Kurulurken havasının iyi olmasına riayet edilmeyen hava kirliliği olan şehirlerde ekseriya hastalıkların çokluğuna, hastalık oluşmasının bir sebebinin de durgun hava olduğuna dikkat çeker. Bir beldenin halkının hareketleri çok olursa zorunlu olarak havada dalgalanmalar olacağını ve rüzgar doğacağını, şayet şehrin nüfusu az olursa havanın hareketlenmesinin de az olduğunu ve havadaki hastalıkların da fazla olduğunu belirtir. İbn Haldun kuruluşunda az nüfuzlu yerlerin başlarda çokça hastalık barındırdığını belirterek zamanla kalabalıklaşan bu şehirlerde hastalıkların da o nispette azaldığını ileri sürer. Yine bu açıdan Amid dağların hemen yanbaşında ovada kurulduğundan anılan hava hareketliliğinin uygun şartlarda olduğu görülmektedir. 4. Son olarak, suyun şehir için önemine değinen İbn Haldun, “Şehir bir nehrin üzerinde ya da hizasında bol ve tatlı su kaynakları bulunan bir yerde kurulursa bu husus temin edilmiş olur. Zira suyun şehre yakın bir yerde bulunması orada oturanların zaruri bir ihtiyaç olan suyu temin etmelerini kolaylaştırır. Suyun mevcut olması oradaki halka büyük ve umumi faydalar sağlar. (İbn Haldun, **Mukaddime**, C.II, Haz: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 2009, s. 635-636.)” Amid şehri Dicle Nehrinin yukarı ağzında kurulmuştur ve ayrıca şehrin kurulduğu havza yer altı suları bakımından oldukça zengindir. Şehre tek başına kaynak olarak yeterli olan bu özelliği yanında Diyarbekir’den Basra Körfezine kadar yol üstündeki şehirlerle de nakliye ve ulaşım ilişkisindedir.

ve Ortaçağlar için ele geçirilmesi kolay olmayan çevresinden bağımsız bir ada durumundadır.

Nehir yolu ve üzerinde yer aldığı kara ticaret yolu ayrıcalıklarıyla Amid, uzun dönemler boyunca tarihi öneme sahip olmuştur.

Evliya Çelebi, “Kara Amid” şehrinin dünyada sağlam kalesi ve dayanıklı surlarıyla anıldığını kaydeder.²⁰¹ 1655 yılında bulunduğu şehrin gerek konum ve yerleşim, gerekse surları ile ilgili günümüz değerlerine yakın ölçümlerde bulunmuştur.²⁰²

²⁰¹ Martin van Bruinessen-Hendrik Boeschoten, **Evliya Çelebi Diyarbakır’da**, çeviren; Tansel Güney, İletişim Yayınları, 1997, İstanbul, s. 252. Metnin devamında “adeta Dicle kıyısında doruğu gökyüzüne ulaşmış yeryüzünde yüksekliği ile meşhur olan Fis Kayası üzerinde kara taştan yapılmış sağlam bir kale” olduğunu yazar. Bu yüksekliğine rağmen en tepesinin laleleri olan geniş bir yeşil alan olduğunu kaydeder. Devamında şöyle der: “*Kalenin doğu ve kuzey tarafına eğimli semti göğe baş kaldırmış kayalar üzerinde olup Fis mağaraları bu yüksek yerin altındadır. Hazret-i Yunus Aleyhisselam makamı da oradadır. Oradan aşağıya insan bakmaya cesaret edemez. Sanki cehennem çukurudur. Aşağıda akmakta olan büyük nehrin iki yanı güllük gülistanlık, bağ, bostan ve reyhanlıktır. Burası, yeryüzündeki dinlenme yerleri içinde de tanınmış olan her yıl beş altı ay Diyarbakır halkının Şatt’ul-Arab faslına ettikleri bir gezinti ve eğlence yeridir. Kalenin burçlarından aşağıya bakıldığında, büyük Şat ırmağı küçücük bir ark gibi görünür. Kalenin nehir tarafı felek kulesine boy uzatacak derecede yüksektir. Ancak, kalenin yıldız tarafı, batı, güney ve kible tarafları düz zemin üzerindedir. Duvarlarının yüksekliği her yerde kırk zirai ve temel genişliği onar arşındır. Bütün duvarlarda yüksek burçlar ve tamamıadet mazgallı siper vardır. Bu süslü kale, yontulmuş siyah taştan yapıldığı için “Kara Amid” denir. Hendese sahibi usta bu kaleyi dörtgen şekilde, kuzey ve güneye uzunlamasına yapmıştır, bütün kuleleri ve mazgallı siperleri birbirine bakar ve tehlike sırasında birbirini korur. Kale, hem sert taştan yapıldığından, düşman kuşatıp bir tarafından da lağım açsa ve metris sürse bile, zafer kazanması mümkün değildir. Kale, ancak bir yıl kuşatılıp içinde kutluk başladıktan sonra teslim edilir. Dörtgenin doğu tarafı cehennem çukuru olduğundan hendek gerekli değildir. Fakat kuzey, güney ve batısındadörtgen şeklindeki köşelerinde her biri adeta birer Kaf kulesi olan Yecuc Seddi gibi burçlar vardır. Fakat kale duvarı diğer kalelerdeki gibi üçer dörder kat olmayıp sadece sağlam bir katı vardır. Dört adet demir kapısı vardır. Birincisi kuzey tarafına açılan Dağ Kapısı’dır. Şerbetin, Eğil, Ergani, Çermik, Harput ve Palu’ya giden bu Dağ Kapısı’ndan gider. Batı tarafına açılan Rum Kapısı’dır. Mezarlığa ve Karadağlar’a gidenler bu büyük kapıdan gider. Kible tarafına açılan Mardin Kapısı’dır. Doğu yönüne bakan Yenikapı’dır. Buradan aşağı Şat Kıyısına inilip köprüden Şatt’ı geçtikten sonra Mefarikin Kalesine, ardından Batman Köprüsiyle büyük nehri geçince Hazzo Kalesine varılır. Bir kapı da paşanın bulunduğu İçkale sarayında olup doğu yönüne Şat Nehrine doğru açılır. Gizli kapı olup ana yol değildir.”*

²⁰² “Demir kapılar ile süslenmiş sağlam surun çepeçevre etrafı, bu hakirin adımıyla tam on bir bin adımdır. Öte yandan, doğu tarafı köşesi paşa sarayının olduğu yer ve Gayy Kuyusu gibi büyük uçurum olduğundan, adımlamak mümkün olmadı. Fakat Dağ Kapısı’ndan Mardin Kapısı’na kadar kelenin içi iki bin adımdır. Buna göre yalçın kaya üzerindeki adımlayamadığımız duvarın uzunluğunu iki bin adım hesaplarsak Kara Amid Kalesi çepeçevre on dört bin adım olmuş olur. Bu kalenin Şatt’a ve kuzeye bakan köşesinde Diyarbakır Kalesinin sert taşı öyle bir taşır ki, onu çakmaktaşı etkilemez ve garip maden olup dil onu anlatmada yetersiz kalır.” Bruinessen, Evliya Çelebi’nin yukarıda yer alan ölçümlerinin gerçeğe oldukça yakın olduğunu kaydetmektedir. Buna göre eserinde zaman zaman abartıya kaçtığı bilinen Evliya Çelebi’nin verdiği ölçüler Gabriel ve Sözen gibi çağdaş araştırmacıların verdiği ölçülerle örtüşmektedir. Evliya’nın adımları 50-60 cm olarak hesap edilirse Dağ Kapısı’ndan Mardin Kapısı’na kadar olan mesafe için seyyah 2000 adım derki Sözen’in 1150 m.

2.2. İÇKALE (SARAY)

Evliya Çelebi İçkale'yi anlatırken buranın dört bin adım büyüklüğünde olduğunu kaydeder. Buradaki sarayın yüz elli odası ve birçok divanhanesi bulunduğunu belirtir.²⁰³ İçkale'de mevcut olan değirmenler hakkında da kayıt tutan Evliya Çelebi, buradaki on adet değirmenin varlığı ile dikkatleri İçkale'nin hem kendi ihtiyacı hem de Amid'in ihtiyacı olan tahıl ürünlerinin işlenmesinde hayati önem taşıdığına çekmektedir.

Bulunduğu yerde 5000 yıl önce kale olarak kurulan İçkale'nin "bugünkü dışkalenin kuzeydoğu köşesinde, içinde yer aldığı kalenin minyatürü gibi" olduğunu kaydeden başka bir araştırmacı, buranın kurulduğu tarihten günümüze yönetim merkezi olarak sürekli bir işlev gördüğünü belirtmektedir.²⁰⁴ Şehrin ilk kuruluş yeri olduğu düşünülen İçkale tezimizin konusu olan dönemde eyalet merkezi ve yönetimin kalbi durumundadır. Elimizdeki birçok belgede özellikle paşa huzurunda ya da kethüdası makamında yapılan muhakemelerde vali-yi vilayetin burada ikamet ettiği ve buranın bir saray olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.²⁰⁵

ve Gabriel'in 1200 m. olarak belirttiği mesafeye yakındır. Şehir surlarının çevresi için verdiği rakam olan -ki Sözen'de 5150 m. ve Gabriel'de 5500 m. olarak geçer- 13000 adım, Bruinessen tarafından gerçek sonuca çok yakın olarak değerlendirilmektedir. **A.g.e.**, 308.

²⁰³Devamında: "her gelen vezir ve vekiller birer oda, hamam, havuz ve şadırvanlar yapınca kat kat süslü bir saray olmuştur. Sarayın bütün pencere ve balkonları Şatt'ul-Arab'ın, Sadiköy Ovasının ve Karatepe adlı vadilerin panoramik manzarasını gösteren yerlerdir. Sarayın eski sultanlardan Sultan - ---- yapıtı olan eski divanhanesi vardır. Buranın eski tarz renkli süslemesine rakip Kahire'deki Sultan Kalavan Sarayında olabilir. Bu içkalede toplam ---- adet nefer evi, bir hamam ve bir Halid ibn Velid Camii bulunmaktadır. On adet su değirmeni vardır. Hiçbir İçkalede böyle su değirmenleri yoktur. Yine Diyarbekir dışında başka bir bölgede paşaların İçkaleye girmeleri, hatta orada oturmaları âdeti yoktur. Vezirlerin hepsi mutlaka bu İçkalede oturur. Bu sarayı ilk inşa eden Sultan I. Selim'in veziri Fatih Bıyıklı Mehmed Paşa'dır. Hayli geniş, büyük saray ve sağlam içkaledir. Şehir içinde kible yönüne bakan bir demir kapısı var. Bekçileri daima hazır olup gözcülük ederler. Bu içkale değirmenlerinin suyu Allah'ın hikmetiyle yine içkale içindeki kayadan çıkar. Değirmenleri döndürdükten sonra paşa sarayından geçip kale duvarındaki demir kafesli bir pencereden çıkıp Fis Kayası'ndan aşağı akıp taştan taşa kendini vurarak cennetteki Selsebil Nehri gibi akar Şat Nehrine katılır. İçkale pınarının suyunun tadı, saf (cennet)suyu tadındadır." Martin van Bruinessen-Hendrik Boeschoten, **a.g.e.**, s. 254-255.

²⁰⁴ Pınar Gürhan, **Hakimiyet Sancağı İçkale**, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 2011, s. 1.

²⁰⁵ Elimizdeki onlarca belgeden bir kaçını aşağıya alarak bu İçkale ve saray ifadelerini açıklamak gerekmektedir. Bunlardan birinde Amid'de sakin Hasan bin İbrahim vali-yi vilayet vezir Mehmed Paşa'nın kethüdası Abdurrahman Bey arsasındaki meclis-i şer'ide baisülkitab Ahmed bin Cebrail'e dava açar. (Rebiülevvel 1153. DŞS, 360-233-2.) Yukarıdaki belgeden iç sarayda ikamet eden vali kethüdasının arsasında-mekanında mahkemenin toplandığı anlaşılmaktadır. Bir diğer belgede "saray-ı

Kuruluşu Hurriler'e dayanan İçkale, son halini Osmanlılar'ın eline geçtikten sonra almıştır. İçkale'de Saray, Oğrun, Küpeli ve Fetih adıyla dört kapı vardır ve bunlardan Fetih ve Oğrun Kapıları dışarıya, Saray ve Küpeli Kapıları ise kente açılmaktadır. Ayrıca toplam 16 adet olan burçların her biri farklı işlevlerde kullanılmaktadır. Bunlar, silah mühimmat deposu, tahıl ve yiyecek deposu, hapisane, askeri araç-gereç deposu gibi işlevlerde kullanılmıştır.²⁰⁶

Şevket Beysanoğlu, kapı sayısında yukarıdaki bilgilerin tersine İçkale'de sadece Saray Kapısı ve Küpeli Kapısı adıyla 2 kapı var iken bizzat Kanuni Sultan Süleyman'ın, Hüsrev Paşa'ya Amid iç sarayının beylerbeyi ve diğer yöneticiler için ikametgah olarak kullanılmasını emrettiğini, ancak buranın küçük görülmesi sebebiyle bu tarihlerde buraya bir bölüm daha eklenerek İçkale'nin eski yerine göre kapladığı alanın 2 katına çıktığını ileri sürer.²⁰⁷ Bu durumda, Beysanoğlu'nun anlatımı esas alınır ise diğer iki kapı, yani Oğrun ve Fetih Kapıları, Osmanlı fethinden sonra ortaya çıkmış olmalıdır.

İnceleme dönemimizde, 18. yüzyılda İçkale'de olduğu düşünülen ve bugüne de yetişen önemli binalar, Artuklu Kemerli (M.S. 13. yüzyıl), Artuklu Sarayı (M.S. 13. yüzyıl), Eski Cezaevi (M.S. 16. yüzyıl), Hz. Süleyman Camii (M.S. 7. yüzyıl), Saint George Kilisesi(M.S. 2. yüzyıl)'dir.²⁰⁸

Mahkeme için tahsis edilmiş mahdut bir alan varsa kesinlikle bu yer İçkale'de veya sarayda olmalıdır. Amid mahkemesi gibi çevreden gelen ve ayrıca kendi şehrindeki davalara bakan mahkemenin muhakkak surette muayyen bir yerde olması gerekirdi. Ayrıca bu kadar hayati bir fonksiyonu olan "meclis-i şer'î"nin işlerini güvenli ve korunaklı bir yerde yapması zorunluluğu mahkemenin kurulabileceği alan noktasında bizi İçkale'ye

aliye varılıp hala Vali-yi Diyarbekir Vezir Muhammed Paşa'nın divanında akt olunan mahkemede" voyvoda mübayasına memur olduğu ödemeleri yaptığını beyan etmiştir. (Zilhicce 1159. DŞS, 313-133-1.) Görüldüğü üzere adli davaların yanında mali yükümlülüğü olan voyvoda da bu sorumluluğun gereğini iç saraydaki mecliste yerine getirmektedir.

²⁰⁶ Pınar Gürhan, **a.g.e.**, s. 2.

²⁰⁷ Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi**, C. 2, DBBKS Yayınları, Ankara, 2003, s. 559.

²⁰⁸ Pınar Gürhan, **a.g.e.**, s. 1-18.

yönlendirmektedir. Ancak mahkeme binası konusunda nihai bir şey söyleyebilmek için yeterli bilgiye sahip olmadığımız gerçeğinden fazla uzaklaşmamak gerekir.

Aşağıda ayrıntısı verilecek Paşa ve kapı halkının ikamet ettiği bu alanda görevli sayısının 500'ün üstüne ulaştığı tahmin edilmektedir.

Buranın şehir ve eyaletin yönetimi açısından merkez olduğunu ifade etmek, tamamen sivil halktan izole edilmiş bir yer olduğu sonucuna götürmemelidir. Muhtemelen şehrin sakinlerinden bazıları da burada ikamet edebilmekteydi. Ancak bu yerleşim askerilere oranla düşük olmalıdır. Çoğunluğun saray çalışanı ve askerilerden oluştuğu tahmin edilmektedir. Halktan kimselerin de burada ikamet ettiğine dair bir belgede 1151/1739 tarihinde burada vefat eden berber esnafından Ahmed bin Ömer ve terekesi hakkında bilgiler yer almaktadır.²⁰⁹

İçkale'de sakin olan sıradan halk hakkındaki 1152/1740 tarihli bir başka belgede Hamiyyet binti el-hac Mustafa adlı kadın davacı, kocası aleyhine boşanma davası açmıştır.²¹⁰ Askeri olmayan bir başka İçkale sakini hakkındaki tereke kaydı 1154/1742 tarihlidir.²¹¹ Ayrıca Boğçacı Ömer bin Hacı Süleyman'ın terekesinden (1154/1742) kendisinin İçkale'de meskun olduğu anlaşılmaktadır.²¹² Molla Ali bin Nebi adlı kişinin terekesinde İçkale sakini olduğu kayıtlıdır.²¹³

İçkale'de dükkânların mevcut olduğu da bilinmektedir. Örneğin el-hac Seci Ağa bin Mehmed, İçkale'de iki tarafı bedene yaslı dükkânını 300 guruşa satmıştır.²¹⁴ Ayrıca buraya dair 1152/1740 tarihli mülk satışı kayıtları mevcuttur.²¹⁵

²⁰⁹ DŞS, 360-377-2, 4 Zilhicce 1151.

²¹⁰ DŞS, 360-340-1, 3 Rebiülevvel 1152.

²¹¹ DŞS, 315-11-19, Rebiülahir 1154.

²¹² DŞS, 315-48-96, 25 Zilhicce 1154.

²¹³ DŞS, 315-54-109, 4 Safer 1154.

²¹⁴ DŞS, 360-277-3, 25 Zilkade 1152.

²¹⁵ DŞS, 360-278-1 ve 360-277-3 numaralı belgelerden ilkinde bu alandaki bir dükkân diğerinde ise bir menzilin satışı gerçekleşmişti.

Yukarıda anılan kayıtlar, buranın sadece askeri bir alan olmayıp aynı zamanda sivil halktan insanların da yaşadığı bir mekan olduğu sonucuna götürmektedir.

İçkale ve surlarda zamanla oluşan hasarların giderilmesi işinin, 18. yüzyılda voyvodalığa ait yükümlülükler arasında olduğu anlaşılmaktadır. Duvarlarda meydana gelen hasarın masraf ve tamirinin bizzat voyvodalık kaleminden tayin edilen mimarca yaptırıldığına dair kayıtlar mevcuttur.²¹⁶

2.2.1. Amid/Diyarbakir Paşası ve Bürokrasisi

Beylerbeylik ve sancak merkezi olan Amid'de ikamet eden vali-paşa, vezir rütbeli olurdu. Amid için müstakil bir sancakbeyi atanmadığı görülmektedir. Paşa sancağı olan şehrin İçkalesi'nde bulunan sarayda vezir kendisine bağlı bürokratları, kapı halkı ve askeriler ile ikamet etmekteydi.

18. yüzyılda Diyarbakir'e atanan vezirlerden hiçbiri sefer vb. görevleri dışında vazifeyi herhangi bir mütesellime ya da muhassıla, herhangi bir vekile bırakmamış, bizzat kendisi vazifesinin başında olmuştur.

İdari hiyerarşi içerisinde vezire bağlı olan yönetim yapısında yer alan görevliler ise azımsanmayacak derecede öneme sahip bürokratlardı. Bunlardan ilki vezirin kethüdası idi. Vezir bulunmadığı zaman vezir yerine idareye vekalet ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca mahkeme bazı zamanlar bu idarecinin huzurunda toplanmaktaydı.

Paşanın kethüdası aynı zamanda onun dışarıdaki ve merkezle ilişkilerinde temsilciliğini yapar, ödemesi gereken caizeleri İstanbul'a teslim ederdi.²¹⁷

²¹⁶ Bu tamirlerden biri mahkemeye kaydedtirilmişti. Mimar olan Ahmed bin Abdullah 23 günlük bir sürede 2 usta ve yanlarındaki hamallara 265 guruşluk bir ödemede bulunmuştu. Ödeme voyvoda Halil'den alınan para ile yapılmıştı. DŞS, 313-161-1, 25 Rebiülahir 1160.

²¹⁷ Metin Kunt, **Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri, Diyarbakir, 1670-71**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1981, s. 22.

Evliya Çelebi, Diyarbekir'in idarecilerini sayarken merkez sancakta ikamet ettiğini anladığımız tımar defterdarı, defter kethüdası ve mal defterdarının bulunduğunu kaydederek bunların haslarını 40,399 akçe olarak kaydeder.²¹⁸

Ekonomik geliri itibariyle şehirde ulemanın ve adaletin başındaki kadıyı, paşanın bürokrasisinden sayabiliriz. Bu itibarla kadı, paşa ve kethüdasından sonra şehirdeki en üst düzeydeki üçüncü yöneticidir. Kadı ile ilgili bilgi adli-idari yapı bölümünde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Paşa'nın sarayında onun bizzat hizmetinde olan kapı halkı ile ilgili de bazı bilgilere sahibiz. Paşanın kapı halkı hakkında Kunt'un yaptığı çalışma önem arz etmektedir. Kunt, çalışmasında 1670 yılındaki Diyarbekir Valisi Vezir Ömer Paşa'nın merkez ile ilişkilerini yürüten iki önemli görevliyi zikreder ki bunlardan ilki Kapı kethüdası ikincisi de Amid voyvodasıdır. Bu ikisinin özellikle paşanın neredeyse gelirinin yarısını bulan merkeze olan borç ödemelerini bizzat yürüten görevliler olduğunu belirtir.²¹⁹

Paşa'nın devamlı ve geçici statülü iki çalışan grubu vardır. Devamlı olanlar arasında 1'i baş 17 seyis, 1'i baş 14 harbende, 1'i baş 16 serban, 46 sarrac ve yedekçi, 1 matbah emiri, 11 hükkam ve meşaleci, 6 aşçı, 2 pazarcı, 6 kileri, 1'i baş 14 mehteran, 1 baş 1 kethüda 22 çaşnıgir, 4 mataracı ve tufengci, 1 baş 4 şatır, 4 kapıcı, 1 silahtar 5 bayraktar, 1 alay başı 2 alay çavuşu, 1 taşra çukadar, 16 sofracı, 16 mehteran-ı hayme toplam 220 ve diğer görevlilerle en az toplam 325 kişi yer alır.²²⁰

²¹⁸ Martin van Bruinessen-Hendrik Boeschoten, **Evliya Çelebi Diyarbekir'de**, çeviren; Tansel Güney, İletişim yayınları, 1997, İstanbul, s. 249. Ayrıca 1135 Cemaziyelevvelinde Diyarbekir eyaleti defter kethüdası olarak 35.217 akçe zeameti olan erbab-ı istihkaktan Seyyid Ali'nin Diyarbekir valisi vezir Ahmed Paşa arzıyla atandığını görmekteyiz. (Fehameddin BAŞAR, **Osmanlı Eyalet Tevcihati (1717-1730)**, TTK, Ankara, 1997, s. 112.) 18. yüzyılda bu vazifenin mukataa olarak işletildiği anlaşılmaktadır. 1164 senesinde Diyarbekir tımar defterdarlığı ve defter kethüdalığı nisf hissesini malikane olarak uhdesinde tutan seyid Mustafa Efendi ibn İbrahim Efendi idi ve onun bu durumu görevin voyvodalık geliri arasına dahil edildiğine bir örnektir. (DŞS, 313-77-3, 23, Rebiülahir 1165)

²¹⁹ Metin Kunt, **Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri, Diyarbekir, 1670-71**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1981, s. 18-19.

²²⁰ Kunt, **a.g.e.**, s. 23.

19. yüzyıl için Yılmazçelik, paşanın kapı halkının 300 civarında olduğunu kaydeder.²²¹ Bu anlamıyla 18. yüzyılın ilk yarısı için veri olabilecek yukarıdaki 17. ve 19. yüzyıla dair rakamların hemen hemen birbiriyle örtüştüğü görülmektedir.

Kunt, paşanın geçici kapı halkı arasında divaneler ki bunların 24 kişi olduğunu, bölükbaşlarının ise sefer varsa en fazla 10 en az ise 2 kişi olduğunu, sekban adlı askerlerin ise “işten çıkarılanlar listesi”nde 200-225 arasında bir rakamı bulduğunu belirtir ki ayrıca sekbanlar için bir rakam zikretmez. Sadece sekbanları bölükbaşlarının yanlarında getirdiği ihtimalinin güçlü olduğunu kaydeder.²²²

Amid İçkalesi’ndeki sarayında ikamet eden vezir-paşanın geçici ve devamlı statüdeki kapı halkının yaklaşık (200+300) 500 ve sekbanları da sayarsak biraz fazlası olarak (225+325) 550 arasında bir sayıya ulaştığı görülür.

Yukarıdaki asker sayısını destekleyen bir diğer husus Evliya Çelebi’nin verdiği bilgilerdir. Nitekim o da Diyarbakır sancağında cebelisiz asker sayısını 700 olarak zikreder.²²³ Bu askerlerin iç sarayda ikamet ettiği ve paşanın emrinde olduğu düşünülebilir.

Şehirde görev yapan askerlerin sayısı hakkında 1785 yılı BA., D. AMH., No: 25231 künyeli bir arşiv belgesinde mustahfız, ‘azaban ve topçıyanların toplam sayısının tüm şehirde 1683 olduğu görülmektedir.²²⁴ 18. yüzyılın son çeyreğinde İçkale’de 103 mustahfız, 133 azaban ve 51 topçu olmak üzere toplam 287 kale görevlisinin bulunduğunu başbakanlık arşivindeki anılan belgeye dayandıran Yılmazçelik,²²⁵ ayrıca BA., Maliyeden Müdevver, No: 3391, 422-423-424-428-429 künyeli belgelere dayanarak

²²¹ İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)**, TTK, Ankara, 1995, **a.g.e.**, s. 188.

²²² Kunt, **a.g.e.**, 23-26.

²²³ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 249, Evliya Çelebi bu bilgilerin yanında paşalık rütbesi olan Amid sancağında 9 adet zeamet ve 168 tımar bulunduğunu, sancağın cebelilerle birlikte 2000 silahlı askeri olduğunu, bütün eyaletin ise sefer sırasında 30.000 asker çıkardığını belirterek paşasının hassına göre 3000 seçkin askerinin bulunduğunu belirtir.

²²⁴ Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 108.

²²⁵ Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 23.

İçkale'de 1803 yılında 52 mustahfız, 8 topçu ve 97 'azaban olmak üzere toplam 157 askerin görev yaptığını kaydetmektedir.²²⁶

Diyarbakir Eyaleti Paşası'nın eyalet idaresinde, yetkileri arasında en önemli olanının asayişini sağlamak ve adaletin korunması ve yürütülmesi görevi olduğunu kaydeden Kunt, bu açıdan paşanın cerimeleri topladığını, görev dağıttığı kimselerden tahviller aldığını ve bu tahvilleri, eyaletteki resmi tüm atamaları yapma ya da padişaha arz etme yetkisi kendisinde olduğu için almayı hak ettiğini kaydeder.²²⁷

17. yüzyılda Diyarbakir paşasının önceki yüzyıldaki paşaya oranla daha güçlü olduğunu iddia eden Kunt, bunu gelirindeki artışa bağlar. 16. yüzyılda 1.200.000 akçe geliri olan paşanın bu yüzyılda gelirinin 16.000.000 akçeye dayandığını belirtir. Bunu enflasyon artışı ile açıklamanın imkansız olduğunu, çünkü bu yüzyılda enflasyonun %500 bile olmamışken paşanın gelirinin %1600 oranında artışını açıklamadığını kaydeder.

Kunt, 17. yüzyılda Osmanlı padişahının Diyarbakir beylerbeyini eyalet idaresinde neredeyse tamamen serbest olarak muhatap kabul ettiğini, paşa eğer İstanbul'a caizesini gönderir ve sultanın gözü kulağı olan kapıcıbaşılarını hoş tutarak kendi kapı kethüdası yoluyla İstanbul'da sözünü duyurdukça eyaleti içerisinde istediği dengeyi kurarak istediği ile işbirliği yaparak görevini sürdürebildiğini kaydeder. Yetkisi genişlemiş beylerbeyinin yerli ayanla işbirliği sürecinin ise 18. yüzyılda taşradaki siyasal dengeyi giderek değiştirdiğini ve ayanların güçlenerek yeni bir dönemin başlayacağını kaydeder.²²⁸ Kunt'un ayanlarla ilgili bu değerlendirmesi, çalışmamızın sosyal hayat bölümünde seçkin aileler başlığı altında teşhis ve tespit edilmeye çalışılmıştır.

²²⁶ Yılmazçelik, **a.g.e.**, 108.

²²⁷ Kunt, **a.g.e.**, s. 21.

²²⁸ Kunt, **a.g.e.**, 26-28. Amid'de bu şekilde ortaya çıkan aileler için bakınız: 3. Bölüm "3.2. Amid'de Seçkin Zümreler (ayan ve eşraf)"

2.2.1.1. 1650-1750 Yıllarında Diyarbekir Eyaleti Paşaları ve Bıraktıkları Eserler

Diyarbakır'ın ilk Osmanlı valisi burayı Safeviler'den alan ve bu sebeple "fatih" lakabıyla ünlünen Bıyıklı Mehmed Paşa'dır. Araştırmamızın sınırı dahilinde Abdulgani Efendi'nin tespitine göre 1650-1750 yılları arasında Diyarbakır'da 71 vali görev yapmıştır.²²⁹

Paşanın Adı	Görev süresi ve yılı
1. Saçbağı Mehmed Paşa	1649
2. Kara Mustafa Paşa	1 yıl-1644, 1 yıl-1650
3. Haydarzade Mustafa Paşa	1651
4. Bostancı Mehmed Paşa	1 yıl -1652
5. Gürcü Cafer Paşa	1 yıl -1653
6. Şatır Kara Mustafa Paşa	6 ay-1654
7. Tayyartzade Ahmed Paşa	6 ay-1654, 16 ay-1656
8. Silahtar Ahmed Paşa	1 yıl-1656
9. Abaza Hasan Paşa	6 ay-1656
10. Silahtar Osman Paşa	2 yıl-1659
11. Mirahor Mustafa Paşa	1660
12. Silahtar Kenan Paşa	1661
13. Kethüda Mehmed Paşa	6 ay-1661
14. Defterdar Hacı Hüseyin Paşa	10 ay-1662
15. Çuhadar Hasan Paşa	2 yıl-1663 ve 1672
16. Yeniçeri Ağalığından Mazul Kenan Paşa	4 yıl-1663
17. Kadir-Billah Tavi İbrahim Paşa	
18. Hacı Mehmed Paşa	1 yıl-1667
19. Silahtar Hacı Ömer Paşa (Öküz) ²³⁰	2 yıl-1669

²²⁹ Bu liste, Abdulgani Efendi'nin(1864-1951) künyesi; "Abdulgani Fahri Bulduk, **Diyarbakır Valileri**, Medrese Yayınları, (Yay. Haz: Eyyüp Tanrıverdi- Ahmet Taşğın), 2007, Ankara." olan eserinden alınmıştır. Yazar, bu eserde salnameler, yerel tarih yazmaları, siciller ve kronikleri kaynak olarak kullanarak anılan valileri tanıtmıştır. Anılan kaynak bundan sonraki dipnotlarda "Abdulgani Efendi" olarak geçecektir.

²³⁰ Kunt'un "Bir Osmanlı Valisinin Gelir-Gideri-Diyarbakır, 1670-1671" adlı çalışmasında ilgili dönem valisidir.

20. Şatır Mehmed Paşa	1 yıl-1673
21. Kaplan Mustafa Paşa	1 yıl-1674, 1 yıl-1677
22. Damad Hüseyin Paşa	1 yıl-1676
23. Defterdar Ahmed Paşa	6 ay-1677
24. Kemankeş Mahmud Paşa	3 yıl 3 ay-1682
25. Kara Mehmed Paşa	1 yıl-1682
26. Osman Paşa	1683
27. İbrahim Paşa	
28. Siyavuş Paşa	1684
29. Müfettiş Cafer Paşa	1 yıl-1686
30. Hüseyin Paşazade Ahmed Paşa	1 yıl-1687
31. Serçeşme Palulu Kemankeş Seyyid Ahmed Paşa	1 yıl-1689
32. Hacı Ali Paşa	2 yıl-1690
33. Şahin Mehmed Paşa	1 yıl-1694
34. Kalaylıkoz Ahmed Paşa	3 ay- 1693
35. Basra Valisi Halil Paşa	2 ay-1693
36. Hacı Ali Paşa	4 ay-1693
37. Hacı Osman Paşa	2 ay-1693
38. Koca İsmail Paşa	20 gün-1693
39. İsmail Paşa Oğlu Ahmed Paşa	2 ay-1693
40. Kavanoz Ahmed Paşa	6 ay-1694
41. Topal Hüseyin Paşa	10 ay-1695
42. Daltaban Mustafa Paşa	1696
43. İbrahim Paşa	6 ay-1697
44. Dursun Mehmed Paşa	6 ay-1697
45. Çelebi Yusuf Paşa	7 ay-1698, 11 gün-1703
46. Bıyıklı Mehmed Paşa	21 ay-1705
47. Topal Yusuf Paşa	2 yıl-1700
48. Palabıyık Yusuf Paşa	1 yıl-1705
49. İbrahim Paşa	1 yıl-1706
50. Receb Paşa	3 yıl-1707, 2 yıl-1715, 1 yıl-1724

51. Maktulzade Ali Paşa	3 yıl-1710
52. Şehla İbrahim Paşa	2 yıl-1713
53. Kara Mustafa Paşa	1 yıl-1715, 3 ay-1730, 16 ay-1733
54. Köprülü Abdullah Paşa	3 yıl-1717
55. Arifi Ahmed Paşa	3 yıl-1720
56. Silahtar Mehmed Paşa	2 yıl-1725, 1 yıl-1732
57. Kürd İbrahim Paşa	2 yıl-1726
58. Hacı Mustafa Paşa	1 yıl-1728
59. Hekimbaşızade Ali Paşa	1 yıl-1729
60. Gürcü İsmail Paşa	1734
61. Sarı Mustafa Paşa	6 ay-1734
62. Genç Ali Paşa	2 ay-1736
63. Tuz Mehmed Paşa	1 yıl-1738
64. Mehmed Memiş Paşa	7 ay-1739
65. Çeteci Abdullah Paşa	1 yıl-1740, 1 yıl-1744, 18 ay-1749, 18 ay- 1751, 8,5 ay-1759 toplam 6 yıl 6,5 ay
66. Kethüda Hüseyin Paşa	1 yıl-1741
67. Kazıkçı Hüseyin Paşa	5 ay-1744
68. Çelik Mehmed Paşa ²³¹	9 ay-1746
69. Şehla Hacı Ahmed Paşa	5 ay-1747
70. Seyyid Hasan Paşa	10 ay-1748
71. Yahya Paşa	1 yıl-1748
72. Yeniçeri Ağası İbrahim Paşa	9 ay-1650

²³¹ Çelik Mehmed Paşa'nın 1737 yılında Sarıbeyoğlu İsyanı'nı bastırmakla görevli bir ordunun başında olduğu ancak başarısız olması üzerine vazifeden alındığı bilinmektedir. Bu vazifesinden neredeyse 11 yıl sonra Diyarbakır Eyaletinde beylerbeyi olmuştur. Elimizdeki 23 Cemaziyelahir 1160/1748 tarihli fermanda padişahın eyaletteki cizyeyi tahsil etmesi için muhatap tuttuğu kişiydi ve metinde cizyenin tahsili için sıralanan emirler yer almaktadır. DŞS, 313-171-2, 23 Cemaziyelahir 1160.

Yukarıda zikredilen paşalardan sadece 6 tanesinin imar faaliyetlerine katılmış olması da zikredilmesi gereken bir durumdur. Aşağı yukarı 100 senelik bir dönemde 70'ten fazla vali arasında sadece 6 tanesinin şehir kalıcı eser bırakmış olması, bu yüzyılda şehrin fiziki yapısının belirginleşmesinde vezir-paşaların fazla etkili olmadıklarını göstermesi bakımından önem arz eder. Aşağıda eser bırakan bu idareciler ve eserleri yer almaktadır.

1. Defterdar Ahmed Paşa: 1677 yılında sadece 6 ay valilik yapan bu paşanın adıyla anılan minaresiz bir cami vardır. Bu caminin de Melik Ahmed Paşa Camii gibi altı yoldur. Abdulgani Efendi, konu hakkında; 1679 yılında ikmal edildiğini, Ahmed Paşa'nın valiliğe tayinin ve geçen sürenin 2 sene olmasına istinaden iki sene zarfında itmam edilen külfetsiz bir cami olduğunu kaydeder.²³²

2. Hacı Ali Paşa: Kastal Mahallesindeki Paşa Camiinin banisidir.²³³

3. Daltaban Mustafa Paşa: 1696 yılında valilik yapmış ve Fatih Paşa ile Nasuh Paşa Camileri arasında bir mescit bina etmiştir. Abdulgani Efendi bu yapının harabe olduğunu kaydetmektedir.²³⁴

4. Receb Paşa: 1707 yılında 2 yıl, 1715 yılında 1 yıl ve 1724 yılları arasında 3 yıl valilik yapan bu kişi Fis Kayası haricinde bir köşk yaptırmıştır ve köşkün enkazının Abdulgani Efendi'nin eserini kaleme aldığı anda hala mevcut olduğu kaydedilmiştir.²³⁵

5. Maktulzade Ali Paşa: 1710 yılında başlayan 3 senelik valiliği sırasında Ulu Camii yanmış ve burayı tamir ettirmiştir.²³⁶

6. Köprülü Abdullah Paşa: 1717 yılında başlayan 3 yıllık valiliği esnasında Yenikapı'yı açmış ve bedeni-surları tamir ettirmiştir. Abdulgani Efendi, ayrıca Camiünnebi yanında Darülkurâ yaptırdığını ve burasının 1885

²³² Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 73-74.

²³³ Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 81.

²³⁴ Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 89.

²³⁵ Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 92.

²³⁶ Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 93.

tarihinde tamir edildikten sonra mahkeme-i şeriyenin Kadı Mekki Bey zamanında oraya nakledildiğini belirtir. Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin kızı olan eşi Zübeyde Hanım için 30 cüzlük nefis bir hatla yazılmış Mushaf-ı Şerifi 1720 tarihinde vakfettiğini ve üzerinde kendisinin mührü bulunduğunu, Abdulgani Efendi'nin eserini kaleme aldığı tarihte ise Nakib-i merhum Hacı Mesud Bey'in hanesinde bulunan nushaların arasına bazı hatimlerde tilavet ve istis'ad olduğunu kaydeder.²³⁷ Bir paşanın övünülecek faaliyetleri arasında 30 ciltlik bir Kuran-ı Kerim nüshasının eser olarak zikredilmesi bilgiyi nakleden yazar ve yaşadığı coğrafyanın değerlerini göstermesi açısından enteresandır. 1740 yılındaki bir belgede anılan paşanın Revan Muharebesi'nin başında olduğu ve ordunun bu tarafa sefere gittiği anlaşılmaktadır.²³⁸

7. Çeteci Abdullah Paşa: Toplam 6 yıl 6,5 ay valilik yapan bu kişi aslen Çermikli'dir. Çermik'te bir medrese yaptırmıştır. İki eser yazmıştır ki bunlar “Tertîb-i Zîbâ” ve “Enhâru'l-cînân fi vicdâni âyâtî'l-Kur'ân” adını taşır. Diyarbakir'de Rum Kapı dışındaki su bendi onun eseridir. Kendisine İran Şahı Tahmasb'tan bir fil gelmiştir.²³⁹

Yukarıdaki valilerin hepsi vezir ünvanlıdır. En kısa süre görevde kalanı 2 ay, en uzununu farklı tarihlerde olmak üzere 6,5 sene kalmıştır. Normal azl süreci dışında bu paşalardan 2 tanesi ahalinin baskısıyla görevi bırakmıştır. Bunlar arasında Diyarbakir valiliğinden önce ve sonra bir kaç kez isyan çıkaran Abaza Hasan Paşa'nın bulunduğu da görülmektedir. Ayrıca 71 vali arasında yerli olan Serçeşme Palulu Kemankeş es-seyyid Ahmed Paşa (sadat-ı kiramdan), Çeteci Abdullah Paşa, yeğeni Kethüda Hüseyin Paşa'dır. Elimizdeki defterlerin kayıtlı olduğu tarihlerde en sık karşılaştığımız vali olan Çeteci Abdullah Paşa'nın bıraktığı eserler arasında 2 kitabının zikredilmiş olması oldukça önemlidir.

²³⁷ Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 98.

²³⁸ DŞS, 360-342-2, 13 Rebiülevvel 1152.

²³⁹ Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 110. Şer'îyye Sicillerinde şehre tevzî edilen masraflar arasında fillerin yiyecek masrafları da yer almaktadır. Buna dair belgeler DŞS, 360-140-1, 360-109-1 ve 313-104-3 numaralı belgelerdir. Bu konu ayrıca Ekonomi bölümünde “Şehir Masrafları” üst başlığı altındaki “Paşa-Vezir Masrafları” başlığına alınmıştır.

1515 ve 1650 yılları arasında valilik yapan 64 vezirin 14 tanesi birbirinden farklı bir çok eser bina ederek Amid şehrinin esasen Osmanlı fethinin ilk yüzyılında büyük bir bayındır faaliyetine sahne olduğunu göstermektedir. Oranladığımızda sonraki yüzyılının 2 katından fazla eser 16. yüzyılda bina edilmiştir.²⁴⁰

²⁴⁰ Bu dönemde Diyarbakir’de eser bina eden paşalar ağırlıkla fetihden hemen sonraki dönemde imar faaliyetinde bulunmuşlardır. Osmanlı idaresine geçen Amid’de şehrin kimliği bu tarihten itibaren Osmanlı özellikleri kazanmaya başlar. Özellikle fetihden hemen sonraki dönemde klasik Osmanlı cami mimarisi örnekleri ile Amid, hızla bezenir. 1515 ve 1650 yılları arasında geçen 135 yıl gibi uzun bir sürede 64 vali görev yapmıştır. Bunlardan ise 16 tanesi kalıcı büyük eserler bırakmışlardır. Yine bu dönemde Mimar Sinan’ın imzasını taşıyan 4 cami ve bir türbe vücut bulmuştur. Bu paşalar şunlardır: 1. **Biyyıklı Mehmed Paşa** (1515-1521): Diyarbakir’de 6 sene hükmeden bu paşa kendi adıyla anılan mahalledeki cami-i şerifi yaptırarak buna birçok emlak ve arazi vakfetmiştir. (Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 13.) 2. **Hüsrev Paşa** (1521-1528): 7 sene valilik yapan bu paşa kendi adını taşıyan mahalledeki camiye ve ondört hücreli medreseyi, zaviyeyi, imareti, çocuklar için dershaneyi, kütüphaneyi inşa ve 1527 senesinde ikmal ettirmiştir. Abdulgani Efendi, vakfın akarı arasında Deliller Hanı, Deva Hamamı, Çardaklı Hamamı, İçkale’deki Kale Hamamı ve kale dahilindeki Das Değirmenin yer aldığı kaydeder. (Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 15.) 3. **Hadım Ali Paşa** (1534-1537): Diyarbakir’de namına mensup mahalledeki minareli caminin, medresenin, tekyenin ve hamamın banisi olduğu, camiinin vakıfnamesini, Camiü-s’Safa’nın batısındaki kabristanda medfun Muslihiddin el-Lari’nin kaleme aldığı kaydedilmiştir. (Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 17.) 4. **Bali Paşa** (1543-1545): Derviş Hüseyin Mahallesinde adına yapılmış bir çeşmesinin olduğu, ayrıca Sulu Beden yanında yıkık ve enkazı kısmen mevcut bir hamamının olduğu, kendisine “Kör Bali Paşa” dendiği kaydedilmiştir. (Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 20.) 5. **İskender Paşa** (1551-1564): 14 sene valilik yapan bu kişinin Çerkes kabilesinin Kabartay tafesinin olduğu, Diyarbakir’de aynı adlı mahallede minaresiyle beraber bir camii yaptırdığı ve 1563 tarihinde ikmal ettirdiği ve bunların masrafı için birçok emlak, akar, araziye tevliyetini evladına şart ile vakfettiği, Şilbe ve Şeyh Kenid köylerinin de bunlar arasında yer aldığı, evlat ve ahvadinin o vakitten beri Diyarbakir’de müteselsilen tavattün ettikleri, şanlarına hürmet ve riayet olunduğu, ayrıca Van’da da evkafı bulunduğu kaydedilmiştir. (Abdulgani Efendi’nin verdiği bu bilgiyi (**a.g.e.**, s. 21-22.) doğrulayabilmekteyiz. Elimizdeki Şevval 1152 tarihli bir belgede İskenderpaşazade Emin Bey bin Mahmud Bey’in terekesine dair kayıta bu ailenin Amid’de meskun oldukları ve aile üyelerinin bey ünvanı taşıdığı görülmektedir. DŞS, 360-288-2, Şevval 1152.) 6. **Halhallı Behram Paşa** (1564-1567): Aynı adla yapılmış gayet kıymetli, sanatlı, zarif, kâşîli (vitraylı) minareli bir camisinin bulunduğu, Sultan II. Selim zamanında (1572) ikmal edildiği, Diyarbakir’deki Paşa Hamamı’nın vakfın akarından olduğu kayıtlıdır. (Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 22.) 7. **Özdemiroğlu Osman Paşa** (1571-1575): 1585 yılında Tebriz’de vefat edince naaşı Diyarbakir’e getirilerek Fatih Paşa Camii avlusundaki türbeye defnedilmiştir. (Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 27-28.) Beysanoğlu bu türbenin Mimar Sinan tarafından yaptırıldığı görüşündedir. İstanbul’da bu yıllarda bir çok örneği uygulanan bu Osmanlı türbesi Amid’de tektir. (Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 627.) 8. **Derviş Ali Paşa** (1575-10 ay): 1575’te Diyarbakir’de vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir. 70 sene sonra ahfadından biri, Diyarbakir’e gelerek bakiye-i izamını Şam’a nakil ile namına izafeten yad olunan Dervişiyiye Caddesinde inşa ettirdiği türbeye defnetmişlerdir. (Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 28.) 9. **Cigalizade Mahmud Paşa** (1604-?): Çakal Mahallesindeki mescidin ya bunun yahut babası Sinan Paşa’nın eseri olma ihtimalinden bahsedilir. Babasının valiliği 2 sene, kendisinin valiliği 1 sene sürmüştür. (Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 41-42.) 10. **Zincirkıran Ali Paşa** (1605-1606): Diyarbakir’de “Zincirkıran” adıyla anılan bahçenin bu kişi tarafından bina ettirildiği düşünülmektedir. (Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 42.) 11. **Nasuh Paşa** (1606-1611): Diyarbakir’de ailesinden Selvinaz (Servisehiy) Hanım namına minareli bir cami yaptırmıştır. Fakat kendi ismine izafeten anılır. Abdulgani Efendi Urfa Kapısı civarındaki pirinç dinginin bu camiinin evkafından olduğunu, caminin harabe durumda olduğunu kaydetmiştir. (Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 44.) 12. **Dilaver Paşa** (1615-1618, 1618-1620, 1620-1621): Diyarbakir’de farklı tarihlerde toplam 5 yıl 8 ay valilik yapan bu paşanın Diyarbakir’in

2.2.1.2. Diyarbekir Voyvodalığı ve Voyvodalar

İncelenen belgelerde merkezden gelen emir ve fermanların hemen hepsinde hitap sıralamasında voyvodanın her zaman üçüncü sırada, yani paşa, kadı ve voyvoda olarak sıralandığı gözlemlenmiştir. Ancak elkaptaki bu sıralamanın tersine idari ve askeri anlamda voyvodanın esasen vezir ünvanlı paşa-beylerbeyinden hemen sonra gelen ikinci dereceli idareci olduğunu söylemek gerekir.

17. yüzyılda iltizam sisteminin genişlemesiyle birlikte defterdarın elindeki “havass-ı hümayun” gelirlerinin tek tek mültezimlere verilmesi ile devlet, defterdarlık idaresini taşra yönetimi altında mali-idari bir birime dönüştürmeye başlamıştır. Bunun sonucunda voyvoda ağırlıkla İstanbul bürokrasisi içinden gelen malikane sahipleri tarafından tespit edilen ve voyvodalık mukataasının “mahsulat ve rüsumatını” toplayan ve buraya ait yıllık vergiyi merkezi hazineye zamanında ödemekle yükümlü bir görevli haline gelmiştir.²⁴¹

Mardin Kapısı haricinde ve iki saat mesafede yolcular için bir han yaptırdığını belirten Abdulgani Efendi, buranın harabe olduğunu, Urfa Kapısına gidilirken sağda “Mürdar Su Kahvesi” denen yerin karşı köşesinde bir mescit bina ettirdiğini, ancak mescitten eser kalmadığını, Küçük Hamam ve şimdi Gazi Mektebi olan yeri Maristan olarak yaptırdığını, 1892’den sonraya kadar enkazının mevcut olduğunu kaydeder. (Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 47.) Bu eser çeşitliliği ile, anılan Osmanlı valileri arasında şehre en zengin katkıyı onun sağladığı düşünülebilir. 13. **Silahtar Murtaza Paşa** (1631-1635, 1656-1658): Diyarbekir’de Kale Camiinin sayfiye döşemesini ve çeşmelerini, Harem Kapısı’na karşı merdivenin yukarısında kılınacak öğle ve ikinci namazları için ufak bir mescit ve Hazreti Süleyman’ın türbesine girilecek büyük kapıyı yaptırmıştır. Ayrıca “Aynüzzelâl Mevkii”ndeki su mahzenini yaptırmıştır. Şehir içinde de kibleye dönük pınarları vardır. (Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 56.) 14. **Silahtar Melek Ahmed Paşa** (1638-1640, 1645-1646): Diyarbekir’de kendi adıyla anılan bir camii ve gayet zarif, dilârâ ve yarısına kadar iki yollu minaresi vardır. Cami fevkani; ve altı yoldur. Camiye adıyla anılan bir hamam ve etrafındaki dükkanları ve sair emlak ve su vakfedilmiştir. (Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 58.) 15. **Kara Mustafa Paşa**: 1644 ve 1650 yıllarında Amid’de 1’er sene valilik yapan Kara Mustafa Paşa tarafından Arap Şeyh Cami aynı adı taşıyan mahallede yaptırılmıştır. (Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 669.) 16. **Daltaban Mustafa Paşa**: Dabanoğlu Mescidi adını taşıyan aynı mahalledeki binayı valiliği sırasında 1696-1697 tarihlerinde inşa ettirmiştir. Bu mescit Fatih Paşa ile Nasuh Paşa Camii arasında yer almaktadır. (Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 675, Abdulgani Fahri Bulduk, **a.g.e.**, s. 89.) Görüldüğü üzere 1515 yılındaki fetihten hemen sonraki dönemde valilik yapan idareciler şehre mimari açıdan daha fazla katkıda bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti’nin hakimiyetini bariz bir şekilde hissettirmişlerdir. Ancak 1650 sonrası dönemdeki valilerin bıraktığı mimari eserler önceki döneme göre daha azdır. Kuşkusuz bunda artık bayındırlık ve imar faaliyetlerinin doyunluk kazanmış olmasının ciddi bir önemi vardır.

²⁴¹ Özlem Başarır, “18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı”, basılmamış doktora tezi, **AÜSBE Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı**, Ankara, 2009, s. 146. Ancak Amid’in ilk voyvodası ve devamında görev almış voyvodalara bakıldığında bunun yerel bir güç olduğunu (bu

Diyarbakir voyvodasının mukataaya ait yıllık verginin toplanması için devlet otoritesini temsil ettiğini göstermek üzere “kapıcıbaşılık” ünvanı verildiğini belirten Başarır’ı incelediğimiz belgelerdeki bilgiler de teyit etmektedir. Merkezden gelen birçok metinde voyvoda için “dergah-ı muallam kapıcıbaşısı” ünvanı kullanılmaktadır. İlk bakışta bu ünvan ile görevlinin saraydaki yeniçeriler arasından çıktığı intibayı hasıl olsa da durum hiç te öyle değildir ve mukataayı satın alan aynı zamanda bu ünvanı da sahiplenmektedir. Böylece ayan sınıfı denilen yerel zengin güçler askeri bir sifata tepeden inmek suretiyle satın alarak sahip olmaktadır.

En özet tarifi ile devletin yıllık olarak geçmişten süregelen vergilerinin toplamasındaki güçlük sebebiyle 18. yüzyıldan itibaren bir aracıya bu vazifeyi (her türlü vergi ve cizye toplanması) satması olarak tarif edilebilecek voyvodalık vazifesi reaya ve aşayirden de masraflarını fazlasıyla toplayan bir idari görevli durumundadır. Bu sebeple aşağıda görüleceği üzere en fazla şikayet edilen idareci olmuştur.

Başarır’ın tespit ettiği²⁴² ve bizim belgelerde karşılaştığımız voyvodaları aşağıda sıralamak gerekirse:

Görev Süresi	Voyvodanın Adı
1. 1106/1695	Milli İsmail Bey
2. 1107/1696	Milli İsmail Bey
3. 1108/1697	Milli İsmail Bey
4. 1109/1698	Abdulkadir Ağa
5. 1110/1699	Ahmed
6. 1111/1700	el-hac Şaban
7. 1114/1703	Milli İsmail Bey oğulları Haydar Bey ve Mustafa Ağa
8. 1115/1704	Milli İsmail Bey oğulları Haydar Bey ve Mustafa Ağa
9. 1121/1709	Abdolvahhab Ağa
10. 1122/1710	Abdolvahhab Ağa

yüzyıl boyunca voyvodalığı ellerinde tutan Millizade, Şeyhzade ve Semanzade örneklerinde olduğu gibi) ve hiç te yukarıda anıldığı şekliyle “İstanbul bürokrasisi içinden” olmadığı görülmektedir.

²⁴² Özlem Başarır, a.g.t., s. 162-163.

- | | |
|---------------|---|
| 11. 1130/1718 | Millizade Mustafa Bey |
| 12. 1132/1720 | Yusuf ve Mustafa |
| 13. 1138/1726 | Halil Ağa (eski veziriazam Mehmed Paşa'nın kethüdası) |
| 14. 1140/1728 | Halil Ağa |
| 15. 1142/1730 | Mustafa Ağa |
| 16. 1143/1731 | Mustafa Ağa |
| 17. 1145/1733 | Semanzade Hüseyin Ağa ²⁴³ |
| 18. 1146/1734 | Semanzade Hüseyin Ağa ²⁴⁴ |
| 19. 1147/1734 | Semanzade Hüseyin Ağa |
| 20. 1147/1734 | Abdulvahhab Ağazade Mustafa Ağa |
| 21. 1148/1735 | Semanzade Hüseyin Ağa |
| 22. 1148/1736 | Abdulvahhab Ağazade Mustafa Ağa |
| 23. 1149/1737 | İsmail Ağa |
| 24. 1150/1738 | İsmail |
| 25. 1152/1740 | Abdulvahhab Ağazade Mustafa Ağa |
| 26. 1158/1745 | Abdulvahhab Ağazade Ahmed Ağa |
| 27. 1170/1757 | Abdulvahhab Ağazade Ahmed Ağa |
| 28. 1181/1767 | Ebubekir Ağa |
| 29. 1182/1768 | Ebubekir Ağa |
| 30. 1199/1785 | Şeyhzade İsmail |
| 31. 1200/1786 | Şeyh Yusufzade İsmail Ağa |

Yukarıdaki Başarır'ın Başbakanlık Osmanlı Arşivi kaynaklı çıkardığı voyvoda listesine yerel kaynak olarak DŞS belgelerinde tespit edebildiğimiz ve yukarıdaki tarihlerden farklı voyvodaları ekleyerek şöyle sıralayabiliriz:

- | | |
|--------------|---|
| 1. 1144/1730 | Semanzade Hüseyin bin Ali Çelebi ²⁴⁵ |
| 2. 1151/1739 | Mustafa ²⁴⁶ |

²⁴³ Başarır tüm çalışması boyunca ailenin adını “Şem'an-zade” olarak kaydetmektedir. Biz ise gerek bugün ailenin bıraktığı eserler ile şehirde kalan ismi gerek Şer'îyye sicili ve diğer araştırmalarda hep karşılaştığımız şekli olan “Semanzade” biçiminde kullanmayı tercih ettik. Belirtmek gerekir ki tüm bu kaynaklar arasında sadece Başarır bu şekilde bir yazımı tercih etmiştir.

²⁴⁴ DŞS, 310-19-2, 17 Receb 1145. Anılan tarihte voyvoda olan kişi sicilde Semanzade Hüseyin bin Ali Çelebi olarak geçmektedir.

²⁴⁵ DŞS, 310-19-2, 27 Receb 1145.

3. 1153/1741 Mustafa Ağa bin merhum Abdulvahhab Ağa²⁴⁷
4. 1154/1742 Hüseyin Ağa²⁴⁸
5. 1154/1742 Halil Ağa bin Mustafa Ağa²⁴⁹
6. 1155/1743 Semanzade Ahmed Ağa bin Hasan Ağa²⁵⁰
7. 1157/1745 Ahmed Ağa²⁵¹
8. 1158/1745 Ahmed Ağa bin Abdulvahhab²⁵²
9. 1159/1746 Halil Ağa bin Mustafa Ağa²⁵³
10. 1160/1147 Halil Ağa bin Mustafa Ağa²⁵⁴
11. 1164/1751 Esterî Mehmed Ağa²⁵⁵
12. 1165/1752 Milli Ali Ağa²⁵⁶
13. 1200/1787 Şeyhzade es-seyyid İsmail Ağa²⁵⁷

Yukarıdaki listelerden varılan sonuca göre 1695 ile 1787 yılları arasındaki 92 yıllık zaman zarfında 1 yıllığına devredilen voyvodalık vazifesinin 44'ünün kimlerce deruhte edildiği tespit edilmiş olmaktadır.

Voyvodalık vazifesini yapmış birinin bıraktığı serveti göstermesi bakımından elimizdeki bir belge önem taşımaktadır. Yukarıdaki listeden 3 defa voyvodalık yaptığı anlaşılan Mustafa Ağa'nın terekkesinden varislerine kalan servet 428.132 guruş gibi muazzam bir rakamdır.²⁵⁸ Terekeden bu zatın Erdebilzade ve Millizade ailesinden kimselerle hediyeleşmeleri, sahip

²⁴⁶ DŞS, 360-4-2, 17 Şevval 1151. Bu fermada cizye temini için görevlendirilmiş kişi "Voyvoda Mustafa" dır.

²⁴⁷ DŞS-360-263-1, Zilhicce 1153; DŞS, 360-242-1, Safer 1153; DŞS, 360-265-1, Zilhice 1153; DŞS 360-80-2, 23 Safer 1153; DŞS, 360-136-1, Ramazan 1153.

²⁴⁸ DŞS, 360-168-2, 10 Muharrem 1154. Bu Hüseyin Ağa'nın Semanzade Hüseyin Ağa olma ihtimali yüksektir. Çünkü 360-101-1 numaralı 27 Cemaziyelevvel 1153 tarihli fermada padişahın cebelü ücretini tahsil işine memur ettiği Semanzade Hüseyin Ağa idi ve genellikle bu ödemeleri voyvodanın tahsil ettiği ve hazineye ödediği bilinmektedir.

²⁴⁹ DŞS, 315-6-9, Rebiülevvel 1154; DŞS, 315-47-94, 20 Zilhicce 1154.

²⁵⁰ DŞS, 315-68-136, 23 Cemaziyelevvel 1155.

²⁵¹ BOA, D. BŞM.d.- 02767, 12 Cemaziyelevvel 1157. Bir askerinin muhellefat kaydını yapan kurul üyeleri arasında kaydedilmişti.

²⁵² DŞS, 313-166-3, 2 Zilkade 1159.

²⁵³ DŞS, 313-120-2, 1159; DŞS, 313-133-1, 22 Zilhicce 1159.

²⁵⁴ DŞS, 313-180-1, Rebiülevvel 1160.

²⁵⁵ DŞS, 313-73-2, Rebiülevvel 1164; DŞS, 313-73-6, Rebiülevvel 1164; DŞS, 313-75-2, Cemaziyelahir 1164.

²⁵⁶ DŞS, 313-92-1, 20 Muharrem 1165.

²⁵⁷ DŞS, 352-28-50, Zilkade 1133.

²⁵⁸ DŞS, 315-71-140, 22 Rebiülevvel 1154.

olduğu hayvanlar, mülkler, köleleri ve bir zenginin gündelik eşyaları ile hayatına ışık tutacak nesnelere takip edilebilmektedir.

2.2.1.3. Diğer İdareciler

Kethüda: Paşa'nın yerine vekil olarak kaldığını ve idari işleri onun yürüttüğünü birçok belgede görmekteyiz. Bu görevli Amid'de ikinci derecedeki idari amirdir. Elimizde mahkemenin kuruluşu ve yargılama süreçlerinin hep bu görevli huzurunda yapıldığını gösteren birçok kayıt vardır.²⁵⁹

Paşanın merkezdeki işlerini o yokken vekaleten yürüten kethüda aynı zamanda dışarıda yerine temsilen vekalet etmekteydi. Yazışmalarda bazen paşaya düşen işler kethüdaya havale edilmektedir.²⁶⁰

Eyalette paşalık görevi yürütenler arasında bazılarının kethüda ünvanına sahip olması, anılan makamın paşalığa geçişte bir merhale olabileceği kanaati uyandırmaktadır. Nitekim 1650-1750 yılları arasında Diyarbakir eyaleti paşaları arasında iki kişinin ünvanı kethüda idi. Yukarıdaki ilgili listede kethüda yanında, defterdar, silahtar, yeniçeri ağası ünvanlı kişilere de rastlanması, paşanın geniş bir bürokrasi yelpazesi arasından seçilerek atandığına örnek olmaktadır.

1157/1744 tarihinde hayatını kaybeden Hüseyin Ağa elimizdeki belgelerden birinde hem paşanın kethüdası hem de kalebend ünvanlarını

²⁵⁹ Özellikle mahkemenin kurulduğu yer olabileceğini düşündüğümüz saraydaki bu mekan kethüdaya bağlı olmalıdır. Bir çok örnekte dava onun odasında toplanmaktaydı. Örneğin DŞS, 360-233-2, 360-230-2.

²⁶⁰ Bu konuda Mühimme defterlerinde fazlasıyla örnek bulmak mümkündür. 972 tarihinde Diyarbakir beylerbeyinin kethüdasına verilen ve isminin zikredildiği fermanında eyaletteki Ulus taifesinin hayvanları ile yaşam koşullarını zora sokan sancak beyleri ve diğer tımar idarecilerini uyarması, emirlere uymazlar ise cezalandırması bizzat Diyarbakir beylerbeyi kethüdası Ali Çelebi'ye emredilmektedir. (6 Numaralı Mühimme Defteri, 972/1564-1565, **Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları**, Ankara, 1995, s. 258.)

taşıyordu. Öldüğünde hayli yüklü bir mirası muhellefat defterine kaydedilmişti.²⁶¹

Kadı: (Adli-İdari bölümde tafsilata girilmiştir.)

Dizdar: Şer'îyye sicillerine yansıyan ferman kayıtlarında padişahın doğrudan ünvanını zikrettiği idareciler arasında Diyarbekir kalesi dizdarı da yer alır. Buna göre dizdara, kadı ve mütesellimden sonra seslenilir.²⁶²

Elimizdeki Şevval 1135/Ağustos 1723 tarihli bir belgede dizdar çavuşunun sarayda ikamet ettiği kayıtlıdır. Buna göre İçkale'de sakin olan Dizdar Çavuşu el-hac Ahmed Çavuş ibn Hüseyin Ali vefat edince 2 varisinin her birine 770 guruş değerinde miras kalmıştır.²⁶³

2.2.1.4. İdarecilerden Şikayet

Amid mahkemesinde idareciler aleyhine açılan davaların çoğu ekonomik yükümlülüklerle ilgilidir. Çoğu zaman iddialardan anlaşıldığı kadarıyla bunların esas sebebinin haksız olarak tahsil edilen ödemeler olduğu dikkat çekmektedir.

En üst düzeydeki idareci olan vezir rütbeli paşanın idaresinde gerçekleşen kimi uygulamaların mahkemeye getirildiği anlaşılmaktadır.

Bunlardan bir tanesinde Amid'de Çermik kazası kurâsından Bendevan adlı karye sakini Hüseyin bin Haço mahkemede Hüseyin bin Mahmud üzerine dava açıp bundan 1 sene önce sabık Diyarbekir valisi Abdullah Paşa'nın bilâ-sebeb üzerine mübaşir göndererek 156 guruşunu haksız yere aldığını, sual olunup incelenmesini talep etmiştir. Adı geçen Hüseyin bin Mahmud cevaben adı geçen Hüseyin'in kız kardeşi Ümmü adlı hatunun başlığı için 156 guruşu mezburenin babası Haço'ya verdiğini, ancak sonra

²⁶¹ BOA, D. BŞM.d.- 02767, 12 Cemaziyevvel 1157.

²⁶² DŞS, 313-41-1, 20 Ramazan 1144.

²⁶³ DŞS, 313-60-3, 4 Şevval 1135.

geri talep ettiğinde vermediklerini, üzerlerine mübaşir göndererek meblağ-ı mezburu kendisine def ve teslim ettiklerini kabul etmiştir. Bu duruma şahit gösteremeyince davacı Hüseyin'den davasına beyyine istenmiş o da 2 tane şahit getirerek iddiasını ispat etmiş, şahitlerin valinin mübaşirinin sebepsiz olarak kendisinden para (156 guruş) aldığına şahitlik etmesiyle mahkeme 156 guruşun davacıya davalı tarafından teslimini emretmiştir.²⁶⁴ Bu davada kendisi de aslen Çermikli olan Çeteci Abdullah Paşa'nın muhtemelen desteğini alan davalı bu gücü kullanarak belgelerden anlaşıldığı kadarıyla mahkemenin tanıdığı başlık parası uygulamasını kabul etmiş fakat sonra caymıştır. Paşanın mübaşiriyle tahsilatını yaptırmış ancak iktidarın değişmesi ile davacı tarafından mahkum ettirilmiştir. Bu belgede esas dikkat çeken husus, vali mübaşirinin herhangi bir hukuki zemin olmasa bile para toplama ve ceza kesme yetkisini rahatlıkla kullanmasıdır. Anlaşıldığı kadarıyla yerel yönetimin keyfiliği oldukça yaygındır. Davacının şikayeti ancak iktidarın değişimiyle gerçekleşmiştir. Bu durum bile tek başına, sıradan bir mağdurun haklılığını ancak idare değişirse ispat edebileceğine inandığını göstermektedir. Genel korku idarenin yakınındakileri koruduğu şeklinde olmalıdır.

1065/1655 yılındaki bir davada Amid'de sakin olan Türkmen taifesinden Kazaklı Cemaatından Selimşivanuk ve Satılmış ibn Hasan adlı kişiler mahkemede aynı taifenin İzzeddin Cemaatından Mehmed bin Ali, Derviş bin Budak, Küçükli Cemaatından Polad bin Ömer, Heretanlı Cemaatından Hasan bin Mehmed, Hacı bin Sübhan Kulu, Ali vesayirleri üzerine dava açmışlardır. Bu kimselerin önceki vali Cafer Paşa ile üzerlerine mübaşir göndererek evlerine geldiğini ve 340 guruş akçe ve bir res küheylan atı ve üç okka eşyalarına sebep olduğunu, mübaşiri sadrazam hazretlerine arzual ettiklerinde sadrazamın "yedlerine kati bir emir-i şerif virub" mahkemeye havale ettiğini ve sual olunmasını talep etmişlerdir.²⁶⁵ Belgeden hangi gerekçe ile para toplandığından bahsedilmemiştir. Mahkeme o gün için herhangi bir karar vermemiş sadece bilgileri kayda almış ancak daha sonra

²⁶⁴ DŞS, 313-127-1,16 Zilhicce 1159.

²⁶⁵ DŞS, 316-14-73, Cemaziyelahir 1065.

aynı defterdeki bir başka kayıta Diyarbekir valisi Mustafa Paşa huzurunda toplanmıştır. Böylece divana arzedilen davaların temyiz makamı olarak paşa huzuruna gönderildiğini anlamaktayız.

Paşa huzurundaki ikinci celsede mahkeme aynı iddiaları kayda geçtikten sonra sonuç kısmında davacıları davalılarla muarazadan men etmiştir.²⁶⁶ Dolayısıyla davacıların herhangi bir olumlu netice alamadığı görülmektedir. Bu davada da dikkat çeken husus yukarıdaki örneğe uymaktadır. Yani icraatından şikayet edilen paşa gittikten sonra mağdurlar davacı olabilmektedir. Bu da onların gücünden korkulduğuna işaret eder. Yani yöneticiliği sırasında davalı olup paşanın gazabını üzerlerine çekmek istemezler, bu açıdan da bakıldığında mahkemenin köylüyü koruyamadığı ve idarenin altında ezildiğine işaret etmektedir. Yine bu davada dikkat çeken bir başka husus paşanın mübaşirlerinin herhangi bir gerekçe göstermeksizin köylüden tahsilatta bulunabilmesidir.

İdareciler hakkında açılan bir dava da kaza emini hakkındadır. Buna göre Diyarbekir eyaletine tabi Siverek kazasının Bucak nahiyesinde Kedine adlı karyede sakin es-seyyid Mehmed bin Ömer, Çerkes bin Mehmed Ali, el-hac Mehmed bin Musli, Rıdvan bin Hasan, Hüseyin bin Zülfikar, el-hac Halil bin Ali, es-seyyid Hüseyin bin Mahmud, Ramazan bin Veli, el-hac Mustafa bin Abbas, el-hac İbrahim bin Hasan, Süleyman bin Kablar vesairleri Diyarbekir beylerbeyi Abdullah Paşa huzurunda mahkemede Siverek kazası emini olan Mehmed Ağa bin Abdulfettah Ağa mahzarında üzerine dava edip “bizler karye ahalsiyiz. Üzerimize lazım gelen mahsulat-ı şer’îyye ve rusumat-ı örfiyemizi vermişiz ve bir muhalefetimiz yokken mezbur Mehmed Ağa ve oğlu 20 sene fasılında karyeye gelup bizleri ahz ve haps edüb hilaf-ı şeri bilâ-sebebe ve bi-gayr-i hakkın deyu 1500 (binbeşyüz) guruş ki mezkur 20 senede 30 bin (otuzbin) guruşumuzu alub bizlere gadr ve hapis olduğunu taraf-ı saltanat-ı aliye arzuhalibirle ilam eylediğimizde “mahallinde şer’île deyu ferman” verildiğini ve mübaşeretle sual buyurulduğunu ve durumun tahrir ve takririni mahkemeden istediklerinde kendilerinden beyyine talep

²⁶⁶ DŞS, 316-16-85, Cemaziyelahir 1065.

edilmiştir. Çünkü sualin cevabında davalı inkar etmiştir. İddialarını beyana kadir oldukları görülmüştür. Mahkeme müddeiler ile Mehmed Ağa'yı birbirine muarazadan ve müdahaleden men kararıyla kaydetmiştir.²⁶⁷ Köylüler, Abdullah Paşa'ya Siverek kazası emininini haksız yere vergi topladığı için şikayet etmişlerdir. Daha doğrusu padişaha arzuhal ile bildirince padişah mahallinde çözümlenerek paşaya havale etmiştir. Bu belge yerel yöneticilerin keyfi uygulamalarını göstermesi açısından önemlidir. Çünkü karye sakinleri Siverek eminin kendilerinden alacaklı olmadığı halde borçlu kaydettiğini, 20 yılda 1500 gurusun 30 bin guruşa çıktığını ve kendilerine zulmedildiğini merkeze bildiriyorlardı. Ferman ile durum mahkeme adresine gönderilmiştir. Mahkemenin başında kadı olsa da beylerbeyi Abdullah Paşa huzurunda toplanılmıştır. Burada temyiz için belirlenen adres idari bölgedir. Davanın ikinci oturumu da mevcuttur.

Bir sonraki oturumda ise davalı Mehmed Ağa'nın olaydan 1 yıl önce geldiği kayıtlıdır. Davalı ödemeyi "Cerime" namına 18 guruş olarak aldığı belirtilir. İlginç olan yukarıdaki belgede bin beşyüz guruş olduğu iddia edilir. Mahkemenin düzenlediği bu ikinci belgede mahkeme kendi ifadesi ile 18 guruş olarak kaydeder. Sual olunduğunu ve paralarını geri istediklerini belirtir. Mahkeme davacıdan beyyine talep etmiş ve beyyine için getirilen 3 şahit dinlenmiş ancak reddedilmiştir. Şahitlikleri batıl kabul edilerek düşürülmüştür. Mahmed Ağa aleyhinde şahitlikten men edilerek kaydedilmiştir.²⁶⁸ Şahitliklerin kabul edilmeme durumunun davanın niteliğiyle de izah edilebileceği düşünülebilir. Daha önce getirilen tüm şahitler kabul edilmişti. Burada paşanın idareyi koruduğu gibi bir izlenim doğmaktadır. Bu belgede ilginç olan şu ki dava konusu miktar 1500'den 18 guruşa inmiştir. Ayrıca şahitler reddedilmek suretiyle suçluların korunduğu gibi bir izlenim doğmuştur. Mahkemede şahitler aynı gün dinlenmiştir. Bu mahkemenin üst bir mahkeme olması sebebiyle olabilir. Yani beylerbeyi huzurunda işler hızlı görülmektedir.

²⁶⁷ DŞS, 360-205-1, 12 Şevval 1153.

²⁶⁸ DŞS, 360-205-2, 12 Şevval 1153.

Yukarıdaki örneklerde davacı köylü halkının, davalarını doğrudan mahkemeye değil de divana arz ettikleri anlaşılmaktadır. Divana giden bu tür şikayetlerin çokluğundan olacakki bir örnekte padişah doğrudan kararı kendisi vererek yerel yöneticileri ciddi anlamda ihtar etmektedir. Buna göre gönderilen fermanla “akza-yı kuzzati’l-müslimin Amid kadısına tevki refi hümayun vasıl olacak malum olaki” şeklindeki ferman ifadesinde bu işin sorumluluğu ve takibi kadiya havale edilmektedir. Devamında “Diyarbakir’deki Hasa’a nam mukataa reayaları Divan-ı Hümayuna arzuhal edip üzerlerine düşen tekalifi verip sayir rusumatların örfi kanuna ve defter-i hakani mucebince” eda edip Diyarbakir toprağında kışlakları olduğunu, burada hayvanlarını otlattıklarını, fakat şer-i şerife ve kanun-u örfi aykırı olarak vali, voyvoda, mütesellimin bunlardan 2’şer guruş vergi talep ederek kendilerine zulüm ve gadr ettiğini beyan ederek şikayette bulunurlar. Padişah’tan men edildikleri kışlakları kullanmak için talepte bulununca padişah Amid kadısına emir vererek gönderdiği ferman ile bunların kışlaklarına davarlarıyla geri dönmelerine kimsenin karışmamasını, bunlardan kışlak akçesi alınmamasını, idarecilerin hilaf-ı şer’i ve fetva-yı hümayuna karşı gelmemelerini emreder.²⁶⁹

Bu belge anılan tarihte şehir yöneticilerinin ne kadar başına buyruk davrandığını ve devlet idaresinin de sorunu çözmekte nasıl bir acz içerisinde olduğuna örnektir. Padişah ilgili kişiler hakkında herhangi bir yaptırım yerine uyarı ile yetinmektedir. Bu uyarıyı ise örneklerde de görüldüğü üzere mahkemenin toplanişı itibariyle valinin bir çalışanı durumundaki kadiya havale etmektedir. Ayrıca yükselen ve güçlenen yerel güçlerin merkez tarafından bilindiğini ancak ödemelerini yaptıkları sürece devlet için bir sorun teşkil etmediklerini göstermektedir.

Yukarıdaki belgede görüldüğü üzere, usanma noktasına gelmiş vergi mükellefleri durumundaki konar göçer aşiretler ve köylüler, haksız olarak ödetilen “kışlak akçesi” hakkında malumat sahibidirler ve harekete geçirmeleri gereken gücü bilmektedirler. İlginçtir ki aşayir ve çiftçi reaya

²⁶⁹ DŞS, 360-59-1, 2 Şaban 1152 vusul 11 Muharrem 1153.

hakını ve dahası kanunu bilmektedir. Bu da reayanın sadece tarım ünitelerinin cahil bir çarkı olmadığını göstermektedir. Ancak bilmedikleri yeni durum padişahın kimseye ceza vermeyerek –adeta yolsuzluğu kabul edip-kadıyı emri uygulamak üzere tembihlemesiyle Amid yerel idaresinin tamamıyla kendisinin kontrolünde olmadığını kabul ettiği için.

Haksız ödemelerle canından bezdirilenler sadece Müslüman halk değildir. Zimmîlerin de bazen mağdur edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim kendisine gelen şikayetlerden bıktığı anlaşılan Mevlana-yı Amid Kadısı Abdulzzeddin Efendi, durumu divana bildirmek zorunda kalmış olmalıdır. Kadının cizye şikayeti bunu göstermektedir. Bu belgede kadı doğrudan padişaha cizyedarları şikayet etmektedir. Divan-ı Hümayuna arzuhal edip Van ve Tiflis ve Kenfe (Kefe) cizyedarlarının ödeme kağıtları göndermesi usulünü ve halka, reayaya bu tebligat sırasında zulmettiklerini şikayet etmiştir. Bunun üzerine padişah, doğrudan cizyedarlara fazla ödeme almamaları, halka gadr etmemeleri, emrine aykırı davranmamaları gibi öğüt ve emirler içeren bir ferman göndermiştir.²⁷⁰

Zimmîlerin kendilerine yapılan haksızlığın düzeltilmesi için şahsen divana müracaat ettikleri de görülmüştür. Merkezden gelen bir fermanla padişah artık duruma doğrudan müdahale etmiştir. Padişah, Diyarbekir paşası vezire ve Amid kadısına doğrudan hitap ederek kendisine başvuran Toto veledi Kerno adlı zimmînin Dergah-ı Hümayuna arzuhal ile durumu bildirdiğini, kendisinden ehl-i örfün talep ettiği tekalifin haksızlığına dikkat çektiğini, halbuki üzerine düşen hizmetini yerine getirdiğini, hiçbir kusurunun bulunmadığını, üzerine lazım gelen avarız, hazeriyye, seferiyye ve diğer tekalifi ödediğini, Baş adlı mahalledeki ahaliyle muâhideden sonra kendisinden tekalif-i şakka alınmak istendiğini, ehl-i örfün bu işte ısrarlı olduğunu bildirip hilaf-ı şer'î kanun olan bu durumun düzeltilmesini ve talep edilen tekalif-i şakkanın menini talep ettiğini ve padişahın bunu uygun görüp bu emri ortadan kaldırdığını görmekteyiz.²⁷¹

²⁷⁰ DŞS, 360-28-1, 7 Zilhicce 1151.

²⁷¹ DŞS, 360-9-1, evasıt-ı Muharrem 1151.

Bazen dava edilen ciddi bir güç ve sermayeyi elinde bulunduran voyvoda olmaktadır. Örneğin; Derviş Hüseyin Mahallesinde oturan ve vefat eden Sahakçızade berber Ali bin Mehmed'in eşi vekil aracılığıyla bilâd-ı Diyarbekir Voyvodası Mustafa Ağa bin merhum Abdulvahhab Ağa tarafından vekil olan Mustafa Ağa bin el-hac Mehmed Ağa üzerine aynı mahalledeki bir menzilin mülkiyeti için dava açmıştır.²⁷² Dava edilen şehirdeki ikinci derecedeki idareci olan voyvodadır. Dava konusu ise mülk anlaşmazlığıdır. Mülk satışları konusunda voyvodanın ve diğer askerilerin bu alandaki faaliyetlerinden bahsedilmiştir.

Hacı Nur Mehmed bin Mehmed adlı kişi işçilik ücretini alamadığı sancak beyi kethüdasına dava açmıştı. Buna göre Cabağcur sancak beyi olan Mehmed Bey'in kethüdası Arab Ağa mahzarında üzerine dava edip bundan önce mezbur Mehmed Bey'in Mahmiyye-i İstanbul'dan sancağ-ı mezbure revan olunca Arab Ağa kethüdalığı hasebiyle günde 5 akçe ücretiyle Mehmed Bey'e işçi hizmetine tayin edip 5 ay mezbur Mehmed Bey'e işçilik ettiğini, 5 akçadan olmak üzere toplam 1750 akçe hakkı olduğunu belirterek Arab Ağa'dan talep etmişti. Arab Ağa cevabında durumu inkar edince davalıya beyyine sorulmuş ancak isbat-ı beyyineye kadir olamamış ve davadan men edilmiştir.²⁷³ Davacıdan delil istenince şahit getirememiştir. Getirmesi de yukarıdaki örneklere bakınca hayli zor görünmektedir. Sancak beyinin karşısında basit sıradan bir işçiye şahit olmayı göze almak oldukça zor görünmektedir.

Askeri sınıftan olan birinin işlediği cinayet şikayet sebebi olarak paşa huzuruna getirilmiştir. Kadının tek başına sorunun üstesinden gelememesi sebebiyle olmalıki mahkeme Paşa huzurunda toplanmıştır. Ancak sonuç davacıların beklentileri doğrultusunda olmuştur. Diyarbekir'de Amid muzâfâtından Salad nahiyesinde Muluca/Mevlevce? adlı karyeden iken katlen ölen Ahmed bin İbrahim bin Osman'ın varisleri olan babası İbrahim ve validesi Fatma binti Abdullah'ın vekili Yusuf bin Osman mahkemede

²⁷² DŞS, 360-263-1, 15 Zilhicce 1153.

²⁷³ DŞS, 316-9-40, 27 Cemaziyelevvel 1065.

oğullarını katleden Haleb baraklarından süvari levendat odabaşlarından olup Malazgirt ahalisinden Ali bin Muhammed üzerine dava açıp diyetini ve götürülen eşyanın, hayvanın bedelini talep ederler. Mahkeme, Ali'den sorunca inkar eder. Davacıdan delil sorulduğunda 2 şahit getirerek şahadet ettirir. Mahkeme şahadetleri kabul eder.²⁷⁴

Yukarıdaki davanın devamında sorunun sulh üzere çözüldüğü görülmektedir. 461,5 guruş bedel üzere anlaşılmıştır.²⁷⁵ Davanın çözüme kavuşturulma süreci çok hızlı olmuştur. Paşanın kethüdasının odasında yine askeri sınıf mensubu olan Ali ve levendatının sorunu sulh üzere ancak mağdurun ailesinin önceden talep ettiği rakam üzerine anlaşmaları ile çözülmüştür.

2.2.1.5. İdarecilerin Açtığı Davalar

Mahkemede, her zaman dava edilen, idareciler olmamaktadır. Bazen davayı açan idareci olmaktadır. Buradaki dava türü de ağırlıklı köylü halkın idareciye karşı yerine getirmekle görevli olduğu ekonomik yükümlülüklerini yerine getirmemesi sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Aşağıda buna dair örnekler yer almaktadır.

Amid'de vaki Hesab mukataası eminleri olan el-hac Nizameddin Ağa ve Kilişzade Ahmed Ağa, mahkemede Katırbil Zimmî adlı karyede oturan bazı zimmîlere dava açarlar. Meyhane olan bu yerden önceden alınagelen resm-i hamrın (içki vergisi) beher sene ihtisab mukataasına 140 guruş olarak verilegeldiğini, hala meyhaneci olup "hamr ve 'arak" satışı yapan bu zimmîlerin bahsedilen ücretinin "mal-ı mîrî"²⁷⁶ olduğu belirtilmektedir. "Evvelkilerin kanun-ı kadim üzere karye-i mezburedekiler"den aldığı bu vergiyi mahkemeden talep ederler. Sorulduğunda davalılar, karye-i mezbure

²⁷⁴ DŞS, 313-102-2, 6 Receb 1159.

²⁷⁵ DŞS, 313-101-1, 10 Receb 1159.

²⁷⁶ Dina Rızk Khoury, bu ifadenin Gayrimüslimlerin ödediği bütün vergileri kapsadığını ve rüsum olarak da biliniş belgelerde "mal-ı mirî" şeklinde genel bir ad olarak geçtiği düşüncesindedir. Bkz.; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu, Musul, 1540-1834, TVYY, 1999, s. 88.**

“şirehane”sinde alakalarının olmadığını, meblağ-ı mezburun karye-i mezbure ahalisinden toplanmasının şer’î olmadığına dair ellerinde fetva-yı şerif olduğunu ve bunu ibraz ettiklerini kaydeder. Mahkeme davacılarıdan davalarına mutabık suret-i defter-i hakani ve beyyine talep eder. Bunu sunarlar. Mahkeme davalıların fetvasını da alır. Arakhane ve şarabhane olarak geçmişte kullanılmasına rağmen burada şu anda bu işin yapılmadığına, sadece üretim yapıldığına binaen alınan fetva gereği davacılar davalılarla muarazadan men edilmişlerdir.²⁷⁷ Mukataa eminleri geçmişten süregelen bir vergi kalemini tahsil ederek gelirlerini arttırma çabası içindedir. Ancak defter-i hakanide kayıt olmadığı ve davalıların ellerinde fetva bulunması gibi sebeplerle davadan men edilirler.

Bir başka davada tımar sahibi olan “Çingan beyi Cafer”in mahkemeye yaptığı başvuruda İbrahim bin Abdulhamid adlı kişiden şikayetçi olarak “mezbur İbrahim benim reayam olub her sene resm-i raiyyetin verir iken bu sene virmede taallül eyledi, sual olunmasın talep iderim” dediği ve mahkemenin bu durumu kaydettiği görülmektedir.²⁷⁸

Cabağcur Sancağı beyi olan Hamza el-Ahz ibni Şemsi Bey mahkemede Çemisli Aşiretinden Bekir bin Şemo adlı kişiden davacı olmuş ve anılan aşirete bağlı bu kişinin hala üzerine lazım gelen resm-i raiyyeti vermediğini ve şu an talep ettiğini beyan etmiştir. Sorulduğunda anılan Bekir durumu kabul etmiş ve mahkeme her hangi bir hüküm ifadesi kullanmaksızın durumu kayda geçirmiştir.²⁷⁹

Pertek Sancağı ahalisine vekil olan Mustafa Bey mahkemede Kirkos veledi Gazil adlı zimmî üzerine dava açıp “mezbur sancağın reayası iken cizye ve resm-i raiyyeti virmede taallül idub sual olunsun” deyince mezbur Kirkos cevabında 20 seneden beri Diyarbekir’de ----(silik yazı) Kebir Mahallesinde sakin olduğunu ve cizye ile ispencini mahalle-yi mezburede ahalisiyle eda ettiğini, her sene Diyarbekir cizyedarlarından bir tezkere

²⁷⁷ DŞS, 360-222-1, 29 Receb 1153.

²⁷⁸ DŞS, 316-18-92, evasıt-ı Cemaziyelahir 1065.

²⁷⁹ DŞS, 316-1-101, 10 Cemaziyelahir 1065.

aldığını belirterek kati bir cizye tezkeresini mahkemeye sunmuştur. Mahkeme davacı Mustafa Bey'in davasını lağv etmiş ve Kirkos ile muarazadan men etmiştir.²⁸⁰ Bu davada Mustafa Bey, muhtemelen bu konuda muhatap olduğu Kirkos'un Amid'de mütemekkin olduğunu bilmesine rağmen davacı olmaktadır. Asıl sorun bunu bildiği halde gelirini arttırmak gayreti içinde olduğudur.

Çabağcur Kazasına tabi Beribaş adlı karye sipahisi Mustafa Bey mahkemede İbrahim bin Yar Ahmed adlı kişi üzerine dava açıp “işbu yedimde olan suret-i defter-i icmal mucebince mezbur İbrahim karye-i mezburenin bağlı reayasıdır deyu yedinde olan suret-i defter-i icmali ibraz edub” mahkemeye sunmuş ve mahkeme “nazar olundukda Yar Ahmed ismi defter-i mezburede mukayyed olmağın ve merkum İbrahim dahi babası Yar Ahmed olduğu mukarrer ve mukayyed olunmağın” diyerek herhangi bir karar ifadesi kullanmadan kayda geçmiştir.²⁸¹

Palu Sancakbeyi İbrahim Bey'in vekili olan Mehmed Çelebi ibn Hıdır mahkemede adıgeçen sancak reayalarından Estor veledi Murad ve Kirkor veledi (okunamadı) vesayirleri üzerine vekaletle dava açıp adıgeçenlerin “1065 senesi resm-i raiyyetlerini vekaletim hasebiyle yedimde olan mahkeme tezkeresi mucebince taleb iderim sual olunsun” demişti. Zimmîler cevaplarında “filvaki sancağ-ı mezburenin bağlı reayalarıyuz. Üzerlerimize lazım gelen resm-i raiyyet sancağ-ı mezbure beyi tarafından yine tezkere ile Hüseyin Bey nam kimseye eda ve teslim idub yedimizde minval-i muharrer üzere muhzır ve muhkem tezkere virdükden maada hala vali-yi vilayet sahibi saadet vezir saadetlu ve refaatlu Mustafa Paşa hazretlerine dahi arzuhal eylediğimizde 1065 senesinin cizyelerini eda etmişlerse vakti ve zamanı gelmeğın 1066 cizyesi taleb ile reyalara gadr olunmayalar” şeklindeki cevapları üzerine mahkeme, İbrahim Bey ve zimmîlerin hüccetlerini inceleyerek davanın düşmesine emretmiştir.²⁸² Mahkeme zimmî davacılar

²⁸⁰ DŞS, 316-20-106, 10 Cemaziyelahir 1065.

²⁸¹ DŞS, 316-22-114, 19 Cemaziyelahir 1065

²⁸² DŞS, 316-30-162, 25 Cemaziyelahir 1065.

lehine hükmetmiştir. Bu yüzyıldaki resm-i raiyyet davalarında ödemelerin ne kadar sorunlu ve keyfi olduğunu görmekteyiz.

Palu Sancakbeyi İbrahim Bey atadığı vekil ile oldukça keyfi bir uygulamayı hayata geçirmektedir. Henüz gelmemiş olan yılın ödemesini talep etmektedir. Davalılar her ne kadar Diyarbekir Valisi Vezir Mustafa Paşa'nın bunlar lehine 1065 senesi cizyesi verdiklerinden bir şey alınmamasını emrettiğini delil olarak sunsalar da bey bu hükmü tanımamaktadır. İşte şu noktada ayrıca önemli ki paşanın emri olmasına rağmen bey bunu dinlemeyerek bir de mahkemede dava açar. Davacı İbrahim Bey ve reayalar tezkerelerini sunar. Vekil Mehmed tezkereyi kabul eder. Kadı reayayı haklı bularak vekili davadan men eder. Bu belge sancakbeyinin haksız uygulamasına bir örnektir. Reayanın beylerbeyinden aldıkları tezkere mahkemede sancakbeyinin elindeki tezkereden daha üstün ve ikna edici kabul edilmiştir. Her ne kadar uygulamada bu as-üst dengesi gözetilmese de mahkemede bunun gözetildiğine delil olarak görülebilir. Çünkü sancakbeyi açtığı bu dava ile beylerbeyinin emrini dinlememektedir. Mahkemeye intikal eden bu durumda kadı doğal olarak hiyerarşik sıradaki ayrımı esas alarak paşanın verdiği hücceti delil saymış ve davayı red etmiştir.

Yukarıdaki davada beylerbeyinin emrinin dinlenmemesi sıradan bir sancak amiri tarafından ihlal edilmemektedir. Sancakbeyinin beylerbeyinin kesin emri olmasına rağmen mahkemeye gelmesini de biraz bu yörenin tımar sisteminin özerkliğinde aramak gerekir. Aşağıdaki sancak listesinde de görüleceği üzere Palu Sancağı hükümet ayrımı olan bir idari yapıdadır. Yani burada merkezden gelen bey yoktur. Babadan oğula geçen bir beylik sistemi vardır ve bu idareciler sadece savaş zamanı devletin emrine asker verirler. Bu belgede atadan bey olan İbrahim Bey, merkezden gelen ve çoğu zaman devşirme kökenli olan paşayı tanımamakta ve emrini tartışmalı görmektedir. Mahkemenin verdiği bu karar esasında idari anlamda ortaya çıkan bir uyuşmazlığın yani sancakbeyinin beylerbeyinin emrini tanımamasının çözümünü içermektedir.

Tımar ile ilgili son bir örneğimizde Amid'de kadının önüne gelen sipahiler defter emininden mutasarrıfın arazisini daraltmasını talep etmişlerdir. Bu davada, iki devlet erkini kullanan grubun rant kavgası yer almaktadır. Sipahiler, mutasarrıfın aldığı mukataa alanlarını aleyhlerinde genişleme olarak görmektedirler. Mahkeme buraya bilirkişi göndermiş ve davacılar davalarını ispata kadir olamamışlardır.²⁸³

İdarecilerin açtığı davalar arasında köy imamlarının davası da mevcuttur. En küçük idari birim olan karyenin idarecisi pozisyonundaki imam yetkisine karışıldığından müşteki olmuş ve durumu divana arz etmiştir. Buna göre divana ulaşan arzuhalde şikayet edilen kişileri padişah, kadı ve valiye havale etmektedir. Diyarbekir valisi vezir paşa ve mevlana-yı Amid kadısı bu işle görevlendirilerek kaza-yı mezbureye tabi Kürdgel adlı karye sakinlerinden Molla Hasan adlı kişi südde-i saadete arzuhal edip bu karyedeki mescitte uhdesinde bulunan işi eda ederken “----- ve ----- (bu yerler boş) nam kimselerin” kendisini taciz ve müdahale ile teâdî eylediklerini, imamet vazifesine müdahale edildiğini belirtir. Bunu yapanların men'ini isteyen padişah, vali ve kadıyı bu iş için uyarıp görevlerini hatırlatır.²⁸⁴ Fermanın hitabına bakıldığında adaletsizliklerin düzeltilmesinde kadı tek sorumlu olmayıp asıl etkin görevli paşa olarak belirmektedir. Bu da elinde bulundurduğu güçten kaynaklanmaktadır.

Yukarıdaki şikayetin aynısı başka bir belgede başka köyler adına divana gitmiştir. “kaza-yı mezbureye tabi Gazali ve Seyyid Hasan nam karye sakinlerinden Hasan bin Mustafa adlı kişi südde-i saadete arzuhal edip zikrolunan karyedeki mescid-i şerifin imamı olup kendisine hilaf-ı şer'i ile müdahale edildiğini” belirtmiş padişah ise bu davranışların önüne geçilmesini emretmiştir. Müdahale edenlerin isimleri yazılmamıştır. Padişah, vali ve kadıya kesin bir ifade ile imama müdahale edilmesine engel olunmasını sıkı sıkı tembihlemiştir.²⁸⁵

²⁸³ DŞS, 360-225-1, 3 Receb 1153.

²⁸⁴ DŞS, 360-21-1, evahir-i Ramazan 1151.

²⁸⁵ DŞS, 360-20-2, evahir-i Şaban 1151.

2.3. MAHALLELER

Yaygın tanımlamalarda aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte ikamet ettikleri şehrin bölümleri, kısımları²⁸⁶ olarak karşımıza çıkan genel tanımın, mescit yerine ibadethane şeklindeki bir sözcük ile genişletilmesi daha kuşatıcı bir tanımlama oluşturabilir.

Mahalle en küçük idari bölüm olarak ele alınabilir ve bu şekliyle aslında belli vergi yükümlülüğünü taşıyan bireyleri birleştiren bir yapıdır. Merkeze karşı taşıdığı bu mali sorumluluk²⁸⁷ aynı mahallede yahut karyede yaşayan insanları bir birine karşı sorumlu kılmaktadır. Bu mali aidiyetin yanında mahalle, bireylerin tanımlanmasında da önemli bir gösterge olmuştur. Şer'îyye sicillerinde kayıtların başındaki ilk bilgiler arasında kişinin şehri, mahallesi yahut karyesinden sonra adı ve baba adı zikredilmektedir.

İnceleme döneminde Amid'de bilinen bütün mahalleler Amid kalesi içinde yer almaktadır ve Osmanlı Devleti döneminde ve öncesinde sur dışına taşmamıştır. Osmanlı idaresine bağlandıktan sonra Diyarbekir'de yapılan ilk tahrirde sadece 4 büyük mahallenin varlığı dikkat çeker. Bu mahalleler adlarını şehrin dışarıya bağlantısını sağlayan 4 ana kapısından almaktadır.

4 mahallenin dışında daha sonraki tarihlerde 90'ın üzerinde farklı isimle mahalle tespit edilmektedir. Bruinessen gibi bazı araştırmacılar bu mahallelerin 20-50 hane arasında olduğunu belirtirler.²⁸⁸ Şehirdeki Osmanlı idaresi ve kimliğinin esas yansımasını mahalleler ve sayılarındaki artış üzerinden de görebiliriz. Bu dönemden sonra artan cami ve mescitler şehirdeki Osmanlı kimliğinin bir göstergesi olmaktadır.

²⁸⁶ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Ed.: O. Okyar-H. İnalçık, Ankara, 1980, s. 10. Ayrıca mahalle konusunda şu kaynaklara müracaat edilebilir: Ömer Düzbakar, "Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri", **İ.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl. 4, S. 5, 2003/2; Rafet Metin, "XVI. Yüzyılda Niğde ve Kırşehir Sancaklarında Mahalle Yapılanması", **Karadeniz Araştırmaları**, S: 20, Kış 2009, s. 45-58. ;Yılmaz Can, **İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı**, İstanbul 1995; Mustafa Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul 1977.

²⁸⁷ Özen Tok, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)", **SBE Dergisi**, Sayı: 18, 2005: 1, s. 156. Yazar bu çalışmada Avarız kavramı üzerinde durarak Ömer Lütfi Barkan ve Halil Sahillioğlu'nun "Avarız" adını taşıyan makalelerinden duruma paralellik kurmaktadır.

²⁸⁸ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 317.

Araştırma sırasında birçok belgede mahallelerin birbiri içerisinde yer aldığı görülmüştür. Buna göre mahallenin bulunduğu mıntıkadaki cami, mescit, kilise vb. ibadet mekanları ile diğer sosyal alanların bu isimlendirmede başat olduğu tespit edilmektedir. 4 büyük mahallenin içerisinde zamanla oluşan yeni ibadethaneler çevreden ayırt edilmek için bu adla anılırken içlerinden daha küçük yerleşim mıntıklarının da ortaya çıktığı görülmektedir. Bu açıdan Osmanlı fethinden sonra Amid'de mahalle sayısının, yapılaşmanın ve imar faaliyetlerinin gelişmesiyle hızla arttığı söylenebilir.

Mahallelerin genellikle isimlendirildikleri ibadethaneler ile idari bağlarının olduğu düşünülmektedir. Bu düşünceyi destekleyici ifadeler sicillerde sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Örneğin "Hasan Efendi Mescidine tabi Gayibler Mahallesi"²⁸⁹, ya da "Molla Ömer Mescidine bağlı Sarılı Mahallesi"²⁹⁰ gibi ifadelerden idari anlamda bir bağlılığın söz konusu olduğu görülmektedir. Bu tabiyet ağırlıkla mahallenin imamının aynı zamanda idareci gibi görülmesinden kaynaklanmalıdır. Bir başka belgede "Merhum Mehmed Paşa Camii şerifine tabii Hoca Maksud Mahallesi" ifadesi bu duruma başka bir örnektir.²⁹¹

Mahallelerin camilere bağlılığı yanında bazı mahallelerin daha büyük mahallelere bağlı olduğu da düşünülmektedir. Bunu destekleyici ifadelerle sık karşılaşılmıştır ve örnek olması açısından "Camiü'n-Nebi Mahallesine tabi Petekciyan Mahallesi"²⁹², "Lala Bey Mahallesine bağlı Hoca İskender Mahallesi"²⁹³, "Cami-üs'Safa Mahallesine tabi Sakatçı Çelebi Mahallesi"²⁹⁴, "Hacı Mehmed Paşa Camii Mahallesine tabi Hoca Maksud Mahallesi"²⁹⁵ ifadeleri bu iddiayı destekler. Dolayısıyla mahalleye bağlı alt mahalleler olarak farklı bir durum görülmektedir. "Ali Paşa Mahallesine tabii Sarılı

²⁸⁹ DŞS, 360-259-2, 3 Muharrem 1153; DŞS, 310-7-1, 17 Cemaziyelahir 1145.

²⁹⁰ DŞS, 360-259-3, 4 Muharrem 1153.

²⁹¹ DŞS, 360-302-2, 3 Receb 1152.

²⁹² DŞS, 360-330-1, 20 Rebiülahir 1152.

²⁹³ DŞS, 313-149-1,27 Rebiülevvel 1160.

²⁹⁴ DŞS, 360-287-2, 12 Şevval 1152.

²⁹⁵ DŞS, 310-20-1, gün ay yok 1145.

Mahallesi”²⁹⁶ ifadesinde öncelikle Ali Paşa Camisinin mahalleye ad verdiğini görmekteyiz. Bu mahalleye ise Sarılı Mahallesi bağlıdır. Burada mahalle içinde mahalle yapısı dikkat çekmektedir. Büyük mahalle içinde küçük mahalle yer almaktadır. Ayrıca fetih sırasında mevcut 4 büyük mahallenin inceleme dönemimizde 150’ye yakın mahalleye dönüşmesi de anlaşılabilir olmaktadır. Demekki mahalli yapıdaki örgütlenme bu şekildedir. Tarihsel süreçte sonradan yok olduğu düşünülen mahalleler bağlı olduğu mahalle ile zikredilmiş olduğundan bunların yok olduğu düşünülmüş olabilir.

Mahallelerin isimlerini ibadethanelerden almalarının bizce en önemli sebebi devlet tarafından mahallede idareci olarak muhatap alınan kişinin imamlar olmasıdır. Bu düşünceyi ifade etmiş başka araştırmacılar da bulunmaktadır.²⁹⁷ Osmanlı Devleti’nin belirgin özelliği dini kurum ve ünvanları görünür tutmasıydı. Fakat görünürlük yanında etkinliği hiçbir zaman kimseye devretmemişti. Bu özellik mahalli idare yapısında da görülür. Camiler ve bunların imamları devlet tarafından en temel yerel idareci olarak görülür ve gösterilir, ancak belirleyici olan merkezden başlarına atanan beydir. İmam sembolik bir idareci olarak sadece temsilci özelliği taşır. İmamların vakıflarca finanse edilmesine rağmen atamalarının berat ile yapılması, muhatabı ve temsilcisi olduğu makamı da göstermektedir.

Osmanlı idare sisteminde merkezde yer alan padişah ile mahalle ve yahut karyede vazifeli imam ile ortak olunan bağ adalet dairesiydi. Bu çerçevede birbirine ulaşabilen bu en üst ve alt tabakadaki idarecilerin korumaya ve yürütmeye çalıştıkları onlara ait olan makamlardı. Elimizdeki birkaç örnekte imam doğrudan padişaha sistemin aksaklıklarını bildirmiş ve desteğini almıştı. Bunlardan birinde padişah doğrudan vali-paşa ve kadıya yazdığı bir fermanla Amid’deki Gazali ve Seyyid Hasan adlı köylerin imamı olan Hasan bin Mustafa’nın arzuhalinin kendisine ulaştığını, buna göre bu köylerde kendisine hilaf-ı şer’î olarak müdahale edildiğini belirtmişti. Padişah

²⁹⁶ DŞS, 360-268-1, 15 Zilhicce 1153.

²⁹⁷ Hüseyin Özdeğer mahallenin idari merkezinin cami veya mescit, liderinin ise imam olduğu görüşündedir. Bkz: Hüseyin Özdeğer, **Onaltıncı Asırda Ayıntab Livası**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1988, s. 120.

idarecilere imama yardımcı olmalarını, işini yürütmeye destek olmalarını emretmektedir. İmamlık vazifesini yürütebilme ortamını sağlamalarını sıkı sıkıya tenbihlemiştir.²⁹⁸ Bu belgede karye ve mahalle biriminin önemi görülmektedir. Burada yani karyede devleti temsil eden imamdır ve imama müdahaleyi devlet suç saymaktadır. İmamın desteklenmesini paşa ve kadıya emreden padişahın bu fermanıyla biz Osmanlı daire-yi adliyesini görmekteyiz. Bir imam ile bir padişahı birleştiren ve birbirine bağlayan bu bağdır. Ayrıca imamların işlerinde ne kadar sıkı desteklendiğini de gösterir.

Mahalle isimlerinin belirmesinde tek etken camiler değildir. Kiliselerin de bu isimlendirmede örnekleri vardır.²⁹⁹ Ayrıca hamamların da bu tanımlamalarda belirleyici olduğu anlaşılır. Örneğin elimizdeki bir belge de Şifa Hamamının yeri "Şifa Mahallesi" olarak tanımlanır³⁰⁰ ve bu açıdan camiler gibi hamamların da mahallelere isim olabildiğine güzel bir örnektir.

2.3.1. 17. Yüzyıl Ortalarında Mahalleler

İbrahim Yılmazçelik'in Maliyeden Müdevver Defterlerdeki belgelere dayandırarak hazırladığı 17. yüzyıl mahalleler listesinde 41 mahalle kayıtlı görünmektedir.³⁰¹ Önce bu mahalleleri ve sonrasında bunlara ilave olarak 1065/1655 tarihli DŞS 316 numaralı defterde tespit ettiklerimizi sıralarsak:

1. Ahmed Çavuş
2. Cami-i Kebir
3. Cırnık
4. Çaruklu
5. Çuruğî

²⁹⁸ DŞS, 360-20-2, 5 Muharrem 1151.

²⁹⁹ Küçük Kilise'nin aynı adı taşıyan mahalleye ad vermesi gibi bir durum söz konusudur, Ramazan 1152, DŞS 360-294-1. Ayrıca çalışmanın mahalleler listesi kısmına bakılabilir. Burada Meryem Ana Kilisesinin aynı mahalleye ad olması durumu söz konusudur.

³⁰⁰ DŞS, 360-285-1, 20 Şevval 1152.

³⁰¹ İbrahim Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 28-29. Araştırmacı bu çalışmada ilk 37 mahalleyi BA, Maliyeden Müdevver, No: 4663'teki verilere dayandırırken son 4 mahalleyi ise evkaf kayıtlarına dayandırmaktadır.

6. öpi
7. Çukur
8. Hacı Büzürk-i Sagir
9. Hacı Ali
10. Hacı Osman-ı Müslim
11. Hacı Büzürk-i Müslim
12. Hoca İskender
13. Hoca Ahmed
14. Hoca Maksud
15. Hüseyin Çelebi
16. Hacı Süleyman
17. Hızır İlyas-ı Kebir
18. Hızır İlyas-ı Sagir
19. Hacı Bahaeddin
20. İnayet Ağa
21. İskender Paşa
22. Kastal
23. Körükçü
24. Mehmed Paşa-i Garb
25. Mehmed Paşa-i Şark
26. Mehmed Paşa
27. Molla Siyah
28. Müderris
29. Piyale Paşa
30. Sinan Kethüda
31. Şeyh Matar-ı Garb
32. Şeyh Matar-ı Şark
33. Şeyh Saîd-i Sagir
34. Şeref avuş³⁰²
35. Şeyh Yasin

³⁰² Bu mahalle İbrahim Yılmazçelik'in çalışmasında 18. yüzyıl sonundaki (1785 tarihli) listede yer alsa da daha önce mevcut olduğunu tespit edebilmekteyiz.

36. Taceddin

37. Yiğid Ahmed-i Kebir ve bunlara ilaveten 17. yüzyılın ikinci yarısında (38-) Parakende Mehmed Paşa, (39-) Tabanoğlu (Dabanoğlu), (40-) Ablak³⁰³ ve (41-) Hacı Haçedur Mahalleleri kaydedilmektedir.

Şer'iyye sicili belgelerinden ulaşabildiğimiz kadarıyla bunlara ilaveten şu mahalleler de yer almaktadır:

- 42. Karagöz³⁰⁴
- 43. Çakal³⁰⁵
- 44. Hüsrev Paşa³⁰⁶
- 45. Tekli Ali Çavuş³⁰⁷
- 46. Kubad Bey³⁰⁸
- 47. Ali bin Reşid³⁰⁹
- 48. Sarraf Mehmed³¹⁰
- 49. Petekçiyan³¹¹
- 50. Ali Paşa³¹²
- 51. Gülmez-i Kebir³¹³
- 52. Gülmez-i Sagir³¹⁴
- 53. Kubbe-i Cedid³¹⁵
- 54. Kılbaş³¹⁶
- 55. Derviş Hüseyin³¹⁷

³⁰³ Bu mahalle elimizdeki birçok belgede Ablak şekliyle geçse de bir belgede Ablakoğlu şeklinde ifade edilmiştir. DŞS, 360-347-2.

³⁰⁴ DŞS, 316-4-16, 13 Cemaziyelevvel 1065. Ayrıca 1153 tarihli 18. yüzyıla ait belgelerde de geçmektedir. Örneğin Safer 1153 tarihli bir belge DŞS, 360-239-2.

³⁰⁵ DŞS, 316-7-27, 24 Cemaziyelevvel 1065.

³⁰⁶ DŞS, 316-7-31, 25 Cemaziyelevvel 1065; 316-26-138, 21 Cemaziyelahir 1065.

³⁰⁷ DŞS, 316-10-46, 29 Cemaziyelevvel 1065, Yılmazçelik bu mahalleyi Benli Ali Çavuş olarak okumuş ve 19. yüzyıl listesinde yer vermiştir.

³⁰⁸ DŞS, 316-14-72, Cemaziyelahir 1065; DŞS, 316-13-67, Cemaziyelahir 1065.

³⁰⁹ DŞS, 316-10-47, 20 Cemaziyelevvel 1065.

³¹⁰ DŞS, 316-13-66, Cemaziyelahir 1065.

³¹¹ DŞS, 316-17-87, 29 Cemaziyelahir 1065.

³¹² DŞS, 316-17-88, 29 Cemaziyelahir 1065; 316-23-120, Cemaziyelahir 1065.

³¹³ DŞS, 316-18-94, Cemaziyelahir 1065.

³¹⁴ DŞS, 316-18-94, Cemaziyelahir 1065.

³¹⁵ DŞS, 316-28-147; DŞS, 316-17-89, Cemaziyelahir 1065; DŞS, 313-69-3, 15 Şevval 1135.

³¹⁶ DŞS, 316-28-148, Evahir-i Cemaziyelahir 1065.

³¹⁷ DŞS, 316-29-152, 15 Cemaziyelahir 1065.

56. Katame³¹⁸

57. Debareoğlu³¹⁹ ?

Yukarıdaki eklediğimiz 16 mahalle ile 17. yüzyıl ortalarında Amid'de en az 57 mahalle olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Aşağıda görüleceği üzere Mehdi İlhan, 16. yüzyıl için 59 sayısını vermektedir ve anılan yüzyıl ile incelediğimiz 17. yüzyıl mahalle sayıları hemen hemen örtüşmektedir.

2.3.2. 18. Yüzyılın İlk Yarısında Mahalleler

Elimizdeki DŞS defterleri içinde yer alan avarız ve nüzul kayıtlarında 18. yüzyıldaki Amid şehrinin bütün mahalleleri Müslim ve Gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın şu şekilde kaydedilmiştir:³²⁰

1. Ablak Mahallesi
2. Ali bin Reşid Mahallesi
3. Ali Paşa Mahallesi
4. Arab Kastalı Mahallesi
5. Ayblar Mahallesi
6. Ayblar-ı Sagir Zimmî Mahallesi
7. Babü't-Tin Mahallesi
8. Balıklı Mahallesi
9. Camiünnebi Mahallesi
10. Cami-i Kebir Mahallesi
11. Çaruği Mahallesi
12. Çermik Mahallesi
13. Çöpi Mahallesi

³¹⁸ DŞS, 316-29-151, evahir-i Cemaziyelahir 1065.

³¹⁹ DŞS, 316-5-16, Cemaziyelevvel 1065.

³²⁰ DŞS, 313-180-1 ve 352-28-50 numaralı belgelerde aşağı yukarı iki kayıt arasında tam 40 yıllık bir süre söz konusudur. Ancak buna rağmen 1160 tarihinde mahalle, kaza, aşiret ve cemaatler ile karyeler nasıl yer alıyorsa 1200 tarihindeki kayıta da aynı şekil ve sırada yer almaktadır (DŞS, 360-168-2; 360-23-1). Bu listeyi oluştururken avarız ve nuzul defterlerindeki verileri harmanladık. Bununla beraber aynı mahallelerin Müslim- zimmî, sagir-kebir, şark-garb gibi orijinal tasniflerini ayıklamadan olduğu gibi ele aldık.

14. Debbağhane Mahallesi
15. Derviş Hüseyin Mahallesi
16. Gülmez-i Kebir Mahallesi
17. Gülmez-i Sagir Mahallesi
18. Hacı Büzürk-i Sagir Mahallesi
19. Hacı Büzürk-i Kebir Mahallesi
20. Hacı Bahaeddin Mahallesi
21. Hacı Süleyman Mahallesi
22. Hasır-ı Kebir Zimmî Mahallesi
23. Hasır-ı Sagir Mahallesi
24. Hacı Osman Mahallesi
25. Hacı İzzeddin Mahallesi
26. Hacı Abdurrahman Mahallesi³²¹
27. Hacı Abdurrahman Zimmî Mahallesi
28. Hamam-ı Küçük Mahallesi
29. Hevace Ahmed Zimmî Mahallesi
30. Hevace Ahmed-i Müslim Mahallesi
31. Hevace Ali Mahallesi
32. Hevace Maksud Mahallesi
33. Hevace Haçdor Mahallesi
34. Hızır İlyas-ı Sagir Zimmî Mahallesi
35. Hızır İlyas-ı Kebir Mahallesi
36. Hüsrev Paşa Mahallesi
37. İbn Müderris Mahallesi
38. İbn Sind Mahallesi³²²
39. İmadiyye Mahallesi
40. İnayet Ağa Mahallesi
41. İskender Paşa Mahallesi
42. Karagöz Mahallesi

³²¹ Bu mahalle listelerde bu adla yoksa da belgelerde yer almaktadır. DŞS, 360-269-2, 13 Zilhicce 1152.

³²² Belgelerde sık sık “Sîn Oğlu” olarak da karşımıza çıkan mahalle ile aynı olmalıdır. DŞS, 360-313-1. Ayrıca 360-265-1, 315-35-69.

43. Katırpınarı Mahallesi
44. Kırklar Mahallesi
45. Köprü Payan Mahallesi
46. Köprü Payan Zimmî Mahallesi
47. Kubbe-i Cedid Mahallesi
48. Kubbe-i Siyah Mahallesi
49. Küçük Kinisa Mahallesi
50. Kavvas Mahallesi
51. Kılbaş Mahallesi
52. Katır Pınarı Zimmî Mahallesi
53. Kastal Mahallesi
54. Kastal-ı Zimmî Mahallesi
55. Lala Bey Mahallesi
56. Mar Bütün Mahallesi
57. Mar Habib/Hatab Mahallesi³²³
58. Mehmed Paşa-yı Şark Mahallesi
59. Mehmed Paşa-i Garb Mahallesi
60. Meryem-i Sagir Mahallesi
61. Meryem-i Kebir Mahallesi
62. Mescid-i Siyah Mahallesi
63. Mescid-i Mehdi Mahallesi
64. Molla Bahaeddin Mahallesi
65. Molla Bahaeddin Zimmî Mahallesi
66. Muallak Mahallesi
67. Molla Alican Mahallesi
68. Parekende Mehmed Mahallesi
69. Petekciyan Mahallesi³²⁴
70. Reşid-i Cedid Mahallesi
71. Reşid-i Atik Mahallesi

³²³ Müstakil belgelerde de bu mahalle ile karşılarız ancak bu mahalle “Mor Habib” olarak da okunmaktadır. 360-209-4, 7 Ramazan 1153.

³²⁴ DŞS, 316-17-87, Cemaziyelahir 1065. Belgelerde de karşılaştığımız bu mahalleye Yılmazçelik listelerinde yer vermemiştir.

72. Rumiyan Mahallesi
73. Rubai Mahallesi
74. Siirdli Mahallesi
75. Sarraf Mehmed Mahallesi
76. Sarraf İskender Mahallesi
77. Sinan Kethüda Mahallesi
78. Suluki Mahallesi
79. Şemsiyan Mahallesi
80. Şeyh Matar-ı Şark Mahallesi
81. Şeyh Matar-ı Garb Mahallesi
82. Şeyh Said-i Küçük Mahallesi
83. Şeyh Sin Mahallesi
84. Şeref Çavuş Mahallesi
85. Taceddin Mahallesi
86. Tekli Ali Çavuş Mahallesi
87. Usta Bercis Mahallesi
88. Usta Yorgi Mahallesi
89. Yahudiyen Mahallesi
90. Yiğid Ahmed-i Kebir Mahallesi

2.3.2.1. Müslüman Mahalleleri

- 1- Ablak Mahallesi
- 2- Ali bin Reşid Mahallesi
- 3- Ali Paşa Mahallesi
- 4- Ayıblar Kebir-Sagır Mahallesi
- 5- Balıklı Mahallesi
- 6- Camiünnebi Mahallesi
- 7- Cami-i Kebir Mahallesi
- 8- Derviş Hüseyin Mahallesi
- 9- Debbağhane Mahallesi

- 10- El-hac İzzeddin Mahallesi
- 11- Hacı Abdurrahman Mahallesi
- 12- Hacı Büzürk Mahallesi
- 13- Hacı Osman Mahallesi
- 14- Hevace Ahmed Müslim Mahallesi
- 15- Hevace Ali Mahallesi
- 16- Hızır İlyas Kebir Mahallesi
- 17- İbn Sind Mahallesi
- 18- İbn Müderris Mahallesi
- 19- İmadiyye Mahallesi
- 20- Katır Pınarı Mahallesi
- 21- Kavvas Mahallesi
- 22- Kastal Mahallesi
- 23- Kılbaş Mahallesi
- 24- Köprü Payan Mahallesi
- 25- Kubbe-i Cedid Mahallesi
- 26- Lala Bey Mahallesi
- 27- Mescid-i Mehdi Mahallesi
- 28- Molla Alican Mahallesi
- 29- Muallak Mahallesi
- 30- Molla Bahaeddin Mahallesi
- 31- Mescid-i Siyah Mahallesi
- 32- Siirdli Mahallesi
- 33- Sarraf Mehmed Mahallesi
- 34- Şeyh Sin Mahallesi
- 35- Şeyh Matar-ı Garb Mahallesi
- 36- Şeyh Said-i Küçük Mahallesi
- 37- Taceddin Mahallesi
- 38- Usta Yorgi Mahallesi
- 39- Yiğid Ahmed-i Kebir Mahallesi

2.3.2.2. Gayrimüslim Mahalleleri

1. Arab Kastalı Mahallesi
2. Ayblar-ı Sagir Zimmî Mahallesi
3. Bab-üt Tin Mahallesi
4. Çaruği Mahallesi
5. Çermik Mahallesi
6. Çöpi Mahallesi
7. Gülmez-i Kebir Mahallesi
8. Gülmez-i Sagir Mahallesi
9. Hacı Abdurrahman Zimmî Mahallesi
10. Hacı Bahaeddin Mahallesi
11. Hacı Büzürk-i Kebir Mahallesi
12. Hacı Büzürk-i Sagir Mahallesi
13. Hacı Süleyman Mahallesi
14. Hacı Osman Mahallesi
15. Hacı İzzeddin Mahallesi
16. Hamam-ı Küçük Mahallesi
17. Hasır-ı Kebir Zimmî Mahallesi
18. Hasır-ı Sagir Mahallesi³²⁵
19. Hevace Maksud Mahallesi
20. Hevace Haçdor Mahallesi
21. Hevace Ahmed Zimmî Mahallesi
22. Hızır İlyas-ı Sagir Zimmî Mahallesi
23. Hızır İlyas-ı Kebir Mahallesi
24. Hüsrev Paşa Mahallesi
25. İnayet Ağa Mahallesi
26. İskender Paşa Mahallesi
27. Karagöz Mahallesi
28. Katır Pınarı Zimmî Mahallesi

³²⁵ Elimizdeki belgelerde bu mahalle “Hasırlı Mahallesi” olarak geçmektedir. DŞS,313-150-2, DŞS, 360-370-1, 315-16-27.

29. Kastal-ı Zimmî Mahallesi
30. Kırklar Mahallesi
31. Köprü Payan Zimmî Mahallesi
32. Kubbe-i Siyah Mahallesi
33. Küçük Kinisa Mahallesi
34. Mar Habib/Hatab Mahallesi
35. Meryem-i Kebir Mahallesi
36. Meryem-i Sagir Mahallesi
37. Mehmed Paşa-yı Şark Mahallesi
38. Mar Bütün Mahallesi
39. Molla Alican Mahallesi
40. Molla Bahaeddin Zimmî Mahallesi
41. Mehmed Paşa-i Garb Mahallesi
42. Parekende Mehmed Mahallesi
43. Reşid-i Cedid Mahallesi
44. Petekciyan Mahallesi
45. Reşid-i Atik Mahallesi
46. Rubai Mahallesi
47. Rumiyan Mahallesi
48. Sarraf İskender Mahallesi
49. Sinan Kethüda Mahallesi
50. Suluki Mahallesi
51. Şemsiyan Mahallesi
52. Şeyh Matar-ı Garb Mahallesi
53. Şeyh Matar-ı Şark Mahallesi
54. Şeyh Said-i Küçük Mahallesi
55. Şeref Çavuş Mahallesi
56. Tekli Ali Çavuş Mahallesi
57. Usta Bercis Mahallesi
58. Yahudiyan Mahallesi
59. Yiğid Ahmed-i Kebir Mahallesi

Mehdi İlhan 1540 tarihli tahrir defteri ile TKGM Kuyud-ı Kadime arşivindeki 1564 tarihli defterde Amid şehrinde Müslüman mahalle sayısını 59 olarak zikreder ve özellikle 1540 tarihli defterdeki hemen her mahallenin adını bir mescit veya camiden aldığı kaydetmektedir.³²⁶

İlhan'ın bahsettiği defterlerdeki 59 sayısı elimizdeki avarız listesi bilgileriyle örtüşmemektedir. Ancak zimmîlerin yaşadığı mahalle sayısı ile örtüşmektedir. Elimizdeki tabloda yer alan Müslüman mahalle sayısı 38 olarak görünmektedir.

Amid'deki bu 59 sayısının örtüşmesi meselesi esasen vergiyle ilgili bir durumdur ve 1518 gibi erken tarihte ve sonrasında Hicri 1200/1785 tarihinde bile aynı mahallelerin yer alıyor olması bu tarihten beri herhangi bir güncelleme olmadığını gösterir. Elimizdeki münferit dava bilgilerinde bu listede olmayan ancak kadı kaydında yer alan mahallelerle de karşılaşmaktayız. Muhtemelen buna yol açan durum devletin ilk sayımdaki mahalleleri ve vergi hanelerini baz alarak sürekli bunlar üzerinden vergi toplamasıdır. Bu olgu, anılan tarihten sonra ortaya yeni mahallelerin çıkmadığını göstermez. Tersine vergi anlamında halen güncellenmediğini gösterir.

Aşağıda bu listede yer almadığı halde belgelerde karşımıza çıkan mahallelerin bu tarihten sonra oluştuğu düşünülmektedir. Bu mahallelere aşağıda yer verilmiştir.

2.3.3. 18. Yüzyılın İlk Yarısında Vergi Listelerinde Yer Almayan Mahalleler

Bu başlık altında avarız, nüzul, sürsat vb. tevzî defterlerindeki vergi listelerinde yer almadığı halde, defterlerdeki müstakil belgelerde karşılaştığımız mahalleler sıralanmıştır:

³²⁶ Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 16, sayı 27, 1992, s. 52.

1. Abdal Mahallesi³²⁷
2. Ahmed Çavuş Mahallesi³²⁸
3. Amariyye Mahallesi³²⁹
4. Arab Şeyhi Mahallesi³³⁰
5. Aziz Camii Şerifi Mahallesi³³¹
6. Babu'l-Ma Mahallesi³³²
7. Behram Paşa Mahallesi³³³
8. Camiü's-Safa Mahallesi³³⁴
9. Camiu's-Suud (Camiü'l-Esved) Mahallesi³³⁵
10. Camiü's-Sur Mahallesi³³⁶
11. Çakal Mahallesi³³⁷
12. Çukurlu Mahallesi³³⁸
13. Defterdar Mahallesi³³⁹
14. El-hac Seydi Mahallesi³⁴⁰

³²⁷ DŞS, 313-115-1 (12 Şevval 1159) 1010 gurusu değerinde bir mülk satışına dair belgede geçer. Ayrıca DŞS, 360-324-1. Ayrıca bir katlı davasında maktul bu mahalledendir, DŞS, 360-378-1. Diğer belgeler DŞS, 360-245-1, DŞS, 360-263-2, DŞS, 360-282-1, DŞS, 360-324-1.

³²⁸ DŞS, 316-20-108, 360-256-2, 310-18-2, 360-192-2.

³²⁹ DŞS, 360-305-2; 360-345-1; 360-218-1.

³³⁰ DŞS, 360-348-2.

³³¹ DŞS, 360-264-1; 360-344-3. Ayrıca bu mahalle "Merhum Aziz Camii Mahallesi" olarak da yer almıştır. Bkz. DŞS, 313-131-1, 313-141-1; 313-162-1.

³³² DŞS, 360-289-1.

³³³ DŞS, 360-279-2.

³³⁴ DŞS, 313-81-1, 310-25-2; 310-25-2; 315-24-46; 315-62-125; 360-372-1; 360-287-2.

³³⁵ DŞS, 313-77-1. Yılmazçelik (a.g.e., s. 39.) bu mahalleyi Camiü'lesved olarak okur ve 1803 tarihinden sonra belgelerde görüldüğünü belirtir. Ancak bu belge ile biz daha erken bir tarihte varlığını tespit ediyoruz. (ayrıca 1154 tarihli 315-59-118 nolu belgede de bu mahalle Camiülesved olarak geçer.)

³³⁶ DŞS, 360-266-3, 360-247-2.

³³⁷ DŞS, 316-7-27; 316-26-138; 352-9-18 (Zilkade 1136); 313-81-2; 313-109-1; 313-124-2; 360-281-1,2; 360-319-2; 360-317-3. Yılmazçelik (a.g.e., s.38) bu mahalleyi ilk olarak 1805'te gördüğünü yazar ancak ilgili belgelerle daha erken bir tarihte varlığını tespit ediyoruz.

Kaynaklara göre mahallenin adının halk arasında yanlış bir kullanım olarak Çakal halini aldığı sanılmaktadır. Bu mahallede bulunan Cigalızade Mescidi zamanla Çakal şekline dönüşmüştür. (Bkz. Beysanoğlu, a.g.e., s. 675.)

³³⁸ 17. yüzyıl listesinde yer alan fakat resmi tevzi listelerinde yer almayan ancak müstakil belgelerde karşılaştığımız bu durum önemlidir. Bu belge DŞS, 315-48-97 künyeli belgedir.

³³⁹ DŞS, 313-78-3; 360-219-2; 313-93-2 Belgelerde bu mahalle ile aynı olduğunu düşündüğümüz Defterdar Çelebi Ahmed Efendi mescidi mahallesi (1136 tarihli DŞS 352-9-20 ve 352-10-20, 1145 tarihli DŞS 310-25-1) geçtiği gibi Defterdar camii mahallesi (DŞS, 313-92-2.) olarak geçer. Bu mahalle anılan avarız defterlerine girmemiştir. İbrahim Yılmazçelik ise bu mahalleyi 1847 tarihli listede zikreder. Ancak bu tarihten neredeyse bir asır önce de bu mahallenin varlığını tespit ediyoruz.

³⁴⁰ DŞS, 360-234-2, Rebiülahir 1153; 360-333-1, Rebiülahir 1152.

15. Fatih Çelebi Mahallesi³⁴¹
16. Garib Kastallı Mahallesi³⁴²
17. Garib Camii Mahallesi³⁴³
18. Gayibler Mahallesi³⁴⁴
19. Gül Mescidi Mahallesi³⁴⁵
20. Hacı Hızır Mahallesi³⁴⁶
21. Hüsameddin Mahallesi³⁴⁷
22. Hüsreviyye Mahallesi³⁴⁸
23. Hoca İskender Mahallesi³⁴⁹
24. İbrahim Bey Mescidi Mahallesi³⁵⁰
25. İlhak Mahallesi³⁵¹
26. Kadı el-hac Ali Camii Mahallesi³⁵²
27. Kalenderhane Mahallesi³⁵³
28. Kaşık Budak Mahallesi³⁵⁴
29. Kılıç Bey Mahallesi³⁵⁵
30. Kumaş Doğan Mahallesi³⁵⁶
31. Kubad Bey Mahallesi³⁵⁷

³⁴¹ DŞS, 313-95-2; 313-95-2; 360-305-1; 360-265-2. Bu mahallenin bir diğer adı da Şeyh Yasin Mahallesi'dir. DŞS, 360-243-1, 360-217-1.

³⁴² DŞS, 313-68-2, 360-335-2; 315-5-8.

³⁴³ DŞS, 313-119-1.

³⁴⁴ DŞS, 360-259-2 nolu belgede mahallenin "Hüseyin Efendi mescidi"ne tabi olduğu kayıtlıdır.; DŞS, 310-7-1. Bu mahalle "Hüseyin Efendi mahallesi" olarak geçtiği gibi (DŞS, 313-144-1, 313-164-2, 360-377-1, 310-1-1.) "Hüseyin Efendi Mescidine tabi Gayibler mahallesi" olarak geçmektedir, bkz.DŞS, 360-259-2.

³⁴⁵ DŞS, 360-372-1; 315-51-103.

³⁴⁶ DŞS, 313-139-1.

³⁴⁷ DŞS, 360-328-1; 360-252-2; 315-32-62.

³⁴⁸ DŞS, 360-288-1, 310-50-1.

³⁴⁹ DŞS, 313-145-2; 313-149-1.

³⁵⁰ DŞS, 313-72-1; 313-142-1, 360-295-1. Bu mahalle başka bir belgede sadece İbrahim Bey mahallesi olarak geçmektedir, 360-280-2, 360-306-1.

³⁵¹ DŞS, 360-269-2, 13 Zilhicce 1152.

³⁵² DŞS, 313-83-3, 313-124-2; 313-137-1; 360-284-1; 360-236-2. Bu mahalle belgelerde bazen Kadı Camii mahallesi olarak da geçer. DŞS, 360-265-2.

³⁵³ DŞS, 315-18-33; 315-25-49; 360-305-2; 360-261-4, 360-376-2, 360-253-2, 360-255-2.

³⁵⁴ DŞS, 315-3-5; 360-287-1, 360-233-3. (Yılmazçelik bu mahalleye 1847 listesinde yer verir ki elimizdeki belge ile bunun daha erken bir tarihte -18. Yüzyılın ilk yarısında- var olduğu anlaşılmaktadır.)

³⁵⁵ DŞS, 315-34-67; 315-54-110; 360-207-1; 360-365-2.

³⁵⁶ DŞS, 352-11-23, (Zilkade 1136).

32. Meahir /Mağhir? Çelebi Mahallesi³⁵⁸
33. Melik Ahmed Paşa Camii Mahallesi³⁵⁹
34. Merhum Fatih Mahallesi³⁶⁰
35. Molla Ömer Mescidi Mahallesi³⁶¹
36. Mustafa Paşa Mahallesi³⁶²
37. Müncihal Mahallesi³⁶³
38. Nalçacı Mahallesi³⁶⁴
39. Nehruz Mahallesi³⁶⁵
40. Saadeddin Mahallesi³⁶⁶
41. Sakatçı Çelebi Mahallesi³⁶⁷
42. Salih Bey Mahallesi³⁶⁸
43. Sarılı Mahallesi³⁶⁹
44. Şeyh Yasin Mahallesi³⁷⁰
45. Şifa Mahallesi³⁷¹
46. Tabanoğlu Mahallesi³⁷²

³⁵⁷ DŞS, 313-89-1, 360-241-4; 360-351-1, 360-375-2, DŞS, 360-346-1, 360-351-1, 360-352-2. Bu son belgede davada yer alan Yahudiler bu mahallede Yahudi ikametlerine örnek olmaktadır.

³⁵⁸ DŞS, 360-213-2; 360-211-1.

³⁵⁹ DŞS, 313-85-1, İbrahim Yılmazçelik'in listelerinde bulunmayan bu mahalle tevzî kayıtlarında da yer almamıştır. Ancak inceleme tarihimizde bu adla mevcut bu mahalleyi tespit etmekteyiz.

³⁶⁰ DŞS, 360-192-1, bu mahalle diğer bazı belgelerde Fatih Mehmed Paşa mahallesi olarak da yer almıştır, bkz, DŞS, 315-4-6; 315-1-2.

³⁶¹ DŞS, 360-278-2, 13 Zilkade 1152; DŞS, 360-259-3.

³⁶² DŞS, 360-212-3; 360-238-1; 352-8-16, 313-152-1. Elimizdeki belgelerden en erkeni Zilkade 1136 tarihi olarak tespit ettiğimiz bu mahalleyi Yılmazçelik "1785-1850 yılları arası .." başlıklı listesinde oldukça geç bir tarihte verir.

³⁶³ DŞS, 360-334-1, 2 Rebiülahir 1153.

³⁶⁴ DŞS, 315-22-40; 315-22-41; 315-50-100.

³⁶⁵ DŞS, 360-247-3; 360-248-1.

³⁶⁶ DŞS, 360-201-2, bir başka belgede bu mahalle Molla Saadeddin mahallesi olarak geçer, DŞS,352-1-1.

³⁶⁷ DŞS, 360-287-2. bu belgede Sakatçı Çelebi mahallesinin Camii's-safa mahallesine bağlı olduğu kayıtlıdır.

³⁶⁸ DŞS, 352-2-5; 360-282-3.

³⁶⁹ DŞS, 313-60-4. İlk kez rastlanan bu mahallenin yeni oluşmuş mahallelerden olduğunu düşünmekteyiz. Elimizdeki diğer bazı belgelerde bu mahallenin Molla Ömer Mescidine tabii olduğu görülmektedir. DŞS, 360-264-4, (zilhicce1153), DŞS, 360-259-3; 360-242-2; 360-239-1 sıralanan 1153 tarihli bu belgelerde de Sarılı mahallesi geçmektedir.

³⁷⁰ DŞS, 313-65-2; 313-66-3; 360-325-2; 360- 311-2; 360-209-3. Bu mahalle Yılmazçelik'in çalışmasında 1785 yılından sonraki mahalleler listesinde yer alır. Ancak önceki dönemde varlığı ilgili belgelerle tespit edilmiş olmaktadır.

³⁷¹ DŞS, 360-285-1, 15 Şevval 1152.

³⁷² DŞS, 313-97-1; 316-19-97; 313-97-1; 360-314-2. Yılmazçelik'te yer almayan bu mahalleyi ilgili belgelerle tespit ediyoruz.

47. Taşlı Mahallesi³⁷³
 48. Veli Kethüda Mahallesi³⁷⁴

Yukarıda anılan mahalleleri bütün olarak sayacak olursak 18. yüzyılın ilk yarısında Amid şehrinde vergi ünitesi olarak kaydedilmiş 90 mahalle bulunur. Bunlardan ayrı olarak belgelerde rastlanan ve bu listede yer almayan 48 mahalle ile birlikte toplam 138 mahalle tespit edilmiştir.

Mahalle sayısında 16. yüzyıldan 18. yüzyıl başına değin uzanan süreçte görülen artış, sadece şehrin nüfusunun arttığı ve buna bağlı olarak büyüdüğü sonucuna bağlanmamalıdır. Muhakkak ki gelişen popülasyon ile Amid de büyümektedir, ancak burada belirgin olan farklı bir durum söz konusudur. Göz ardı edilmemesi gereken bu husus ise birbirine benzer yapı düzeni içerisinde tanımlanma açısından kolaylık sağlayan farklı binaların ortaya çıkması ile yani mimarinin değişmesiyle ilişkilidir. Örneğin fethedildiğinde 4 mahallesi olan bu şehirde artan mimari yapı ve yeni bina edilen ibadethane ve diğer yapı türleri alt mahalle birimlerinin oluşmasına sebep olmuştur. Yani Mardinkapı Mahallesinde fetihten sonra inşa edilen Fatih Paşa Camii bu adla anılacak yeni olmayan fakat eski mahallenin sınırında bulunan daha küçük bir alanın tanımlanmasında belirleyici olmaktadır. Bu örnekler ilgili mahalleler için arttırılabilir. Sonuç olarak mahalle sayısının önemli bir artış nedeni yapı çeşitliliğinin artması ve zenginleşmesidir.

2.4. EVLER

Mahalleyi oluşturan evler, İslam şehirlerinin hepsinde görüldüğü üzere havluludur ve kimse kimsenin evini görmemektedir. Evlerin sıralandığı sokaklarda çıkmaz yol yoktur ve tüm sokaklar ana arterlere çıkmaktadır. Evlerde mevcut olan tuvaletler, sokağın hemen yanında havlunun içinde

³⁷³ DŞS, 360-256-1, 9 Muharrem 1153.

³⁷⁴ DŞS, 315-2-3, 2 Rebiülevvel 1154.; 315-12-21, 5 Rebiülahir 1154; 360-310-2, 13 Cemaziyelahir 1153.

yapılmıştır ve İlkçağda şehrin kurulduğu yıllarda yapılan kanallarla atık ve pis sular Fiskayası denilen mahalle ulaşarak buradan Dicle Nehri'ne akmaktadır.

Şehrin üzerinde yer aldığı volkanik tüflerin ve bazalt taşının, yapı malzemesi olduğu görülmektedir. Taş konutlarda ahşap malzeme de kullanılmıştır. Özellikle iki ve daha fazla katlı evlerde zemin ve tavan ahşap malzemedir. Bu konutlar, yazlık ve kışlık olmak üzere iki bölümlü olup kışlıklar genellikle tek katlı ve yönü güneye bakan yapılar olarak inşa edilmişken yazlıklar yönü kuzeye bakan ve birden çok katlı binalardır. Zenginliğin ve sanata düşkünlüğün göstergesi olarak evlere siyah taşın yanında beyaz taş ile de biçim verilmiştir. Ancak maliyet isteyen bir nakliyatı ve hamaliyeyi gerektiren bu işlem en yakındaki Mardin veya Urfa'dan temin edilebilen malzeme ile yapılabilmektedir.

Evlerin serinliği için hemen her evde havuz ve su kuyusu mevcuttur. Zemini ağırlıkla taştan yapılan bu evlerde yaz sıcağından korunmak için yerler ıslatılmakta ve doğu-batı yönlü havalandırma ile serinlik sağlanmaktadır. Şehirde sokakların uzantısı da bu hava sirkülasyonu düşünülerek planlanmıştır.

Evliya Çelebi'den öğrendiğimiz kadarıyla Amid'de inceleme dönemimizde yetmiş beş büyük konak ya da sarayın varlığı anlaşılmaktadır. Buna göre ilki İçkale'deki Paşa Sarayı, diğerleri sırasıyla Kethüda Sarayı, Molla Sarayı, Ruznameci Hüseyin Efendi Sarayı, Kaya Çelebi Sarayı, Hacı Musa Sarayı, Bezikîoğlu Sarayı, Osman Paşa Sarayı, Nakibülislam Sarayı ve Rumiye Şeyhi Sarayları olmak üzere ilk akla gelenler olarak sıralanır.³⁷⁵

Belgelerde ise karşımıza yukarıdakilere ilaveten Mehdi Mahallesindeki İskenderpaşazade Sarayı çıkmıştır.³⁷⁶

Yüzlerce satış belgesinde şu görülmüştür ki ev yerine "menzil"³⁷⁷, oda yerine bazen "hücre", tek katlı alanlar için "tahtani" ve çok katlılar yerine

³⁷⁵ Bruinessen-Boeschoten, a.g.e., s. 266.

³⁷⁶ DŞS, 360-329-1, 14 Rebiülahir 1152.

³⁷⁷ 18. yüzyıl çalışmalarının büyük çoğunluğu benzer tanımlarda ittifak etmektedir. Bunlardan birinde konut için kullanılan menzil ile daha farklı bir anlamda mülk kavramlarının tasnifine yer verilmiştir.

“fevkani”, mutfak yerine “matbah”, tuvalet yerine “kenef” kullanılırken evlerin müştemilatı olarak, sofa, ahur, necîre, zir-i zemin, hamam, su kuyusu, eyvan, teras, çardak, havlu, havuz sık zikredilen bölümlerdir.

İnceleme döneminde Amid'deki konut ve ayrıntısını öğrenebilmek için yüksek fiyatlı birkaç satışı bakmak gerekir. Amid'de Camiü'n-Nebi Mahallesinde satılan bir mülk, evsafı ve fiyatı açısından büyük bir konutun ya da konağın özelliklerini göstermektedir. Buna göre 3350 guruş değerindeki bu evin satışı Diyarbakır valisi Abdullah Paşa'nın kapıcılar kethüdasının önünde gerçekleşmiştir. Evin özellikleri belgeye şöyle geçmiştir; komşuları Odabaşı mülkü, Sina'ullah Efendi mülkü, Halil Efendi mülküdür. 4 tahtani meclisi, 2 fevkani meclisi, 2 eyvanı, 2 kileri, mutfağı, su kuyusu, 2 havuzu, kenefi ve ayrıca Hamravat Suyunun ulaştığı havlulu ve haricinde 2 oda, 1 kemer üzerine mübni 1 eyvan, 2 ahur ve yine buraya kadar gelen Hamravat Suyu, kenef ve havlu müştemildir. Kapının dışında 2 sagir necîre, altında bir bab dükkan mevcuttur.³⁷⁸

Diyarbakır evinin merkezi havludur. Yazlık ve kışlık tüm birimlerin bağlandığı, dışarıyla irtibatın doğrudan buradan sağlandığı, ev için gereken üretim ve dağıtım faaliyetinin merkezi olarak kaydedilmiştir.³⁷⁹ Bu ünite evin gövdesi iken diğer birimler buraya bağlı dallar olarak tanımlanmıştır.

Evlerin yazlık ve kışlık kısımlarının birbirine yaslanması da önemlidir. Evin kuzeyindeki tek katlı kışlık, bitişik evin çok katlı yazlığına yaslanmaktadır. Böylece komşular birbirine siper olmaktadır. İklim, konutları kuzey ve güney kanatlı kurulmaya zorlamaktadır.³⁸⁰

Hemen her evde muhakkak bir havlu, mutfak ve tuvalet olurdu. Bunların komşular ile ortak kullanımı yaygın değildi. Diğer müştemilat, ev sahibinin zenginliğine ve evin arsasının genişliğine bağlıydı. Çok nadir olarak

Anılan kaynakta mülk, menzilden daha karmaşık ve büyük bir yapıyı tanımlamaktadır. Bkz.: Ömer Düzbakar, “17. yüzyıl Bursa Şeriyeye Sicillerine Göre Konut ve Konut Terminolojisi”, **U.Ü. FEF Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 14, 2008/1, s. 92.

³⁷⁸ DŞS, 313-82-1, 15 Cemaziyelevvel 1165.

³⁷⁹ Orhan Cezmi Tuncer, **Diyarbakır Evleri**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 98.

³⁸⁰ Tuncer, **Diyarbakır Evleri**, s. 99.

hemen her evde bulunması gereken mutfak, tuvalet gibi yerlerin bir başka menzil ile ortak kullanıldığı görülmüştür.³⁸¹

Ayrıca belirtilmesi gereken bir diğer husus ise evlerde yapılacak tamir ve tadilatlar dahi mahkeme kararına bağlıdır. Kimse keyfine göre konutuna ek yapamaz ve bu anlamı ile mahalleliler birbirine karşı sorumludur.³⁸²

İnceleme döneminde 1160/1747 yılında yüksek fiyatlı bir başka satıştaki ev Hızır-ı Sagir Mahallesiinde 3500 guruş kıymetindedir.³⁸³ Mülkün sahibi "Karahocazade" olarak bilinen Halil Çelebi bin Hacı Mustafa'nın varisleriydi. Başka bir yüksek fiyatlı satış olarak 2940 guruşa verilen Ablak Mahallesiindeki menzil dikkat çekmektedir. Satış işlemi 1160/1747 tarihlidir. Alıcı Karahocazade Abdullah Ağa bin Halil Efendi'dir. Bu ev Melik Ahmed Paşa Camii'nin yanındadır. "Emirzade Mülkü" denen Hacı Eminzade Molla Muhammed mülkü, adigeçen cami, ve Seyyid Mustafa mülkleri ile komşudur. Senede 2 guruş avarız mukataatı vardır. Üç sofa dahilinde iki fevkani meclis, üç kemer üzerine iki eyvan, tahtları zir-i zemin ve fevkani bir meclis ve muttasılinda bir yazlık, tahtları bir meclis, matbah, su kuyusu, kenef ve havlu müstemildir.³⁸⁴

Semanzade Ebubekir Çelebi 2000 guruşa İbrahim Bey Mahallesiinde el-hac Ebulvefazade mahzeni, Molla Mustafa mülkü ile komşu üç sofa, bir sagir meclis, havlu ve dahilinde bir kiler, bir matbah ve yine havlu, su kuyusu daha pek çok kısmı olan ayrıca toplam üç tuvaleti bulunan menzili Mustafa Ağa bin el-merhum Abdulvahab Ağa'ya satmıştır.³⁸⁵

Yüksek fiyatlı bir diğer mülk Nebi Camii Mahallesi'ndedir. Bu mülkü Ali Kethüda bin Musa, el-hac Sadeddin bin İbrahim'e 1580 guruşa satmıştır. Mülkün komşuları arasında Odabaşı Mehmed vardır. Ev, üç fevkani sofa

³⁸¹ DŞS, 360-342-1, Rebiülevvel 1152.

³⁸² DŞS, 360-316-1, 23 Cemaziyelevvel 1152 ve DŞS, 360-292-1, 15 Ramazan 1152 künyeli belgelerde ev sahipleri, evlerinde yapacakları tadilat için izin istemişler ve bilir kişi incelemesinden sonra bu izni almışlardır.

³⁸³ DŞS, 313-139-2, 15 Rebiülevvel 1160.

³⁸⁴ DŞS, 313-143-1, 19 Rebiülevvel 1160.

³⁸⁵ DŞS, 360-280-2, Zilkade 1153.

dahilinde yine bir sofa, bir ahur, iki saçak, mahsen, matbah, kenef ve havluludur.³⁸⁶

Satış belgeleri dışında tereke kayıtlarında da yer yer konutlarla ilgili bilgiler yer almaktadır. Bunlardan birinde Amid'de Camiü'n-Nebi Mahallesinde sakine iken ölen Rukiye Hanım kocası Müderris Ömer Efendi'ye aynı mahalleden intikal eden evinin terekedeki fiyatı 1200 guruştur.³⁸⁷

Bir diğer yüksek fiyatlı satış Hüsameddin Mahallesinde 1020 guruşa yapılmıştır. Evin müştemilatı üç sofa birinin tahtı zir-i zemin, bir meclis, bir kiler ve havluda yine bir kiler, fevkani iki meclis tahtları, kapı arası, kenef, odunluk ve sagir dam, matbah, kapı arası ve havluludur. Satıcı Fatma binti Abdullah alıcı ise el-hac Mehmed bin el-hac Abdulvahid'dir.³⁸⁸

Yukarıdakilerden sonra 1010 guruşa satışa konu bir ev hakkında şunları biliyoruz: Amid'de Abdal Mahallesinde Haseki Serdar el-hac Ebubekir Ağa bin Ali bu mahallede bir mülk almıştır ve mülkün komşuları Kirşanlı Abdulkadir mülkü, Kara Hocazade Hacı Mustafa Ağa mülkü ve Hocazade İsmail mülkü, Tataroğlu Mahmud ve Hacı Kasım ve Semani Ağa ve Caban Abdullah mülkleri ile mahduttur. Menzil, üç sofa, bir çardak tahtı kiler, bir meclis, matbah, kenef, havlu ve necîre müştemildir.³⁸⁹

Yüksek fiyat limitine belki de kıstas olabilecek rakam 1000 guruş olarak ele alınmıştır. Tam da bu rakama denk gelen 1153/1740 tarihinde Köprüpayan Mahallesinde bir mülk satışı vardır. Bu mahalle sakini olup İzmir'de ikamet eden Evane'is veledi Çukacı Şahin adlı zimmî vekili olan başka bir zimmî aracılığıyla iki keşiş kardeşe el-hac İzzeddin Mahallesindeki menzili 1000 guruşa satmıştır.³⁹⁰

Yüksek fiyatlı bir diğer satış ise Yiğid Ahmed Mahallesinde Hasan Ağa bin Hüseyin tarafından yapılmıştır. Menzilin fiyatı 970 guruştur. Yıllık 5 guruş

³⁸⁶ DŞS, 360-248-3, 14 Muharrem 1154.

³⁸⁷ DŞS, 315-23-43, 23 Cemaziyelevvel 1154.

³⁸⁸ DŞS, 360-252-2, Muharrem 1153.

³⁸⁹ DŞS, 313-115-1, 12 Şevval 1159.

³⁹⁰ DŞS, 360-253-3, Muharrem 1153.

avarızı vardır. Menzil fevkani bir meclis ve tahtında te(be)ras, matbah ve sagir meclis ve iki sofa ve tahtları zir-i zemin, bir oda tahtı yine sagir meclis, tahtı iki su kuyusu, kenef ve havlulu müştemildir.³⁹¹

Son olarak verilecek örnekte ise Aziz Cami Mahallesinde bir mülk 810 guruşa alıcı bulmuştur. Satıcı Erdebil ailesinden el-hac Mehmed bin el-hac Hüseyin, alıcı zimmî bir hanımdır. 6 guruş avarızı olan bu evin müştemilatı ise iki sofa, tahtları zir-i zemin dahilinde üç necîre, fevkani iki meclis, birinin tahtı bir eyvan ve eyvanın tahtı zir-i zemin ve birinin tahtı matbah, kenef, kapı arası, su kuyusu ve havluludur.³⁹²

2.5. CAMİ VE MESCİTLER

Amid'deki fiziki yapının belirmesinde ve isimlendirilmesinde ibadethanelerin büyük bir önemi vardır. Osmanlı fethinde sadece 4 ana kapı ile adlandırılan mahalle sayısının ibadethanelerin artışı ile tavsif edildiği ve ibadethane adlarının mahalle adına dönüştüğüne dair düşünceler yukarıda kaydedilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin valilerinin sahip oldukları gücü ve zenginliği göstermesi bakımından Amid'deki camiler oldukça önemli örneklerdir. Bu camilerden dördünün³⁹³ ve bir de türbenin³⁹⁴ Mimar Sinan tarafından projelendirilmesi ise Amid'in anılan dönemde taşıdığı değeri gösteren bir ayrıntıdır. İbadethanelerdeki hızlı artışın beraberinde Osmanlı kimliğinin Amid'de baskın hale gelmesini ve mahalle sayısının artışı da getirdiğini belirtmek gerekir. Böylece Osmanlı fethinden sonra kentte, fiziki olarak Osmanlı kimliğinin izlerinin belirgin olarak yerleşmeye başladığı anlaşılmaktadır.

³⁹¹ DŞS, 360-220-1, Receb 1153.

³⁹² DŞS, 360-264-1, Zilhicce 1153.

³⁹³ Ali Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa ve Melik Ahmed Paşa Camileri Bruinessen'in çalışmasında Mimar Sinan eserleri olarak zikredilmektedir. (bkz. Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 108). Ayrıca Orhan Cezmi Tuncer'in eserinde bunların 3 tanesi kaydedilmişken Melik Ahmed Paşa Camisinin mimarı bilinmeyen olarak kayıtlıdır. (bkz, Tuncer, Diyarbekir Camileri, s. 11)

³⁹⁴ Anılan yapı Özdemiroğlu Türbesi'dir. (Bkz. Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 627)

2.5.1. Camiler, Mescitler ve Vakıfları

2.5.1.1. Osmanlı Devleti Hakimiyetinden Önceki Eserler

Ulu Cami: Evliya Çelebi, şehrin tam ortasındaki bu ibadet yerini Cami-i Kebir olarak isimlendirerek buranın Diyarbekir'in övüncü olduğunu, hem Rum tarihçileri, hem de uzağı görebilen bilge kişilerin tamamının, bu eski ibadet yerinin tâ Hazreti Musa zamanlarına tarihlendiğinde görüş birliği içinde olduklarını kaydeder.³⁹⁵ Avlu sütunlarının sağ tarafında beyaz bir sütun üzerinde İbranice tarihi olduğunu, kalenin hangi devlet elinde olursa olsun, bu eski yapının ibadet yerinden başka bir amaçla kullanılmadığını, Halep'in Ulu Camii, Şam'ın Emeviyye Camii, Kudüs'ün Mescid-i Aksa'sı, Mısır'ın Ezher Camii ve İstanbul'un Büyük Ayasofyası gibi duaların kabul olunduğu büyük camiler arasında yer aldığını belirtir.

Evliya Çelebi, buranın kiliseden camiye çevrildiğine dair yapısında açıkça görülen binlerce kanıt olduğunu kaydetse de bu görüşe Machiel Kiel katılmamaktadır.³⁹⁶ Evliya Çelebi'nin cami içinde bir de Şafii Camii olduğunu belirttiği yapı günümüzde de kullanılmaktadır.³⁹⁷

Evliya Çelebi, caminin ortasında mevcut olan abdest havuzunun güzelliğine dikkat çekerek buraya suyun Hamravat Pınarı ile Ali Nehri

³⁹⁵ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 256-257.

³⁹⁶ Machiel Kiel, Evliya Çelebi'nin Ulu Cami'yi Hz. Musa'ya dayandırmasını yerel bir efsane olarak ve İbranice bir kitabenin varlığını ise dikkat çekmek amaçlı bir mistifikasyon olarak değerlendirir. Çünkü bu camideki külliye'nin hiçbir yerinde bu türlü bir İbranice kitabe bulunmadığını belirtir. Evliya Çelebi'nin eskiden buranın bir kilise olduğunu gösteren pek çok kanıt bulunduğunu ve sonradan kilisenin camiye çevrildiğini ileri sürerken de yanıltıldığını kaydeder. Çünkü cami, çok büyük bir ihtimalle, eski bir kilisenin yıkıntılarının bulunduğu bir yere inşa edilmiştir. Aynı yerde, muhtemelen daha önce bir pagan tapınağının bulunduğuna işaret eder. Ona göre binanın kendisi kesinlikle Müslümanların inşa ettiği bir eserdir ve bunu ilk defa Gabriel ortaya koymuştur. Gabriel'den önce buranın kiliseden bozma olduğunu iddia eden tarihçilerin hiçbirinin Diyarbekir'e gelip camiyi incelemeyi kaydeder. Evliya Çelebi'yi, caminin kare şeklindeki minaresi ve diğer "Suriye tarzı" özelliklerinin yanılttığı düşüncesindedir. Dahası bu yaygın yanlış kanaatin batılı seyyahları da aynı hataya düşürdüğünü belirtmektedir. O kadar ki bu düşüncenin yani eski kiliselerin camiye dönüştürüldüğü ile ilgili genellemenin bazı durumlarda haklı olduğunu ancak bazen de Ulu Camii'de olduğu gibi yanıltıcı genellemelere dönüştüğünü kaydeder. Örnek olarak da Şam'daki Emeviyye Camiisinin de benzer bir iddia ile değerlendirildiğini ancak bunların her zaman doğru olmadığını, ve bu konuda Hasluck'un etraflı bir çalışmayla bu hususu incelediğini kaydeder. (Bkz.: Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 108-109.)

³⁹⁷ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 276'da caminin Şafiler kısmının Kanuni Sultan Süleyman döneminde Atak beyi olan Emir Ahmed Zirkî tarafından yaptırıldığını kaydeder.

Pınarından getirildiğini, avlunun üç tarafında üç kapı bulunduğunu, eserini yazdığı tarihlerde dört köşe bir minarenin yapıldığını, vel-hasıl-ı kelam Diyarbakir içinde 10.000 kişiyi alacak böyle bir caminin bulunmadığını kaydederek bütün yapıları ve tersine dönmüş kubbeleri baştan başa saf kurşun ile kaplı bu camide halen Cuma hutbesinde hatibin, Bıyıklı Mehmed Paşa eliyle Âmid'i fetheden Selim Han'ın adını andığını kaydetmektedir.

Elimizdeki belgelerde bu caminin adının geçtiği birçok atama belgesi vardır.³⁹⁸ Bazılarını açıkça ele almak gerekirse 1151/1738 tarihli bir belgede Cami-i Kebir Vakfı nezaretinin yevmiye 10 akçe vazife ile yürütüldüğü, bunun yarısının 5 akçe ile es-seyyid ünvanlı bir baba ve oğul paylaşırken divana yapılan arzla bu vazifeye zam yapıldığı ve 20 akçeye terfi ettirildiği görülmektedir.³⁹⁹

Cami-i Kebir Vakfının sadece caminin değil külliyyede yer alan medrese ve diğer yapıların masraflarını karşıladığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1153/1740 senesinde yevmiyesi bu vakıftan olmak üzere önce 2,5 akçe daha sonra yapılan ilave ile 6,25 akçe vazife ile vaiz ataması yapılmıştır.⁴⁰⁰

1153/1740 tarihinde sadat-ı kiramdan olan vakıf nazırı, Cami-i Kebir Vakfından olmak üzere yevmi 10 akçe ile çalışmaktadır. Nısf-ı nezaretinin diğer yarısı babasındayken, babasının ölümü ile kendisine naklini istemiş ve padişah tarafından uygun görülerek berat verilmiştir.⁴⁰¹ 1153/1740 tarihli bir diğer belgede geliri Cami-i Kebir Evkafından olmak üzere yevmi 12 akçe vazife ile vaiz olan kişi ölünce yerine oğlu şeyhülislamın işaretiyle padişaha önerilmiş ve tarafına berat verilmiştir.⁴⁰² 1153/1740 tarihli bir başka belgede ise Cami-yi Kebir'e kendi vakfından olmak üzere yevmiye 5 akçe ile müezzin tayin edilmiştir.⁴⁰³ Zilhicce 1153/Şubat 1741 tarihli bir belgede Cami-i Kebir

³⁹⁸ Bunlardan en eski tarihli olanlarından başlarsak ilkinin 1065/1655 tarihli DŞS, 316-14-75 numaralı belge, bir diğeri 1135/1722 tarihli DŞS, 313-66-1 numaralı belge, bir diğerrinin vakıf ataması olup 1159/1746 tarihli DŞS, 313-207-3 numaralı belge, mütevellî ve ferraş ataması olan bir diğerr belgenin ise 1151/1738 tarihli DŞS, 360-31-1 künyeli bazı belgeler olduğunu kaydetmek gerekir.

³⁹⁹ DŞS, 360-144-3, 17 Receb 1151.

⁴⁰⁰ DŞS, 360-146-1, 7 Cemaziyelevvel 1144.

⁴⁰¹ DŞS, 360-142-2, 20 Cemaziyelahir 1153.

⁴⁰² DŞS, 360-141-1, 18 Receb 1153.

⁴⁰³ DŞS, 360-106-1, evail-i Cemaziyelevvel 1153.

yanında yer alan “Şafii Camii Evkafı”na kiraya verilen bir dükkanın devri konu edilmektedir.⁴⁰⁴ Bu belgeden Ulu Cami külliyesindeki Şafii Camisinin de bir vakfının mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Nebi Camii: Evliya Çelebi bu camiyi tanıtırken kubbelerinin tamamının kagir ve baştan başa kurşunlu olduğunu belirterek buranın eski ve çok ruhani bir havasının olduğunu kayder. Dört köşe bir minaresi olan bu caminin de diğer tarafında “Şafii Cami” adıyla bir caminin bulunduğunu, mihrap, minber ve müezzinler mahfilinin sade süslü, avlusundaki havuzun ve fiskiyelerin mükemmel olduğunu, çok cemaati ve ilahi bir atmosferi olduğunu, burayı yapan hayır sahibinin rüyasında Hazret-i Peygamberi görmesi ve onun öğrettiği şekilde yapılmasından dolayı Peygamber Camii adıyla meşhur olduğunu kaydetmektedir.⁴⁰⁵

Beysanoğlu bu yapının Artuklu eseri olup 15. yüzyıldan kaldığını ve minaresinin ise 1530 yılında Kasap Hacı Hüseyin tarafından eklendiğini, adına Nebi denmesinin sebebi olarak da Peygamber Efendimizden "Kaal en-Nebi" veya "Kaale Resulullahu" diye bahsedilen kitabelerin çokluğundan kaynaklandığını belirtir.⁴⁰⁶ İnceleme döneminde bir çok belgede bu caminin adına rastlanmaktadır.⁴⁰⁷

Halid ibn Velid Camii/Hz. Süleyman Camii: Evliya Çelebi, Hz. Muhammed’in hicretinden sonra Hz. Ebubekir halifeliğinde Halid ibn Velid’in kaleyi fethettiğini, şehirde ilk yapılan caminin İçkale'deki bu Hz. Halid Camii olduğunu, Halid’in oğlunun cami yanında yattığını ancak Halid ibn Velid’in Humus şehrinde gömülü olduğunu kaydeder.⁴⁰⁸ Evliya Çelebi’nin burada ilk

⁴⁰⁴ DŞS, 360-266-4, Zilhicce 1153.

⁴⁰⁵ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 257. Sözen’e göre eski Şafii bugünkü camiinin bulunduğu ana yapıdır. Toprak damla örtülü Hanefi Camii ise, 1955 yılında yıkılmıştır. (Metin Sözen, **Diyarbakır’da Türk Mimarisi**, İstanbul, Diyarbakır’ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, 1971, s. 43-45.)

⁴⁰⁶ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 475.

⁴⁰⁷ DŞS, 360-248-3, 14 Muharrem 1153 tarihli bu belgede caminin etrafında yaşayan ve ikamet edenlerin kimliğine dair bazı ayrıntılar elde edilebilmektedir. Örneğin Odabaşı Mehmed Efendi bu camiye yakın oturmaktadır. Caminin adının geçtiği bir başka belge vasi tayinine konu olan 360-250-1, 15 Muharrem 1153 künyelidir. Adını mahalleye verdiğini gördüğümüz bu camii ile ilgili onlarca belge mevcuttur.

⁴⁰⁸ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 260.

yapılan camii dediği bu yapının bugünkü adı Hz. Süleyman Camiidir. 1160 yılında Nisanoğulları döneminde yapıldığı sanılmaktadır.⁴⁰⁹

Bu cami, Osmanlı valisi Murtaza Paşa döneminde (1631-1633) esaslı bir onarımdan geçirilerek ve ilaveler yaptırılarak büyütülmüştür. Bu sebeple "Murtaza Paşa Camii" olarak da anılmaktadır.⁴¹⁰

Muallak Camii: Evliya Çelebi, yapanını bilmediğini ancak yarısını yıkanın Timurlenk olduğunu belirtir ve camiinin "Muallak Camii" adıyla meşhur olmasının sebebini dört köşeli yüksek minaresine bağlar. Yapan mimarın bu yüksek minareyi beş adet yüksek sütun üzere yaptığını, minarenin dört köşe temelini dört sütun üzerine sihirli bir şekilde yerleştirdiğini, beşinci sütunu minare temelini ortasına koyarak bütün minarenin ağırlık merkezini bu sütun üzerine verdiğini, diğer dört adet sütun dikkat çektiği için minareye "Muallak Minare" dendiğini ve caminin de minarenin adıyla anıldığını kaydeder.⁴¹¹

İparye Camii /Safa Camii: Çin ile ticaret yapan zengin bir tüccar tarafından yaptırıldığını belirten Evliya Çelebi, caminin duvar kirecine yetmiş yük Hoten miski karıştırılarak yaptırıldığı için İparî, yani Miskli Camii dendiğini, gerçekten nemli bir havada duvarları koklansa misk kokusunun insanın genzini doldurduğunu, ancak kubbesinin kurşunlu olmadığını, sabah akşam cemaatsiz kalmadığını kaydeder.⁴¹² Bu caminin bir idareci değil de sosyal hayattan biri tarafından yapılması dikkat çeker. Ayrıca bu kişinin uzak doğu ile yapılan ticarete zengin olması Amid'in sahip olduğu ticari öneme de bir atıftır.

Ayrıca "Safa" ve "Parlı" olarak da anılan caminin Akkoyunlular dönemine (15. Yüzyıl) ait olduğu düşünülmektedir.⁴¹³

⁴⁰⁹ Orhan Cezmi Tuncer, **Diyarbakır Camileri**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 1996, s. 11.

⁴¹⁰ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 667., Abdulgani Fahri Bulduk, **a.g.e.**, s. 56.

⁴¹¹ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 258.

⁴¹² Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 257.

⁴¹³ Orhan Cezmi Tuncer, **a.g.e.**, s. 11.

Beysanoğlu, Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd bin Şeyh İbrahim Safî'nin tahrikiyle bu caminin Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı ve şeyhe hürmeten "Cami'üs-Safî" dendiği ve halk arasında Camiüssafa'ya dönüştüğünü kaydeder. Ayrıca bu camiye "Palo Camii" dendiğini de belirtir. 1532 yılında esaslı bir onarımdan geçtiğini ve Metin Sözen'in Türk taş işçiliğinin çekici bir örneği olarak minaresine dikkat çektiğini belirtir.⁴¹⁴

Camiye ait bir vakfın bulunduğu, masrafları bu vakıftan karşılanmak üzere zaman zaman buraya görevli tayin edildiği Şer'îyye sicillerinden takip edilebilmektedir. Ulaşabildiğimiz bazı kayıtlar şöyledir;

1065/1655 tarihli bir belgede Camiüssafa evkafının mütevellisi olan Ali bin Fethullah mahkemede Mustafa Paşa önünde paşanın, vakfın 7960 akçe masrafını üstlendiğine dair kayıt tutturmuştur.⁴¹⁵

1146/1733 yılında, geliri Amid'deki Safa Camii Şerifi Vakfından olmak üzere imam olan Halil Halife'nin kendi rızasıyla vazifesinin yarısını oğlu es-seyyid Mehmed'e devrini istediği, Anadolu Kazaskeri Mevlana Berizade Mehmed Efendi'nin arzı ve ilamı ile padişaha giden bu arzuhale berat-ı alişan ile atama yapıldığı görülmektedir.⁴¹⁶ Ancak kaç akçe yevmiye verileceği bu belgede kaleme alınmamıştır.

1153/1740 tarihli bir belgede Safa Cami imamı Halil Halife, vazifesinin yarısının oğluna devredilmesi için Divan-ı Hümayuna arzuhal etmiş ve bu talebi kabul edilerek oğlu es-seyyid Mehmed Halife imamlığa atanmıştır.⁴¹⁷ Yine aynı yılda, 1153/1740 tarihinde geliri Safa Cami Vakfından olmak üzere yevmi 2 akçe vazife ile aşr-hân olan kişi vazifesinin oğluna devrini arzuhal edince oğul es-seyyid Mehmed'e berat verilmiştir.⁴¹⁸

Şeyh Matar Camii: 1500 tarihinde Akkoyunlu sultanı Kasım Bey tarafından yaptırılmıştır. Şeyh Mutahhar türbesinin bulunduğu arsa üzerine

⁴¹⁴ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 469.

⁴¹⁵ DŞS, 316-12-59, Cemaziyelahir 1065.

⁴¹⁶ DŞS, 360-144-1, 17 Zilkade 1146.

⁴¹⁷ DŞS, 360-144-1. Şaban 1153 tarihinde aynı oğul bu sefer babasının vefat ettiğini belirterek imamlık vazifesinin diğer yarısını da üstüne devrettirmiştir. 360-145-1, 18 Şaban 1153.

⁴¹⁸ DŞS, 360-143-1, evail-i Şaban 1153.

inşa edildiği için halk arasında "Şeyh Matar Camii" adını almıştır. Bu caminin minaresinin dört sütun üzerine oturtularak havada kalması açısından tek olduğunu vurgulayan Beysanoğlu, benzer bir özellikle ancak beş sütun üzerine havada kalan Muallak Camii minaresinin bulunduğunu kaydeder.⁴¹⁹

Tezin inceleme döneminde, bu cami adının geçtiği en eski tarihli şerhiye sicili belgesi 1065/1655 yılına ait olup camii evkafından bir dükkanın icara verilmesi konu edilmektedir.⁴²⁰ Anlaşıldığı kadarıyla dükkan Bardakçılar Çarşısındadır ve bu yer vakfa yılda 5 guruş gibi bir gelir getirecektir.⁴²¹ 18. yüzyılda 1151/1738 tarihli bir belgede geliri Şeyh Matar Camii Evkafından olmak üzere serabdar ve loğkeş olarak bir zimmînin atandığı görülmektedir.⁴²² Son olarak 1153/1740 tarihli bir belgede Şeyh Matar Camii şerhinde 8 akçe yevmiye ile hatip olan es-seyyid Ahmed vefat edince yerine Mevlana Mansur Abdurrahman Halife'nin atandığını anlaşılmaktadır.⁴²³

Lala Bey Camii: Beysanoğlu bu caminin halk arasında "Lale Bey Camii" olarak da bilindiğini, aynı adı taşıyan mahallede bulunduğunu, Akkoyunlular dönemine tarihlenen bu yapının Eğil beylerinden Lala Kasım Bey tarafından yapıldığını belirtir.⁴²⁴

Hamza Bey Mescidi: 1444 yılında ölen ve Mardin'de Bab-ı Savur semtinde gömülü bulunan Akkoyunlu Hamza Bey tarafından 1434-1444 yılları arasında yapıldığını, bu beyin Uzun Hasan'ın amcası olduğunu, mescidin İçkale'de inşa edilmesine karşın Beysanoğlu'nun eserini yazdığı tarihte yerinde başka bir yapının olduğunu öğrenmekteyiz.⁴²⁵

Balıklı Mescidi/Hasan Padişah Mescidi: Uzun Hasan tarafından yaptırıldığını, Hindibaba Kapısı güneyinde, Anzele Suyu'nun yanında

⁴¹⁹ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 480.

⁴²⁰ DŞS, 316-17-86, Cemaziyelahir 1065. Bir diğer kayıt tam bir asır sonrasına ait bir vakıf davasıdır. Bkz. DŞS, 313-83-2, 23 Muharrem 1165.

⁴²¹ DŞS, 316-17-86, Cemaziyelahir 1065.

⁴²² DŞS, 360-40-2, evahir-i Cemaziyelevvel 1152.

⁴²³ DŞS, 360-106-3, evasıt-ı Safer 1153.

⁴²⁴ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 484. Yazar, burada Şerefhan'dan alıntı yaparak anılan beyin yiğit bir Kürdistan beyi olduğunu, Akkoyunlu prenslerine lalalık yaptığını, Şah İsmail'le mücadelesini ve Selim Han'a bağlanmasını övgüyle nakleder. Ayrıca bkz. Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 106.

⁴²⁵ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 486.

olduğunu, havuzundaki balıklar sebebiyle bu adla anıldığını, mescid kısmının harabe olduğunu, havuzunun ise Cumhuriyet döneminin başında Vakıflar Müdürlüğü tarafından belediyeye satıldığını, Beysanoğlu'nun eserini yazdığı tarihte ise buranın arsaya dönüştürüldüğünü öğrenmekteyiz.⁴²⁶

İnceleme dönemimizde buraya "Hasan Padişah Mescidi" de denmektedir. 1151/1738 tarihli belgeye göre Balıklı Medresesi ve camii evkafından olmak üzere 3 akçe yevmiye ile tabbah (aşçı) ve cüzhân vazifesine bakan Hacı Musa ölmüş yerine Molla Abdulvahhab layık görülerek ataması yapılmıştır.⁴²⁷ 1150/1737 tarihli bir belgede tekke olarak anılan yer muhtemelen bu mescittir. "Hasan Padişah nam-ı diğer Balığı Tekkesi Vakfından" olmak üzere yevmi 5 akçe vezife ile müfettiş atanmıştır.⁴²⁸ Bu işe bakan Abdulgaffur ölmüş yerine es-seyyid Mustafa Halife'ye berat verilmiştir. 1153/1740 tarihli bir başka belgede anılan tekkenin vakıf nezareti vazifesi babadan oğula geçerek el değiştirmiştir.⁴²⁹ Belgede yevmiye konusunda bir bilgi bulunmamaktadır. 1153/1740 tarihli bir başka belgede Hasan Padişah vakfı mütevellisine yevmiye 6 akçe, imamına 2 akçe ücret ile atama takdir edilmiştir.⁴³⁰

Taceddin Mescidi: Akkoyunlu eseri olan ve aynı adı taşıyan mahallede bulunan bu mescidin Cumhuriyet Dönemi sonrasında Vakıflar Müdürlüğü tarafından bir şahsa satıldığı ve alan kişinin sonradan burayı onararak ibadete açtığı kaydedilmiştir.⁴³¹

Hacı Büzürk Mescidi: Akkoyunlu dönemine ait bu yapının yapılış yılı ve yapanının bilinmediği, küçük bir mescit olduğu kaydedilmiştir.⁴³² İnceleme dönemimizde, 1145/1732 tarihli bir belgede bu caminin adı geçmektedir.⁴³³

⁴²⁶ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 487.

⁴²⁷ DŞS, 360-11-1, evahir-i Zilhicce 1151.

⁴²⁸ DŞS, 360-30-1, evahir-i Ramazan 1150.

⁴²⁹ DŞS, 360-154-2, evahir-i Ramazan 1153.

⁴³⁰ DŞS, 360-104-2, 10 Cemaziyelahir 1153.

⁴³¹ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 487.

⁴³² Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 487.

⁴³³ DŞS, 310-11-1, 23 Receb 1145.

İzzeddin Mescidi: Akkoyunlu dönemine ait bu eserin Yoğurt Pazarı'nda, Fatih Camiine giden yolun üzerinde bulunduğu, Beysanoğlu'nun eserini kaleme aldığı tarihte ise yerinde bir konut bulunduğu kaydedilmiştir.⁴³⁴

Kaçık Budak Mescidi: Halk arasında "Kaşık Budak" olarak anılan mahallede bulunan bu mescidin Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan'ın Budak adlı oğlu tarafından yaptırıldığı, Cumhuriyet sonrasında Vakıflar Müdürlüğü tarafından satıldığı ve eve dönüştüğü kayıtlıdır.⁴³⁵

Seyyid Sasa Mescidi: Tezin inceleme döneminde, 1151/1738 tarihli bir belgede Seyyid Sasa Mescidi Vakfından olmak üzere 2 akçe yevmiye ücreti olan mimar ve nazırlık vazifesi Hafız Osman'a devredilmiştir.⁴³⁶

Siirdli Mescidi: Aynı adı taşıyan mahallede yer aldığını ve 1145/1732 tarihli bir belgede adının geçtiğini görmekteyiz.⁴³⁷

Ömer Şeddad Camii: Mardin kapısında sağdaki burç içinde yer alan bir camiidir. Tuncer, eserin Nisanoğulları döneminde 1150-51 tarihinde yapılmış olabileceğini kaydetmiştir.⁴³⁸ 1796 tarihli bir atama belgesinde buraya yevmi 5 akçe ile Mehmed Efendi adında birisinin imam olarak atandığı kaydedilmiştir.⁴³⁹

Hoca Ahmed Camii: Behram Paşa Camisinin 120 metre güneyinde yer alan bu caminin diğer adı "Aynî Minareli"dir. Kagir ve tek katlı minareli bir yapı olup Cumhuriyet döneminde Vakıflar Müdürlüğü tarafından şahıslara satıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁴⁰ 1498 yılına ait bir vakfiyesinin olduğu kaydedilmiştir.⁴⁴¹ 1498 yılında Şirazlı Hacı Ahmed tarafından inşa ettirildiğini belirten Yılmazçelik, 1799 yılında buraya ferraş atandığının kaydetmiştir.⁴⁴²

⁴³⁴ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 488.

⁴³⁵ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 488.

⁴³⁶ DŞS, 360-49-1, 12 Zilhicce 1151.

⁴³⁷ DŞS, 310-16-1, 25 Receb 1145; 310-18-1, 26 Receb 1145.

⁴³⁸ Tuncer, **a.g.e.**, s. 63.

⁴³⁹ Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 57.

⁴⁴⁰ Tuncer, **a.g.e.**, s. 90.

⁴⁴¹ Machiel Kiel, "Şehrin Fiziksel Özellikleri", Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 106.

⁴⁴² Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 58.

Hacı Osman Mescidi: Kaşık Budak, Yiğit Ahmed, Hacı Büzürk Mahalleleri arasında yer alan Hacı Osman Mahallesiindeki yapının Cumhuriyet sonrasında Vakıflar Müdürlüğü tarafından satılarak eve dönüştürüldüğü belirtilmiştir. Mescidin Osmanlı döneminden önce Osman bin Mahmud adlı biri tarafından yaptırıldığı kaydedilmiştir.⁴⁴³ Belgelerde sık karşılaşılan bu ibadethanenin bulunduğu mahalleye isim vermesi kuvvetle muhtemeldir.⁴⁴⁴

Bizbirlik, 1518 tahririnde gelirinin imamın giderine harcandığını, 16. yüzyıl sonunda ise geliri artan bu vakfın mescidinde çalışan sayısının 14'e yükseldiğini ve gelirin giderden fazla olduğunu kaydetmektedir.⁴⁴⁵

İbrahim Bey Mescidi/İbrahim Bey Tekkesi: Beysanoğlu, mescidin Akkoyunlu Kasım Padişah'ın yeğeni İbrahim Bey tarafından yaptırıldığını, Kadı Hamamı'nın, vali konağı ve orduevi binalarının yerinde bulunan Mevlevi Tekkesi ve daha bazı taşınmazların bu mescit vakfına bağlı olduğunu kaydetmektedir.⁴⁴⁶

İnceleme döneminde 1135/1722 ve 1159/1746 tarihli belgelerde bu mescide rastlanmaktadır.⁴⁴⁷ 1145/1732 ve 1152/1739 tarihli belgelerde⁴⁴⁸ de karşılaştığımız bu yer günümüzde mevcut değildir.

1153/1740 tarihli bir belgede geliri İbrahim Bey Tekkesi Evkafından olmak üzere tekkenin nezareti ölen baba yerine şeyhülislamın işaretiyle oğluna devredilmiştir.⁴⁴⁹ Hemen tüm belgelerde "Amid haricindeki İbrahim Bey Tekkesi Evkafı" ifadesinden tekkenin ve vakfının surların dışında olduğu anlaşılmaktadır.

Bir başka belgede tekke olarak zikredilen yere 1151/1738 tarihinde 10 akçe yevmiye ile ders-i âm atandığı, görevin başındaki kişinin vazifenin yarısını 5 akçe yevmiye ile oğlu Mevlana es-seyyid Ahmed ile paylaştığı

⁴⁴³ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 611.

⁴⁴⁴ DŞS, 360-261-1, 29 Zilhicce 1152.

⁴⁴⁵ Bizbirlik, **a.g.e.**, s. 99.

⁴⁴⁶ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 488.

⁴⁴⁷ DŞS, 313-72-1, Şevval 1135; 313-142-1, Zilkade 1159.

⁴⁴⁸ DŞS, 313-72-1, 13 Şevval 1135; 313-142-1, 10 Safer 1160; 360-295-1, 12 Şaban 1152.

⁴⁴⁹ DŞS, 360-141-2, 18 Receb 1153.

anlaşılmaktadır.⁴⁵⁰ 1153/1740 tarihli bir belgede, tekkedeki 8 akçelik bir vazifeyi üzerinde tutan ulemadan Seyyidzade Şeyh Halil bu vazifenin yarısı için oğlu Mehmed Halife'yi önermiş ve padişahın kendisine berat gönderilmiştir.⁴⁵¹ 1153/1740 tarihli bir belgede, İbrahim Bey Tekkesi Evkafına ait Nasuh Paşa Çarşısındaki dükkan gelirinden karşılanan 25 akçe yevmiyeli vazifenin nısfı babasında iken ölümüyle oğul bunu talep etmiş ve kendisine berat verilmiştir.⁴⁵²

2.5.1.2. 1750 Öncesi Osmanlı Döneminde Yapılan Eserler

Bıyıklı Mehmed Paşa Camii: Osmanlı Devleti'nin, bölge ve şehir idaresini ele almasından sonra burada vücut bulan ilk Osmanlı mimari eseri ve bu özelliği ile ilk örneği sayılabilir. Bu cami adını bölgeyi Safevilerden kurtardığı için "Fatih" ünvanı verilen Diyarbekir eyaletinin ilk Osmanlı valisi Bıyıklı Mehmet Paşa'dan almaktadır.

Evliya Çelebi, bu eserin "Nazif Paşa Meydanı"nda, I. Selim Han'ın vezirlerinden Diyarbekir Fatih Bıyıklı Mehmed Paşa hayratı olduğunu, adı geçen paşanın da bu caminin avlusunda medfun bulunduğunu, sanatlı ve kurşun kubbeli aydınlık bir eser olduğunu kaydetmiştir.⁴⁵³ Abdulgani Efendi, Bıyıklı Mehmed Paşa'nın bu camiyi inşa ettirdikten sonra buraya birçok emlak ve araziye vakfettiğini kaydeder.⁴⁵⁴ Camiye akar olarak aktarılan 20.000 akçelik Ali Pınarı Karyesi gelirinin aynı yüzyılın sonunda 50.000 akçeye çıkartıldığını Beysanoğlu'ndan öğrenmekteyiz.⁴⁵⁵

Caminin erken dönem Osmanlı mimarisi örneği olduğunu vurgulayan Beysanoğlu, "Fatih Paşa Camii" ya da "Kurşunlu Camii" adlarıyla bilindiğini kaydeder. Sözen'e dayandırdığı bilgilere göre bu cami, Türk mimarisinde ayrı

⁴⁵⁰ DŞS, 360-144-2, evahir-i Rebiülevvel 1151.

⁴⁵¹ DŞS, 360-142-1, 20 Cemaziyelahir 1153.

⁴⁵² DŞS, 360-141-3, 17 Şaban 1153.

⁴⁵³ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 259.

⁴⁵⁴ Abdulgani Fahri Bulduk, **a.g.e.**, s. 13

⁴⁵⁵ İlk bilgiyi yani 20.000 akçelik geliri M. İlhan'a, 50.000 akçelik gelir deneni ikinci bilgiyi B. Yediyıldız'a dayandıran Ş. Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 549.

bir yer tutmaktadır. Çünkü Osmanlı dönemi ile öncesindeki beylikler tarafından yapılan camilerden üslup ve mimari farkıyla ayrılmakta ve yeni bir dönemin temsilciliğini yapmaktadır.

Bu cami mahalle tanımı ve adres tespiti yapılan belgelerde de karşımıza çıkmaktadır.⁴⁵⁶ Vakfın idarecileri hakkında belki de en eski tarihli kaynağımıza göre 1065/1655 yılında “Fatih Mehmed Paşa Camisi Evkafı”nın bilfiil mütevellisi İbrahim Ağa ve nazırı ise Mehmed Çelebi adında kimselerdi. Vakfın Bardakçılar Çarşısındaki aylık 30 akçe geliri olan dükkanına yapılan yeni zam ile eski kiracı Ahmed Çelebi ibn Mehmed Ali adlı kişide taht-ı icaresine devam kararı vermişlerdir.⁴⁵⁷

Çalışma dönemimize ait belgelerden birinde 1135/1722 tarihinde bu camiye “Kurşunlu Camii” dendiği ve geliri Fatih Paşa Evkafından olmak üzere buraya 5 akçe yevmiye ile aşr-hân atandığı görülmektedir.⁴⁵⁸ 1151/1738 senesinde Fatih Mehmed Paşa Camiine aynı caminin vakfından ödenmek üzere yevmi 3 akçe ile zimmî bir serabdar ataması yapılmıştır.⁴⁵⁹ 1152/1739 tarihli bir diğer vakıf atamasında Darüssaade ağası olup Haremeyn-i Şerefeyn Evkafı nazırı olan Beşir Ağa'nın arzıyla taht-ı nezaretinde olan “Müteveffa Mehmed Paşa” evkafından olmak üzere yevmi 10 akçe ile şeyhu'l-kurrâ ataması yapılmıştır.⁴⁶⁰ 1153/1740 tarihli bir berat, Darüssaade ağası ve Haremeyn-i Şerefeyn evkafı nazırı Beşir Ağa'nın arzıyla bu caminin kurşunlarının tamiri için Kerib veledi Estedor adlı zimmînin atanmasını içermektedir.⁴⁶¹ Atamanın arzını yapan kişinin konumu sebebiyle bu vakfın “Haremeyn-i Şerefeyn Evkafı”na bağlı olması muhtemeldir.

Fatih Mehmed Paşa Camii Vakfı sadece kendi bünyesinde görev yapanları değil, Ali Pınarı Karyesindeki camide vazife yapanları da finanse etmektedir. 1153/1740 tarihli bir belgede anılan karye camisine imam olarak es-seyyid Ahmed 5 akçe yevmiye ile atanmıştır. Atamayı padişaha arzeden

⁴⁵⁶ 1065/1655 yılına ait bir belge olarak bkz. DŞS, 316-15-80, 5 Cemaziyelahir 1065.

⁴⁵⁷ DŞS, 316-15-80, 5 Cemaziyelahir 1065.

⁴⁵⁸ DŞS, 313-38-1, 22 Rebiülevvel 1135.

⁴⁵⁹ DŞS, 360-18-1, 15 Zilkade 1151.

⁴⁶⁰ DŞS, 360-68-1, 2 Zilhicce 1152.

⁴⁶¹ DŞS, 360-162-2, 12 Rebiülahir 1153.

ise Amid kadısı Ahmed Efendi'dir.⁴⁶² Aynı tarihli bir başka belgede yine bu vakfın Ali Pınarı Mescidinde görev yapacak imamın 5 akçelik yevmiyesini karşıladığı görülmektedir.⁴⁶³ 1153/1740 tarihli bir belgede Fatih Mehmed Paşa Camii Şerifi Evkafının Amid dışındaki Ali Pınarı Karyesindeki mescidin müezzininin yevmiyesini de karşıladığı ve 5 akçe yevmiye ile müezzin atadığı görülmektedir.⁴⁶⁴

Hüsrev Paşa Cami: Osmanlı Devleti'nin Diyarbekir eyaletindeki ikinci valisi olan Hüsrev Paşa tarafından yaptırılan bu cami, ilk olarak medrese şeklinde bina edilmiştir ve 1521-1528 yılları arasına tarihlenmektedir. Medrese iken de cami kısmı devamlı ibadet yeri olarak kullanılmıştır.

Evliya Çelebi, caminin Mardin Kapısı semtinde, çok süslü, şirin bir yapı olup kubbesinin kurşunsuz olduğunu ve şehrin kalabalık yerinde yapıldığından cemaatinin çok olduğunu kaydetmiştir.⁴⁶⁵

Esası medrese üzerine kurulan bu yapının on dört hücreli medresesinin yanında zaviye, imarethane, çocuklar için dersane ve kütüphanenin bulunduğunu Abdulgani Efendi'den öğrenmekteyiz. Ayrıca Hüsrev Paşa'nın bu yapıların devamı için kurduğu vakfa Deliller Hanı, Deva Hamamı, Çardaklı Hamamı, İçkale'deki Kale Hamamı ve kale dahilindeki Das Değirmeni'nin gelirlerini bağışladığını kaydeder.⁴⁶⁶

Beysanoğlu, Metin Sözen'e dayanarak 1728 yılında camiye siyah taştan yapılmış tek şerefeli bir minare eklendiğini belirtir.⁴⁶⁷ Ayrıca 1540 tarihli tapu tahrir defterindeki kayıtlara dayanarak bu caminin vakıf gelirinin anılan tarihte 222.966 akçe olduğunu, bu vakfa ait Deva Hamamı'nın o tarihlerde "Hamam-ı Kebir" adını taşıdığını kaydeder.

İnceleme döneminde rastlanan belgelerden anılan camiye yapılan atamalar takip edilebilmektedir. Elimizdeki Zilkade 1159/Kasım 1746 tarihli bir

⁴⁶² DŞS, 360-94-1, evahir-i Safer 1153.

⁴⁶³ DŞS, 360-83-1, 12 Rebiülevvel 1153.

⁴⁶⁴ DŞS, 360-82-2, evasıt-ı Safer 1153.

⁴⁶⁵ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 258.

⁴⁶⁶ Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 15.

⁴⁶⁷ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 570.

belgede Müteveffa Hüsrev Paşa Camii Şerifi vakfından olmak üzere buraya hafız-ı küttab atanmıştır.⁴⁶⁸ Yevmiye hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Bir diğer belgede ise Hüsrev Paşa Camii Evkafından olmak üzere 20 akçe vazife ile dûa-gû atanan kişi es-seyyid Latif'tir.⁴⁶⁹ Anılan es-seyyid Latif aynı anda Mesudiye Medresesine imam olarak atanmış ve oradan da 3 akçe günlük almaktadır. Bu durum itibarıyla Hüsrev Paşa Camii ile Mesudiye Medresesinin aynı vakıftan finanse ediliyor olması muhtemeldir.

1152/1739 tarihli bir belgede bu cami vakfının "Hüsreviyye" adını taşıdığı görülür.⁴⁷⁰ Safer 1153/Nisan 1740 tarihli bir belgede bu cami-i şerif evkafı mütevellisi Mehmed Efendi davacı olarak Çardaklı Hamamının haklarının devrini talep etmiştir.⁴⁷¹ 1153/1740 tarihli bir belgede Müteveffa Hüsrev Paşa Camii Vakfının 6 akçe yevmiye ile katibi olan kişi vazifesinin yarısını 3 akçe yevmiye ile oğlu es-seyyid Ahmed ile paylaşmak üzere padişaha arzuhal eder ve talebi kabul edilir.⁴⁷² 1153/1740 tarihli bir diğer belgede es-seyyid Ahmed Divan-ı Hümayun'a arzuhal edip yevmi 10 akçe vazife ile nisfını yürüttüğü katip vazifesinin diğer yarısının babasının ölümüyle boş kaldığını belirtince şeyhülislamın önerisiyle padişah, kendisine berat vermiştir.⁴⁷³ 1153/1740 tarihli bir belgede Hüsrev Paşa Camii Şerifine minare çerağcisi olarak 6 akçe yevmiye ile el-hac Ebubekir Halife layık görülmüştür.⁴⁷⁴

Ali Paşa Cami: Evliya Çelebi, buranın Sarılı Mahallesinde olduğunu kaydeder.⁴⁷⁵ Bu eserin Mimar Sinan tarafından yapıldığı düşünülmektedir.⁴⁷⁶

Hadım Ali Paşa'nın yaptırdığı bu cami kendi adını taşıyan mahallede yer almakta ve yanında aynı adla bir medrese de bulunmaktadır.⁴⁷⁷

⁴⁶⁸ DŞS, 313-166-1, 5 Zilkade 1159.

⁴⁶⁹ DŞS, 313-207-2, gurre-i Zilhicce 1159.

⁴⁷⁰ DŞS, 360-333-2, 2 Rebiülahir 1152.

⁴⁷¹ DŞS, 360-238-2, 22 Safer 1153.

⁴⁷² DŞS, 360-142-3, 10 Rebiülevvel 1153.

⁴⁷³ DŞS, 360-141-4, 18 Şaban 1153.

⁴⁷⁴ DŞS, 360-106-2, evail-i Cemaziyelevvel 1153.

⁴⁷⁵ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 258.

⁴⁷⁶ Orhan Cezmi Tuncer, **a.g.e.**, s. 11.

⁴⁷⁷ Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 17.

Mardin Kapı ile Urfa Kapı arasında yer alan bu caminin kitabesinin bulunmaması sebebiyle kesin yapım tarihinin bilinmediğini, ancak paşanın 1534-37 yılları arasında görevde bulunmasından hareketle bu tarihlerde yapılmış olabileceğini Beysanoğlu'ndan öğrenmekteyiz.⁴⁷⁸

İnceleme döneminde 1151/1738 tarihli bir belgede “Gazi Ali Paşa Camii Şerifi Evkafı”ndan olmak üzere yevmi 4 akçe ile mimar olan es-seyyid Zafer ibn es-seyyid Ahmed vefat edince yerine oğlu es-seyyid Mustafa mimar olarak atanmıştır.⁴⁷⁹ 1160/1747 tarihli bir belgede “Müteveffa Ali Paşa Camii Vakfı”ndan olmak üzere yevmi 10 akçe ile eski imam olan es-seyyid İshak hüsn-i rızasıyla vazifesini oğlu Mustafa Halife'ye devretmiştir.⁴⁸⁰ 1160/1747 tarihli bir başka belgede yine “Gazi Ali Paşa Evkafı”ndan olmak üzere 2 akçe yevmiye ile aşr-hân, 1 akçe ile devr-hân olan es-seyyid İshak kendi rızasıyla bu görevleri oğluna devretmiştir.⁴⁸¹

1160/1747 tarihli diğer belgede aynı kişi uhdesindeki 4 akçe yevmiyesi olan mekteb hocalığını, 1 akçe ile cüzhân, 2 akçe ile ser-mahfil vazifelerini oğluna bırakmıştır.⁴⁸²

İskender Paşa Camii: Evliya Çelebi'nin bakımlı, güzel ve süslü, kubbesi kurşunlu, minaresi ölçülü, vakfı zengin ve vakfından yararlananı çok olan bir cami olarak tasvir ettiği⁴⁸³ bu yapının da Mimar Sinan tarafından yaptırıldığı kaydedilmektedir.⁴⁸⁴

Cami, aynı adı taşıyan mahallededir. Caminin banisi burada 1551-1564 yılları arasında 14 yıl valilik yapan İskender Paşa'dır. Minaresi de mevcut olan bu caminin geliri olarak evladiyyet vakıf şartıyla Şilbe ve Şeyh Kenid köylerinin arazileri vakfedilmiştir.⁴⁸⁵ Abdulgani Efendi, Van'da da vakıf

⁴⁷⁸ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 576.

⁴⁷⁹ DŞS, 360-10-1, evasıt-ı Şaban 1151.

⁴⁸⁰ DŞS, 313-196-2, 25 Rebiülahir 1160.

⁴⁸¹ DŞS, 313-197-1, 25 Rebiülahir 1160.

⁴⁸² DŞS, 313-197-2, 25 Rebiülahir 1160.

⁴⁸³ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 257.

⁴⁸⁴ Orhan Cezmi Tuncer, **Diyarbakır Camileri**, DBBKS Yayınları, 1996, Ankara, s. 11.

⁴⁸⁵ Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 21-22.

kuran bu paşanın evlat ve ahvadinın bu tarihten beri Amid'de ikamet ederek hayli saygın olduklarını belirtmiştir.

Beysanoğlu yapımına 1554 yılında başlanan bu caminin 3 yıl içinde tamamlandığını, kitabesi olmamasına karşın güzel bir Osmanlı eseri olduğunu, vakfiyesinin ise 1565 tarihli olduğunu kaydeder.⁴⁸⁶

Behram Paşa Camii: Mimar Sinan eseri olduğu bilinmektedir.⁴⁸⁷ Evliya Çelebi caminin kubbesinin kurşunlu olduğunu kaydetmiştir.⁴⁸⁸

Abdulgani Efendi, 1564-67 yılları arasında valilik yapan Halhallı Behram Paşa tarafında yapılan bu camiye sanatlı, zarif, latif, kâşîli (vitraylı) minaresi olan bir cami olarak tanımlar.⁴⁸⁹ Sultan II. Selim zamanında 1572 yılında ikmal edildiğini belirtir.

Beysanoğlu, bu caminin Diyarbakir'deki Osmanlı dönemi yapıları içerisinde en güzel, en büyük örneği olduğunu, inşaatının 8 sene sürdüğünü ve 1572'de tamamlandığını, bu camiye vakfedilen bir çok dükkan, ev, bahçe gibi gayrimenkullerin yanında "Paşa Hamamı"nın da ait olduğunu, ancak hanın 1930'lu yıllarda satıldığını kaydeder.⁴⁹⁰

İnceleme döneminde kayıtlara yansıyan bu yer ile ilgili 1136/1724 tarihli bir belgede bu caminin ve vakfının Abdal Mahallesinde olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹¹ 1152/1739 tarihli bir başka belgede Behram Paşa Camisinin el-hac Seydi Mahallesine çok yakın olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹² 1152/1739 tarihli bir diğer belgede ise bu caminin "Behramiyye Vakfı" adını taşıdığı görülmektedir.⁴⁹³ 1153/1740 tarihli bir belgede Behram Paşa Camii Şerifi Evkafı gelirinden olarak yevmi 3 akçe vazife ile muallim tayin

⁴⁸⁶ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 593.

⁴⁸⁷ Orhan Cezmi Tuncer, **a.g.e.**, s. 11.

⁴⁸⁸ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 257.

⁴⁸⁹ Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 22.

⁴⁹⁰ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 597-603.

⁴⁹¹ DŞS, 352-10-21, gurre-i Zilkade 1136.

⁴⁹² DŞS, 360-332-3, Rebiülahir 1152.

⁴⁹³ DŞS, 360-333-1 Rebiülahir 1152.

edilmiştir.⁴⁹⁴ 1160/1747 tarihli bir mülk satışında bu cami ve vakfının adı geçmektedir.⁴⁹⁵

Nasuh Paşa Camii: 1606-1611 yıllarında Diyarbakir valiliği yapan Nasuh Paşa tarafından ailesinden Selvinaz Hanım adına yaptırılmış minareli bir camidir.⁴⁹⁶ Abdulgani Efendi, Urfa kapısındaki piriç dinginin bu cami vakfından olduğunu kaydederek caminin harabe olduğunu belirtir.

Tuncer, İçkale ile Kurşunlu Cami arasındaki bu tek minareli yapının 1809 yılında iç karışıklıklar esnasında İçkale'den atılan bir top mermisinin minarede yarattığı tahribat dolayısıyla halk arasında "Kot Minareli" olarak anıldığını kaydeder.⁴⁹⁷

Melik Ahmed Paşa Camii: Evliya Çelebi, bu kişinin Kürdlerden hayır sahibi yiğit bir vezir olduğunu kaydeder. Bu vezirin kendi efendisi Melek Ahmed Paşa namı değil, Melik Ahmed Paşa olduğunu, ayrıca bu caminin Rum Kapısında olduğunu kaydeder.⁴⁹⁸

Abdulgani Efendi ise bu caminin Silahtar Melek Ahmed Paşa tarafından yaptırıldığını kaydeder. Bu caminin fevkani ve altının yol olduğunu kaydeder. Cami vakfına aynı paşanın bir hamam ve etrafındaki dükkanlarla sair emlak ve su vakfettiğini belirtir.⁴⁹⁹

Beysanoğlu, Melik Ahmed Paşa Camiinin banisinin Ahmed Bey adında biri olup Diyarbakir şehrinde 1529 yılında doğduğunu, zengin bir adamın oğlu olarak ticarete başladığını, zenginleştikçe de hayır işlerine yöneldiğini, aynı zamanda ipekli dokuma tezgahlarını gelişen ticaret geliri sebebiyle arttırdığını ve hayır işlerine düşkünlüğü sebebiyle halk arasında "Melek Ahmed" lakabıyla tanındığını kaydeder. Henüz paşa ünvanı almadan evvel şehre bir hamam yaptırdığı ve cami hazırlıklarına başladığını, İran seferleri sırasında

⁴⁹⁴ DŞS, 360-134-1, 18 Şaban 1153.

⁴⁹⁵ DŞS, 313-139-1, 15 Rebiülahir 1160.

⁴⁹⁶ Abdulgani Fahri Bulduk, **a.g.e.**, s. 44. Ancak burada Selvinaz olarak geçen ismin yanlış okunduğu kanaatindeyiz. Nasuh Paşa'nın eşi Servisehiy Hatun olarak bilinmektedir. Eserin çevirisinden kaynaklı bir yanlışlık olmalıdır.

⁴⁹⁷ Orhan Cezmi Tuncer, **a.g.e.**, s. 174.

⁴⁹⁸ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 257.

⁴⁹⁹ Abdulgani Fahri Bulduk, **a.g.e.**, s. 58.

Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından yararı görüldüğünden Musul valiliğine atandığını ve burada paşa olduğunu, daha sonra bu görevden azledildikten sonra camisinin inşaatı devam ederken Diyarbakir Valisi Deli İbrahim Paşa tarafından 1592 yılında yolsuzluk suçlaması ile idam ettirildiğini ve caminin de bu yılda tamamlandığını kaydeder.⁵⁰⁰

Tuncer, Balıkçılarbaşı ile Urfakapı semti arasındaki yapıya, Mimar Sinan tarafından olmasa da ya onun ekolünden ya da İstanbul'dan bir mimarın elinin değdiği görüşündendir.⁵⁰¹

İnceleme döneminde 1152/1739 tarihli bir belgede Melik Ahmed Paşa Camii şerifinin imam-ı sanisi olmayıp bu göreve bir atamanın gerekliliği ve bu sebeple de 10 akçe yevmiye ile Mustafa adında bir imamın atanmasına dair berat-ı alişan verilmiştir.⁵⁰² 1153/1740 tarihli bir belge Melik Ahmed Paşa Camii Vakfının mütevelliliği hakkındadır. Buna göre Molla Süleyman Divan-ı Hümayuna arzuhal edip vakfın tevliyetinin babasında iken ölümünden sonra kendisi ve kardeşi Molla Abdurrahman'a geçtiğini belirtmiş, şimdi kardeşi de ölünce münhal olan yarım hisseye talip olmuş, Amid kadısı Mevlana İsmail'in önerisiyle padişah tarafından berat verilmiştir.⁵⁰³ 1159/1746 tarihli bir belgede senede 2 guruş avarızı olan mukataa menzilinun kaydı mevcuttur ve bu gelir doğrudan anılan camiye giderken ev ise hemen caminin bitişiğindedir. Melik Ahmed Paşa Camiinin Ablak Mahallesinde olduğunu da bu belgeden anlamaktayız.⁵⁰⁴ Yine 1159/1746 tarihli bir başka kayıтта geliri bu cami vakfından olmak üzere aynı caminin hatibi vefat edince yerine oğlu, yevmiye 12 akçe vazife ile göreve atanmıştır.⁵⁰⁵ 1160/1747 yılında geliri Melik Ahmed Paşa Vakfından olmak üzere camiye ders-i âm vazifesi için yevmi 10 akçe ile atama yapılmıştır.⁵⁰⁶

⁵⁰⁰ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 644.

⁵⁰¹ Orhan Cezmi Tuncer, **a.g.e.**, s. 158-162.

⁵⁰² DşS, 360-81-1, 15 Ramazan 1153.

⁵⁰³ DşS, 360-100-2, 19 Safer 1153.

⁵⁰⁴ DşS, 313-143-1, 19 Rebiülevvel 1160.

⁵⁰⁵ DşS, 313-165-2, 9 Zilkade 1159.

⁵⁰⁶ DşS, 313-173-1, 6 Muharrem 1160.

Ragıbiyye/Defterdar Camii: Abdulgani Efendi, 1677 yılında 2 ay müddetiyle Diyarbekir’de valilik yapan Defterdar Ahmed Paşa’nın kendi adını taşıyan mahallede minaresiz bir camisi olduğunu kaydeder.⁵⁰⁷ Ancak buna karşı esas banisinin 1594 yılında Diyarbekir Defterdarı olan Ahmed Paşa olduğunu kaydedenler de mevcuttur.⁵⁰⁸ Abdulgani Efendi, bu caminin de altından, Melek Ahmed Paşa Camiinde olduğu gibi yol geçtiğini ifade eder. Caminin yapımına paşanın valiliği sırasında yani 1677 yılında başlanarak 2 senede tamamlandığını kaydeder.

Tuncer, Süleyman Nazif mahallesinde Melik Ahmed Paşa Camiinin hemen güneyinde yer alan bu yapının, şehrin yine Melik Ahmed Paşa Camii gibi 2 katlı ikinci camisi olduğunu belirtir. Altında gelir olan bir dükkanın bulunduğunu ve sonradan buraya bir medrese de eklendiğini, güneyinin ise hazire olduğunu belirtir.⁵⁰⁹

Beysanoğlu, caminin Ragıbiyye adını almasını ise tanınmış bir bilim adamı olan Hacı Ragıb Bey tarafından esaslı bir onarımdan geçirilmesine bağlar.⁵¹⁰

İnceleme döneminde 1165/1751 tarihli bir mülk satışında, bu camiye aynı adı taşıyan mahallede görmekteyiz.⁵¹¹ 1159/1746 tarihli bir başka belgede 3 akçe yevmiye ile bu camiye imam atandığı anlaşılmaktadır.⁵¹²

Paşa Camii: Kastal Mahallesindeki Paşa Camii’nin 1690 yılında 2 sene valilik yapan Hacı Ali Paşa tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır.⁵¹³ Beysanoğlu, bu camiye Hadım Ali Paşa tarafından yaptırılan cami ile

⁵⁰⁷ Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 74.

⁵⁰⁸ İ. Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 61. Ancak elimizdeki belgelerin bazısında “Defterdar Çelebi Ahmed Efendi Mescidi Mahallesi” (1136 tarihli DŞS 352-9-20 ve 352-10-20, 1145 tarihli DŞS 310-25-1) gibi ifadelerden hareketle mahalleye ve mescide adını veren kişinin Çelebi Ahmed adını taşıyan bir defterdar olduğunun göz ardı edilmemesi gerekmektedir. 1564 tarihli bir hükümde Defterdar Çelebi Ahmed muhatap tutulmaktadır. (Bkz.: **6 Numaralı Mühimme Defteri, 972/1564-1565**, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s.254) Dolayısıyla bu mekânın anılan kişi tarafından bina edildiği ihtimali de olasılıklar arasında zikredilmelidir.

⁵⁰⁹ Orhan Cezmi Tuncer, **a.g.e.**, s. 165.

⁵¹⁰ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 666.

⁵¹¹ DŞS, 313-92-2, tarih belirtilmemiş.

⁵¹² DŞS, 313-207-4, evail-i Zilkade 1159.

⁵¹³ Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 81.

karişmaması için “Paşa Camii” dendiğini, minaresiz ve kısmen harap durumda olduğunu kaydetmektedir.⁵¹⁴

Kastallı Mescidi: Mardin Kapısı yolu üzerinde olduğu düşünölen bu yapının 1555 yılına ait bir vakfiyyesinin bulunması sebebiyle muhtemelen bu tarihten önce yapılmış olduğu kaydedilmiştir.⁵¹⁵

Elimizdeki 1153/1740 tarihli bir belgede Kastallı Mescid-i Şerifinin serabdarı olmayıp bu işe Petnison veledi Kasco adlı zimmînin atanması Amid kadısı Mevlana Feyzullah Efendi'nin padişaha arzıyla uygun görölmüş ve kendisine berat verilmiştir.⁵¹⁶

Arap Şeyh Camii: 1644 ve 1650 yıllarında Amid'de 1'er sene valilik yapan Kara Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığını, cami ile aynı adı taşıyan mahallede olduğunu, Paşa'nın burayı valilik yaptığı tarihlerde inşa ettirmiş olabileceğini, burada yattığına inanılan Arab Şeyh adına bir de türbe yaptırdığını, ancak buranın Cumhuriyet sonrasında şadırvan olarak kullanıldığını Beysanoğlu'ndan öğrenmekteyiz.⁵¹⁷

Tuncer, Hasırlı Mahallesiindeki bu yapının teknik ve mimari özelliklerini göz önünde tutarak bir yıl gibi kısa bir sürede tamamlanabileceği sonucuna ulaşır. Ayrıca mimari üslubu hakkında ise İslami olmayan bir yapının devamı olabilme ihtimaline dikkat çeker.⁵¹⁸

Kadı Camii/EI-hac Ali Efendi Camii: İsmail adında bir kadı tarafından 1533-1543 tarihleri arasında yaptırılmıştır. Aynı adı taşıyan mahallede minaresiz bir camidir.⁵¹⁹ Yılmazçelik 1718 tarihli bir belgede buranın “Cami-yi Hacı Ali Kadı-yı Amid” olarak geçtiğini ancak 19. yüzyıla ait herhangi bir kayıt bulamadığını belirtmektedir.⁵²⁰

⁵¹⁴ Şevket Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 667.

⁵¹⁵ Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 69.

⁵¹⁶ DŞS, 360-137-1, evahir-i Receb 1153.

⁵¹⁷ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 671.

⁵¹⁸ Orhan Cezmi Tuncer, **a.g.e.**, s. 178.

⁵¹⁹ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 666.

⁵²⁰ İbrahim Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 61.

İncelediğimiz dönemde, 1159/1746 ve 1165/1751 tarihlerinde iki ayrı belgede "Kadı el-hac Ali Camii" ifadeleri mevcuttur.⁵²¹ Bazı belgelerde ise doğrudan Kadı Camii olarak geçmektedir.⁵²²

"El-hac Ali Efendi Camii" olarak belgelerde karşılaşılan yer de muhtemelen Kadı Camii'dir. 1154/1741 tarihli bir vakıf davasında bu cami vakfının Hüseyin Efendi Mahallesiinde olduğu anlaşılmaktadır.⁵²³

Kara Camii/Camiü'l-Esved: Evliya Çelebi, yapanını bilmediğini ancak gece gündüz cemaatinin çok olduğunu ve kubbesinin kurşunlu olmadığını kaydeder.⁵²⁴

Bu cami belgelerde karşımıza "Camiü'l-Esved" şeklinde çıkmaktadır. Buna göre 1065/1655 tarihli bir belgede Camiü'l-Esved'de imam olan Molla Ömer vekil olarak bir vakıf tescilinde yer almaktadır.⁵²⁵

Hasırlı Cami: Evliya Çelebi, Palancılar yakınında yer alan bu caminin oldukça bakımlı olduğunu ve kubbesinin kurşunla kaplı bulunduğunu belirtmektedir.⁵²⁶

İnceleme döneminde bu caminin mescit olarak Amid mahkemesince anıldığı görülür. Mülk satışına dair bu belgeler 1065/1655 yılı Cemaziyelahir ayına tarihlenmektedir. Ayrıca mescidin İplik Pazarı ile Ulu Camii arasında yer aldığı tespit edilebilmektedir.⁵²⁷

Rumiye Şeyhi Aziz Efendi Camii/Merhum Aziz Camii: Evliya Çelebi eserini kaleme aldığı yıllarda yeni yapılmış, güzel bir cami olduğunu belirttiği bu yapı için ayrıca şunları kaydeder: "*Behramiye Camii yakınındaki bu azizin camiinde yapılan Hacegan zikri ve tevhidi, dinleyen ihvan dostlarını mest ve hayran eder. Kendinden geçirir.*"⁵²⁸

⁵²¹ DŞS, 313-83-3, 313-124-2, 313-137-1, 360-352-1.

⁵²² DŞS, 360-351-2, 360-265-1.

⁵²³ DŞS, 360-192-3, 27 Cemaziyelahir 1153.

⁵²⁴ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 257.

⁵²⁵ DŞS, 316-10-43, evail-i Cemaziyelevvel 1065.

⁵²⁶ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 258.

⁵²⁷ DŞS, 316-14-75, Cemaziyelahir 1065; 316-15-78, gurre-i Cemaziyelahir 1065.

⁵²⁸ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 258.

Tuncer’de, Aziz Mahmud Urmevi olarak geçen caminin yanında bir de medresenin bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca Kırklar Dağı eteğindeki “Kavis Köşkü”nün (1634) de Şeyh Mahmud’a ve ailesine ait olduğunu, ayrıca camiye vakfedilen Kabi köyünün 1910 yılına kadar buraya gelir olarak tasarruf edildiğini Tuncer’den öğrenmekteyiz.⁵²⁹

İnceleme döneminde 1145/1732 ve 1159/1746 tarihli bir çok belgede bu caminin ve adını verdiği mahallenin elit bir muhit olduğu düşünülmektedir.⁵³⁰ 1152/1739 tarihli bir belgede de Merhum Aziz Camiine rastlanmaktadır.⁵³¹

Rumiye Şeyhi olarak bilinen Nakşibendi Şeyhi Mahmud Efendi hakkındaki bilgiler çalışmanın “Şeyhzadeler” başlığında ele alınmıştır.

Şems Efendi/İbn Sin Camii: Evliya Çelebi’nin eserinde Ulu Camii’den sonra en uzun betimlediği ikinci camidir.⁵³²

Beysanoğlu yapılış tarihi olarak 1518-1540 arasına işaret etmektedir.⁵³³

⁵²⁹ Tuncer, **a.g.e.**, s. 175-176.

⁵³⁰ DŞS, 313-131-1, 313-141-1; 313-162-1, 360-264-1; 360-344-3.

⁵³¹ DŞS, 360-344-3, bu mahalledeki komşulardan biri de Amid’in güçlü bir ailesi olan Semanzade ailesinden bir bireye ait konuttur ve evleri aile adıyla anılmaktadır. DŞS, 360-264-1 numaralı mülk satışına dair bir belgede ise komşular seyyid, hacı ve beşe ünvanlı kimselerden oluşur ki mahallenin elit bir yer olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bahsi geçen mülkün fiyatı ise 810 guruştur.

⁵³² Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 258-259. Evliya Çelebi, Şems Efendi hakkında halk arasında dolaşan bir hikayeyi de eserine almıştır. Özetle bu hikayede Şems Efendi’nin babası gazaya çıkarken oğlunu Allah’a emanet ederek gider. Geri döndüğünde eşinin öldüğünü öğrenir. Mezarı başına geldiğinde mezardan birinin kendisini selamladığını, mezarı açınca ise ölen annenin kucağındaki bebeğin cesedin çürümemiş sağ memesinden süt emmekte olduğunu görür. Hikayenin anafikri Allah’ın emaneti muhafaza ettiği. Hikayenin devamında büyüyen bu çocuğun kutup makamına ulaşan Şems Efendi olduğu, kendisine bağlı binlerce müridinin bulunduğu kaydedilmektedir. Bu hikaye değerlendirilmesi gereken bir metindir. Bruinessen aynı eserin 88. dipnotunda aşağı yukarı aynı tarihlerdeki bir “Loğusa Sultan” hikayesini de hiçbir yorum yapmaksızın eklemiştir. Dikkat edilirse burada övülen davranış, cihada gitme ve gazanın-savaşmanın erdemi üzerinedir. Burada olayın doğruluğu tartışılmamaktadır. Ölenlerin aynı dünyada mahşer dışında tekrar dirilmeyeceğine dair Kuran’da açık ifadeler yer almasına rağmen bu tür inanışlar halk tarafından çoğu zaman kabul görmüştür. Ayrıca tasavvuf öğretisinde “seyr-i sülük” olarak tanımlanan mertebelerden biri “kutup”luktur ve Nakşibendi tarikatında sık karşılaşılan bu olgu Amid’deki Nakşi nüfuzuna da örnektir. Hatırlanacağı üzere Aziziye adlı camide-Rumiye Şeyhi Camii- bahsedilen haccan zikri ve gördüğü teveccüh bu düşüneyi güçlendirmektedir. Bruinessen bu tarikatın şeyhinin kökeninin “sıddık” lakaplı Hz. Ebubekir’e dayandırılması sebebiyle Nakşibendilik olduğunu ileri sürer.

⁵³³ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 610.

İnceleme döneminde 1154/1741 tarihli bir belgede cami vakfının adının “İbn Sin Camii Vakfı” olduğu görülmektedir. Anılan vakıftan olmak üzere yevmiye 3 akçe vazife ile vakıf mütevellisi atanmıştır.⁵³⁴

Nakşibendiyye Camii: İnceleme döneminde 1153/1740 tarihli bir belgede Nakşibendiyye Camii Vakfına bağlı olarak burada hatip olan kişi vazifesinin oğlu Mevlana es-seyyid Şaban’a devrini padişaha arz edince oğluna berat verilmiştir.⁵³⁵ Bu adla Diyarbekir şehir çalışmaları ve çağdaş araştırma eserlerinde herhangi bir ibadethaneye rastlanmamış olması dikkat çekmektedir. Nakşibendiyye Camii ifadesi müstakil bir ibadethane olabileceği gibi mevcut ibadethanelerden birinin az kullanılan ismi de olabilir.

Molla Bahaddin Mescidi/Kozlu Camii: Halk arasında “Kozlu Camii” olarak da adlandırıldığını, İzzed Paşa Caddesi’nin kuzeyinde aynı adlı mahallede yer aldığını, kesin yapım tarihi bilinmemekle beraber 16. yüzyıl eseri olabileceğini, büyük cemaate sahip bir cami olduğunu Beysanoğlu’ndan öğrenmekteyiz.⁵³⁶

Çağaloğlu/Çakal Mescidi: Ali Paşa Mahallesi ile Hoca Ahmed Mahallesi arasında, aynı adı taşıyan mahallede, 1581 yılında vali Çağalzade Sinan Paşa veya 1604-1605 yılında vali olan oğlu Mahmud Paşa tarafından yaptırıldığının sanıldığını, halk arasında “Çağal”dan “Çakal”a dönüştüğünü Beysanoğlu’ndan öğrenmekteyiz.⁵³⁷

İnceleme döneminde 1159/1746 yılında Çakal Mescidinin bir vakfı olduğunu belgelerden görmekteyiz. Buna göre Abdalbaki bin Hacı Osman adlı kişi “Çakal Mescidi Evkafı”nın mütevellisi olarak vakfın mülkünden olan ve icareye verilen Esvel (Hevsel) Bahçeleri civarındaki 2 kıta tarlaların geliri için el-hac Mehmed Efendi adlı kişiden davacı olmuştur.⁵³⁸

⁵³⁴ DŞS, 360-180-2, 20 Muharrem 1154.

⁵³⁵ DŞS, 360-143-2, evahir-i Safer 1153.

⁵³⁶ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 675.

⁵³⁷ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 675, Abdulgani Efendi, Çakal Mahallesi’ndeki mescidin ya Cigalizade Mahmud Paşa veya 2 yıl valilik yapan babası Sinan Paşa’nın eseri olduğunu kaydeder. (**a.g.e.**, s. 41.)

⁵³⁸ DŞS, 313-135-1, 3 Receb 1159.

Salos Mescidi: Mardin kapısında, Gazi Caddesi üzerinde olduğu ve 16. yüzyıla tarihlendiği Beysanoğlu tarafından kaydedilmiştir.⁵³⁹

Dabanoğlu Mescidi: Aynı adı taşıyan mahallede Fatih Paşa ile Nasuh Paşa Camiileri arasında 1696-7 tarihinde Amid'de vali olan Daltaban Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığını Beysanoğlu'ndan öğrenmekteyiz.⁵⁴⁰

Hacı Hızır Şah Mescidi: Belgelerde aynı adı taşıyan mahallede yer aldığı görülmektedir. Beysanoğlu, bu mescidin Behram Paşa Camii civarında yer aldığını, 1873'ten sonra Sıbyan Mektebi'ne dönüştüğünü ve Cumhuriyet sonrası Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından şahsa satıldığını belirtir.⁵⁴¹

İnceleme döneminde 1160/1747 tarihli bir hisse satışında bu camiye rastlanmaktadır.⁵⁴²

Derviş Hüseyin Mescidi: Beysanoğlu, buranın Ulu Camii ile Nebi Camii arasında, aynı adı taşıyan mahallede yer aldığını, Cumhuriyet sonrası Vakıflar Bölge Müdürlüğüne satıldığını, alanların burayı eve dönüştürdüğünü kaydeder.⁵⁴³

İnceleme döneminde Muharrem 1153/Mart 1740 tarihli iki belgede bu mescidi görmekteyiz.⁵⁴⁴ Yine bu tarihten bir yıl sonra buraya serabdar olarak bir zimmînin atandığını görmekteyiz.⁵⁴⁵

Yiğid Ahmed Mescidi: Bu mescidin adını Yiğid Ahmed Paşa'dan aldığı sanılmaktadır. Mescidin vakfı "Yiğid Ahmed Paşa Vakfı" olarak kayıtlarda yer almaktadır. Elimizdeki 1152/1739 tarihli bir belgede bu vakfa 10 akçe yevmiye ile müteveli ataması yapılmıştır.⁵⁴⁶

İmam Ukayl Mescidi: Beysanoğlu, Demirciler Çarşısındaki bu yerin Vakıflar Müdürlüğü tarafından tasfiye edildiğini kaydeder.⁵⁴⁷ Beysanoğlu,

⁵³⁹ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 675.

⁵⁴⁰ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 675. Abdulgani Fahri Bulduk, **a.g.e.**, s. 89.

⁵⁴¹ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 611.

⁵⁴² DŞS, 313-139-2, 15 Rebiülevvel 1160.

⁵⁴³ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 611.

⁵⁴⁴ DŞS, 360-250-3, 17 Muharrem 1153; 360-255-3, 9 Muharrem 1153.

⁵⁴⁵ DŞS, 360-180-3, 29 Muharrem 1154.

⁵⁴⁶ DŞS, 360-54-1, Şevval 1152.

⁵⁴⁷ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 611.

kurulduğu ve varolduğu dönemle ilgili herhangi bir tarih vermemektedir. Ondan farklı olarak Abdulgani Efendi'den bu yapının Pamukçular Çarşısına yakın olduğunu ve 1915 yılında yandığını öğrenmekteyiz.⁵⁴⁸ 1521 yılına ait bir vakfiyesinin bulunduğunu kaydeden Yılmazçelik, mescidin 1872 tarihli bir belgede anıldığını kaydetmektedir.⁵⁴⁹ Muhtemelen inceleme dönemimizde de İmam Ukayl Mescidi mevcuttu.

Kavvas Mescidi/Şeyh Yusuf Camii: Beysanoğlu, Diyarbakır'de bu adı taşıyan iki mescit olduğunu, bunların da Kavvas-ı Kebir ve Kavvas-ı Sagir olduklarını kaydeder. Bunlardan ilkinin Hoca İsmail adlı bir zat tarafından diğerinin ise Kemaleddin ve Cemalaeddin kardeşler tarafından yaptırıldığını kaydeder.⁵⁵⁰ Elimizdeki tevzî defterlerindeki kayıtlardan bu adlardaki mahallelerin varlığı bize tez konusu dönemde bu mescitlerin varlığı hakkında ipucu vermektedir.

Bu mescidin Şeyh Yusuf Camii adını taşıdığını belirten Yılmazçelik ayrıca buraya Sakiyye ve Ali Can adlarının da verildiğini kaydeder.⁵⁵¹ Sözen buranın 16. yüzyılda inşa edildiğini, avlusunda yer alan ve Yusuf Hamedani'ye ait olduğu zannedilen bir mezar gibi asılsız bir bağ sebebiyle Şeyh Yusuf adını aldığı kaydetmiştir.⁵⁵²

Amid Mahkemesi'ndeki bir belgede 1065/1655 tarihinde bu mescidin nazırlığı dava konusu olmuştur. Kavvas Mescidi vakıf evladından Bekir Beşe ibn Sinan yine evlad-ı evkaf olan el-hac Musli aleyhine anılan vakfın nezaretini talep etmiş ancak dava red edilmiştir.⁵⁵³ 1151/1738 tarihinde kaleme alınmış bir belgede "Kavvas-ı Kebir Mescidi Şerifi"nde loğkeş olan zimmî ölünce yerine Hıdırşah veledi Aziz adlı zimmî atanmıştır.⁵⁵⁴ Ancak

⁵⁴⁸ Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 72.

⁵⁴⁹ Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 72.

⁵⁵⁰ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 611.

⁵⁵¹ Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 62.

⁵⁵² Machiel Kiel, "Şehrin Fiziksel Özellikleri", Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 106.

⁵⁵³ DŞS, 316-23-117, 13 Cemaziyelahir 1065.

⁵⁵⁴ DŞS, 360-20-1, Evasıt-ı Receb 1151.

yevmiyesi hakkında bilgi bulunmamaktadır. 1160/1747 tarihli bir belgede Kavvas Mescid-i Şerifine yevmi 4 akçe ile imam ataması yapılmıştır.⁵⁵⁵

Molla Ömer Mescidi: Kesin yapılış tarihi hakkında bilgiye ulaşamadığımız bu mescidin Ali Paşa Mahallesi Kirişhane yakınında olduğu bilinmektedir.

Mevcut belgelerimiz arasında en eski tarihli olanında bura vakfının mütevellisinin akar olan bir menzilin tekrar vakıfa kazandırılması için çabası görülmektedir. 1065/1655 tarihli davada Molla Ömer Mescidi Evkafının mütevellisi Hasan Bey bin Mehmed mahkemede Hadice ve Ayşe binti Ahmed adlı hanımlar üzerine dava açarak harebe durumunda olan zeminin vakfa devrini ispata çalışır ve amacına ulaşır.⁵⁵⁶ Daha sonra ki bir kayıta da anılan hanımlara bu harabe yer onararak ödemesi aylık olmak üzere 99 yıllığına icareye verilmiştir.⁵⁵⁷ Elimizdeki 1153/1740 tarihli bir belgede ise Sarılı Mahallesi olarak adlandırılan muhitin bu mescide bağlı olduğu kayıtlıdır.⁵⁵⁸ Mevcut bir diğer belgede ise Medine binti Mustafa bin Mehmed Efendi adlı hanım, aynı mahalledeki bir meclis, havlu, necîre müştemil menzilini Molla Ömer Mescidi Vakfı mütevellisi es-seyyid Mehmed ile kız kardeşi Emine'ye vakfiyyet üzere hibe ettiği, gelirinin bu mescidin masraflarına harcanmasını şart koştuğu görülmüştür.⁵⁵⁹ Son olarak 1160/1747 tarihli bir belgede Molla Ömer Mescidi Şerifi Evkafının 2 akçe yevmiye ile nazırı olan Abdalbaki vefat etmiş yerine Mehmed Emin Halife adlı kimse atanmıştır.⁵⁶⁰

Debbağhane Camii: Yapım tarihi hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığımız bu camiyi inceleme döneminde yer alan kaynaklar arasında ilk olarak 1135/1722 tarihli bir atama belgesinde görmekteyiz. Belgeden caminin Alican Mahallesi olduğunu, anılan tarihte 4 akçe yevmiye ile muallim-i sıbyan olarak Osman Efendi'nin atandığını öğrenmekteyiz.⁵⁶¹ 1151/1738

⁵⁵⁵ DŞS, 313-196-1, 23 Rebiülahir 1160.

⁵⁵⁶ DŞS, 316-23-120, Cemaziyelahir 1065.

⁵⁵⁷ DŞS, 316-26-137, Cemaziyelahir 1065.

⁵⁵⁸ DŞS, 360-259-3, 4 Muharrem 1153.

⁵⁵⁹ DŞS, 360-278-2, 13 Zilkade 1152.

⁵⁶⁰ DŞS, 313-190-3, Muharrem 1160.

⁵⁶¹ DŞS, 313-39-2, evahir-i Safer 1135.

tarihli diğerk bir belgede Debbağhane Camiine yevmi 1 akçe ile devr-hân olan İshak ölmüş yerine oğlu layık görölerek atanmıştır.⁵⁶² 1153/1740 tarihli bir belgede Debbağhane Mescid-i şerifine mescid vakfından ödenmek üzere 2 akçe yevmiye ile aşr-hân ataması yapılmıştır.⁵⁶³ 1153/1740 tarihli bir başka davada yine bu caminin adı geçmektedir.⁵⁶⁴

Hacı Abdurrahman Mescidi: Yeri ve yapım tarihi hakkında bilgi sahibi olmadığımız bu mescidin 1135/1722 tarihinde kayıtlara geçtiği görölmektedir.⁵⁶⁵

Ali bin Reşid Mescidi: Bu mescidin aynı adı taşıyan mahallede bulunduğuna dair bir kayıt 1160/1747 tarihli bir mülk satışı belgesidir.⁵⁶⁶ Bu mescit vakfının mütevellisi vakıf gelirini artırmak için Kadı el-hac Ali Camii Vakfı mütevellisi ile davalık olmuş ve Kılıççılar Çarşısındaki bir bab dükkanın gelirini talep etmiştir.⁵⁶⁷

Mehdi Mehmed Mescidi: İnceleme döneminde 1152/1739 tarihli bir sulh belgesinde bu mescidin adına rastlamaktayız.⁵⁶⁸ Sonraki bir tarihte 1160/1747 yılında toplu vakıf atamalarını içeren bir belgede bu mescidin vakfının “Mehdi Mehmed Mescid-i şerifi Vakfı” adını taşıdığı, 2 akçe ile câbî, 1 akçe ile ferraş, 1 akçe ile çerağdar, 0,5 (yarım) akçe ile bahcevan ve mescidin bahçesindeki hücrede yevmi 2 akçe ile muallim-i sıbyan görevlerine Mehmed Emin adlı kişi atanmıştır.⁵⁶⁹

1160/1747 tarihli bir başka belgede ise Mehdi Mehmed Mescidi Vakfı mütevellisi Abdalbaki Halife vefat etmiş ve yerine Mehmed Emin Halife’ye Diyarbekir naibi Mevlana Mehmed Aziz arzıyla 1159/1746 senesinde berat-ı hümayun ile vazife verilmiştir.⁵⁷⁰

⁵⁶² DşS, 360-30-3, evasıt-ı Zilhicce 1151.

⁵⁶³ DşS, 360-82-1, evahir-i Safer 1153.

⁵⁶⁴ DşS, 360-240-1, 17 Safer 1153.

⁵⁶⁵ DşS, 313-77-2, 9 Rebiülevvel 1165.

⁵⁶⁶ DşS, 313-161-2, Safer 1160. Bazen belgelerde bu mescidin adı “Ali Mescidi” olarak zikredilmiştir. Bu konuda Cemaziyevvel 1153 tarihli DşS, 360-230-2 örnek olabilir.

⁵⁶⁷ DşS, 360-230-2, 5 Cemaziyevvel 1153.

⁵⁶⁸ DşS, 360-315-1.

⁵⁶⁹ DşS, 313-190-1, 23 Muharrem 1160.

⁵⁷⁰ DşS, 313-190-2, 23 Muharrem 1160.

Mehdi Mehmed Mescidi ile aynı adı taşıyan bir mahalle de mevcuttu.⁵⁷¹

Kılbaş Mescidi: 1151/1738 tarihli bir belgede Kılbaş Mescidi Vakfından olmak üzere anılan mescide serabdar ve loğkeş olarak Pedros adlı zimmîye berat verilmiştir.⁵⁷² Aynı adı taşıyan bir mahalle de bulunmaktaydı.

Gül Mescidi: Aynı adı taşıyan mahalledeki bu mescidin varlığına dair 1151/1738 tarihli bir belge mevcuttur.⁵⁷³

Hüseyin Çelebi Camii/Mescidi: Bu caminin aynı adlı mahallede olduğu 1152/1739 tarihli bir atama belgesinde görülmektedir. Buna göre caminin vakfına mütevellî olarak Uğurluzade es-seyyid Hüseyin Efendi atanmıştır.⁵⁷⁴

Bazen belgelerde “Hüseyin Efendi Mescidi” olarak da yer almıştır. 1153/1740 tarihli bir belgede Gayibler Mahallesi'nin bu mescide tabi olduğu kayıtlıdır.⁵⁷⁵

Ablak Mescidi: Amid'de aynı adı taşıyan mahallede yer aldığını düşündüğümüz bu mescid 1153/1740 tarihli bir mülk satışı belgesinde karşımıza çıkmaktadır.⁵⁷⁶ Yine 1154/1741 tarihli bir tereke kaydında aynı mescidin ismine rastlarız.⁵⁷⁷

Semanoğlu Mescidi: Beysanoğlu, eserini kaleme aldığı tarihlerde bu mescidin harabe halde bulunduğunu, Gazi Köşkü olarak bilinen yapının da bu zata ait olduğunu kaydetmektedir.⁵⁷⁸ Ancak Beysanoğlu'nun belirttiği isim sadece bir şahıs adı olmanın ötesinde zamanla bir aileye mal olmuştur.

⁵⁷¹ DŞS, 310-47-2, Şevval 1145; 360-200-1, Zilhicce 1153; 313-190-1, Muharrem 1160.

⁵⁷² DŞS, 360-13-2, evahir-i Muharrem 1151.

⁵⁷³ DŞS, 360-372-1, 27 Zilhicce 1151.

⁵⁷⁴ DŞS, 360-345-3, 20 Rebiülahir 1152.

⁵⁷⁵ DŞS, 360-259-2. (DŞS, 360-259-2 numaralı belgede mahallenin “Hüseyin Efendi Mescidi”ne tabi olduğu kayıtlıdır. DŞS, 310-7-1'de bu mahalle “Hüseyin Efendi Mahallesi” olarak geçtiği gibi (Ayrıca DŞS, 313-144-1, 313-164-2, 360-377-1, 310-1-1.) “Hüseyin Efendi Mescidine tabi Gayibler Mahallesi” olarak geçmektedir, bkz.: DŞS, 360-259-2.)

⁵⁷⁶ DŞS, 360-224-2, Receb 1153.

⁵⁷⁷ DŞS, 315-43-86, Gurre-yi Zilhicce 1154.

⁵⁷⁸ Beysanoğlu, a.g.e., s. 488.

Elimizdeki bilgiler ışığında anılan ismi taşıyan aile bireylerinin voyvodalık dahil bir çok üst düzey görevi yürüttüğüne, şehirde ciddi bir gücü ve serveti ellerinde bulundurduğuna dair onlarca belge mevcuttur ve bu belgelerde "Semanzade" olarak geçmektedirler. İlgili bölümde (sosyal yapı) ayrıntılarıyla ele alınmıştır (bkz. Semanzadeler). Bu mescit, muhtemelen ailenin güçlü olduğu 17-18. yüzyıllarda yapılmış olmalıdır.

Sarı Sadık Tekkesi/Camisi: 1152/1739 tarihli bir belgede Rum Kapısındaki Molla Alican Mahallesinde olduğu anlaşılan bu tekkenin bir vakfının da bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷⁹ Ancak belgede "Sarı Sadık" olarak kayıtlı bu yerin bugün halk arasında "Sarı Saltık" olarak adlandırıldığı bilinmektedir.

Sarı Sadık adıyla bilinen Gülşeniye tarikatına mensup "Şeyh Sadık Ali Efendi"nin⁵⁸⁰ medfun olduğu bahçesinde ki türbeden bu adı aldığı sanılmaktadır. Bunun yanında camideki türbenin Osmanlı hakimiyetinden önce de mevcut olduğunu rivayet eden kaynaklar bulunmaktadır.⁵⁸¹

Rabia Mescidi: Abdulgani Efendi'nin Ablak ve Lala Bey Mahalleleri arasında yer aldığını belirttiği⁵⁸² bu mescidin inceleme dönemimizde belgelere yansıdığı görülmektedir. Elimizdeki 1153/1740 tarihli bir belgede aynı adı taşıyan vakıftan serabdar ataması yapılmıştır.⁵⁸³ Ataması yapılan Ester veledi Serkis adlı zimmîdir ve yevmiye belirtilmemiştir. Atamayı padişaha sunan ise vakf-ı mezburun mütevellisi Mustafa adlı kimsedir.

Buraya kadar nakledilenlere bakılarak Diyarbakır'deki fiziki ve mimari yapının fetihten sonra, önceki döneme göre belirgin bir ayrışmaya girdiğini vurgulamak gerekir. Osmanlı valilerinin idaresi altındaki bu dönemde şehirde ciddi anlamda Osmanlı kültürünün izlerini taşıyacak eserlerin temelleri

⁵⁷⁹ DŞS, 360-305-1, Cemaziyelahir 1152.

⁵⁸⁰ İbrahim Gülşeni'nin Diyarbakır'deki ilk halifesi olan Sadık Ali Efendi'nin burayı tekke olarak kurduğu, 1924 yılından sonra mescidine dokunulmayarak tekke kısmının yıktırıldığı, ayrıca burada medfun bulunan tarikat meşayih ve diğer kimselerin mezarlarının da içinde yer aldığı tekke müştemilatının yol yapımı gerekçesiyle ortadan kaldırıldığını Şefik Korkusuz kaydetmiştir. Bkz. Şefik Korkusuz, **Tezkire-i Meşayih-i Amid, I-II**, Kent Yayınları, İstanbul, 2004, s. 19.

⁵⁸¹ http://www.sur.gov.tr/default_B0.aspx?content=1029. (12.11.2010 tarihinde ulaşılan adres)

⁵⁸² Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 67.

⁵⁸³ DŞS, 360-134-2, 20 Şaban 1153.

atılmıştır. Özellikle Mimar Sinan imzasını taşıyan 4 camii ve bir türbe bizi böyle bir tasnif yapmaya adeta zorunlu kılmaktadır. Yukarıda ayrıntısı verildiği üzere bu camiler, Ali Paşa Camii, İskender Paşa Camii, Behram Paşa Camii ve Melik Ahmed Paşa Camiisidir.⁵⁸⁴ Ayrıca 16. ve 17. yüzyıllar özellikle Amid şehrinde ibadethaneler açısından Osmanlı kimliğinin oluştuğu bir dönem olmaktadır. Nitekim Osmanlı fethinden önce ele alınan cami ve mescit sayısı 19 iken, Osmanlı fethinden 1750 yılına kadar geçen sürede varlığına kaynaklardan ulaştığımız 38 cami ve mescit ile, şehrin uğradığı dönüşüm dikkat çekmektedir.

2.6. KİLİSELER

Mahalleler kısmında da ele alındığı üzere, inceleme döneminde Amid şehrinde ciddi anlamda Gayrimüslim yaşıyor olmalıydı ve bunlara ait mahalle sayısı 59 idi. Tevzî belgelerinde sadece dine dayalı tasniften hareket edersek Müslüman mahallelerinin 39 sayısı ile azınlıkta kaldığı görülecektir. Ancak bunlar vergi tevzîlerinde yer alan bilgiler olup nüfus ile ilgili kesin bir hüküm vermese de olgunun tespiti açısından önemlidir. Bunun yanında sicillerden tespit ettiğimiz 48 farklı Müslüman mahallesi ile bu rakam Müslümanlar lehine değişerek 87'ye çıkabilmektedir. Bu kaba mukayeseden sonra özetle Amid şehrinde ciddi anlamda Gayrimüslim bulunduğu, bu insanların ibadetlerini kendilerine mahsus ibadethanelerde yaptıklarını, hatta bu ibadethanelerin mahallelere isim olduğunu bilmekteyiz.

Küçük Kilise: İnceleme döneminde 1152/1739 tarihli bir dava kaydında Küçük Kilise Vakfına dair bilgi mevcuttur. Bu kilisenin Hoca Haçdor Mahallesinde olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸⁵ Aynı yıla tarihlenen bir başka belgede ise bu kilisenin aynı mahalleye adını verdiği anlaşılmaktadır.⁵⁸⁶ Bu

⁵⁸⁴ Machiel Kiel, “Şehrin Fiziksel Özellikleri”, Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 108. Kiel, Mimar Sinan’ın yapıtlarının belirtildiği listenin yer aldığı “Tuhfetü’l-Mimarîn” adlı eserde bu camilerin anıldığını kaydetmektedir.

⁵⁸⁵ DŞS, 360-356-2, 2 Safer 1152.

⁵⁸⁶ DŞS, 360-366-1, 5 Muharrem 1152.

durumda Hoca Haçdor Mahallesi içinde buraya bağlı bir diğer mahalle Küçük Kilise Mahallesi'dir. Çünkü bu iki mahallenin aynı olmadığı yani Hoca Haçdor ile Küçük Kinisa Mahallelerinin aynı tevzî listelerinde farklı mahalleler olduğu anlaşılmaktadır. Elimizdeki iki belgeden anlaşılan Hoca Haçdor Mahallesinde bir Küçük Kilise vardır ve o da Hoca Haçdor Mahallesi içinde daha küçük bir mıntıkaya ad olarak kullanılmaktadır.

Meryem Ana Kilisesi: İnceleme döneminde 1160/1747 tarihli bir belgede bu kilisenin adını taşıyan vakfa yapılan bağış ele alınmıştır. Buna göre evini vakfa hibe eden Hanım binti İbrahim, bu gelirin kilise çorbahanesinden fukaraya dağıtılmasını şart koşmuştur.⁵⁸⁷ Yine aynı yıldaki bir başka belgede Ramiya veledi Tumacan adlı hanım Meryem Ana Kilisesine Sarraf Muhammed Mahallesindeki menziline vakfetmiştir.⁵⁸⁸

Kaynaklarda Meryem Ana Kilisesinin aynı zamanda "Mar Yakub Kilisesi" olarak da bilindiği ve Süryani Cemaatine ait olduğu belirtilmiştir.⁵⁸⁹ Elimizde bu iddiayı destekleyecek herhangi bir kayıt bulunmamasına rağmen sadece Mar Yakub Kilisesi ibaresinin geçtiği 1152/1739 tarihli bir belgede bu kilise vakfına mütevellî tayin edilen İshak veledi Emirza'nın vakıf geliri için dava açtığı görülmektedir.⁵⁹⁰

Şatoran Kilisesi: Şehrin Rum Kapı'sından çıkıldığında iki kilometre güneydeki Ali Pınarı karyesinde'dir. Bugün bu kilise ile ilgili herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır. Ancak 1165/1747 yılında burada bir kilise olduğu ve bu kilisenin mütevellisi olarak Kirmakis veledi Timur adlı zimmînin görev yaptığı anlaşılmaktadır.⁵⁹¹ Vakıf konusunda ele alındığı üzere dikkat çeken husus bu kilise vakfının Fatih Mehmed Paşa Vakfı bünyesinde faaliyet göstermesidir.

⁵⁸⁷ DŞS, 313-145-2, 29 Rebiülevvel 1160.

⁵⁸⁸ DŞS, 313-146-1, 28 Rebiülevvel 1160.

⁵⁸⁹ Orhan Cezmi Tuncer, **Diyarbakır Kiliseleri**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 2010, s. 17.

⁵⁹⁰ DŞS, 360-356-2, 24 Muharrem 1152.

⁵⁹¹ DŞS, 313-91-1, 5 Rebiülahir 1165.

2.7. MEDRESELER

Medrese, ders okutulan yer manasına gelmektedir. Bunun yanı sıra “mektep” ve “muallimhane” ders alınan yer manasında kullanılmışsa da medrese, daha çok yüksek tahsil alınan yer anlamıyla farklılık taşımaktadır.⁵⁹²

Evliya Çelebi, aşağıda anılan medreseler dışında her caminin bir sıbyan mektebinin bulunduğunu kaydeder.⁵⁹³ Aşağıda sıralanan önemli medreselerin dışında kalan bu türden eğitim kurumlarında temel dini bilgiler verilmekteydi.⁵⁹⁴ Ayrıca anılan bu tür kurumlar, daha çok sıbyan mektebi ve darulkurâ şeklindeki eğitim binaları idi.

Mesudiye Medresesi: Evliya Çelebi, eserinde burayı “Mercaniye Medresesi” ismiyle en önemli ilim yuvalarından başta geleni olarak tavsif eder.⁵⁹⁵ Buranın alimler arasında saygınlığı olan bir yer olduğuna, müderrislerinin mollalık payesiyle kadılık yapabildiklerine ve talebe sayısı ile müderris sayısının yeterli olduğuna değinir. Vakfının sağlam olarak öğrencilerin maaşını ve et, aydınlatma gibi giderlerini karşıladığını kaydeder.

1518 yılında müderris ücreti yevmi 20 akçe iken 1564'te 50 akçeye yükseldiğinden bu medresenin 20'lik düzeyden 50'lik medrese düzeyine terfi ettirildiği anlaşılmaktadır.⁵⁹⁶

İnceleme döneminde 1151/1738 tarihli bir belgede Mesudiye Medresesi Vakfına müteveli olarak atanan kişiye yevmiye 20 akçe ücret

⁵⁹² Ahmet Kankal, **Türkmen'in Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)**, Ankara, 2004, s. 338.

⁵⁹³ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 261.

⁵⁹⁴ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 260. Bu konuda Evliya Çelebi aynı yerde Kürdler'in Arabistan'da olduğu gibi hafız yetiştirmekten ziyade "hıfz ilmine çalışan fazıl olamaz" diyerek hıfz ilmine eğilmediklerini ancak tecvid ilmi öğrenerek Hâfiz ve Ebu Ömer Kıraatı'na ve onlardan rivayet edenlere göre harflerin çıkış yerlerine uyduklarını, hatta bazılarının bu ilmin öğrenimini tamamlamak için İbn Kesir Kıraatı, Seb'a Kıraatı ve Aşere Kıraatı'nı okuduklarını kaydeder.

⁵⁹⁵ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 260.

⁵⁹⁶ Mehdi İlhan'dan nakleden Alpay Bizbirlik, **a.g.e.**, s. 294. Bizbirlik 16. yüzyıl medreseleri arasında sadece üçüne ulaşabilmişti ki bunları, Mesudiye, Şucaıye ve Ziyaiye olarak kaydetmektedir. Oysa mevcut olanların sayısı bundan çok daha fazladır.

tahsis edilmiştir.⁵⁹⁷ 1151/1738 tarihli bir belgede Mesudiye Medresesi'nin hala bevvâbı olmayıp 6 akçe ile Mehmed adlı biri medresede bu vazifeye atanmıştır.⁵⁹⁸ 1151/1738 tarihli bir belgede Mesudiye Medresesi'nde sakin Mehmed Efendi bin Mehmed davalı olduğu iki kişi ile davasını sulh ile çözmüştür.⁵⁹⁹ 1155/1142 tarihli bir belgede Mesudiye Medresesi Vakfından yevmiyesi 8 akçe ile dûa-gû vazifesini yürüten kişi kendi rızasıyla yerine oğlunu önermiş ve kendisine berat gönderilmiştir.⁶⁰⁰ Elimizdeki 1159/1746 tarihli bir atama belgesinde yevmi 3 akçe ücret ile imam olarak buraya atanan kişinin masrafı Mesudiye Medresesi Evkafından karşılanacaktır.⁶⁰¹

Zinciriye Medresesi: Evliya Çelebi, Cami-i Kebir bünyesinde Şafii Camii dışında bir “Şafii Medresesi”nin varlığından bahseder. Buranın bakımlı ve iyi korunduğunu ifade eder.⁶⁰² Anılan yerin Zinciriye Medresesi olması kuvvetle muhtemeldir.

Bu müessesenin “Zinciriye Medresesi Evkafı” adıyla bir vakfının bulunduğunu bilmekteyiz. İnceleme döneminde 1065/1655 yılındaki bir icare ve tamir belgesinde vakfın akarından olan İplik Pazarındaki bir ahırın 200 guruş bedel ile tamiri ve bu rakamın muaccel bedel olarak alınıp yıllık 400 akçe ile icareye verildiği görülmektedir. İncelemeye giden kişi Amid mimarbaşı olan Mehmed Bey idi. Evkaf-ı mezburun mütevellisi Mustafa Çelebi ve nazırı Mehmed Efendi idi ve icare işini 5 yıllığına alan kişi ise Hüseyin Çelebi adında biri idi.⁶⁰³

Şeyh Safa Medresesi/Müslihiddin el-Larî Medresesi: Kesin apım tarihinin bilinmediğini kaydeden Metin Sözen, bu yapının Safa Camii yakınında yer alıp camiden sonra yapıldığı görüşündedir.⁶⁰⁴ Bu medresenin

⁵⁹⁷ DŞS, 360-2-2, 7 Şevval 1151.

⁵⁹⁸ DŞS, 360-68-2, 13 Safer 1152.

⁵⁹⁹ DŞS, 360-371-3, 7 Zilhicce 1151.

⁶⁰⁰ DŞS, 360-145-3, 18 Şevval 1155.

⁶⁰¹ DŞS, 313-207-1, gurre-i Zilhicce 1159.

⁶⁰² Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 260.

⁶⁰³ DŞS, 316-24-126, gurre-i Cemaziyelahir 1065.

⁶⁰⁴ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 489. Beysanoğlu el-Larî'nin sadece bu medresede değil Hüsrev Paşa ve Mesudiye medreselerinde de ders verdiğini, mezarının ise Safa Camiinde olduğunu kaydetmektedir.

"Müslihiddin el-Lari Medresesi" adıyla anılmasının sebebiyse el-Lari'nin burada müderrislik yapmasıdır.

Evliya Çelebi, bu medreseyi "İpariyye Medresesi" adıyla anlatır ve burada ilm-i beyan öğretildiğini ve bu açıdan ünlü bir medrese olduğunu, öğrencilerinin kısa sürede makam sahibi olduklarını ifade eder.⁶⁰⁵

Nebi Camii Medresesi/Seyfüddin Medresesi: Anılan caminin kuzeyinde yer almasına rağmen bugün yerinde başka yapıların bulunduğunu, yine Nebi Camiinin batısında 1156-1223 yıllarında yaşamış ünlü bilgin Seyfüddin Amidi'nin adını taşıyan "Seyfüddin Medresesi"nin bulunduğunu, ancak I. Dünya savaşıdan sonra yıkıldığını ve arsasında yeni binalar yapıldığını Beysanoğlu'ndan öğrenmekteyiz.⁶⁰⁶

Evliya Çelebi, bu medresenin çok talebesi olduğunu, burada eğitime başlayanların muhakkak layık olduğu bir makama geldiğini kaydetmektedir.⁶⁰⁷

Ali Paşa Medresesi: Aynı adı taşıyan caminin batısındadır. Cami ile beraber 1534-1537 yılları arasında inşa edilmiştir. Sözen'e göre mimari yapısı itibariyle Amid'deki Mesudiye, Zinciriye ve Hüsrev Paşa Medreselerinden farklı olup Cizre'deki "Kırmızı Medrese" ile benzerlik gösterir.⁶⁰⁸

İnceleme döneminde 1135/1722 tarihinde yevmiyesi Ali Paşa Vakfından olmak üzere bu medreseden 10 akçe vazife ile tekaüd olan Abdullah bin Ahmed'in ölmesiyle yerine es-seyyid Mahmud atanmıştır.⁶⁰⁹ 1153/1740 tarihli bir belgede Gazi Ali Paşa Medresesi Evkafından olmak

⁶⁰⁵ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 260.

⁶⁰⁶ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 490.

⁶⁰⁷ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 260.

⁶⁰⁸ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 590. Yapılış ve hizmete girme tarihinin belli olmasına rağmen bu medrese ve vakfının Diyarbekir'deki 16. yüzyıl vakıfları arasında yer almamış olması Bizbirlik'in çalışması açısından bir eksikliklerdir.

⁶⁰⁹ DŞS, 313-39-3, 10 Rebiülevvel 1135.

üzere yevmi 4 akçe ile savn vazifesine Molla Osman uygun görülmüş ve kendisine berat gönderilmiştir.⁶¹⁰

Hüsreviyye Medresesi: Mardin Kapısı'ndaki bu medresede ağırlıkla Kelam ilminin okutulduğu, buradan mezun olanların düzgün ve sanatlı konuştukları Evliya Çelebi tarafından kaydedilmiştir.⁶¹¹ Bu medresenin masraflarının Hüsrev Paşa Evkafı'ndan karşılandığı kuvvetle muhtemeldir.

Sarılzade Medresesi: Evliya Çelebi, burada fıkıh ilminin okutulduğunu ve bu özelliğiyle meşhur olduğunu belirtmiştir.⁶¹² Yeri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız bu medrese ile ilgili M. Şefik Korkusuz, buranın zamanla Salos şekline dönüşüp Salos Mescidine muttasıl olabileceğini kaydetmiştir.⁶¹³

Şeyh Rumi Medresesi: Evliya Çelebi'ye göre ulu bir dergah olan bu medresede müritler tasavvuf ve tevhid ilmi ile meşguldürler.⁶¹⁴ Aziziye Camiinin bitişiğinde yer aldığı bilinmektedir.

Latifiye Medresesi: Bıyıklı Mehmed Paşa Camisinin arkasındaki Latifiye adını taşıyan Şafii Camiinin bünyesindeki bu medresenin 1792 tarihinde ders-i âm, 1793 tarihinde “musıla-i sahn” payesi⁶¹⁵ tevcih edebildiğini belirten Yılmazçelik, bu sebeple önemli bir kurum olduğunu kaydetmektedir.⁶¹⁶

Evliya Çelebi'nin ismini kaydetmediği ancak burası olduğunu düşündüğümüz bir medrese hakkında da Seyahatname'de bilgiler vardır. Bizi buna götüren düşünce medresenin yukarıda belirtilen dereceleri verebilen önemli bir kurum olmasıdır. Anılan yer eğer burasıysa Evliya Çelebi bu medresede tefsir ilminin ve bu anlamda “Cerîr-i Taberî, İbn Mes'ûd, Ebü'l-Leys, Beydavî, Kadı, Deylemî, Feyzullah Hindî ve Ebussuûd Tefsirleri”nin

⁶¹⁰ DŞS, 360-136-2, evahir-i Receb 1153.

⁶¹¹ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 260.

⁶¹² Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 261.

⁶¹³ M. Şefik Korkusuz, **a.g.e.**, s. 86.

⁶¹⁴ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 261.

⁶¹⁵ Medreselerde terfi basamaklarından biri olup, 1557 tarihinde Süleymaniye Külliyesinin tedrisata başlamasıyla son halini alan silsilenin 5. basamağındaki makamdır. (bkz. Cevat İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, c. I, İstanbul, İz yayınları, 1997, s. 37.)

⁶¹⁶ Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 76.

okutulduğunu, buradaki alimlerin bu konuda kitaplar yazmış olduğunu kaydeder.⁶¹⁷

Şuca'iyye Medresesi: Mardin Kapısı civarında Deliller Hanı karşısında yer alan bu yapının yol çalışmaları sırasında yıktırıldığı, 1518 tahririne göre vakıf kaydında “Evkaf-ı Medrese-i Şuca'iyye vâkıf Cafer” şeklindeki ibaresinden bu medresenin Cafer adında biri tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır. 16. yüzyıldaki gelir gider hesabından vakfın gayrimenkul gelirlerinin tamamının personel giderlerine harcandığı anlaşılmaktadır.⁶¹⁸

İnceleme döneminde 1152/1739 tarihli bir belgede bu medresede vazifeli kişi kendi rızası ile vazifesini oğlu es-seyyid Mehmed'e devretmek istemiş ve padişah'tan berat almıştır.⁶¹⁹

Balıklı Medresesi: Yukarıda ana başlığın girişinde belli başlı medreselerin dışında hemen her caminin ve mescidin yanında bir medresenin olduğu ya da daha doğru bir ifadeyle olabileceğinden bahsedilmişti. Buna bir örnek olması açısından bugün mevcut olmayan bu mescidin yanında 1151/1738 tarihinde bir medresenin bulunduğu düşünülmektedir. Bu belgeye göre Balıklı Medresesi ve Camii aynı vakfa bağlıdır ve bu vakıftan karşılanmak üzere buraya yevmiyesi 3 akçe ile tabbah(aşçı) ve cüzhân atanmıştır.⁶²⁰

Ziyaiye Medresesi: Bugün mevcut olmayan bu yapının yeri ve kurucusu hakkında bilgi olmamasına rağmen, Osmanlı idaresinden önceki tarihlerden kalma olduğu düşünülmektedir. 1518 tahririne göre zengin kaynakları olmamasına rağmen vakfın gelirlerinin giderlerini karşıladığı, yetmediği zamanlarda ise buraya “Muradiye Evkafı” mahsülünden takviye yapıldığı, giderlerinin önemli bir kısmının tek vakıf personeli ile talebe

⁶¹⁷ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 261. Bruinessen Uzunçarşılı'yı kaynak göstererek bu tefsirlerin bazılarının tespit edilebildiğini kaydeder. Buna göre Beydavî'nin “Envarü't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vil”inin ki Evliya Çelebi'de “Tefsir-i Kadı” olarak geçtiğini, Zemahşeri'nin “el-Keşşaf an Haka'iki't-Tenzil” adlı eserini, ve Ebusuûd Efendi'nin “İrşadü'l-Akli's-Selim ilâ Mezaye'l-Kur'anü'l-Azîm” adlı eserleridir. Ebulleys, Taberi ve Bağavî'nin eserlerinin de tespit edilebildiğini ancak bunlardan son ikisinin diğerleri gibi Hanefî değil Şafii olduğunu kaydeder. **a.g.e.**, s. 314.

⁶¹⁸ Bizbirlik, **a.g.e.**, s. 296.

⁶¹⁹ DŞS, 360-145-2, evahir-i Rebiülahir 1153.

⁶²⁰ DŞS, 360-11-1, evahir-i Zilhicce 1151.

masraflarına harcandığı, 1564'te vakfın gelirlerinin %60 oranında arttığı ve bunda da buraya takviye edilen gelirlerin köy mahsulleri ve kira gelirlerinden olarak desteklendiği ve gelirlerin giderlere oranla ziyadeleştiği kaydedilmiştir.⁶²¹

Nasuh Paşa/ Servisehiy Hatun Medresesi: Nasuh Paşa Camii bitişiğinde bulunan bu medresenin de caminin de banisi Nasuh Paşa'nın eşi Servisehiy Hatun'dur. 1611 yılından cumhuriyetin ilk yıllarına değin burada eğitim verildiği kaydedilmektedir.⁶²²

Osmanlı mimari yapısının kendisini Amid'de camiler ve diğer yapılar üzerinde bariz olarak göstermesine karşın medrese gibi eğitim kurumlarında maalesef bu tesir görünmemektedir. Medrese geleneğinin esasen önceki dönemlerden devam edegeldiği düşünülmektedir. Yukarıda ele alınan 13 medresenin sadece üç tanesi Osmanlı fethinden sonra burada görev yapan valiler tarafından kurulmuştur. Yukarıdaki medreselerden en büyüğünün Mesudiye olup ellilik medrese statüsünde yer aldığı anlaşılmaktadır.

2.8. HAMAMLAR

Arapça'da "ısıtmak", "sıcak olmak" anlamındaki "hamm" kökünden türeyen hamam kelimesinin sözlük anlamı "ısıtan yer" anlamında olup "yıkama yeri"ni ifade etmek üzere kullanılmaktadır.⁶²³

Önemle belirtmek gerekir ki Amid konut yapısında müştemilatlı bir çok evde müstakil hamamlar mevcut olmakla beraber şehir içerisinde toplu temizlik mekanları olarak hamamlar önemli yer tutmaktadır. Aşağıda görüleceği üzere oldukça fazla sayıda hamam mevcuttu ve bunlar özellikle şehirde idari görev yürüten valilerce ve önceki devlet idarecileri tarafından bina edilmiştir. Temizliğe verilen önem dini yapılarla yarışacak sayıda bina

⁶²¹ Bizbirlik, **a.g.e.**, s. 295-296. Şefik Korkusuz (**a.g.e.**, s. 88) bu medresenin Zinciriye Medresesi ile aynı olduğu görüşündedir. Ancak buna dair herhangi bir kanıt sunmadığından iki ismi farklı medreseler olarak kabul etmekteyiz. Dahası eldeki bilgiler bizi böyle düşünmeye sevketmektedir.

⁶²² M. Şefik Korkusuz, **a.g.e.**, s. 86.

⁶²³ Semavi Eyice'nin "Hamam" adlı makalesinden naklen Ahmet Kankal, **a.g.e.**, s. 365.

edilen bu yapılar bünyesinde anlaşılır görünmektedir. Bu sayıdaki hamam dönemin anlayışında neredeyse ibadethane kadar kutsal olmasa da zaruri görülmüş olmalıdır. Bu ihtiyacı belirleyen ana etmen hem şehirli hem de şehre dışarıdan gelen insanların temizlik sorununun çözümü olmalıdır. Bu da şehrin ciddi anlamda dışarıdan gelen konuklara ev sahipliği yaptığını gösterir.

Petekciyan Hamamı: İnceleme döneminde 1135/1722 tarihli bir belgede bu hamam çalışanlarının bir biri ile davası konu edilmiştir.⁶²⁴

Rüstem Paşa Hamamı: İnceleme döneminde 1065/1655 tarihli bir belgede Kubad Bey Mahallesinde yer alan Rüstem Paşa Hamamının yanındaki bir mülk satışında bu yer ile karşılaşıyoruz.⁶²⁵ Kanuni Sultan Süleyman döneminde burada valilik yapan Rüstem Paşa tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır.

İpəriye Hamamı: Evliya Çelebi, Amid hamamları arasında en iç açıcı olanın, suyu, havası ve yapısı itibariyle tatlı ve temiz olanın Sinek Pazarı'ndaki İpəriye Hamamı olduğunu ifade eder.⁶²⁶

Eşpek Hamamı: Evliya Çelebi'de havası güzel, şehirdeki sıcak suyu açısından müstesna olduğu kayıtlıdır. Ayrıca halk arasında "Eşpek Hamamı" olarak bilinmesine rağmen doğru ismin Eşpek olduğunu kaydeder.⁶²⁷

İskender Paşa Hamamı/Yeni Hamam: Evliya Çelebi, bütün eşyasının, tellaklarının temiz ve güzel olduğunu kaydeder.⁶²⁸ Buna göre zevk sahibi ve bilge bir vezir olduğu gibi mimari ilminde de yetkin bir mühendis olan İskender Paşa, kendi çizimi olan sanatlı, süslü ve dikkat çekici bu hamamı inşa ettirmiş, şehirde ün kazanmış, tatlı ve sıcak suyuyla bilinmektedir.⁶²⁹

⁶²⁴ DŞS, 313-65-3, 17 Şaban 1135.

⁶²⁵ DŞS, 316-14-72, Cemaziyelahir 1065.

⁶²⁶ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 273.

⁶²⁷ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 273.

⁶²⁸ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 273.

⁶²⁹ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 274.

Eski Hamam: Evliya Çelebi, Amid hamamlarının en büyüğü olarak tanımladığı bu yerin Rum Kapısında olduğunu ifade eder.⁶³⁰

Muallak Minare Yanındaki Hamam/Deva Hamamı/Şifa Hamamı: Evliya Çelebi, bu hamamın döşemesindeki mermeri ve kubbesindeki billur camlarını sanat özelliği açısından övmektedir.⁶³¹ Yılmazçelik, Evliya Çelebi'nin komşulukla adlandırdığı bu hamamın Deva adını taşıdığını kaydetmiştir.⁶³² Abdulgani Efendi, Deva Hamamının gelirlerinin Hüsrev Paşa Camii Evkafına sarf olunduğunu kaydetmiştir.⁶³³

İnceleme dönemimizde 1152/1739 tarihli bir veraset devri belgesinde Şifa Hamamın tamamının İbrahim Ağa bin Abdulvahhab Ağa bin el-hac Hüseyin'in mülkü iken varislerine intikal ettiğini görmekteyiz.⁶³⁴ Bu belgede anılan kişi voyvodalar başlığında görüleceği üzere uzunca bir süre voyvodalık yapan Abdulvahhab Ağa'dır. Önemli bir gelir kaynağı olan hamamların ayanlarca işletildiği düşünülebilir. Bu ailenin hamam işletmeciliği yaptığı, muhtemelen Amid'deki diğer hamamların da bu suretle idare edildikleri yani ticari bir kurum olarak güçlü sermayedarların elinde olduğu düşünülebilir. Anılan belge de hamamın yeri "Şifa Mahallesi" olarak tanımlanır ve bu açıdan mahalle kısmında camiler gibi hamamların da mahallelere isim olabildiğine veya tersine mahallelerin mekanlara isim olabileceğine bir örnektir.

Yukarıda anılan Abdulvahhab Ağa'nın adına başka bir hamam da görünmektedir. Amid'de "Vahab Ağa Hamamı" olarak bilinen yerin bu kişinin adından kısaltıldığını, Safa Camii Evkafına dahil olduğunu, Hamravat Suyu ile beslendiğini Yılmazçelik kaydetmiştir.⁶³⁵ Bu hamam eğer yukarıdakinden farklı bir hamam ise ayanların bu işletmelerdeki nüfuzunun genişliğini destekleyecek başka bir argüman olmaktadır.

⁶³⁰ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 273.

⁶³¹ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 273.

⁶³² Yılmazçelik, **a.g.e.**, 85.

⁶³³ Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 15.

⁶³⁴ DŞS, 360-285-1, 15 Şevval 1152.

⁶³⁵ Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 88.

Melik Paşa Hamamı: Evliya Çelebi burayı gönül açan aydınlık bir hamam olarak tanımlar.⁶³⁶

Zibilci Hamamı: Evliya Çelebi'den Dağ Kapısı yanında, gayet ferah ve sade bir hamam olduğunu öğrenmekteyiz.⁶³⁷

Bıyıklı Mehmed Paşa Hamamı: Evliya Çelebi, bu yapının Diyarbekir Fatihi olan Mehmed Paşa tarafından kadim tarzda yapıldığını, duvarlarının yüzeyinden bir damla ter damlamadığını, duvar yüzeyinin koklandığında misk gibi koktuğunu kaydeder.⁶³⁸

Behram Paşa Hamamı: Aslen Gazzeli olan Behram Paşa'nın Arabistan'da gördüğü gibi sanatlı bir hamam yapmak üzere Gazze ve Kudüs'ten yapı ustaları ve mermercileri getirttiğini, ve yüzlerce deve yükü renk renk mermer, somaki, sarı, zenburi ve ebruli taşlarla hamamı döşettiğini, bu güzel hamamın benzerinin Şam'da Defterdar Hamamı ya da Mısır'da Menfelut şehrindeki Osman Bey Hamamı olabileceğini Evliya Çelebi'den öğrenmekteyiz.⁶³⁹

Çardaklı Hamamı: Evliya Çelebi, bu hamamın yapanını bilmediğini, pırıl pırıl temiz ve aydınlık bir hamam olduğunu kaydeder.⁶⁴⁰

İnceleme döneminde 1153/1740 tarihli bir vakıf davasında bu hamamın gelirinden 5'te 2'sinin Hüsrev Paşa Camii Vakfına ait olduğunu beyan eden mütevellî bu hakkı talep etmekteydi.⁶⁴¹

Yukarıdaki belgede geçen bilgiyi Abdulgani Efendi'nin eserinde de görmekteyiz. Nitekim o da bu hamam gelirinin Rüstem Paşa Camii Evkafına sarf olunduğunu belirtmiştir.⁶⁴²

Yeni Kapı Hamamı: Evliya Çelebi'de yer alan ancak herhangi bir malumat kaydedilmeyen bir hamamdır.⁶⁴³

⁶³⁶ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 273.

⁶³⁷ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 273.

⁶³⁸ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 274.

⁶³⁹ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 274.

⁶⁴⁰ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 274.

⁶⁴¹ DŞS, 360-238-2, 22 Safer 1153.

⁶⁴² Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 15.

İçkale Hamamı: Evliya Çelebi, İçkale'deki bu hamama, paşanın görevlileri, ayan ve eşraf geldiğinden çok temiz ve güzel olduğunu kaydetmiştir.⁶⁴⁴

Yukarıda sayılan hamamların sahip olduğu gelir potansiyeli sebebiyle bazen vakıflara akar olarak bağlandığı, bazen de voyvoda gibi yerel güç unsurlarınca işletildikleri görülmektedir. Ayrıca hamamların çalışma usulü Evliya Çelebi tarafından ayrıntısıyla anlatılmaktadır. Buna göre bu hamamlar şehrin çöpüyle ısınmaktadır. Suyu gayet sıcak olan bu hamamlarda "değme bir adam" bir saat kalmaya güç yetiremez. Anadolu'da odun ile hamamı bu derece ısıtmak bile mümkün değildir. Evliya Çelebi, bu durumun fayda olarak görülmesini ve şehirdeki çöpçülerin çöpleri bu hamamlara taşıyarak yaktığından Diyarbakir şehrinin çöp ve pislikten kurtulduğunu, hamamların da bu suretle ısındığını, benzer bir şekilde bütün Arabistan'da da hamamların çöple ısındığını kaydeder.⁶⁴⁵ Özetle ekolojik bir yöntemle ısıtılan hamamların şehrin temizliğinde de etkin bir çözüm aracı olarak kullanıldığı söylenebilir. Ayrıca bu boyuttaki bir hamam kültürü muhtemelen şehre dışarıdan gelen yabancıların varlığına dolayısıyla şehrin ticari ve kültürel anlamda büyüklüğüne bir göstergedir.

2.9. BEDESTEN, HAN, KERVANSARAY VE ÇARŞILAR

Sultan Bedesteni: edesten, hemen her büyük şehirde önceleri bez satmak amacıyla yapıp sonraları mücevherat gibi kıymetli malların da alınıp satıldığı, zamanla şehir sakinleri ve dışarıdan gelenler için her türlü kıymetli malların bir ücret karşılığında muhafaza edildiği mekan olarak tarif edilmektedir.⁶⁴⁶ Şehirlerin genellikle bedesten etrafında yoğunlaştığı ve bu birimin şehrin ekonomisinde belirleyici olduğu tekrarlanan bir bilgidir. Amid'de mevcut olduğunu Evliya Çelebi'den öğrendiğimiz ancak günümüzde mevcut

⁶⁴³ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 274.

⁶⁴⁴ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 274.

⁶⁴⁵ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 275.

⁶⁴⁶ S. Faroqhi'den naklen Ahmet Kankal, **a.g.e.**, s. 203.

olmayan bedestenin şehrin en merkezi yerinde Ulu Camii'nin hemen yanında yer aldığı düşünülmektedir. 17. yüzyılda "Sultan Bedesteni" adıyla Sipahi Pazarında yer aldığını öğrendiğimiz bu yapının gayet bakımlı, iki tarafından sağlam demir kapıları olan muhkem bir taş yapıdan oluştuğu kaydedilmiştir.⁶⁴⁷ 19. yüzyılda 1818 tarihli bir belgede⁶⁴⁸ bu yapının hala mevcut olması 18. yüzyılda da kullanımda olabileceğini düşündürmektedir.

Evliya Çelebi, aşağıdaki kervansarayı kullanımı açısından ücretsiz olarak nitelese de metinde bu iki kervansaraydan bahseder ve ilkinin deliller tarafından ikincisinin ise segban ve sarıcalar tarafından zabt edildiğini kaydeder. Esasında bu yerlerin hiç de kamu kullanımında olmadığı ve bu durumun askerlerin amiri olan vali tarafından bilindiği anlaşılmaktadır.

Deliller Hanı/Kervansarayı: Mardin Kapısı üzerinde yer alan ve hala ayakta kalan nadir eserlerdendir. Evliya Çelebi, buranın Rum Kapısında adeta kale gibi kagir yapıları güzel bir han olduğunu, bu özelliği ile sanki mimarının elinden yeni çıktığını, bütün kubbelerinin kurşunla kaplı ve bakımlı olduğunu, ancak ne yazık ki Diyarbekir valilerinin delillerinin burada oturduğunu, eğer sakin insanlar burada ikamet etseydi bu konukevinin minnetsiz bir cennet köşesi olacağını kaydeder.⁶⁴⁹ 19. yüzyılda hanın halen askerler tarafından kullanıldığı bilinmektedir.⁶⁵⁰

Yukarıda kaydedildiği üzere sadece askerlerce kullanımın ne sonuçlar doğurduğu Evliya Çelebi tarafından ifade edilmiştir. Devamında bu handa güvenliğin bulunmadığını, valinin askerlerinin elindeki bu yapıya kendilerinden olmayan birinin izinsiz girmesi durumunda ise hayatından olacağını kaydeder.⁶⁵¹

⁶⁴⁷ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 267.

⁶⁴⁸ Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 89'da anılan belgenin salyane hesap defteri olup "bedesten kahyasına 33 guruş" ibaresinin bulunduğunu kaydetmektedir.

⁶⁴⁹ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 266. Ayrıca Amidli bir delinin Diyar-ı Acem'de savaş sırasında ölünce varislerinin mahkeme de yer alması hakkında bir belge DŞS, 310-9-2'dir. Bu belgede aileye bu "Deli Ali"den kalan 185 guruş değerinde Ali Çavuş Mahallesi'ndeki bir menzildir.

⁶⁵⁰ Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 91.

⁶⁵¹ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 266. İnalçık'tan naklen Bruinessen sekban ve sarıcaların genellikle Hristiyan reayadan devşirilen diğer başıbozuk asker taifeleri olduğunu, savaş zamanında

Hasan Paşa Hanı: 1572-1575 yılları arasında Diyarbekir Valisi Hasan Paşa tarafından yaptırıldığını bildiğimiz bu han Ulu Camii'nin tam karşısında yer alır. Tüccar hanlarından olan bu yeri Evliya Çelebi kale gibi niteler ve demir kapılı, taştan yapılmış yeni ve güzel bir han olduğunu, havlusundaki havuz ve şadırvanında ölümsüzlük suyu aktığını kaydeder.⁶⁵²

Ticaret bölümünde ele alındığı üzere bu han, Amid'e uzak mesafeden ticaret için gelen tüccarın konakladığı, malını pazarladığı bir borsa olmuştur. İnceleme döneminde 1152/1739 tarihli bir satış belgesinde bu hanın Yiğid Ahmed Mahallesinde olduğu kaydedilmiştir.⁶⁵³ 1154/1741 tarihli bir belgede aslen Adanalı olan bir tüccarın bu handa misafir iken ölümüyle emlakı kayda alınmıştır.⁶⁵⁴ Yine 1154/1741 tarihli bir belgede aslen Tokatlı olup Amid'de Hasan Paşa Hanında kalmakta iken burada ölen Aslan veledi Begos'un terekesi kayda alınmıştır.⁶⁵⁵ Görüldüğü üzere bu han esasen tüccarlar tarafından kullanılan ve dolayısıyla Amid dış ticaretinin kalbi durumundaki bir yer olmalıdır. 19. yüzyılda da bu özelliğini koruduğu görülen bu yapıyı 1815 yılında ziyaret eden Buckingham, hububat piyasasının buradan belirlendiğini kaydetmiştir.⁶⁵⁶ Son olarak mülk satışına dair 1160/1747 tarihli bir belgedeki dükkan satışında bu han ile karşılaşmaktayız.⁶⁵⁷

Bezirgan Hanı/Çifte Han/Borsa Hanı: Evliya Çelebi'nin tüccar hanı olarak nitelediği Amid'deki ikinci önemli handır ve yazar buranın Mardin Kapı'da olduğunu, yapanını bilmediğini ancak hanlar arasında bir gül olan bu yapının gayet bakımlı ve büyük olduğunu kaydeder.⁶⁵⁸ Bugün harebe halde olan bu yapının halk arasındaki adı "Borsa Hanı"dır. Kapalı Çarşı'nın hemen arkasında yer alır.

orduya yazıldıklarını, ancak 16. yüzyıl sonlarından itibaren eyalet paşalarının ve sancakbeylerinin maiyetinde daimi olarak bulundurulduklarını kaydeder. **a.g.e.**, s. 318.

⁶⁵² Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 266.

⁶⁵³ DŞS, 360-327-1, 13 Rebiülahir 1152.

⁶⁵⁴ DŞS, 315-1-1, 20 Safer 1154.

⁶⁵⁵ DŞS, 315-27-52, 27, ay yok, 1154.

⁶⁵⁶ Yılmazçelik, **a.g.e.**, 90

⁶⁵⁷ DŞS, 313-137-1, 7 Rebiülahir 1160.

⁶⁵⁸ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 266.

Rüstem Paşa Hanı: Diyarbekir valilerinden Rüstem Paşa (1539-1542) tarafından yaptırıldığı sanılan bu yapının diğer adı “Yeni Kapı Hanı”ydı ve şehre girişte sağda kalmaktaydı. Ancak bugün handan geriye herhangi bir şey kalmamıştır.⁶⁵⁹

Kayseriye Hanı: 1565 tarihli bir vakfiyede İskenderpaşa Vakfiyesinin akarı arasında yer alan bu yapı ile ilgili 19. yüzyılda herhangi bir kayıt bulunmadığı gibi hangi tarihte harap olduğu da bilinmemektedir. Anılan vakfiyede 12 hücre, 1 hela, 4 dükkan, 1 mahzeni olan bu yapı evladiyyet üzere vakfedilmiştir.⁶⁶⁰

Acem Hanı: Yeri ve yapım tarihi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız bu hanın inceleme döneminde mevcut olduğuna dair 1160/1747 tarihli bir belge kaynak olmaktadır. Buna göre Diyarbekir valisi Vezir Ahmed Paşa'nın vekili Ali Ağa bin İbrahim mahkemede müvekkiline ait “Acem Hanı” denilen handa 5 bab vakıfa kayıtlı dükkanı Ayşe Hanım ibnite el-hac Muhammed Ağa'ya 1500 guruşa satmıştır.⁶⁶¹

Yukarıdaki ele alınan kervansaray ve hanlar dışında Evliya Çelebi, bekar ve evsizler için hanlar bulunduğunu, burada kalanların tüccar, seyyah, zanaat ve meslek erbabı yabancılar ile kimsesizler olduğunu ve bunların birbirlerine kefil olmak suretiyle bu odalarda edeplince kaldıklarını, yatsı namazından sonra kapıcıların davul çalarak kapıları kapattıklarını, şafakla yine davul sesiyle herkesi uyandırarak kapıları açtıklarını kaydetmektedir.⁶⁶²

Şehrin en canlı alanları kuşkusuz ki çarşı ve pazardır. Bütün İslam şehirlerinde olduğu gibi aynı malların üreticileri ve satıcıları birbirine yakın yerlerde bulunmaktaydı. Her ticaret dalının üyeleri, pazarın belli bir bölümünü işgal etmekteydiler.⁶⁶³ Farsça “çâr-sû” (dört taraf) sözünün Türkçe'ye çarşı olarak geçmesinden başka bir şey olmadığını ifade eden Engin, bu anlamıyla

⁶⁵⁹ Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 92.

⁶⁶⁰ Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 93.

⁶⁶¹ DŞS, 313-134-1, 7 Rebiülahir 1160.

⁶⁶² Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 267.

⁶⁶³ Özer Ergenç, Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri, s. 104.

üstü kapalı pazarların tanımlandığını belirtmektedir.⁶⁶⁴ Bedesten etrafındaki bu çarşıların yanı başında ise han ve pazarların yer aldığı tekrarlanan hususlardan olmuştur.

Evliya Çelebi, Amid'i ziyaret ettiği 1655 yılında buradaki çarşılarda toplam 2008 adet dükkan bulunduğunu kaydeder. Ayrıca 366 esnaf dükkanının mevcut olduğunu kaydeder.⁶⁶⁵ Evliya'nın saydığı bu son grup esnafın dağıldığı iş kolları olmalıdır. Aksi halde Meslekler başlığı altında yer verdiğimiz sadece meslek grubu sayısı 39 idi. İlaveten belgelerden tespit ettiğimiz meslek ve sanat dalı 53 idi ve bu da toplam 92 çeşitli meslek dalı etmektedir. Unutulmamalıdır ki bu verilenler belgelerden ulaşılabilen sayıdır ve muhtemelen mevcudun çok altındadır. Bu sayının her birinden birkaç tane bile olsa anılan rakamı fazlasıyla geçer. Ayrıca esnaf ve meslekler başlığında şehirde genel olarak faaliyet gösteren bu grupların adları ve mesleklere dair ayrıntılara yer verilmiştir.

Aşağıda anlatılacak çarşıların başında bulunan bir resmi görevli de kayıtlara yansımıştır. Bu kişinin ünvanı "Çarşılar Emini" idi. 1152/1739 tarihinde bu vazifenin başında Çarşılar Emini Abdullah Ağa bulunmaktaydı.⁶⁶⁶

Öncelikle sicil belgelerinden ve diğer araştırma eserlerden oluşan kaynaklardan ulaşılabildiği kadarıyla şu çarşılar mevcuttu;

Hasan Paşa Çarşısı: Aynı adı taşıyan hanın bitişiğindeki bu çarşıda çoğunlukla kuyumcu ve haffafların yer aldığı, 19. yüzyılda Hüsrev Paşa Evkafına ait olduğu, üstü kapalı olduğu için "Kapalı Çarşı" adıyla da bilindiği kaydedilmiştir.⁶⁶⁷

Nasuh Paşa Çarşısı: Elimizdeki 1153/1740 tarihli bir belgede ise bu çarşıda penbeci esnafının dükkanlarının bulunduğu ve pamuk alıp satıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁶⁸ 1154/1741 tarihli bir belgede bu çarşıdaki bir vakıf

⁶⁶⁴ Osman Ergin'in "Çarşı" adlı İ.A., C. III, s. 360, künyeli makalesinden naklen Ahmet Kankal, **a.g.e.**, s. 219.

⁶⁶⁵ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 266.

⁶⁶⁶ DŞS, 360-368-1, 12 Zilhicce 1152.

⁶⁶⁷ Evliya Çelebi, Andreasyan ve Arifi Paşa'dan nakleden Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 95.

⁶⁶⁸ DŞS, 360-219-1, 27 Receb 1153.

dükkanın günlük 25 akçe geliri ile bir müderrisin yevmiyesi karşılanmaktadır.⁶⁶⁹ Bu çarşının adına 1160/1747 tarihli bir ödeme belgesinde de rastlamaktayız.⁶⁷⁰

Yılmazçelik, buranın diğer adının “Yeni Çarşı” olduğunu kaydeder. Bu çarşıda bulunan dükkanların çoğunluğunun caminin evkafına ait olduğunu, burada çoğunlukla cüllah dükkanlarının yer aldığını belirtir.⁶⁷¹

Yukarıda görüldüğü üzere Nasuh Paşa Çarşısı olarak kaydettiğimiz belgelerden başka elimizde ayrıca Yeni Çarşı adıyla anılan mekana ait bir belge de mevcuttur. 1154/1741 tarihli belgede burada dikici, keçeci, penbeci ve çulcu dükkanlarına dair bilgileri içeren bir tereke kaydı mevcuttur.⁶⁷²

Sahhaflar Çarşısı: Biri Yiğid Ahmed Mahallesinde ve diğeri de Ulu Camiinin güneyinde olmak üzere iki çarşı bulunmaktaydı.⁶⁷³

Meşinciler Çarşısı: Elimizdeki 1152/1739 tarihli bir belgede bu çarşıdaki bir bab haffaf dükkanı 200 guruşa satılmıştır.⁶⁷⁴

Sipahi Pazarı: 1154/1741 tarihli bir satış belgesinde bu çarşıdaki bir dükkanın fiyatı 487 guruş idi ve burada yer alan attar, eskici, palancı gibi dükkanlar belgelerde yer almaktadır.⁶⁷⁵ Aynı çarşıda 3 tane etmekçi dükkanının diğer bazı mülkle 2900 guruşa satıldığını belirtmek gerekir.⁶⁷⁶ Bir diğer belgede bu pazardaki 1 etmekçi dükkanı 1000 guruşa, 1 terzi dükkanı 450 guruşa satılmıştır.⁶⁷⁷ Aynı çarşıda bir kebabçı dükkanı 1065/1655 yılında

⁶⁶⁹ DŞS, 360-143-3, 360-141-3 numaralı belgede ise boşalan yarım kadronun geliri yine aynı çarşıdaki “Servisehiy Hatun Vakfı”na ait dükkan gelirinden olan toplam 25 akçelik vazifeyi talep eden sadattan oğula padişah berat vermiştir.

⁶⁷⁰ DŞS, 313-161-1, 25 Rebiülahir 1160.

⁶⁷¹ Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 96.

⁶⁷² DŞS, 315-67-135, 3 Cemaziyelevvel 1154.

⁶⁷³ Abdulgani Efendi ve Ali Emiri Efendi’den nakleden Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 97.

⁶⁷⁴ DŞS, 360-347-1,9 Safer 1152.

⁶⁷⁵ DŞS, 360-193-1, 6 Muharrem 1154; Ayrıca DŞS 360-347-2, 19 Safer 1152 ve DŞS 360-265-1, 17 Zilhicce 1152 künyeli belgelerde satışı yapılan dükkanlar buradaki dükkan piyasasının hareketliliğine işaret etmektedir.

⁶⁷⁶ DŞS, 360-265-1, 17 Zilhicce 1152.

⁶⁷⁷ DŞS, 360-267-2, 7 Zilhicce 1152.

80 guruşa satılmıştı.⁶⁷⁸ Şehrin merkezinde Ulu Camiinin yanındaki bu pazar halen işleklğini korumaktadır.

Sedd-i Bezzazlar Çarşısı: Çarşının 1152/1739 tarihinde faal olduğunu bilmekteyiz. Lakin bu çarşıdaki bir dükkan bir miras davasında topluca sıralanan bir dizi mülkün arasındaydı.⁶⁷⁹

Sinek Pazarı: Safa Camiinin doğusunda, Hüsameddin Camii ve Alaeddin Hamamı'nın yakınında olduğu sanılan bu çarşı günümüzde mevcut değildir. 1676 tarihli bir vakfiyede adına rastlanan bu pazarda hangi esnaf grubunun yoğunlaştığı da bilinmemektedir.⁶⁸⁰

Eskiciler Çarşısı: Meydanda olduğu anlaşılan bu çarşı belgede Eskiciler Çarşısı olarak ifade edilir. 1143/1730 tarihli bir belgede buradaki bir eskici dükkanı 100, diğer biri ise 200 guruşa satılmıştır.⁶⁸¹

Dülgerler Çarşısı: Buranın Şeyh Matar Camiine bitişik olduğu anlaşılmaktadır. Elimizdeki 1152/1739 tarihli belgede buradaki 2 dükkan 660 guruşa satılmıştır.⁶⁸² Yine aynı yıl içinde bu çarşıda bir berber dükkanı 250 guruşa satılmıştır.⁶⁸³

Bardakçılar Çarşısı: 1065/1655 yılında Fatih Mehmed Paşa Camii Evkafının Bardakçılar Çarşısındaki aylık 30 akçe geliri olan dükkanına yapılan yeni zam ile eski kiracı Ahmed Çelebi ibn Mehmed Ali adlı kişide tahtı icaresine devam kararı verilmişti.⁶⁸⁴ Aynı çarşıda Şeyh Matar Camii Evkafının da harabe bir zemini vardı ve vakfın yöneticileri burayı 1065/1655 yılında senelik 5 guruş ile 80 yıllığına kiraya vermişlerdi.⁶⁸⁵

Kılıççılar Çarşısı: 1154/1741 tarihli bir tereke kaydında burada yer alan bir satırcı dükkanını görmekteyiz. Satırcı dükkanın değeri

⁶⁷⁸ DŞS, 316-20-103, 10 Cemaziyelahir 1065.

⁶⁷⁹ DŞS, 360-347-2, 19 Safer 1152.

⁶⁸⁰ Evliya Çelebi ve Abdulgani Efendi'den nakleden Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 95.

⁶⁸¹ DŞS, 360-267-2, 7 Zilhicce 1152.

⁶⁸² DŞS, 360-314-1, 18 Cemaziyelevvel 1152.

⁶⁸³ DŞS, 360-336-2, 17 Rebiülevvel 1152.

⁶⁸⁴ DŞS, 316-15-80, 5 Cemaziyelahir 1065.

⁶⁸⁵ DŞS, 316-17-86, Cemaziyelahir 1065.

kaydedilmemiştir.⁶⁸⁶ Yılmazçelik iki tane olan bu çarşıların birinin İzzeddin Mahallesi'nde diğeri ise Ulu Camii'nin güneyine düşen ve meydan olarak adlandırılan yerde bulunduğunu kaydeder.⁶⁸⁷

Lüleciler Çarşısı: 1154/1741 yılında buradaki bir lüleci dükkanının fiyatı 100 guruş olarak takdir edilmiştir.⁶⁸⁸

Yoğurt Pazarı: Abdulgani Efendi, buranın Mehmed Paşa Mahallesi ile İzzeddin Mahallesi arasında yer aldığını kaydetmiştir.⁶⁸⁹

Kaledibi Çarşısı/Tahte'l-Kala: İçkale'nin güneybatısında yer alan bu çarşıda sebze ve meyve satışı yapıldığı, terzi ve kavukçu dükkanlarının da bulunduğu kaydedilmiştir.⁶⁹⁰

Gazzazlar Çarşısı: Elimizdeki 1153/1740 tarihli bir belgede bu adla anılan çarşıdaki bir gazzaz dükkanının fiyatı 150 guruş olarak yer almaktadır.⁶⁹¹

Çilingirler Çarşısı: 1165/1751 yılında "emr-i tevliyyet ve tasarruf-u evlad" şartlı bir hibe belgesinde bahsedilen bir dükkan bu çarşıdaydı.⁶⁹²

Uzunpazar Çarşısı: 1165/1751 tarihinde esnaftan bir kimse bu çarşıdaki bir helvacı dükkanını evlad-ı vakıf şartıyla vakfetmişti.⁶⁹³ "Uzun Çarşı" da denilen bu yerin genelde Rum Kapısından şehir merkezine giden yoldaki dükkanları ve pazarları tanımlamak üzere kullanıldığı, ancak esas alanının Safa Camii'nin karşısı olduğu belirtilmektedir.⁶⁹⁴

İplik Pazarı: 1065/1655 yılında Zinciriye Vakfına ait İplik Pazarındaki hanın zeminindeki harabe bir ahırın tamiri için mimar 200 guruş takdir eder ve vakıf idaresi burayı senelik 400 akçe ve 200 guruş muaccele ile 9 yıllığına

⁶⁸⁶ DŞS, 315-55-112, 4 Safer 1154.

⁶⁸⁷ Yılmazçelik, a.g.e., s. 96.

⁶⁸⁸ DŞS, 315-67-135, 3 Cemaziyelevvel 1154.

⁶⁸⁹ Yılmazçelik, a.g.e., s. 96.

⁶⁹⁰ Yılmazçelik, a.g.e., s. 96.

⁶⁹¹ DŞS, 360-278-1, 17 Zilkade 1152.

⁶⁹² DŞS, 313-79-1, 15 Rebiülevvel 1165.

⁶⁹³ DŞS, 313-79-1, 15 Rebiülevvel 1165.

⁶⁹⁴ Yılmazçelik, a.g.e., s. 96.

icareye verir. İcareyi alan kişinin İplik Pazarına ve hana gelenlerin hayvanlarına ücreti mukabili hizmet edeceği anlaşılmaktadır.⁶⁹⁵

Bu çarşıda çok düşük değerle bir mülk satışı da gerçekleşmişti. Anılan yerde ki bir bab dükkan 1065/1655 tarihinde 25 guruşa satılmıştı.⁶⁹⁶

Demirciler Çarşısı: 1065/1655 yılında Mehlikan veledi Zikre adlı bir zimmî eşi Nurhatun binti Tirgayik'e Demirciler Çarşısı başındaki bir berber dükkanının 4'te 1 hissesini 40 guruşa satmıştı.⁶⁹⁷ Diğer üç hisse ise kardeşlerine aitti. Bu tarihte dükkanın fiyatının 200 guruş olduğu anlaşılır ki 18. yüzyıl fiyatlarına göre düşük görünse de bu yüzyıl için yüksek sayılabilir.

Debbağlar Çarşısı: 1065/1655 yılında üstad Osman bin Eyyüb adlı kişi Debbağlar Çarşısındaki dükkanın 5'te 1 hissesini 30 guruşa satmıştı.⁶⁹⁸ Dükkanının fiyatı 150 guruş olarak belirmektedir.

Meyveciler ve Yahudiler Çarşısı: Meydanda ve Ulu Camiinin karşısındaki yerde bulunan bu çarşılarda başta meyveciler, bezzaz, attar, pastacı gibi meslek erbabının dükkanlarının bulunduğu ve bezzaz dükkanlarının olduğu yere Bezzazlar Çarşısı dendiği kaydedilmiştir.⁶⁹⁹

Semerciler ve Palancılar Çarşısı: Semercilerin iki çarşısı olup birinin Rumkapı'da, diğerinin Dağkapı'da olduğu, Palancılar Çarşısının ise Şeyh Matar Camiinin yakınında bulunduğu kaydedilmiştir.⁷⁰⁰

Melik Ahmed Çarşısı: Abdulgani Efendi, buranın Melik Ahmed Camiinin karşısında Ablak Mahallesinde yer aldığını ifade etmiştir.⁷⁰¹ Bugün de aynı yer aynı adla şehrin en yoğun çarşılarından biridir.

Hınta Pazarı: 18. yüzyılda şehirde bu adla bir pazarın olduğunu belgelerden görmekteyiz. İlgili belgede "Hınta Pazarı" denilen yerde bir

⁶⁹⁵ DŞS, 316-24-126, Gurre-i Cemaziyelahir 1065.

⁶⁹⁶ DŞS, 316-14-75, Cemaziyelahir 1065.

⁶⁹⁷ DŞS, 316-22-111, 17 Cemaziyelahir 1065.

⁶⁹⁸ DŞS, 316-30-156, 3 Cemaziyelahir 1065.

⁶⁹⁹ Yılmazçelik, a.g.e., 96.

⁷⁰⁰ Yılmazçelik, a.g.e., s. 96.

⁷⁰¹ Yılmazçelik, a.g.e., s. 96.

cinayet gerçekleşmiş ve bunun davası ele alınmıştı.⁷⁰² Amid gibi önemli bir buğday üretim merkezinin pazarsız ve borsasız olması düşünülemez. Ancak önceki çalışmalarda ele alınmamış olması böyle bir yerin bulunmadığından ziyade ilgili kaynak ya da belgelerde buradan bahsedilmemiş olması sebebiyle olsa gerektir.

2.10. DİYARBEKİR EYALETİ SANCAKLARI

Evliya Çelebi, 921/1515 tarihinde Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi sırasında Bıyıklı Mehmed Paşa ve İdris-i Bidlisi işbirliği ile Osmanlı Devleti idaresine giren Diyarbekir'in, ilk olarak bu tarihte idari yapıda yerini aldığını belirtir. Ancak burasının Süleyman Han tarafından tahrir ettirildikten sonra vezirlik rütbesinde bir eyalet haline getirildiğini kaydeder.⁷⁰³

Kanuni Sultan Süleyman'ın bu eyalet için düzenlediği kanuna göre Diyarbekir veziri üç tuğlu bir vezirdir. Padişah tarafından yazılan emirlerden "destur-ı mükerrem ve müşir-i müfahham" ünvanına sahip olduğu görülmektedir.⁷⁰⁴ Devamında Diyarbekir paşasının hassınının 1.200.160 akçe olduğunu belirtir. Diyarbekir eyaletinin tamamını 16 sancak ve 5 sancağı da hükümet olarak ifade eder. 12 sancağın ise tımar ve zeametli sancak olduğunu, bunların yöneticilerinin devlet tarafından atandığını ve görevden alınabildiğini kaydeder. Fakat 8 sancağın Kürd beylerine ait olduğunu, bunun ise fetih sırasında Bıyıklı Mehmed Paşa önerisiyle o beylere, sancakların yönetiminin fermanlar ile yurtluk ve ocaklık olarak daimi surette verildiğini kaydeder. Bunların beylerinin görevden alınmayı kabul etmediğini, ölünce yerlerinin oğullarına veya akrabalarına verildiğini kaydeder. Bu sancakların da diğer sancaklar gibi gelirlerinin yazıldığını, içlerinde tımar ve zeametler

⁷⁰² DŞS, 313-156-2, 10 Zilkade 1159.

⁷⁰³ Martin van Bruinessen-Hendrik Boeschoten, **Evliya Çelebi Diyarbekir'de**, çeviren; Tansel Güney, İletişim yayınları, 1997, İstanbul, s. 246-248. (bundan sonra Bruinessen-Boeschoten olarak geçecek)

⁷⁰⁴ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 248. Gerçekten de Evliya Çelebi'nin belirttiği gibi padişah paşaya anılan ifadelerle hitap ettiğini 360, 313, 352 vd. DŞS'de yer alan onlarca kayıta görebilmekteyiz.

bulunduğunu, bir sefer olursa tımar ve zeamet sahiplerinin alaybeyleri ve çeribaşlarıyla Diyarbekir vezirlerinin kolunda sefere gittiklerini, eğer çağrıldıkları sefere katılmazlarsa sancaklarının oğullarına veya yakınlarına verildiğini belirtir. Bu anılan sancaklardan başka 5 sancağın “mefruzu’l-kalem ve maktu’ul-kıdem” hükümet olarak yazıldığını ve bunlarda tımar ve zeamet olmadığını, yöneticilerinin taşınmaz malları istedikleri gibi kullanma hakkına sahip olduğunu ve bu mallardan elde edilen gelirlerin tamamı üzerinde söz sahibi olduklarını, padişahın bu beylere “cenab” lakabı ile hitab ettiğini kaydeder.

Evliya Çelebi, 17. yüzyılda Diyarbekir’deki Osmanlı sancaklarını şunlar olarak ifade eder:⁷⁰⁵

1. Harput
2. Ergani
3. Siverek
4. Nusaybin
5. Hasankeyf
6. Çemişgezek
7. Siirt
8. Mifarikin
9. Akçakale (Nusaybin yakınında)
10. Habur
11. Sincar
12. Diyarbekir sancağının ise paşa rütbesine sahip bir sancak olup ve başındaki yöneticinin 3 tuğlu vezir olduğunu kaydeden Evliya Çelebi, ayrıca bu sancakların hepsinin Osmanlı beyleri tarafından yönetildiğini kaydeder.

Yurtluk ve ocaklık sancaklar ise:

13. Sağman
14. Kulp

⁷⁰⁵ Bruinessen-Boeschoten, a.g.e., s. 249.

15. Mihrani
16. Tercil
17. Atak
18. Pertek
19. Çabağçur
20. Çermik sancakları olup bunların bazılarının oğulları olmadığı için sonraları sülalerinin sona ermesiyle Osmanlı sancağına dönüştüğünü belirtir.

Amid vilayetindeki hükümet sancakların ise:

21. Cezire
22. Eğil
23. Genç
24. Palu
25. Hazzo olduğunu kaydeder. Bu 5 sancağın yöneticilerinin serbest beylerbeylik rütbesine sahip olduğunu,⁷⁰⁶ ancak buna rağmen Diyarbekir veziriyle sefere gitme zorunlulukları bulunduğunu ve buraya kadar olan 5 hükümetle toplam 25 adet Diyarbekir Sancağı bulunduğunu kaydeder.⁷⁰⁷ Sancakbeylerinden başka 300 boy beyinin olduğunu belirtir.

⁷⁰⁶ Nejat Göyünç, 17. yüzyıldaki bu hükümet sancaklarının özelliğini vurguladıktan sonra Kunt'tan naklen 1670-71 yılında valilik yapan Silahdar Ömer Paşa'nın adamlarının Eğil, Palu gibi hükümet türü sancaklardan cerime ve öşür toplayamamalarının yine buralardan tahvil parası alamamasının ilginçliğine dikkat çeker. (bkz. Nejat Göyünç, "Diyarbakır", **DİA**, İstanbul, 1994, C. 9, s. 469.) Bu beş sancaktan biri olan Palu Sancakbeyi İbrahim Bey'in beratını bizzat paşanın elinden alması da esasında bunların statüsünün bir göstergesidir. (Bkz. Şemê, **Dû Zeylê Şerefname-yê Bidlisî (Mejoy Egil u Palo)**, Amedekerdinê: Enver Soltanî, 2005, Silemanî, Bingeye Jîn.) Bu sancaklar hükümet sancak olup aynı zamanda ocaklık özelliğine sahiptir. Evliya'nın verdiği bilgiyi bir çok araştırmacı da teyit etmektedir. Bu bilgi ile Amid sancağına doğrudan bağlı bu beylerin beratlarını buradan aldığı, diğer sancakların ise merkezden aldığı belirtilebilir. Arşiv kayıtlarında "hükümet" statüsündeki sancaklar olgusunu destekleyecek belgeler mevcuttur. Örneğin Diyarbekir Beylerbeyine 972 yılında gönderilen bir hükm-i şerifte Hazzo Bey'inin serbest durumu metin içinde ele alınmıştır ve buna göre sadece sefer sırasında bağlı askerleri ile hazır olması gerektiği, mülkünün ise babaları ve atalarından kendilerine tevarüs ederek bu surette çocuklarına devrolunacağı kayıtlıdır. Bkz.: **6 Numaralı Mühimme Defteri, 972/1564-1565**, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 151.

⁷⁰⁷ 1568-1574 yıllarındaki idari durumu ele alan bir tasnifte ise sancak sayısı 27 olarak kaydedilmiştir. Aynı çalışmada sayının bazı aşiretleri de içine alacak şekilde 46'ya kadar çıkarıldığı görülmüştür. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "**XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri**", TTK, Ankara, 1994, s. 2211-2220.

Paşalık payesindeki Amid Sancağı'nda 9 adet zeamet ve 168 adet tımar olduğunu, Diyarbakır Sancağı'nın kanuna göre cebelilerle birlikte 2000 silahlı askeri bulunduğunu, cebelisiz asker sayısının 700 olduğunu, Diyarbakır eyaletinin bütün sancakları dahil olmak üzere sefer sırasında cebelilerle 30.000 silahlı askeri bulunduğunu, ve paşasının hassına göre 3000 seçkin askeri olduğunu kaydeder.⁷⁰⁸ Bu son bilgilerden seçkin 3000 askerin ve tımar defterdarının, defter kethüdasının, mal defterdarının İçkale'de, paşanın ise İçkale'deki sarayda bir bürokrasi ile yerleştiği sonucuna varılabilir.

2.10.1. 18. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaleti Sancakları (1717-1730)

Fehameddin Başar tarafından transliterasyonu yapılan 1717-1730 yılları arasına tarihlenmiş Başbakanlık Arşivi, KK. Mükerrer 523 Sayılı defterden⁷⁰⁹ çıkarılan çalışmanın Osmanlı idari düzeni ile ilgili bölümünde "Eyalet-i Diyarbakır" başlığıyla sancaklar şöyle sıralanmıştır;

1. Hükümet-i Hazzo (Ocaklık)
2. Hükümet-i Cezire (Ocaklık)
3. Hükümet-i Eğil (Ocaklık)
4. Hükümet-i Tercil (Ocaklık)
5. Hükümet-i Palu (Ocaklık)
6. Hükümet-i Genc (Ocaklık)
7. Liva-i Çermik (Ocaklık)
8. Liva-i Hancuk
9. Liva-i Hısnıkeyfa

⁷⁰⁸ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 249. Beysanoğlu ise 1540 tahririnde toplam 26 sancak adı kaydeder. Bkz: Şevket Beysanoğlu, "Kanuni Devrinde Amid (Diyarbakır) Şehri", Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, s. 139-154.

⁷⁰⁹ Fehameddin BAŞAR, **Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)**, TTK, Ankara, 1997, s. 106-112. Burada listelenen idari birimlerin yanında yer alan ocaklık ifadeleri sancağın statüsünü belirtirken yazılmayanların ise doğrudan ataması padişahça yapılan, tımar sisteminde yer alan klasik sancaklar olduğu düşünülmektedir.

10. Liva-i Siverek
11. Liva-i Pertek (Ocaklık)
12. Liva-i Menazgird (Ocaklık)
13. Liva-i Çemişgezek
14. Liva-i Kulb (Ocaklık)
15. Liva-i Atak (Ocaklık)
16. Liva-i Ergani
17. Liva-i Mihrani(Ocaklık)
18. Liva-i Çapakçur
19. Liva-i İs'ird
20. Liva-i Görgil
21. Liva-i Meyyafarikin
22. Liva-i Bestan
23. Liva-i Nusaybin
24. Liva-i Habur
25. Liva-i Sağman
26. Liva-i Ağca-kal nam-ı diğer Uştuni?
27. Liva-i Sincar
28. Liva-i Dasini?

Görüldüğü üzere Evliya Çelebi ve Başbakanlık arşivi listelerinde fark vardır. Başbakanlık arşivi listesinde Evliya Çelebi listesinden fazla olarak Dasini?, Hancuk, Menazgird ve Bestan sancakları yer almaktadır. Amid Sancağı'na ise yer verilmemektedir. Ayrıca Ağca Kal veya Uştuni denilen yerin Nusaybin'de olduğunu yukarıdaki Evliya Çelebi listesinden görmekteyiz.

2.10.2. Diyarbekir Şer'îyye Sicili Belgelerinde 18. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti Sancakları

18. yüzyılın ilk yarısını kapsayan birbirinden farklı tarihli tevzî defterlerindeki imdad-ı hazeriyye, imdad-ı seferiyye, avarız ve nüzul belgelerinden derlediğimiz⁷¹⁰ kazaları şöyle sıralayabiliriz:

1. Amid
2. Atak
3. Bakur Başad ?
4. Çabağcur
5. Çarsancak
6. Çemişgezek
7. Çermik
8. Eğil
9. Ergani ve Çüngüş
10. Eserd (Siirt)
11. Hani
12. Harperet (Harput)
13. Hasfa ve Hurabi?
14. Hıskeyf ve Beşiri
15. Karakeçilü
16. Lice⁷¹¹
17. Mazgird
18. Mardin
19. Mefarikin
20. Mihrani
21. Palu

⁷¹⁰ DŞS, 313-180-1; 352-28-50; DŞS, 360-168,2; 360-23-1; 360-175-1; 360-14-1; 360-69-1. Bu listeler hemen her belgede aynı idari birimleri kapsamaktadır.

⁷¹¹ DŞS, 360-245-3 numaralı belgede bu bilgi mevcuttur. Ancak Yılmazçelik (a.g.e., s.135) Lice'yi kaza olarak ancak 1839 sonrasında zikreder. Elimizdeki bu belge ile buranın 1839 tarihinden çok önce 22 Muharrem 1153/17 Nisan 1740 tarihinde bir kaza olarak idari örgütlenmede yerini aldığını görmekteyiz.

22. Pertek
23. Sağman
24. Salad ve Berazi
25. Savur
26. Sincar
27. Siverek
28. Telbisme
29. Tercil

Karakeçilü, Salad-Berazi ve Lice önceki listelerin yanında beliren idari alanlardır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

17. YÜZYILIN ORTALARINDA VE 18. YÜZYILIN İLK YARISINDA AMİD KAZASI'NDA VE DİYARBEKİR EYALETİ'NDE TOPLUMSAL HAYAT

3.1. AİLE

3.1.1. Evlilik

Aşağıda inceleme döneminde Amid şehri ve Diyarbekir Eyaleti'nde aileye dair elimizdeki belgelerden bir çerçeve oluşturulmaya çalışılacaktır. Bunu yaparken öncelikle sicillerdeki müstakil belgelere ve daha sonra tereke kayıtlarına başvurulacaktır.

Ancak hemen belirtmek gerekir ki evlilik müessesini sadece sicillere dayandırarak tanımlamak yanıltıcı olabilir. Çünkü tüm evlilikler kadı huzurunda yapılmamaktaydı. İmamlar da bu işi üstlenmekte idi. Dolayısıyla buna dair kayıtlardan yoksunuz. Bir diğer husus boşanma işleminde sadece kadınlar istediyse/davacıysa mahkemeye boşanma davası gelebilmekteydi. Erkekler, ödevlerini yerine getirmek şartıyla eşlerini mahkemeye gelmeden boşayabilmekteydiler. Bu sebeple bu ödevlerini yerine getirmeden boşanmış erkeklerin mehir davaları mahkemeye gelmiştir. Bu iki husus yani "imamlar" ve "erkeğin boşanma hakkı" kaynakların kapsamı dolayısıyla güvenilirliğini tartışmalı hale getirmektedir. Defterlerin kapsamına dahil olan sınırlı sayıdaki belge sağlıklı bir değerlendirmeyi güçleştirmektedir. Kaynaklarımız arasında evlilik ile ilgili sadece 5 belgenin olması bu duruma bir açıklık getirmektedir. Diğer taraftan boşanma ile ilgili 28 belgenin mevcut olması ve mehir içeren 11 davanın bulunması, mahkemenin sorun odaklı çalıştığı ve kayıtların bu anlamda bizi yanıltmaması hakkında uyarmaktadır. Salt bu durum üzerine tarihsel bir yorumla "Amid'de 5 evlilik yapılırken 39 boşanma ile toplum dağılmaktadır" gibi yanlış bir sonuca ulaşılabılır.

Dolayısıyla burada ele alınan belgeler üzerinden mutlak bazı çıkarımlarda bulunma refleksinin büyük yanılgılara yol açacağını kaydetmek gerekir. Yukarıda da değinildiği üzere nihayetinde mahkemeler sorunların yansıdığı alanlardır ve kaynaklarının bu bilinç ve bakış açısıyla ele alınarak titiz kullanılması zorunludur.

Amid'de aile kurumuna geçmeden evvel evlilik kurumunun nasıl anlaşıldığına ve önemsendiğine bir örnek olması açısından mahkemeye gelen, eşi dışında evinde başka kadınlarla birlikte olan bir erkeğin ihraç cezası aldığı davaya değinmekte fayda vardır. Amid'deki Kubad Bey Mahallesi ahalisinden İmam Ebubekir Efendi bin Hüseyin, Molla Ebubekir bin Ali, Abdullah Çelebi bin Fazıl, Mehmed Çelebi bin Abdi, Süleyman Çelebi bin Abdi, Süleyman Çelebi bin Ahmed, Ebubekir bin Hüseyin, Ahmed vesayirleri mahkemede aynı mahallede oturan Mustafa bin Mehmed ile eşi Emine binti Mustafa önünde, Mustafa üzerine dava açarak eşi Emine Hatun'un kendi arzıyla kocasından şikayetçi olduğunu, namahrem olan başka mahallerde meskun kadınları eve getirerek bunlarla düşüp kalktığını beyan ederler. Hepsi topluca Mustafa'nın mahalleden ihraç edilmesini talep ederler. Mahkeme bu başvuruyu kabul ederek Mustafa'nın mahalle dışına "ihraç"ına karar verir. Kadının ise evinde oturmasına müsaade edilir.⁷¹² Görüldüğü üzere mahalle denilen yapıda bazen komşular birbirinin evinden ve mahreminden haberdardır ve ortak bir kanaat oluşursa kalabalık bir halde önde gelenlerini imam ve molların oluşturduğu bir grupta evlilik dışı ilişkiler yaşayan bir erkeği hem evinden hem mahalleden sürdürebilmektedir. Burada dikkat çeken husus kadının kocasına karşı mahalle ahalisiyle içine girdiği ittifak ve kadiya aldırılan karardır.

Evliliğin erkeğin isteği ve kadının rızasıyla bir namzedlik sürecinden sonra gerçekleştiğini görmekteyiz. Ancak burada aileler ile olan, özellikle kız ebeveyni ile olan ilişkiler dikkat çekmektedir. Bu hususlardan ilki kadın yerine evlilik anlaşmasını genellikle vekili olan vasisi yapmaktadır. İkinci husus ise aile için başlık, kadın için mehir alınmaktadır.

⁷¹² DŞS, 360-346-1, 20 Safer 1152.

Erkeğin çoğu zaman evlilik için mecliste bulunması yanında, hem erkeğin hem de kadınının vekalet vermek suretiyle evlendiğine dair belgeler de mevcuttur. Bu anlamıyla bu tür evlilik ilişkisini yaşayacak bireylerin evliliklerinde her hangi bir söz hakkı olmadığı, dahası bu durumun toplumun patrimoniyal yapısından kaynaklandığı düşünülmektedir. Buna dair bir örnekte Amid muzâfâtından Pir Hüseyin adlı karye sakini Muhammed bin Abdullah'ın aynı karyeden 2 şahid ile vekili olan Hüseyin bin Cafer mahkemede Arslan bin Zekeriya önünde müvekkili Muhammed'in küçük kızı Esmahan adlı bakireyi, adigeçen Arslan'ın küçük oğlu Mustafa ile (---boş) gurus mehr-i müeccel üzere evlendirmiştir. Arslan ise oğlu Mustafa yerine evliliği kabul etmiştir.⁷¹³ Görüldüğü üzere evlenen bireyler herhangi bir beyanda bulunmamış, onların yerine vekilleri evliliği gerçekleştirmiştir.

Bu türden vekil aracılığıyla yapılan evliliklerde damat ve gelinin her ne kadar beyanları kabul anlamında görülmüşse de bunların henüz çocuk yaşta olduğundan ailelerince vekil tayin edilmek suretiyle evlendirildikleri ve dolayısıyla rızaları ile ilgili somut bir verinin bulunmadığını belirtmek gerekir. Kayseri mahkemesinde ise bu tür evlilikler için ayrıca ergenleşmemiş gelinlere rızaları ile ilgili vekalet kaydettirildiğini görmekteyiz.⁷¹⁴ Amid mahkemesinde bu türden belgelere rastlanmamıştır.

Yukarıdaki ifadeden bütün evliliklerin rızaya dayanmadığı sonucu çıkartılmamalıdır. Ancak sosyal yapının -ailelerin isteği ve aile baskısı gibi gerekçelerle- bireyleri "razı olacak duruma" dönüştürdüğünden mahkemede bu evliliklerin gerçekleştiği görülür. Aksine herhangi bir gayr-ı ihtiyari durumda mahkeme evliliği iptal edebilmektedir. Elimizdeki bir belgede Naze binti Veli mahkemede, Abbas bin Ali üzerine dava açıp, babası Veli'nin adı geçen ile rızası dışında akd-i nikah ettiğini, evlenmekte muradı olmadığını beyan ederek incelenmesini talep etmiştir. Davalı Abbas'a sorulduğunda bundan 9 ay önce şu an gayibü'l-beled olan kızın babası Veli'nin kızı

⁷¹³ DŞS, 313-71-2, 3 Şevval 1135.

⁷¹⁴ Ronald C. Jennings, "Women in Early 17.th Century Ottoman Judicial Records-The Sharia Court of Anotolian Kayseri", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, vol. 18, No. 1 (Jan., 1975) p.77.

kendisine nikahladığını belirterek davayı inkar etmiştir. Davalıya şahit sorulduğunda getirememiş ve kadını haklı bulan mahkeme davalıyı davacı ile muarazadan men etmiştir.⁷¹⁵ Görüldüğü üzere kadının isteksiz olduğu bir evlilik rızası dışında gerçekleştiği gerekçesiyle mahkemeye başvurusu neticesinde erkeğin şahit gösterememesi sebebiyle sonlandırılmıştır. Eğer erkek şahit göstermiş olsa kadının isteğinin bir kıymet-i harbiyesinin olup olmaması mahkemenin takdirine kalacaktır. Ancak toplumsal yapının mahkemede etkisiz olması düşünülemez. Kendilerinin parçası olduğu toplumun baskıcı yapısı muhtemelen mahkemeyi zorlayacaktır. Burada boşanmanın gerçekleşmesi kadının isteği ile değil erkeğin davasına şahit gösterememesi sebebiyledir.

Evlilik ilişkisinin kurulma aşamasında zikredilen vekalet veya vesayet ile evliliği kabul vb. uygulamaların toplumun patrimoniyal yapısının bir göstergesi olarak kabulü gerekmektedir.⁷¹⁶ Nitekim bu tesir kanunnamede de görülmektedir. Anılan olgunun Diyarbekir'in 1540 İcmal kanunnamesinde vücut bulduğu görülmektedir. "Resm-i Arusane"⁷¹⁷ adıyla tahsil edilen bu ücret halkın yaşadığı alandaki iki yerel güce, yani yarısı tımar erbabına ve diğer yarısı sancak beyine verilmekteydi. Feodal dönemin klasik bir uygulaması olan bu sistemin raiyyet ile vergi toplayan görevli arasındaki tabiyet ilişkisini canlı tuttuğu anlaşılmaktadır. Kanunnamedeki bu maddeye göre bakire kız evlendiğinde 60 akçe, dul kadın evlendiğinde 30 akçeyi yarısı erbab-ı tımara ve yarısı sancak beyine olmak üzere öderlerdi. Kızın atası kimin raiyyeti ise resm-i arus onundu ve dul kadın kimin toprağında evlenirse ödemeyi oranın idarecisi alırdı.

⁷¹⁵ DŞS, 313-95-1, 14 Cemaziyelahir 1159.

⁷¹⁶ Aile büyüklerin yanında yerel idarecilerin de (subaşı, voyvoda, naib, ve sipahi gibi) reayalarının kızlarını istekleri dışında zorla evlendirdiğine dair bir çok arzuhal merkeze ulaşmaktadır. Bu sebeple 972/1564 yılında hemen bütün eyalet beylerbeyi ve kadılarına gönderilen bir hükm-i şerifte bu tür evlenmelerin tahkik ettirilmesi ve idarecilerin bu uygulamadan vazgeçirilmesi emredilmektedir. **6 Numaralı Mühimme Defteri**, 972/1564-1565, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, C. II, 187.

⁷¹⁷ Mehdi İlhan, **a.g.e.**, s. 127.

3.1.2. Başlık Parası

İnceleme dönemindeki belgeler üzerinden Amid'deki evlilik ilişkileri incelendiğinde, aşiret yapısı temelindeki uygulamaların hukuken kendisine yer bulabildiği anlaşılmaktadır. Bunun en somut örneği “başlık namına” ifadesiyle belgelerde yerini alan teamüldür.⁷¹⁸

Başlık parasının Amid mahkemesi örneklerinde yer bulması, buradaki hukuki yapının bu uygulamayı meşru gördüğü fikrini uyandırmaktadır. Ancak uygulamada bu paranın kime gittiği anlaşılmaktadır. Çoğunlukla bu ödeme kızın ailesine yapılmaktadır. Gelin adayının aldığı ücret ise belgelerde “mehir” olarak geçmektedir.

Başlık parasına dair ilk örneğimiz “Zirki taifesinden Şaşo bin Faruk”un mahkemede Nuro bin Hasan önünde bundan önce “kızı Kenan nam bikri kendi nikahıçün namzed eyledüğü”nde başlık namına 20 Riyali guruşu Nuro’ya teslim ettiği belgedir. Ancak şu an kızı almaktan vazgeçtiği için verdiği 20 Riyali guruşu anılan kişiden teslim aldığı, herhangi bir nizamın olmadığını belirtmiştir.⁷¹⁹

Görüldüğü üzere evlilik talebinde bulunan kişi, namzed olarak talibi olduğu kızın babası ile anlaşmakta ve babasına başlık namıyla ödeme yapmaktadır. Ancak bu isteğinden vazgeçince verdiği parayı geri almıştır.

Bazen evlilik nihayete erdiğinde erkek tarafı verdiği başlığı mehir yerine sayabilmekte ve bu suretle anlaşma gerçekleşmektedir. Bu durumda erkeğin ödediği başlık parası geri alınabilmektedir. Ancak mehir için bu durum söz konusu değildir. Boşanma halinde mehir kadının iddeti için gereken asgari yaşam desteğidir.

⁷¹⁸ Başlık uygulamasının amacı muhtemelen kadının dışarıdan evliliğine engel olmak ve aile içi evliliği teşvik etmek olmalıdır. Nitekim aşiret yapısının dışından evlenme suretiyle yapıya dahil olan kadın, kocasının ölümüyle mirastan bir oranda hak sahibi olarak ortak mülkten yani aşiretin topraklarından bir kısmının kopmasına sebep olacaktır. Amerika’daki keşifler öncesi medeniyetlerde ve erken dönem Yunan ve Roma Devletlerinde görülen aşiret temelli yapılanmada aşiret hukukunun hukuki metinlere yansıdığını belirten Engels, kadının ölen kocası yerine kardeşi ile evlendirilmesi uygulamasını aşiret topraklarının parçalanmaması refleksine bağlamaktadır.(Bkz.: Friedrich Engels, **Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, Alter Yayıncılık, Ankara, 2009, s. 156.)

⁷¹⁹ DŞS, 316-14-71, 7 Cemaziyelahir 1065.

Başlık parasının mehir yerine saydırıldığına dair bir belgede Amid muzafatından Saçlı adlı karyeden Durali bin Allahyari adlı kişi mahkemede zevce-yi mutallakası olan Fatma binti Süleyman önünde başlık namına 50 guruş akçeyi ammuzadesi Hüseyin'e verdiğini, hala Fatma'nın kendisinde alacağı olan mehr-i müeccelinden ve nafaka-i iddetinden ferağa olunmakla kendisini talak-ı selase ile boşadığını, Fatma ile dava ve niza'ının kalmadığını, başlık namına Hüseyin'e verdiği 50 guruş konusunda da herhangi bir alacak vereceğin bulunmadığını beyan etmiştir.⁷²⁰ Bu davada, erkeğin kadının ailesine ulaşan başlık parasından vazgeçtiği, kadının da erkeğin üzerinde kalan mehrinden vazgeçerek uzlaştıkları anlaşılmaktadır.

Başlık parasının aşiret üyeleri arasında görüldüğüne dair bir belgede "Medine-i Amid havâlisinden Göçerevli Ekraddan Karakeçilu Aşiretinden Abbas bin Selim" adlı kişi mahkemede aynı aşiretten Ahmed bin Zavim adlı kişi üzerine dava açıp bundan önce şu an gâibü'l-meclis kızı Ördek ile evlenme amacıyla (tezevvüç üzere namzed ettiğinde) başlık olarak her biri 1'er guruş değerinde 66 res keçi, her biri 6'şar guruş değerinde 2 res inek ve 1 res öküz ve nakit 30 guruş üzere (66+48, toplam 114 guruş) anlaştığını, ödemenin bir kısmını aldığını, diğer kısmını sonra almak üzere anlaşmışken şu an ödemediğini belirtmiş ve kalan alacağı talep etmiştir. Mahkeme, davalıya sormuş, o da inkar etmiş ve her iki taraftan delil istenmiştir. Herhangi bir karar verilmeksizin dava kaydedilmiştir.⁷²¹ Bu belgede evlilik gerçekleştiğinden olacak ki kızın babası söz konusu başlığın geri kalan kısmını talep etmektedir.

Başlık parası namına ödenen paranın mehir yerine saydırıldığına yukarıda örneklerle değinilmiştir. Ancak bu ödemenin yapıldıktan sonra geri alınmasının çok güç olduğu da anlaşılmaktadır. Buna göre Amid'de Balıklı Mahallesinden Abdulkadir bin Molla Resul mahkemede, Hacı Mahmud bin Hüseyin önünde üzerine dava edip, "bundan önce ölen kardeşim Molla Abdullah tarih-i kitabdan 6 ay önce annem Atike'den kalan 40 guruş

⁷²⁰ DŞS, 316-14-74, 5 Cemaziyelahir 1065.

⁷²¹ DŞS, 313-61-2, 20 Ramazan 1135.

kıymetinde bir sancab küreği ve 6 guruş kıymetli bir entari, 2,5 guruş kıymetli kemer, bir kumaş keten gömlek, 3 guruş değerinde keşandan, 5 guruş kıymetinde 2 Bağdad çarşafı, 3 guruş kıymetli değer-i İstanbuli çini, 3 guruş kıymetli altın haçeni, 6 guruş kıymetli bir kat yorgan döşek ve 25 paye kıymetli bir cam tası kardeşim Abdulkadir, Hacı Mahmud'a fuzulen vermekle talep ederim" demiştir. Davalı da davacının kardeşi Molla Abdullah'ın, kızı ile evlenmeyi istediğinden başlık mukabelesinde bu ödemeyi kabul ettiğini söyleyerek iddiayı reddetmiştir. Davacı Abdulkadir yapılan ödemenin başlık parası olarak verildiğini kabul etmiştir ve bunun üzerine mahkeme Abdulkadir'i Hacı Mahmud ile muarazadan men etmiştir.⁷²² Görüldüğü üzere mahkeme başlık namına yapılan ödemeyi haklı bulmuş, davacıyı redderek davalıyı haklı görmüştür.

Elimizdeki belgeler arasında en yüksek bedelle biçilen başlık parasının 162 guruş olduğu görülmüştür. Çermik kazası kurâsından Bendevan adlı karye sakini Hüseyin bin Haço mahkemede Hüseyin bin Mahmud üzerine dava açıp bundan bir sene önce sabık Diyarbekir valisi Abdullah Paşa'nın bilâ-sebeb üzerine mübaşir gönderip 156 guruşunu bigayri hak aldığını ileri sürmüştür. Davalı Hüseyin bin Mahmud cevaben adı geçen Hüseyin'in kız kardeşi Ümmü adlı hatunun başlığı için 154 guruşu mezburenin babası Haço'ya verdiğini, geri talep ettiğinde vermediklerini ve bu sebeple üzerlerine mübaşir göndererek anılan miktarı tahsil ettirdiğini belirtir. Mahkeme davalıdan beyyine istediğinde bu duruma şahit gösterememiştir. Bunun üzerine davacı Hüseyin'den davasına beyyine istenince o da iki şahit getirir. Şahitler iddiasını destekler. Vali mübaşirinin sebepsiz olarak kendisinden para (150 guruş) aldığına şahitlik ederler. Şahitlikleri kabul olur, mahkeme 150 guruşun davacıya davalı tarafından teslimini emreder.⁷²³ Görüldüğü üzere davacı başlık parası olarak bir ödeme teslim almıştır. Davalı bu ödemeyi paşa kanalıyla tekrar aldığında davacı durumu mahkemeye taşımış ve mahkemenin durumu anlamasıyla geri ödettirmiştir. Mahkemenin böyle bir karar vermesinde başlık parasını hukuken tanınması olgusu yatmaktadır.

⁷²² DŞS, 313-116-1, 19 Şevval 1159.

⁷²³ DŞS, 313-127-1, 16 Zilhicce 1159.

Buraya kadar sıralanan örneklerde başlık parası denen ödemenin “bikri” olan kızlar için, yani daha önce herhangi bir şekilde evlenmemiş kadınlar için alındığı görülmüştür.

3.1.3. Mehir

Evlilik anlaşması gerçekleşirken kadınların şahsına verilen “mehir”den de bahsetmek gerekir. Bu kavram evlenme durumunda kadına müstehak görülen nakit veya ayni ya da menfaat içeren bir işlem de olabilir. Burada erkeğin kadın ile anlaşmalı olarak vardıkları miktardaki ödeme esastır ve kadının şahsına gidecek bu ödemede ne aile bireylerinin ne de eşinin hakkı yoktur. Kadın isterse bu ödemeyi kabul etmeme hakkına da sahiptir. Ödeme şekline göre ikiye ayrılarak isimlendirilir. Eğer ödeme peşin yapılıyorsa bu “mehr-i muaccel” adını alır. Şayet bir kısmı ya da hepsi sonraya bırakılıyorsa “mehr-i müeccel” adını alır.⁷²⁴

Aşağıda boşanma konusunda değinildiği üzere elimizdeki 27 boşanma davasının hemen çoğunda mahkeme, kadınların mehr-i müeccellerini ve nafakalarını alma kararı vermiştir.

Mahkemeye intikal eden davalar arasında boşandıktan sonra hala tahsil edilemeyen mehr-i müeccel davaları bulunmaktadır. Elimizde bu konu hakkında onbir davanın kayıtlı olduğu görülmektedir. Bunların beşinde boşanma taraflarından olan davalı erkekler hayattadır ve mehkeme bunlara ödeme çıkarmaktadır. Bu türden davaların mahkemeye gelme sebebi ise erkeğin kadını talak ile boşama hakkını mahkemeye gelmeden dışarda kullanması, ancak ödevi olan mehir ve nafakayı ödemekten imtina etmesindedir.

Mehir davalarında kadınların kocaları öldükten sonra mehr-i müeccele hakkını terekeden alınmak üzere mahkemeye getirdikleri ve haklarını elde

⁷²⁴Ömer Nasuhi Bilmen, “Hukuku İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye” Kamusu, Sarmaşık Yayınları, İstanbul, C. II, s. 118.

ettikleri görülmektedir. Buna göre merhumun mevrusları terekeden eşe düşen hisseyi tespit ettirdikten sonra ödemelerini yapmışlardır. Bu konudaki iki örnekten ilkinde Amid mahallatından Kılbaş Mahallesi sakinlerinden iken ölen Halil'in varisleri, merhumun terekesinden zevcesi Fatma binti Balı adlı hatuna mihr-i müecceline sayılmak üzere aynı mahalledeki bir menzili devretmişlerdir.⁷²⁵ Ölünün varisleri öncelikle merhumun eşine mehir ödemesi olarak kendilerine düşen bir menzilin haklarından feragat ederek ödemeyi yapmışlardır.

İkinci belgede ise "Medine-i Amid sakinlerinden iken bundan akdem vefat iden Halil nam kimse sulbi oğulları İbrahim ve Abdi ve Ebubekir nam sagirlerin vasi-yi mensubları olan ceddeleri Gulê binti Yadigar" adlı hatun 22 Riyali gurus mehr-i müeccelini Medine-i mezbure mahallatından Katame Mahallesinde vaki menzilin yarı hissesini 30 Riyali gurus olarak mehr-i müecceli karşılığında teslim almış ve 8 gurusu çocuklara vererek işlemini tamamlamıştır.⁷²⁶

İnceleme döneminde 1154/1741 tarihli 315 numaralı defterdeki tereke kayıtlarının hepsinde ölen erkeklerin terekelerinden ilk önce mehir borçlarının düşürüldüğü görülmektedir.

Mehir talebine ilişkin bir davada kadının kocasından alacağı olan mehr-i müecceli kadının ölümüyle çocuklarına miras olarak intikal etmiştir. Bu durumda mehir ücreti miras yoluyla varislere intikal edebilmektedir. Elimizdeki örnekte Amid'de Kadı el-hac Ali Camii Mahallesinden iken ölen Emine binti Ali'nin varisi olan çocukları, babalarının terekesinden annelerinin mehir ücreti olan 50 gurusu üvey annelerinden talep etmiş ve durumu şahitle ispat ederek bu parayı almaya hak kazanmışlardır.⁷²⁷ Anlaşıldığı kadarıyla miras olarak devredilen haklar arasında mehir bedeli de vardır.

⁷²⁵ DŞS, 316-17-89, 7 Cemaziyelahir 1065.

⁷²⁶ DŞS, 316-29-151 evahir-i Cemaziyelahir 1065.

⁷²⁷ DŞS, 360-352-1, 14 Safer 1152.

Tablo 11: 17. Yüzyıl Ortalarında ve 18. Yüzyılın İlk Yarısında DŞS Defterlerinde Mehir Ücretleri⁷²⁸

Defter Numarası ve Tarihi	Mehir Ortalaması (guruş)	Belge adedi
316 (H. 1065)	53 g	11
315 (H. 1154) ⁷²⁹	65 g	53
313 (H. 1135-1165)	72 g	13
360 (H. 1151-1153)	78 g	17

Görüldüğü üzere mehir ücretleri sadece 1065/1655 tarihli defterde diğerlerine göre 1/5 gibi bir fark göstermektedir. Oldukça uzun bir zaman aralığını içeren defterlerin tarihlerine dikkat edilmelidir. Mülk satışları kısmında, 1655 yılında genel olarak fiyatların düşük olduğu, paranın daha değerli olduğu sonucuna varılmıştır. 18. yüzyılın ilk yarısına ait mehir ücretlerinin ise birbirine oldukça yakın olduğu görülmektedir.

3.1.4. Çokeşlilik (Poligami)

Amid şehrinde yaşayan insanların yaptığı evlilik şeklini ve sayısal verileri en yoğun olarak tereke defterlerinde bulabilmekteyiz. Bu başlık altında ele alınacak veriler inceleme dönemimize tarihlenen 315 numaralı tereke defteri kayıtlarından elde edilmektedir. Bunun yanında diğer defterlerde, belgelerde dağınık halde yer alan bilgiler de kullanılmıştır.

⁷²⁸ Bu tablodaki gürüş cinsinden ortalama rakamlar, belgelerde geçen mehir ücretlerinin birbiriyle toplanarak belge adedine bölünmesi ile elde edilmiştir. Anılan belgelerde 100 gürüşün üstünde 2 adet mehir varken 50 gürüşün altında birkaç belge ile çoğunluğu bu aralıktaki mehirlere oluşmaktadır.

⁷²⁹ İ.Özcoşar, **a.g.t.**, 281.

Tablo 12: 315 Numaralı Tereke Defteri'nde Amid ve Diyarbekir'de Eş Sayısı⁷³⁰

Belge Sayısı	Tek eş	%	İki eş	%	Üç eş	%	Üçten Fazla	%
55	46	83.63	7	12.72	2	3.63	-	-

1154-1155/1741-1742 yılları arasına tarihlenen mevcut belgelere/kayıtlara yansıyan bilgilerle oluşturulan tabloda görüleceği üzere 18. yüzyılın ilk yarısında Amid'deki evlilikler esas olarak tek eşle yapılmıştır. Terekesine ulaşılan 53 Müslüman erkeğin 46 tanesi tek eşlidir. Bunlardan 7 tanesi 2 eşli ve sadece 2 tanesi 3 eşlidir. Üçten fazla eşli erkek bulunmamaktadır. 18. yüzyılda Mardin'de de benzer bir durumun söz konusu olduğu görülmüştür. Nitekim burada tek eşle evlilik % 79 olarak tespit edilmiştir.⁷³¹

Tereke defteri dışındaki diğer defterlerde dağınık bir halde belgelerden tespit edebildiğimiz çokeşlilik örnekleri ise şöyledir; Bunlardan ilkinde Amid'de Derviş Hüseyin Mahallesinden iken ölen es-seyyid Nesim bin Mehmed'in iki eşli olduğu anlaşılmaktadır. Bu şahıs ölünce veraseti hayattaki eşi, erkek kardeşleri ve kız kardeşi ile kızı ve kızkardeşi çocuklarına kalmıştır.⁷³² Seyyid ünvanlı bu şahsın geride çocuk bırakmadığı anlaşılmaktadır. Bir başka belgede ise "Eyalet-i Diyarbekire tabi Siverek kazası ahalisinden olup katlen ölen Hüseyin bin Mehmed'in" veraseti 3 eşi ve 1 oğlu ile 2 kızına kalmıştır.⁷³³ Bir diğer belgede Amid'deki Hoca Ahmed Mahallesinden iken ölen Hüseyin Kethüda bin Mustafa'nın öldüğünde varisleri olarak 2 eşi ve kızı ile 1 erkek ve 1 kız kardeşinin kayıtlı olduğu görülmüştür.⁷³⁴ İki eşli evlilik yapan bu şahsın kethüda ünvanlı bir askeri olduğu görülmektedir. Yine Amid'de Hüseyin

⁷³⁰ Bu tablo, hepsi tereke kaydını içeren 315 numaralı defter üzerine Y. Lisans tezi olarak hazırlanan şu çalışmadan alınmıştır: Bkz.; İ. Özcoşar, 315 Numaralı Hicri 1154-1155 (M. 1741-1742) Tarihli Diyarbakır Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, Dan: Doç. Dr. A. Kankal, Diyarbakır, 2000, D.Ü.S.B.E. Yüksek Lisans Tezi, s. 270-277.

⁷³¹ Veyysel Gürhan, "XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri", basılmamış doktora tezi, Ankara, 2012, **Gazi Üniversitesi SBETADYBD**, s. 117.

⁷³² DŞS, 360-338-2, 22 Rebiülevvel 1152.

⁷³³ DŞS, 360-369-1, Zilhicce 1151.

⁷³⁴ DŞS, 360-358-2, 18 Zilhicce 1151.

Efendi Mahallesinden iken ölen Türkmen Taifesinden Ahmed bin Bayram bin Mustafa'nın varisleri arasında 2 eşi, 1 oğlu, 3 kızı ve annesi kaydedilmiştir.⁷³⁵ Son örneğimizde yer alan Amid'deki Milli Aşiretinden Safa bin Salih'in iki eşi olduğu kaydedilmiştir.⁷³⁶

Görüldüğü üzere 360 numaralı defterde yer alan bu çok eşliliklerin 2'si aşiret mensubu bireylerce, 2'si askeri sınıf üyelerince ve biri ise ünvan taşımayan biri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunlardan bir tanesi 3 ešli, diğer dördü ise 2 eşlidir. Çok ešli evli olan bu 5 erkeğin sadece bir tanesinin hiç çocuğu yokken diğerleri kendisinden sonra varis olarak çocuk bırakmışlardır. Ayrıca çok eşliliğe yönelme sebepleri arasında erkek çocuk sahibi olma isteğinin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

Diğer defterlerde çok eşlilik ile ilgili herhangi bir kayıt bulunamamıştır.

3.1.5. Boşanma

Tablo 13: 17. Yüzyılın Ortalarında ve 18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası'nda ve Diyarbekir Eyaleti'nde Boşanma

Boşanma şekli	Adet	Yüzde
Talak	6	% 22,22
Tefrik	17	% 62,96
Muhalaa	4	% 14,81

Boşanma başvuru sayısına ait belge adedi 316-313-360-352 numaralı 4 adet defterde toplam 28'dir. Bunlardan mahkemenin kararına göre 6'sına talak ile, 17'sine tefrik ile ve 4'üne muhalaa ile karar verilmiştir. 1'ine ise 1 yıl süre tanınarak evlilik ya da boşanma kararı tehir edilmiştir.

Burada belirtilmesi gereken şudur ki talak ile boşanmada erkek başvurusu sadece ikidir ve diğer dört boşanmayı kadın tarafı istemiştir. Mahkeme boşanmanın erkeğin isteği ile mehir ve nafaka ödevlerini yerine

⁷³⁵ DŞS, 360-377-1, 3 Zilhicce 1151.

⁷³⁶ DŞS, 360-353-1, 2 Muharrem 1152.

getirme şartıyla talak üzere boşanmaya hükmetmiştir. Bu altı talak ile boşanmanın dördüne mahkeme talak-ı selase olarak hükmetmiştir.

Kadının zevciyete dair tüm hakkından feragat ederek mahkemede boşanması anlamına gelen muhalaa türü olarak belgelerde dört boşanma görülmüştür. Mahkeme her dört kadının da mehir ve nafaka talebinden vazgeçtiğini belirtmiştir.

Karı-kocanın aralarında anlaşarak vardıkları boşanma türü olan tefrik ise 17 sayısı ile en yoğun boşanma türü olmuştur. Bunların hepsinde kadınlar mehr-i müeccellerini ve talep ettikleri nafakayı almışlardır.

Yukarıdaki boşanma istatistine dair bilgiler arasında bizce en dikkat çeken toplam boşanma içerisinde ne kadarının kadınların başvurusuyla olduğudur. İlginç olarak görülmektedir ki erkeklerin başvurusuyla olan iki iken kadınların başvurusu ile olan boşanma sayısı 18 olarak kaydedilmiştir. Kadınlar 6 talak kararının 4'ünde, muhalaanın 4'ünde ve tefrikin 9'unda doğrudan mahkemeye başvuran kimseler olmuştur. Bu anlamıyla evlenme bahsinde rızasının pek de önemsenmediği düşünülen kadının inceleme dönemindeki boşanmalarda cinsiyet olarak ağırlıkta olduğu, bu konuda irade beyan edebildiği görülmektedir.

Ancak bu değerlendirme sadece buraya kadar kaleme alınan bilgiler üzerinden yapılabilir. Çünkü erkeğin talak ile boşanmalarda çoğu zaman mahkemeye gelmediği düşünülmektedir. Sadece mehir ve nafaka üzerine anlaşmazlık çıktığında erkeğin mahkemeye geldiği göz önünde tutulursa boşanma ile ilgili genel sonuçlara ulaşmanın yanıltıcı olacağı anlaşılabilir.

Burada belirtilmesi gereken bir başka durum ise tüm başvuruların boşanmayla sonuçlanmadığıdır. Bazen mahkeme yuvanın dağılmaması için insiyatif almakta ve hemen karar vermemektedir. Bunlardan bir tanesinde mahkeme ek süre vererek bir yıl sonra gelmelerini salık verir.⁷³⁷

⁷³⁷ DŞS, 316-29-150, 26 Cemaziyelahir 1065. Çocuk yaşta evlendirilen gelinin bekareti bozulmadığı ve cinsel münasebet gerçekleşmediği gerekçesiyle babası davacı olmuş, erkeğe sorulunca 6 aydır evli olmalarına rağmen birlikteliğin gerçekleşmediğini kabul etmiş ve mahkeme davalıya bir yıl ek süre tanımıştır.

Boşanma gerekçelerinden en sık karşılaşılanı geçimsizlik ve birlikte mutlu olamamadır. Bunlardan bir tanesinde Amid'de Yiğid Ahmed Mahallesi sakini Çubukçu Muhammed bin İbrahim mahkemede eşi olan Fatma binti Hüseyin önünde davacı olmuş, eşi Fatma ile aralarında "hüsn-i zindegâni olmamakla" boşanmak istemiştir.⁷³⁸

Geçimsizlik gerekçesiyle başvurular arasında kadınlar da görülmektedir. Bunlardan birinde Camiünnebi Mahallesinden Rukiye binti esseyid Abdullah vekili aracılığıyla kocası olan Osman Efendi ibn el-hac Muhammed ile aralarında "hüsn-i zind olmadığından" mehrinden ve nafakasından feragat ederek boşanmıştır.⁷³⁹

Bir diğer boşanma sebebi tarafların ailelerine karşı hoşgörüsüzlüğüdür. Buradaki bir davada Amid'de Çöpi Mahallesinden Emine binti Osman adlı kadın kocası Hüseyin bin Mehmed üzerine davacı olmuştur. Hüseyin'in, kaynanası eve gelir de birlikte yaşamak isterse kendisini talak-ı selase ile boşayacağını şart koştuğunu, annesi gelince de eşyaları toplayıp kendisini de zorla yanına alıp evini terkederek babasına gittiğini, daha sonra kendisi eve dönünce onun da peşisıra gelip kocalık yapmak istemesini şikayet etmektedir.⁷⁴⁰

Bir başka boşanma sebebi çiftin cinsel olarak uyum sağlayamaması ve erkeğin iktidarsızlığıdır. Nitekim Amid şehrinde "Arab taifesinden Siti nam sagire bikrin babası el-hac Kasım bin Mehmed" adlı kişi mahkemede damadı İbrahim bin Süleyman üzerine dava edip kızı Siti'yi merkurum İbrahim'in 6 ay önce akd-i nikah ettiğini, bu ana değin bikrin zayıllı etmediğini ve sorulmasını talep etmiştir. İbrahim'den sorulduğunda cevabında "Siti ile tarih-i kitabdan 6 ay mukaddem akd-i nikah eyledim bugüne değin bekareti izaleye kadr olmadım" demiştir. Boşanma talebini bekleten mahkeme, İbrahim için bir

⁷³⁸ DŞS, 313-71-3, 19 Şevval 1135. Bu tür boşanma davalarında geçimsizlik durumunu ifade eden bir başka ifade biçimi "beynimizde hüsn-i muaşeretimiz yoktur" şeklindedir. Bkz: 360-280-1,17 Zilkade 1152.

⁷³⁹ DŞS, 313-71-1, 19 Şevval 1135.

⁷⁴⁰ DŞS, 360-275-3, 2 Zilhicce 1153.

sene tecili uygun görmüştür.⁷⁴¹ Baba kızını verdiği adamın 6 aydır bekaretini bozmadığından şikayetçidir ve bu sürede kızının kadın olamadığı gerekçesiyle geri dönmesini istemektedir. Ancak mahkeme babanın isteğinden çok evliliğin devamını düşünmektedir ki bir sene tecile hükmetmiştir. Bu dava Arap geleneğinde yer alan çocuk yaşta kız evlendirmelerine de bir örnektir. Bu anlamıyla Amid'deki Araplar arasında yaygın Arap geleneklerinin de yaşatıldığı anlaşılmaktadır.

Ancak çocuk yaşta evliliklerin sadece Arap geleneğinde olmayıp 17. yüzyılda Kayseri'de de görüldüğünü belirtmek gerekir. Öyle ki böylesi evlilik örneklerinin hiç de az olmadığına değinen Jennings,⁷⁴² ailelerin çocuklar üzerinde evleneceği kişiyi belirlemede ergenliğe varmadan önce söz hakkına sahip olarak karar verebildiğini belirtir. Jennings'e göre eğer çocuk yetişkinliğe varır da evlilikten caymak isterse bu eylemden vazgeçilebilmektedir.

Eşi ortada olmadığı ve dolayısıyla mevcut olmayan birine tezevvücen bağlı kadınların başvuruları da mevcuttur. Bunlardan birinde Amid'de Cami-i Kebir Mahallesi sakini Siti binti el-hac Muhammed adlı kadın mahkemede 2 seneden beri kayıp olan Ali Çavuş ibn Abdullah'ın üzerine dava açarak kocasının 2 senedir ortada olmadığını, kendisine “nafaka, kisve vesayir levazım için herhangi bir akçe ve bir habbe komayıp” gittiğini ve bu ihtiyaçlarının giderilmesi için nafaka bağlanmasını talep eder. Kadına bir yıllığına günlük 12 akçe nafakaya karar verilir ve masraflar davalı Ali'ye yüklenir.⁷⁴³

Yukarıdaki kayıp kocanın 2 yıldır kayıp olması durumundan daha uzun süreli olan davalar da vardır. Bunlardan birinde Amid'de Katırpınarı Mahallesi sakinlerinden Fatma binti Hasan adlı kadın kocası Muhammed üzerine dava açmıştı. Kocasının “başka diyara gidip de ----- senesine değin gelmez isem

⁷⁴¹ DŞS, 316-29-150, 26 Cemaziyelahir 1065.

⁷⁴² Ronald C. Jennings, “Women in Early 17.th Century Ottoman Judicial Records-The Sharia Court of Anotolian Kayseri”, **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, vol. 18, No. 1 (Jan., 1975) p. 78-80.

⁷⁴³ DŞS, 313-66-1, 7 Şevval 1135.

benim için zevcim Fatma benden talak-ı selase ile mutallaka olsun” diye şart koştüğünü belirtir. 6 senedir hayatı hakkında bilgisinin olmadığını, bu hususu bilen kimselerden durumun sorulmasını ve tarafına bir sicil verilmesini istemiştir. Mahkeme Kızıl Mescid adlı karyeden 2 şahidin davacı lehindeki şهادetlerini kayda geçirmiştir.⁷⁴⁴ Kadının eski evliliğinden kurtularak özgürlüğünü elde etmesi ve kendisi için yeni bir yaşam kurması itibariyle bu olgu çok önemlidir. Kadın kayıp kocası ola ki günün birinde çıkagelir korkusuyla mahkemeden suret-i sicil talep etmiştir.

Yukarıdaki belgede kocasının günün birinde çıkageleceği endişesi taşıyan kadının özgürlüğü için talep ettiği sicilin taşıdığı önemi göstermesi açısından bir başka belgedeki durum oldukça ilginçtir.

“Ekrad taifesinden Molla Süleyman bin Ali nam kimse mahfel-i kazada Çelebi bin Osman nam kimse mahzarında üzerine takrir-i deavi edub Perihan binti İskender nam hatun taht-ı nikahımda zevcem iken mezbureyi bî-talak itmeden(boşamadan) merkum Çelebi akd-ı nikah eylemiş şer’i ile sual olunması matlubumdur” demek suretiyle davacı olmuştur. Çelebi cevabında “merkum Perihan mukeddema mezbur Molla Süleymanın zevcesiydi“ şeklinde cevap vermiş ve 1065/1655 senesinde Rebiülahir’in 25’inci günü Medine-i Amid mahkemesinde hakimü’ş-şer’i şerif olan Mevlana Aşafizade Abdurrahman Efendi’nin, kadının ve mollanın “hulu üzere” boşandıklarına dair bir hücceti kadına verdiğini ve bu belge ile kadının iddetini doldurduktan sonra kendisiyle evlendiğini ileri sürerek davasına şahitler de getirmiştir. Bunun üzerine davacı Molla Süleyman davadan men edilmiştir.⁷⁴⁵ Görüldüğü üzere boşanan kadının boşandığına ait elinde delil olan hüccet yoksa mevcut evliliği tehlikeye girmekte, eski eşe zina dahil bir

⁷⁴⁴ DŞS, 316-4-15, 13 Cemaziyelevvel 1165. Orhan Pamuk’un “Benim Adım Kırmızı” romanında böylesi bir olgu işlenmekte ve kayıp kocasının bağından kurtulmak isteyen kadın boşanma işlemine ancak Şafii olan kadının cevaz verdiğini öğrenerek ona gitmektedir. Romanda İstanbul’daki Şafii fikhıyla işlem yapan Üsküdar kadı naibi müracaat makamıdır. Buradaki kayıp kocadan boşanma olgusu muhtemelen Şafii mezhebinin fıkıh yorumlarının bu işleme ihtimal tanınmasından olmalıdır. Bu anlamıyla Diyarbekir kadısının reelde bu işe imkan tanınması Hanifiliğin yanında Şafii mezhebinin uygulamalarına da yer vermesine işaret etmektedir.

⁷⁴⁵ DŞS, 316-5-19, 23 Cemaziyelevveli 1065.

çok dava hakkı doğmaktadır. Hüccet bu açıdan kadın için hayati önem taşımaktadır.

Eşinin başka bir memleketteki ölümünü tescil ettirerek mahkemeden özgürlüğünü almaya çalışan kadınların davalarını da görmekteyiz. Bunlardan birinde Amid'de Çakal Mahallesinde Sağra binti İbrahim adlı kadın vekil kullanmaksızın mahkemede şahsen bulunarak kocası Hamakçı Mustafa bin Osman bin Abdullah'ın Köprülüzade Abdullah Paşa'nın yanında Revan Muharebesinde katlen öldüğünü ileri sürerek, muhallefatından 100 guruşu teslim aldığını belirtmiş, yanındaki şahitler ise anılan kişinin cenazesine ve defnine şahit olduklarını belirterek ölümünü tescil ettirmiştir.⁷⁴⁶ Evlilik bağının esasen kadın tarafını sıktığı görülmektedir. Kadın kocasının ölmüş olmasına rağmen durumu tescil ettirdikten sonra ancak sıradan bir bireyin yaşamına kavuşabilecektir.

Rızası dışında evlendirilen kadınların bazen boşanma talebinde bulunduğu görülmüştür. Naze binti Veli mahkemede aynı Abbas bin Ali üzerine dava açarak kendisiyle evliliği murad etmediğini belirtince mahkeme boşanmaya hükmetmiştir.⁷⁴⁷

Burada ailelerin kadınları gönülsüz olarak evlenmeye zorlarken kadınların ailelerinin ve akrabalarının kararları karşısında sığınılacak bir yer olarak mahkemeyi seçtiğini kaydeden Jennings, bu tür davaların Kayseri'de de eksik olmadığını kaydeder.⁷⁴⁸

Boşanma gerekçeleri içerisinde en sık karşılaşılan bir sebep ise kızgınlık anında erkeğin "boşadım" demesi sonunda kadınların bunu mahkemeye taşımasıdır. Böylesi boşanma sayısı geçimsizlik nedeniyle boşanmalara yakındır. Bu konuda kadınların zaten mutsuz oldukları evliliklerinde ellerine geçen bu imkanı değerlendirdikleri düşünülmektedir. Bunlardan birinde Amid'de İçkale'de sakin Hamiyet binti el-hac Mustafa bin

⁷⁴⁶ DŞS, 360-342-2, 13 Rebiülevvel 1152.

⁷⁴⁷ DŞS, 313-95-1, 14 Cemaziyelahir 1154.

⁷⁴⁸ Ronald C. Jennings, "Women in Early 17.th Century Ottoman Judicial Records-The Sharia Court of Anotolian Kayseri", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, vol. 18, No. 1 (Jan., 1975) p.77.

Molla Ali adlı hanımın 2 şahitle sabit vekili Nakizade el-hac Mahmud bin Molla Ömer mahkemede el-hac Mustafazade es-seyyid Kemaleddin bin el-hac Abdullah önünde dava açıp mezbur Kemaleddin'in müvekkilesinin kocası olduğunu, davadan 2 gün önce kardeşi seyyid Mustafa ile kavga edip eve geldiğini ve "3 defa boşadım" diyerek talak-ı selase ile boşadığından tahririni talep etmiştir. Kocaya sorulduğunda kızgınlıkla söylediğini belirtip davanın defini ister. Vekilden beyyine istenir. 4 şahit getirir. Bu bölümden sonra boşanma ile ilgili fetvalar sorulur. Fetvalar alındıktan sonra mahkeme kadının Kemaleddin'den boşanmış olduğuna hükmeder.⁷⁴⁹ Burada kadının kendisini kızgınlıkla talak-ı selase ile boşayan eşine itibar etmeyerek mahkemeye gelmesi ilginçtir. Genelde kızgınlık anında yaşanan bu tür olayları kocaları sonradan inkar eder ya da çözümde direnir. Kadın ise ya dini hassasiyetle ya da alacağı para ve nafaka gibi çıkarları yahut da olası evlilik sorunları sebebiyle boşanmada ısrarcı olmaktadır.

Talak-ı selase ile yapılan boşanmalarda erkeğin eski eşiyle tekrar evlenebilmesi için kadının başka bir evlilik yapma şartı gerekirdi. Ancak buna dair bazı hilelere de başvurulmamış değildir. Bunlardan birinde "Medine-i Amid'den Musa Bey ibn Mehmed" adlı kişi Durali bin Allahyari önünde bundan önce eşi olan Fatma'yı "merkum Durali izlal edub (hakir görme, alçaltma) Hazret-i İmam Şafii Aliyel-Rahme mezhebi şer'ileri üzere fesh-i nikah etdurup merkum Durali'ye akd-i nikah olunmuş, hala Diyarbekir'e geldüğümde mezbur Durali mezbure Fatma'yı talak-ı selase ile bî-talaka itmeğin ben dahi mezbur Durali ile asla ve kata bu hususda taleb ve niza'im ve husümetim kalmamıştır."⁷⁵⁰ dediği belgede kadının boşatılmışken usulen tekrar evlendirildiği ve bu sefer talak-ı selase ile bir daha boşatıldığı görülür. Böylece eski kocanın önünde de herhangi bir davanın olmayacağını beyan eden ilk eş, eski eşle tekrar evleneceği bir zemin oluşturmaktadır. Görüldüğü üzere hile-i şer'îyye ile kağıt üzerinde bir evlilik yaptırılmakta ve ilk boşanma durumunun şartı yerine getirilmektedir. Böylece aynı kadın ile tekrar evlenmenin önü açılmaktadır.

⁷⁴⁹ DŞS, 360-340-1, 17 Rebiülevvel 1152.

⁷⁵⁰ DŞS, 316-15-77, Cemaziyelahir 1065.

Tablo 14: 17. Yüzyılın Ortalarında ve 18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası'nda ve Diyarbekir Eyaleti'nde Görülen Boşanmalarda Kadınların Mahkemedeki Temsiliyeti

Dava Türü	Toplam Belge adedi	Vekille temsil	%	Asaleten temsil	%
Boşanma Davası	28	6	21,42	18	64,28
Mehir Davası	11	1	9,09	9	81,81

Kadınların genellikle mahkemede görünmediğini, davalarda başkalarının onları vekil olarak temsil ettiğine ve bundan ötürü kadınların sosyal hayatta da etkin olmadığını iddia eden görüşler mevcuttur. İncelediğimiz belgelerde boşanma içeren 28 davada yer alan 24 kadından sadece 6 tanesinin vekille temsil edilirken 18 kadının asaleten mahkemede yer aldıklarını tespit etmekteyiz. Yine mehir davalarında 11 belgenin 9'unda kadınlar mahkemede yer alırken bu sayının 1 tanesi vekille, 8 tanesi ise asaleten temsil edilmektedir. Bu sayılar bizi, mahkemede evlilik gibi hayati bir konuda kadınların çoğunlukla asaleten bulunduğu sonucuna götürmektedir. Ayrıca mahkemenin de bu temsiliyete önem verdiğini göstermektedir.

3.1.6. Vasi

Ailenin parçalanması, anne veya babanın ölümü vs. durumlarda geriye kalan bakıma muhtaç çocukların hayatlarının idamelerinin sağlanabilmesi için kendilerine bir vasi tayin edilirdi. Osmanlı hukukunda, bu durumdaki çocukların korunması ile ilgili öncelikli uygulama, yetime kalan mal varlığının belirlenerek güvence altına alınması olduğunu, tereke adı verilen bu malların yerel mahkemenin görevlendirdiği ve "kassam" adı verilen kişiler tarafından tespit edildiğini, varisler arasında kayıp olanlar varsa bunların paylarının ortaya çıktıklarında almaları için mahkemece alınan bir karar ile geri verilmek

üzere 5 yıl boyunca “eytam sandıklarında” saklandıklarını ve sonrasında vasi atamasının yapıldığını kaynaklardan öğrenmekteyiz.⁷⁵¹

Anılan durumdaki yetimler için vasi olarak atanan kimselerin genelde yakın akrabaları olduğunu görmekteyiz. Ancak Jennings bu konuda önceliğin erkeğin akrabasında olmak şartıyla vasi atamasının yapıldığını, erkek tarafı vasi ise anne ve diğer taraf akrabalarından birinin “nazır” olarak görevlendirildiğini belirtir.⁷⁵²

Ayrıca babanın babalık yapma durumunun ortadan kalktığında müracaat edilen bir müessese olduğu kaydedilen vasilik, Bilmen tarafından iki şekilde tanımlanmıştır. Bunlardan ilki vasi olacak kişiyi ölen kişi hayattayken tayin ettiyse “vasi-i muhtar”, ikincisi hakim tayin ettiyse “vasi-i mensub”dur.⁷⁵³

İnceleme döneminde Amid’deki vasi atamalarında çoğu zaman nazır zikredilmemiştir. Ancak zikredildiği belgeler de mevcuttur. Bazen nazırın aileden olmadığı da görülebilmektedir. Bunlardan birinde hem vasi hem de nazır aileden değildir. Medine-i Amid’de Hızır-ı Kebir Mahallesi sakinlerinden iken ölen Semanzade Abdurrahman Ağa bin Muhammed Çelebi’nin büyük oğlu Muhammed Çelebi adlı sagirin vasisi olan amcası el-hac Abdurrezzak Çelebi bin el-mezbur Muhammed Çelebi ölmüş, bu sebeple küçüğe vasi tayini gerekmiş ve mahkeme, Ahite binti Abdullah adlı hatunu vasi nasb ve tayin etmiş, dergah-ı ali kapucıbaşı Milli Ali Ağa’yı vasiye nazır tayin etmiştir.⁷⁵⁴

Vasi atamalarında en sık karşılaşılan yakın genellikle anne olmaktadır. Yetime atanan vasi annesidir ve bu anlamıyla kadının vasi olmasına da

⁷⁵¹ Veysel Gürhan, **a.g.t.**, s. 129; ayrıca bkz: İbrahim Kâfi Dönmez, “Yetim”, **İA**, C. XIII; Veli İnanç, “Osmanlı Devletinde Yetimlerin Sosyal Haklarının Korunması”, **Savaş Çocukları ve Öksüzler**, Editörler: Emine Gürsoy-Aylin Koç, İstanbul 2003; İsmail Özmen, **Vesâyet Hukuku Davaları**, Ankara 1996; Tahsin Özcan, “Osmanlı Yetiminin Hamisi: Eytam Sandıkları”, **Yoksulluk I-III**(31 Mayıs-1 Haziran 2003 tarihlerinde Deniz Feneri Derneği tarafından düzenlenen Yoksulluk Sempozyumu’na sunulan bildiri), Deniz Feneri Yayınları, İstanbul 2003, C.III.

⁷⁵² Ronald C. Jennings, **a.g.m.**, s. 74.

⁷⁵³ Bilmen, **a.g.e.**, C. V, s. 204.

⁷⁵⁴ DŞS, 313-92-1, 20 Muharrem 1165. Az görülen nazır atamalarından bir başkası DŞS, 360-288-2, 17 Şevval 1152 tarihli belgede bu sefer İskenderpaşazade Emin Bey bin Mehmed Bey’in kardeşinin oğluna vasi gerekmiş bunun için anne nazır atanmış amca ise vasi olarak tayin edilmiştir.

örnektir. Amid'de Nebi Cami Mahallesinden iken ölen Hüseyin bin İbrahim Bey adlı kişinin büyük oğlu İbrahim'in emval-i müntakilerinin zabt ve hıfzı için annesi Asiye binti Muhammed, üzerine vasi tayin olunmuş, annesi dahi kabul etmiştir.⁷⁵⁵

Amid Mahkemesinde kadınların en yoğun görüldüğü alan, vasi atamalarıdır. Diğer hususlardan farklı olarak vesayet konusunda toplumun ve mahkemenin kadına değer verdiği düşünülebilir. Bu anlamıyla anne, çocuklar için yapılması en uygun olan işlerin neler olduğunu en iyi bilen yakınlarıdır. Bu vazifesiyle İslam toplumlarında anneye ve dolayısıyla kadına⁷⁵⁶ yüklenen anlam incelenen bir konu olmuştur.

Anne dışında genellikle birinci dereceden diğer yakınlardan olan ablaların da bu görevi üstlendiği görülmektedir. Amid'de Debbağhane Mahallesinden Emine binti Mustafa'nın iki şahitle vekili olan Halil Çelebi bin İbrahim mahkemede, Abdurrezzak bin Mustafa önünde müvekkilesinin bundan önce İbrahim bin Mustafa'nın vasisi olup şimdi kendi rızasıyla bu vesayetten kendini azl ve yerine amcası Abdurrezzak'ı nasb ve tayin ettiğini kaydeder.⁷⁵⁷ Bu belgede çocuğun vasisi ablasıdır ve bu görevi baba tarafından bir başka yakınına devretmektedir.

Vasi müessesesini zimmîlerin de kullandıklarına dair belgeler mevcuttur. Bunlardan birinde Amid'de Parekende Mehmed Paşa Mahallesi sakini iken hâlik olan Mordorus veledi Tohmenek adlı zimmînin oğlu Sefer'in malını korumak ve diğer işlerini görmek için bir vasi atanması gerektiğinden abisi Molkan adlı zimmînin vesayete ehil görüldüğünü, onun da bunu kabul ettiğini görmekteyiz.⁷⁵⁸

Vasiler, vesayet altındaki çocukların her türlü iş ve işleminde temsilcidirler. Bu temsiliyetleri sık sık, alım ve satım belgelerinde görürüz.

⁷⁵⁵ DŞS, 313-111-1, 27 Şevval 1159.

⁷⁵⁶ İslam hukukunda kadın hakkında bkz: Nevin Ünal Özkorkut, "İslam Ceza Hukukunda Kadın", **AÜHFD**, 2007, S: 2, s. 83-95; Gökçen Art, Şeyhülislam Fetvalarında Kadın ve Cinsellik, İstanbul, 1996; Coşkun Üçok vd., **Türk Hukuk Tarihi**, Ankara, 2006.

⁷⁵⁷ DŞS, 313-147-1, 27 Rebiülevvel 1160.

⁷⁵⁸ DŞS, 313-67-2. 7 Şevval 1135.

Örneğin Amid'de Deftardar Mahallesi sakini iken ölen Abdulvahhab bin (boş) Bey'in varisleri arasında küçük oğlu Mustafa da vardır ve onun vasisi olarak ablası Ayşe vesayeten mahkemede bulunmuş, babalarından kalan bir menzili satmışlardır.⁷⁵⁹

Vasi atamaları sadece çocuk üzerine yapılmamıştır. Deli olduğu düşünülen kişilere de vasi tayin edilmektedir. Bazı davalar tereke ve malikane mutasarrıflıklarının kişi tarafından kullanılamayacağı durumlarda yakınlarının birbiri ile vesayet didişmesine dönmektedir. Buna göre Amid'de Şeyh Yasin Mahallesinden olup ölen Hüseyin bin Abdullah bin Abdulmannan bin --- Abbas Efendi'nin büyük oğlu Ahmed'in deliliğinin tespiti için dava açılmış, sahip olduğu babadan kalma tereke ve elindeki malikane mutasarrıflıklarının devamı için vesayeten ablası Bahar Hatun azl olunup dayısı Çelebi bin es-seyyid Abbas Efendi'nin vasi tayin edilmesine karar verilmiştir.⁷⁶⁰

Vasi belgeleri ile ilgili istatistiksel bilgilerimiz şöyledir: 18. yüzyılın ilk yarısına ait 313 ve 360 numaralı defterlerde vesayet içeren toplam belge sayısı 33'tür. Bunlardan 14 tanesinde vasi olarak anne görünmektedir. Bu 33 belge içerisinde vasinin üzerine nazır ataması içeren 2 belge mevcuttur. Birinci dereceden akrabalar olan abi, abla ve ikinci dereceden akrabalar olan hala, amca, dayı gibi akrabalar 33 belgeden 13'ünde vasi olarak atanmıştır.(bunlardan 4 hala, 3 abla, 3 amca, 2 abi, 1 dayı vasi iken teyzeye rastlanmamıştır.) Herhangi bir akrabalığı tespit edilemeyen ve dolayısıyla yabancı denebilecek 5 kişi vardır.

Yetimlerin haklarının korunması amacıyla tesis edilen vasilik müessesesinin Amid Mahkemesinde şikayete konu olan işlemlerin kaynağı olduğu da görülmektedir. Genellikle çocukların tabiyetinden kaynaklanan bu ilişki biçiminde herhangi bir karar hakkı olmayan sagirlerin büyüyünce vasinin yaptığı işlemlere itiraz ettiği de görülmüştür. Bunlardan birinde bir zaman annesinin vesayeti altındaki bir birey ergenliğe ulaşınca maruz bırakıldığı

⁷⁵⁹ DŞS, 313-93-2, 27 Cemaziyelevvel (yıl yazılmamıştır ancak 1159 olmalıdır.).

⁷⁶⁰ DŞS, 360-209-3, 17 Şaban 1153.

haksızlığı şikayet etmişti. Amid'de Çakal Mahallesinden Hüseyin bin Muhammed adlı kişi mahkemede ceddesi Fatima binti İbrahim adlı hatun önünde üzerine dava açıp annesi olan bu kadının kendisinin hakkı olan aynı mahalledeki bir çardak, meclis, eyvan, kiler, matbah, kenef, havlulu menzili "sagirim halinden bu ana değin zabt eder" diyerek incelenmesini talep etmiş, Fatima'ya sorulunca cevaben menzili zabt ettiğini ikrar ederek, ancak bundan 4 sene önce adigeçen Hüseyin'in aklı-ı bulüğ olduğu halde burayı bey' etmek üzere kendisiyle anlaştığını, kendisine 40 guruş olan borcunu almayacağını ve nafakası olan 5 akçeyi 10 senede 50 guruş sayarak takas ettiğini ve yine kendisinin 20 guruş vererek toplam 115 guruşa hissesini satın aldığını belirtmiş ve durumu inkar etmiştir. Mahkeme kadından beyyine istemiştir. Ancak ispat edemeyince davacı ile muarazadan menine ve menzil hissesinin teslimine karar verilmiştir.⁷⁶¹ Bu dava vasilik uygulamasının zayıf bir yönüne işaret eder.

Aşağıda ele alınacak örneklerde vasilik müessesesini suistimal eden bireylerle bunların mağduru hak sahibi bireylerin davalarına yer verilecektir.

Bir davada babası ölen çocuk babasından kalan mülkün iadesini ister, ancak mülkü zabt eden amcaya karşı bir hak elde edemez. Amid'de sakin Hasan bin İbrahim, Vali-yi Vilayet Vezir Mehmed Paşa'nın kethüdası Abdurrahman Bey önünde bais-i kitab Ahmed bin Cebrail'e dava açar. "Sagirim halinde babam İbrahim ölünce terekesinden 50 guruşluk eşya ve nakidini ammum mezbur Ahmed zabt etmiştir." deyince davaya beyyine istenmiş, bunu yapamayınca amcası Ahmed ile muarazadan men edilmiştir.⁷⁶²

Bir başka davada çocuk yaşlarında vasileri olan annelerinin rızaları dışında 3 çiftlik sulu tarla mülklerinin tasarruf hakkını başkasına devretmesine itiraz eden iki kardeş görülmektedir. Buna göre "Kaza-yı Cezire sakinlerinden iken bundan akdem fevt olan Bekir Bey nam kimsenin sülbi oğulları Süleyman Çelebi ve Abdurrahman Çelebi mahfel-i kazada, kaza-i

⁷⁶¹ DŞS, 313-109-1, 15 Şevval 1159.

⁷⁶² DŞS, 360-233-2, 17 Rebiülevvel 1153.

mezbur sakinlerinden Ebubekir Beşe ibn Emir Hüseyin Ağa nam kimse mahzarında üzerine her biri takrir-i dava edub tarih-i kitabdan 2 sene mukaddem bizler sagirler iken ceddemiz Ayşe vasi-i mensubımız olduğu cihetle ceddimiz Mehmed Efendinin tapu tezkeresiyle taht-ı tasarrufunda olub kaza-yı mezbure muzâfâtından Hicrî nam karyede vaki çiftliklerimizden üç çiftlik sulu topraklarımızı mezbur Ebubekir Beşeye” tasarruf ettirdiğini şikayet ederek şimdi buranın teslimini talep ederler. Ebubekir buranın kullanım hakkını annelerinden aldığını, bunu ispat yerinin Cezire Kazası olduğunu ve davanın buraya havalesini isteyince mahkeme davanın Cezire’de görülmesine karar verir.⁷⁶³

Konu hakkında bir başka örnekte ise henüz ergen olmuş bir erkeğin annesinden kendisine kalan mülkü o henüz bebek iken rızası dışında satan babasının işlemine davacı iken alıcı ile yaptığı anlaşma görülmektedir. “Medine-i Amid muzâfâtından ‘Ayinte nam karye sakinlerinden Kaya bin Muhammed nam şâbb-ı emred” mahkemede Mehmed Çelebi ibn Hudaverdi önünde adigeçen karyede toplam 3 kıta dutluk bağın annesinden kendisine miras ile intikal ettiğini, kendisine isabet eden hissesini babasının bundan 5 sene önce Mehmed Çelebi’ye satmış iken kendisinin bu satışı kabul etmediğini, ancak şu an aralarına giren muslihûn-i Müslimin vasıtasıyla 3,5 guruş üzere anlaşıklarını belirtir.⁷⁶⁴ Görüldüğü üzere emanet sorumluluğunu yerine getirmeyen vasi yaptığı satışla hem oğlunu hem de alıcıyı zarara uğratmıştır. Tasarrufu oğluna ait olan mülkü emanet olmasına da riayet etmeksizin satmıştır.

Buraya kadar olan şikayetlere bakarak mahkemenin bu tür davaların doğmasına sebep olan hususun yani emanet olan mülkün muhafazası için herhangi bir tedbir almadığı sonucuna varılabilir. Oysa vasi üzerine atanmış bir nazır bu sorunların ortadan kalkmasa bile önemli ölçüde azalacağını düşündürmektedir. Yukarıdaki belgelerde görüldüğü üzere Amid’deki 33 vasi tayinin sadece 2’sinde nazır atanmıştır.

⁷⁶³ DŞS, 316-8-37, 13 Cemaziyelahir 1065.

⁷⁶⁴ DŞS, 316-17-90, evail-i Cemaziyelahir 1065.

3.1.7. Nafaka

Nafakanın bakmakla yükümlü olunan kadınlar (eş ve anne) ve erginliğe ulaşmamış çocuklar için yaşamsal önemi olan bir uygulama olduğunu bilmekteyiz. Elimizdeki belgelerden dul kadına, anneye, cariye çocuğuna ve yetim çocuklara bağlanan nafaka miktarına ilişkin rakamlar aşağıya çıkarılmıştır:

Boşanma belgelerinde “Nafaka-i idde-i malumiyye” olarak geçen ve iddet süresi olarak sayılan dönem için günlük olarak hesaplanan bu ödeme parça parça verilebildiği gibi bir kerede toplu olarak da verilmekteydi. Buna dair belgelerden bazısında 8 akçe⁷⁶⁵, 12 akçe⁷⁶⁶ ve 5 akçe⁷⁶⁷ yevmiye bağlandığı görülmüştür. Bunların dışında bir defada ödenen nafakaya dair bir örnekte bu rakam 3 guruş olarak ödenmiştir.⁷⁶⁸ Buraya kadar ki dul kadın için takdir edilen nafaka ortalamasının 5-10 akçe arasında 7-8 akçe olarak belirlediğini görmekteyiz.

Boşanma davalarında kadına ödenen nafakanın yanında çocuk eğer annede kalacaksa onun için de nafaka takdir edilmiştir. Buna dair belgelerde 12 akçe⁷⁶⁹ ve 15 akçe⁷⁷⁰ nafakanın her bir çocuğa olmak üzere bağlanması kararlaştırılmıştır. Burada dikkati çeken husus çocuk için takdir edilen miktarın kadına bağlananın neredeyse iki katı olduğudur.

İncelediğimiz belgeler arasında en yüksek nafakanın 40 günlük bir bebeğe, ünvan sahibi olan babası tarafından 30 akçe olarak bağlandığını görmekteyiz.⁷⁷¹

En düşük nafaka miktarı ise bir erkek çocuğuna bağlanan 4 akçedir.⁷⁷² Burada takdir edilen rakamlarda muhtemelen ailelerin ödeme gücü belirleyici

⁷⁶⁵ DŞS, 313-71-3, 19 Şevval 1135.

⁷⁶⁶ DŞS, 313-66-1, 7 Şevval 1135.

⁷⁶⁷ DŞS, 360-267-3, Zilkade 1153.

⁷⁶⁸ DŞS, 313-60-2, 4 Şevval 1135.

⁷⁶⁹ DŞS, 360-260-2, 20 Muharrem 1153.

⁷⁷⁰ DŞS, 310-50-3, 15 Şevval 1145.

⁷⁷¹ DŞS, 360-277-1, 15 Zilkade 1152.

⁷⁷² DŞS, 360-283-1, 3 Şevval 1152. 18. yüzyıldaki en düşük nafaka olarak bunu tespit etmekle beraber neredeyse yüzyıl önceki defter olan 316 DŞS’de (belge no: 316-22-110, Cemaziyelahir 1065) bir

olmaktadır ancak asgari bir miktarın mahkeme tarafından uygulandığına dair kanaat oluşmuştur.

Yükümlülerin ödeme gücünün nafaka miktarında belirleyici olmasının yanında, nafaka takdir edilen kişinin yakınlığı da etkili olmalıdır. Örneğin cariyesinin oğluna 6 akçe nafaka bağlayan bir yükümlünün⁷⁷³ yanında bir başka yükümlünün yaşlı annesi için 8 akçe nafaka⁷⁷⁴ takdir edilmiştir.

3.1.8. 18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid'de Çocuk Sayısı

Çocuk sayıları ile ilgili bilgilerin yorumunu terekelerden çıkartılan rakamlar üzerinden yapabileme imkanına sahibiz.

Tablo 15: 1154-1155/1741-1742 Tarihli 315 Numaralı Tereke Defteri'ndeki Müslüman Ailelerin Çocuk Sayısı⁷⁷⁵

Çocuk Sayısı	Aile Sayısı	Kız	Erkek	Toplam
Çocuksuz	16	-	-	-
1 Çocuklu	18	7	11	18
2 Çocuklu	22	29	15	44
3 Çocuklu	6	9	9	18
4 Çocuklu	7	14	14	28
5 Çocuklu	3	8	7	15
6 Çocuklu	2	5	7	12
7 Çocuklu	1	2	5	7

Müslümanlara ait tereke kayıtlarında çocuksuz ailelerin sayısı 16 iken çocuğu olan aile sayısı 69'dur ve bunların birbirine oranı çocuksuz aileler için %18,2, çocuklu aileler için %81,8 olarak belirir. Ayrıca 1 ve 4 arasındaki sayıda çocuklu aile sayısının 53 olarak belirmesi dikkat çeker. Amid'deki çocuk sayısı bu tabloya göre 1-4 arasına yığılmakta, ailelerin genellikle

belgede bir kız çocuğuna takdir edilen miktar 3 akçe idi. Ancak bu yüzyıldaki fiyatların daha düşük olduğu mülk satışı ve ekonomi bahsinde ele alınmıştır. Dolayısıyla 1065 tarihli bu belgeyi değerlendirme dışında tuttuk.

⁷⁷³ DŞS, 360-284-3, 7 Zilkade 1152.

⁷⁷⁴ DŞS, 360-277-4, 12 Zilkade 1152.

⁷⁷⁵ İ. Özcoşar, **a.g.t.**, s. 275.

çoğunluğunun bu dilimde olduğu anlaşılmaktadır. 5 çocuk ve üstünde sayıya sahip aile 6 olarak görülür ki bu 1-4 arası orta tabakadaki rakamın neredeyse 1/10'dur. Ayrıca çocuksuz aile sayısının bile 5 ve üstü çocuk sahibi olanların neredeyse 3 katı olduğu sonucuna götürür.

Tablo 16: 1154-1155/1741-1742 Tarihli 315 Numaralı Tereke Defteri'ndeki Gayrimüslim Ailelerin Çocuk Sayısı⁷⁷⁶

Çocuk Sayısı	Aile Sayısı	Kız	Erkek	Toplam
Çocuksuz	3	-	-	-
1 Çocuklu	3	3	-	-
2 Çocuklu	12	13	11	24
3 Çocuklu	8	12	12	24
4 Çocuklu	10	19	21	40
5 Çocuklu	-	-	-	-
6 Çocuklu	3	11	7	18
7 Çocuklu	-	-	-	-

Zimmilere ait tereke kayıtlarında çocuksuz aile sayısı sadece 3 iken çocuklu aile sayısı 36'dır. Esas yoğunlaşma 1-4 çocuk arasında olup bu orta dilimdeki aile sayısı da 33 olarak görülür. 5 ve üstü çocuk sahibi olanlar orta tabakanın 1/11'ine denk gelir. Hiç çocuğu olmayan aile ile çok çocuğu olan aile sayısı eşit görünür.

Yukarıdaki tablolara bakarak Müslüman ve Gayrimüslim ailelerin çocuk sayısının az olduğunu, genellikle 4 çocuk ortalamasına yakın olduğu şeklinde bir sonuca ulaşmak yanıltıcı olur kanaatindeyiz. Çünkü bu tarihlerde çocuk yaşlarda ölümler fazla olduğu gibi terekede yer alan kimselerin çeşitli sebeplerle çocuklarından uzun yaşamış olduklarını da göz ardı etmemeliyiz. Sağlık ve beslenme koşullarının gelişmediği doğaya bağlı geleneksel üretim tarzına dayanan dünya toplumlarında ortalama 7-8 çocuktan 2-3 tanesinin 20'li yaşları görebildiğine dair kayıtlar mevcuttur.

⁷⁷⁶ İ. Özcoşar, a.g.t., s. 277.

3.2. AMİD'DE SEÇKİN ZÜMRELER (AYAN VE EŞRAF)

Bu başlık altında, inceleme dönemine ait şer'iyye sicil defterlerindeki merkezden gelen askeri nitelikli belgelerde sıklıkla karşımıza çıkan bir kavram olarak "ayan-ı vilayet" ifadesi ile şehirde önde gelen, çoğu zaman askeri bir ünvanı olan ve bu ünvan ile de hiç kuşkusuz servetini geliştiren zümreler anlatılmaya çalışılacaktır. Yoksa sadece hiyerarşik bir sistem içerisindeki "ayan" ünvanını kullanmış devlet görevlilerinden bahsedilmeyecektir.

Ayanlık sisteminin 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin taşra idaresinde belirgin olarak ortaya çıktığı ve ellerindeki servet ile idarede yer alan bu zümrenin zamanla güç ve servetlerini arttırdıkları bilinmektedir.⁷⁷⁷

Şehir çalışmalarında irdelenmeyi hak eden bir husus olarak yerel aile ve zümrelere değinmekte fayda vardır.⁷⁷⁸ Çalışmanın bu kısmında kayıtlarda geçen güçlü aristokrat ailelerin mahkemeyi meşgul etmeleri ve etkinlikleri sorgulanmaktadır. Bu ailelerin hem voyvodalıkta, hem idarede, hem askeri alanda, hem ticari ve ekonomik sahada bu kadar göz önünde olmaları sorgulanması gereken bir olgudur. Bu olgu, yereldeki güçlerin sahip oldukları otoriteyi hangi alanda kullandıklarını gösterir. Sözelimi askeri olan bir aile ekonomi ve mülkiyeti de elinde tutmaktadır. İbn Haldun'un tespitinde zenginlerin servetini korumak kaygısı ile bir askeriye, hükümdara yaslanması gerekliliğinin ötesinde bir durum gelişmiştir. Buna göre serveti elinde tutanlar aynı zamanda kılıca da talip olmaya yani idari görevleri de ele geçirmeye başlamışlardır.

⁷⁷⁷ Ayrıntılar için bkz: Fuad Köprülü, "Ayan", **İA**, MEB Yayınları, Eskişehir, 1998, C. II, s. 40-41. Bu durumun 16. asra dair örnekleri de mevcuttur. Buna göre 1570 yılında Diyarbekir eyaletinde yaşadığı yerdeki bazı tımarları elinde tutan zaim Bitlisli Keçel Hüseyin aleyhinde aşiretler ve cemaatler tarafından haksız tahsilat yaptığı hakkında merkeze giden şikayetler neticesinde anılan kişinin zimmetinde mâl-ı miri tuttuğu, halka gadr ettiği tespit edilerek Van'daki yargılamasından sonra cezasının infazı için Diyarbekir eyaletine gönderildiği anlaşılmaktadır. (12 Numaralı Mühimme Defteri, 978/1570-1572, s. 134)

⁷⁷⁸ Tarihsel süreç içerisinde ailenin örgütlü yapısı, anaerkil ve ataerkil dönemleri, klan ve aşiret birlikteliğinin sağlanarak ilk devletlerin ortaya çıkması hususunda bkz: Friedrich Engels, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, Alter Yayıncılık, Ankara, 2009.

Servet ve iktidar ilişkisinin bu kadar girift hale geldiği Amid'deki bu durum imparatorluğun birçok yerinde buna benziyor olmalıdır. Öyleki padişah merkezden tüm taşraya gönderdiği fermanlarda bu olgunun sonucundan dert yanmaktadır. Taşrada tasını tarağını toplayarak mülkünü terkeden köylülerin eski yerlerine dönmelerini, dahası bunlara İstanbul yoluna çıkmadan müdahale edilmesini istemiştir.⁷⁷⁹ Alınacak sert tedbirler durumun sadece korkuyla bir süre engellenmesine olanak sunabilirdi. Kanımızca bu olguyu destekleyen temel etmen taşrada oluşan idari ve ekonomik güç dengesinin göç eden kitleye kendi alanında yaşamı dar etmesidir.

Padişahın doğrudan Diyarbekir beylerbeyine, Mevlana-yı Amid kadısına, kaza mollalarına, mütesellimlere, voyvodalara, mukataa ve evkaf nazırlarına, kethüdalarına, yeniçeri serdarlarına, ayan-ı vilayet ve iş erlerine seslendiği bir fermanla 18. yüzyıl taşra toplumunun durumunun hiç te iyi olmadığı görülmektedir. Padişah önceki yıllarda çıkarılan tekalif emirlerinin ve buna sebep olan seferlerin hem askeri sınıfı hem de reayayı mağdur ettiğini belirtiyordu. Esasen sorunun sebebi askerilerin reayayı çoğu zaman mağdur etmesinden kaynaklanmaktaydı. Taşrada zulmeden askeriye herhangi bir müdahale yoktu ve bunun sebebi fermanla da görüldüğü üzere mağdurlar arasında askerilerin de görülüyor olmasındandı.

Fermanın devamında seferden dönemeyenlerin yerlerinin boş kalması neticesiyle İstanbul tarafına ciddi boyuttaki göçten dert yanılmaktaydı. Dahası boşalan yerlerin doldurulması ve herkesin yerli yerinde kalması için gelenlerin de gönderileceği belirtiliyordu. İdarecilere reaya fukarasına zulmetmemeleri emrediliyordu. İstanbul'dan geri gönderilme işine görevlendirilen Mustafa Ağa'nın nezaretiyle kayda geçecek bu kişilerin gittikleri yerlerde iskan

⁷⁷⁹ Tarım arazisini terk eden köylülerin şehirlere sığınmak istemesi sadece inceleme dönemimizle sınırlı değildir. Osmanlı toplumunun kendisine özgü şartlarının esas sebebini oluşturduğu düşünülen göç olgusunda şehirlerin taşıdığı cazibe de göz ardı edilmemelidir. 16. yüzyılda Orta Avrupa'da Almanya ve çevresinde şehirlere doğru görülen göçlerde şehrin cazibesi bir sebep olarak görülmektedir. Bu durumu "şehirler özgürleştirir" özdeyişiyle ifade eden Richard Mackenney, şehirde bir yıl ve bir gün kalan köylünün bir daha esaret olarak gördüğü malikanesine geri dönemediğini vurgulamaktadır. Bu noktada ise şehrin kırsal bölgedeki malikanenin tezadı olduğunu, şehirde iradenin yerine kanunun, tabiyetin yerine ise dayanışmanın görüldüğünü ifade eder. (bkz.: Richard Mackenney, **Şehir Devletler**, Çev.: Cem Demirkıran, Babil Yayınları, 2004, s. 12.)

edilmeleri, dönenlerin ellerindeki ruhsat ile yerleşmelerinin sağlanması, dönüşlerinde bunlara adil davranılması, her birine inayet ve siyanet edilmesi, taşradan İstanbul'a eşya ve yiyecek getiren tüccara muhalefet edilmemesi, bunlara muaraza çıkarılmaması, tüccarların zahire ve eşya nakillerinde hızlı davranmalarının sağlanması, hilaf-ı kanun ve şeriat olan idarecilerin ve diğerlerinin hızla cezalandırılması emrediliyordu.⁷⁸⁰

Doğuda İran ile savaşların 1722-1746 yılları arasında kesintisiz devam ettiği ve batıda da Avusturya ve Rusya ile uzun savaşların yapıldığı bir dönemde 1740 yılındaki başkent tedirginliğini ve taşradaki durumun vehametini gösteren bu fermanın sosyal ve ekonomik yapının ne halde olduğunun daha iyi anlaşılması açısından önem taşıdığı görülmektedir. Böylesi bir durumda devlet halkın şikayetinden ziyade başındaki büyük iki savaş gailisini nasıl atlatacağı hesabında olmalıdır. Bu sebeptendir ki yerel idareyi elinde tutan güçler yüzyıl boyunca güçlerini arttırmışlardır.

3.2.1. Millizadeler

İdari sistemde aşiret yapısı temelinde nüfuz devşirildiğine dair inceleme dönemindeki ilk örnekler Milli Aşireti'nin Amid şehir merkezinde ikamet eden ve "Millizade" olarak anılan aile bireylerinde görülmektedir.⁷⁸¹

Buna göre voyvodalık mukataasını iltizamla alan ilk mültezimlerin Milli Aşireti içinden geldiğini Başarır'ın çalışmasında görmekteyiz.⁷⁸² Nitekim bu çalışmada aynı tarihlerde Mardin şehrindeki nüfuzlarını, voyvodalığı ellerinde tuttuklarını, Receb 1107 (M. 1696/97) tarihinde Diyarbekir voyvodalık mukataası ve tevabinin Milli İsmail Bey'e tevcih edildiğini, bu verginin yıllık 15.000 guruş olduğunu, aynı zamanda Mardin ve çevresi mukataasını da

⁷⁸⁰ DŞS, 360-97-1, evahir-i Rebiülhair 1153(Haziran 1740).

⁷⁸¹ Burada Milli Aşiretinin yapısı hakkında tafsilatlı bir bilgi ve bu yapının Mardin, Viranşehir ve Amid çevresinde güçlendiği ile ilgili mühim bir kaynak olarak bkz: Eyüp Kıran, **Kürt Milan Aşiret Konfederasyonu**, Elma Yayınları, İstanbul, 2003.

⁷⁸² Özlem Başarır, **18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı**, (Basılmamış) Doktora Tezi, AÜSBE Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 2009, s. 156.

içerdiğini görmekteyiz. Milli İsmail Bey'den sonra yine voyvodalık vazifesinin Millizadelerde kaldığı, Receb 1114 (M. 1703/1704) senesi voyvodalık mukataasının merhum Milli İsmail Bey'in oğulları Haydar Bey ve Mustafa Ağa'ya tevcih edildiğini de aynı kaynaktan öğrenmekteyiz.⁷⁸³

Çalışmamızda Voyvoda listesinin yer aldığı başlık altında Millizade ailesine mensup bireylerin 7 defa voyvodalık yaptığı görülmektedir. Bu sayı ve süre aşağıda yer alan eşraf ailelerinin hepsinden daha fazla ve uzun bir döneme tekabül etmektedir.

İnceleme döneminde 1165/1752 yılında voyvodalığın Milli Ali Ağa'da olduğunu gördüğümüz bir belgede, bu ailenin önemli bir ittifakına da şahit olmaktayız. Bu örnek ayan ailelerinin bazen birbiri ile yakın ilişkilerde olduğuna somut bir delil olmaktadır. 18. yüzyıl boyunca voyvodalığı elinde tutan bir diğer ayan ailesi Semanzadeler ile Millizadelerin ilişkisine dahası yakınlığına da işaret etmek gerekmektedir. Buna göre Medine-i Amid'de Hızır-ı Kebir Mahallesi sakinlerinden iken ölen Semanzade Abdurrahman Ağa bin Muhammed Çelebi'nin büyük oğlu Muhammed Çelebi adlı sagirin vasisine nazır olarak voyvoda Milli Ali Ağa tayin edilmiştir.⁷⁸⁴ Vasi belgelerinde bilindiği gibi genellikle vasi olarak atanan kişi ya birinci derecede yakın bir akraba ya da yine akrabalık ve güven bağı oluşmuş biriydi. Bu olgudan hareketle Semanzade ve Millizadelerin yakın ilişkisi göz ardı edilmemelidir.

Millizade adını taşıyan aile üyelerinin şehirde meskun olup düzenli olarak mahkemede şühûdü'l-hal arasında yer aldığına dair belgeler de mevcuttur. Bunlardan birinde Millizade Ömer Beşe adlı kimse bu kurulda yer almaktadır.⁷⁸⁵

⁷⁸³ Özlem Başarır, **a.g.t.**, s. 157.

⁷⁸⁴ DŞS, 313-92-1, 20 Muharrem 1165. Bu kişinin "dergah-ı ali kapucubaşısı" ünvanını voyvodalık mukataasını aldığı zaman hakettiği görülmektedir. Kullanılan bu belgenin yanında ayrıca Bkz. Ö. Başarır, s. 155, ayrıca elimizdeki onlarca belgede voyvodaya hitap eden padişah "dergah-ı muallam kapucubaşısı" ifadesini kullanmaktadır.

⁷⁸⁵ DŞS, 310-40-1, Ramazan 1145.

Yukarıda anlatılan somut durumun temel sebebi bu ailenin aşiret desteğine sahip olmasıdır. Aşiretler kısmında ayrıntısıyla izah edilen bu yapı, Amid şehir merkezindeki seçkin aileler arasında Millizadeleri ön plana çıkaran bir güç olmuştur. Aşağıda tanıtılacak diğer hiçbir ailenin Millizade ailesine benzer aşiret desteği söz konusu değildir.

3.2.2. Şeyhzadeler

Bölgede aşiret yapısının yanında dini ünvanı olan ailelerin de idari sistemde güç devşirdiği anlaşılmaktadır. Bunun en bariz örneği Şeyhzade ailesidir.

Şeyhzadeler'in Tebriz'deki Muhammed Badamyari tarafından kurulan Nakşibendilerin en önemli kollarından birinden geldiğini, bu ailenin kurucusunun Koç Baba adında biri olduğunu ve Diyarbekir'e 17. yüzyıl başında Urmiye'den geldiğini, burada doğan oğlu Şeyh Mahmud'un bölgede önemli bir taraftar topladığını, bu sebeple Sultan IV. Murad tarafından sürgün edildiğini ve 17. yüzyılın sonunda ailenin devlete olan yakınlığını tekrar kazandığını öğrenmekteyiz.⁷⁸⁶ Başarır'ın Salzman'n'dan naklettiği alıntının buraya kadar olan kısmı Evliya Çelebi'nin anlatımıyla çelişmektedir. Evliya Çelebi'nin eserindeki ile Salzman'n'dan nakledilen bu sürgün hikayesi örtüşmemektedir. Evliya Çelebi'nin anlatımında Şeyh Mahmud Sultan IV. Murad tarafından idam ettirilmiştir. Bruinessen, Naima, Peçevi ve Evliya Çelebi'nin eserlerinde açık bir şekilde Şeyhin idamı meselesinde Şeyhi haklı görerek bu idamı kınadıklarını kaydeder.⁷⁸⁷

Anlaşıldığı kadarıyla Şeyh Mahmud'un idamından sonra da ailesi Amid'de yaşamış ve oğlu İsmail Çelebi, tekkede şeyhliğe devam etmiştir. Evliya Çelebi'nin anlatımına bakılırsa Şeyh Mahmud tekkesine bağlı 40.000 mürit vardır ve bunlar arasında Diyarbekir Beylerbeyliği yapmış aynı zamanda Evliya Çelebi'nin hamisi olan Melek Ahmed Paşa da yer

⁷⁸⁶ Ariel Salzman'nın basılmamış doktora tezinden nakleden Ö. Başarır, **a.g.t.**, s. 157-158.

⁷⁸⁷ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 97-98.

almaktadır.⁷⁸⁸ Böylesine bir nüfuzu olan ailenin devlet idaresinde söz sahibi olması ise kısa bir süre sonradır.

Voyvoda ve mütesellim olarak Şeyhzade ailesinden ilk olarak Cemaziyelevvel 1087 (Ağustos 1676) tarihinde Şeyhzade Abdi Ağa adını taşıyan bir üyesinin voyvodalık görevi yaptığını bilmekteyiz. Yine bu şahsın oğlu Bekir Ağa 1096/1685 tarihinde voyvodalık yapmıştır. Bunlara ilaveten bu ailenin 18. yüzyılın sonunda da yeniden sahneye çıktıkları görülmüştür. Şeyh Yusufzade'nin oğlu İsmail Ağa 1199-1200/1785-1786 yılında Diyarbekir voyvodalığı mukataasını ve cizyesini tahsil hakkı elde etmiştir.⁷⁸⁹

İncelediğimiz yüzyılda Amid'de ailenin büyüğü olan Şeyh Mahmud Efendi'nin adını taşıyan bir caminin bulunması ve buna bağlı olarak da çevreye yani mahalleye adını veren bu durum ile ilgili bilgiler Fiziki ve İdari yapı kısmında ele alınmıştır.

3.2.3. Semanzadeler

18. yüzyılın ilk yarısına elimizde bulunan kaynaklar üzerinden bakınca en çok dikkati çeken ailenin Semanzadeler olduğunu belirtmek gerekir. Bu ailenin kendileriyle beraber adına rastladığımız Millizade ve Erdebilzade aileleriyle güçlü bağları olduğu sanılmaktadır. Bu duruma işaret eden belgeler mevcuttur. İlki yukarıda Millizadeler kısmında verilen bir belgedeki vasi atamasındaki dikkat çekici durumdur.

Ayrıca bir alacak davasında Diyarbekir valisi Mehmed Paşa huzurunda toplanan mahkemede vefat eden Erdebilzade el-hac İsmail bin el-hac İbrahim'in varisi el-hac Mehmed, Serdengeçti Mustafa Ağa bin Abdullah'a dava açarak 12.530 guruşluk bir alacak talep etmektedir. Anılan ağa bu paradan 10.000 guruşunun rahmetlinin izniyle Semanzade Hüseyin Ağa'nın

⁷⁸⁸ Bruinessein-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 98.

⁷⁸⁹ Başarır, **a.g.t.**, s. 157-158.

oğlu Ali Ağa'ya borcu karşılığında teslim ettiğini ileri sürmektedir.⁷⁹⁰ Metinden anlaşılan odur ki bu büyük miktardaki para Halep'te ticaret işinde kullanılmıştır ve belge böylesi büyük bir ticarete Erdebilzade ve Semanzade ailelerinin şehrin sınırları ötesinde Halep gibi önemli bir liman ve ticaret şehrinde birlikte faaliyet yürüttüklerine ışık tutar.

Semanzade ailesinin Millizade ve Erdebilzade aileleriyle olan yakın ilişkilerinin bir benzerini Abdulvahhab Ağazadeler ile kurdukları görölmektedir. Bir kayıтта Mustafa Ağa bin Abdulvahhab Ağazade'nin, Semanzade ailesi ile akrabalık ilişkisi içinde olduğu görölmektedir. Mustafa Ağa'nın ölümünden sonra bıraktığı o muazzam servetten -ki 428.132 guruştur- pay alanlardan biri de kızkardeşinin oğlu olduğu görölen Semanzade Aboş Ağa'dır. Ayrıca Millizade ve Erdebilzade aileleriyle olan hediyeleşmesi, borçları ve alacakları, mülkleri gibi birçok bilgi de mevcuttur.⁷⁹¹

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere Amid'de sıkı bir güç bağı etrafında ilişkiler kuran bu ailenin ismini Seman Ağa'dan aldığını belgelerden takip etmekteyiz. Anlaşıldığı kadarıyla Seman Ağa'nın adına izafe olunan bir de menzil mevcuttur ve bu menzil Lala Bey Mahallesindedir. Bu bilgileri o tarihlerde voyvoda olan Mustafa Ağa'nın önünde davacı olan Sabir ve Mustafa ibn Seman Ağa adlı iki kişinin davasından öğrenmekteyiz. Buna göre bu iki kardeş mahkemede Hacıbazeyn adlı karye sipahisi Hasan Bey bin Abdullah Bey üzerine davacı olup Garb-i Amid Nahiyesindeki Kaşmazviran adlı bir karyede 4 çiftlik ve 10 seneden beri ortak olarak malikaneleri olan 150 dönüm toprağın voyvoda tarafından incelenmesi talebinde bulunmuşlar ve mahkeme başında naib olan diğer üyeleri çukadar ile alaybeyi bayraktarından oluşan bir heyeti anılan karyelere göndermiştir.⁷⁹² Tayine giden ekip sınırları belirleyip mahkemeye dönmüş ve durumu kayda geçirmişlerdir. Heyette her zamankinden farklı olarak 2 rütbeli askerî yer alır

⁷⁹⁰ DşS, 313-119-1, tarih yok.

⁷⁹¹ DşS, 315-71-140, 22 Rebiülevvel 1154.

⁷⁹² DşS, 360-293-1, 23 şaban 1152.

ki biri çukadar diğeri ise alaybeyi bayrakdarıdır. Bu durum Semanzadelerin malikane sistemine ve işleyişine etkileri hakkında bir fikir vermektedir.

Sadece 313 ve 360 numaralı DŞS defterlerinde 30'un üzerinde belgede Semanzade ailesinin üyelerine ait alım-satım, mülk davası, veraset intikali, mukataa devri, tamir izni gibi ekonomik içerikli kayıtlar mevcuttur. Ayrıca bu iki defterde onlarca belgede bu aile mensubu olan voyvodalar da göz önüne getirildiğinde etkinlikleri daha iyi anlaşılacaktır. Ancak hemen belirtmekte fayda vardır ki bu ailenin mahkemeye yansıyan kayıtları ait oldukları sınıf hakkında bir kanaat oluşturmaya yetmektedir. Herhangi bir yaralama, katl, gasb vb. ceza gerektiren suçta dair davalarda değil, çoğunlukla servet ve ticari ilişkilerini gösteren belgelerde görülmektedirler.

Şikayete konu olan bir ticari davada, bizzat padişah tarafından bu aile mensubu Semanzade Süleyman Ağa'nın yaptığı "ihkak-ı hak" suçu için uyarılması paşa ve kadıya ferman ile emredilir. Buna göre Koprik adlı zimmî Divan-ı Hümayuna arzuhal ederek anılan kişi ve kethüdasından 20.100 guruş gibi astronomik bir alacağıının bulunduğunu, bunu alamadığını ve çözümünü talep edince padişah doğrudan paşaya ve kadıya ferman ile bu durumun hallini emrederek, adaleti sağlamak noktasında kendisinin temsilcileri olduklarını sert bir ifade ile hatırlatmaktadır.⁷⁹³ Ayrıca Semanzadenin ihzar edilmesini ister. Bu belge ekonomik güçlerinin ve etkilerinin kendilerine haksızlık yapmaları durumunda sadece padişahın söz geçirebildiğine bir örnektir.

Mülk satışlarında bu ailenin birçok alım-satım yaptığını görmekteyiz. Niceliksel anlamda yoğun olan bu satışların esas özelliği çok büyük rakamlar içermesidir. 360 numaralı defterdeki 181 satış işleminden 15 belge ile alım satım ilişkilerinde Semanzade Ailesi ellerinde tuttıkları servet ile ön plana çıkmaktadır. Mülk satışlarına dair belgelerden birinde Semanzade Ebubekir Çelebi bin el-hac Osman'ın kardeşi Mustafa Çelebi'ye 2 cariyesini 700 guruşa sattığı görülmektedir. Çalışmanın menzil satışları kısmında 1500 guruşluk işlem ile dükkan satışlarında değinilen 2900 ve 2950 guruşluk alım-satımlar

⁷⁹³ DŞS, 360-156-2, 25 Zilhicce 1153.

bu aile üyelerince gerçekleştirilmiştir. Yine Semanzade Ailesinden bir kişi İbrahim Bey Mahallesinde 2000 guruşluk bir mülk satmıştır.⁷⁹⁴ Bir başka belgede bu aile üyelerinden biri İbn Müderris Mahallesindeki menziline 1500 guruşa satmıştır.⁷⁹⁵

Zenginliklerinin göstergesi olması açısından terekelerdeki bazı miras miktarlarına bakmak gerekir. Semanzade Ebubekir Çelebi bin Hacı Osman'ın varislerine bıraktığı mirasın toplamı 2895 guruştur.⁷⁹⁶

Bir tereke kaydında Semanzade Aboş Ağa, varislerine 9967 guruş değerinde miras bırakmıştır ve bunların çoğu şehrin muhtelif yerlerindeki menzil ve dükkanlardan oluşmaktadır.⁷⁹⁷

Yukarıdaki servete dair bilgilerden başka bu ailenin idaredeki pozisyonlarına da bakmak gerekir. Esas etkinlik alanlarının bu olduğu görülmektedir. İdari yapının izah edildiği bölümde “Voyvodalar” başlığı ile verilen listede ayrıntıları bulunmakla birlikte sadece sayısal olarak ifade etmek gerekirse 18. yüzyıl başından itibaren voyvodalık mukataasını işleten, bu aileden Semanzade Hüseyin Ağa olmuş ve 4 defa voyvodalık mukataasını almıştır. Her voyvodalık süresi bir yıl olarak görülmektedir. Ayrıca Semanzade Ahmed Ağa bin Hasan Ağa da bu görevi bir yıl üstlenmiştir.

Semanzade ailesine mensup kimselerin voyvodalık vazifesinin yanında askeri nitelikteki başka görevler üstlendiklerine dair kayıtlar da mevcuttur. Bunlardan birinde ordunun ihtiyacı olan peksimetin mübayaası için merkezden gelen bir emirde (ferman) bu işin havale edildiği kişi, “Diyarbakir canibi ordu defterdarı” vazifesini üstlenmiş Semanzade Hüseyin idi.⁷⁹⁸

Son olarak Semanzade ailesinin gücünü ve zenginliğini göstermesi bakımından şehirde bıraktıkları eserlere değinmekte fayda vardır. Bunlardan

⁷⁹⁴ DŞS, 360-280-2, 15 Zilkade 1152.

⁷⁹⁵ DŞS, 360-196-1, 28 Cemaziyelahir 1153.

⁷⁹⁶ DŞS, 313-142-1, 8 Zilkade 1159.

⁷⁹⁷ DŞS, 315-79-141, gün ay yok, 1154.

⁷⁹⁸ DŞS, 313-194-1, 7 Muharrem 1160.

ilki “Semanoğlu Mescidi”dir⁷⁹⁹ ve ikincisi günümüzde “Gazi Köşkü” olarak bilinen “Seman Köşkü”dür.

3.2.4. Erdebilzadeler

Bu aile üyelerinin yukarıdaki Millizade ve Semanzade gibi ailelerden farkı idari alanda herhangi bir görev üstlenmemiş olmalarıdır. Ağırlıkla ticari etkinlik içeren belgelerde görülen bu ailenin ceza gerektiren davalarda görünmemesi ailenin ait olduğu sosyal sınıf açısından da bir fikir vermektedir.

Erdebilzadelerin eyaletin sınırları dışında Halep’te ticaret yaptığını anlamaktayız. Bunlardan bir tanesinde Semanzadeler ile ortak olarak girildiği anlaşılan bir ticarete Erdebilzade el-hac İsmail bin el-hac İbrahim’in 12.530 guruşluk bir sermayeyi Halep sakinlerinden Babanoğlu el-hac Muhammed ile işletmekteydi. Ölümüyle bu paranın 10.000 guruşu Semanzade Ali Ağa tarafından borcuna saydırılmıştır.⁸⁰⁰ Özellikle Halep’teki yün ticaretinin gelişmişliği düşünülürse Amid’deki hayvancılığın ve bunun getirisi olarak hayvansal üretimin Amid dışında da pazarlandığı düşünülebilir.

Yine bu aileden olup Merhum Aziz Camii Mahallesinden iken ölen Erdebilzade Hacı Mehmed Ağa bin Hacı Hüseyin bin Hacı Muhammed’in varislerinden Hacı İsmail bin Hacı İbrahim, Hevsel Bahçeleri civarındaki bazı tarla ve arazinin yarısını Semanzade Ömer Çelebi’ye 510 guruşa satmıştır.⁸⁰¹ Başka belgelerde Erdebilzade Hacı Mehmed’in varisleri mülk satışına devam etmişler ve 4 ayrı belgede 930 guruşluk mülk satmışlardır.⁸⁰² Adıgeçen Mehmed Ağa’nın henüz hayattayken de mülk sattığına dair kayıtlar mevcuttur. 1153/1740 tarihli 2 belgede Hacı Mehmed Ağa bin el-hac Hüseyin Ağa’nın sağlığında iki mülkü 670 guruşa sattığı görülmektedir. Bunlardan ilki Aziz Mahallesinde bir menzil olup bedeli 170 guruş⁸⁰³ iken diğeri Kavvas

⁷⁹⁹ Ş. Beysanoğlu, Anıtları ve, C. II, s. 488.

⁸⁰⁰ DŞS, 313-119-1, tarih yok.

⁸⁰¹ DŞS, 313-141-1, 10 Safer 1160.

⁸⁰² DŞS, 313-161-2, 313-161-1, 313-164-1, 313-164-2, Safer 1159.

⁸⁰³ DŞS, 360-247-3, 15 Muharrem 1153.

Mahallesindeki bir menzil olup değeri 500 guruştur.⁸⁰⁴ Aynı Erdebilzade Mehmed Ağa'nın hayattayken Haçe İğur veledi Emirza adlı zimmîye Aziz Camii Mahallesiindeki oldukça büyük bir evi 810 guruşa sattığı da görülmektedir.⁸⁰⁵

Erdebilzade ailesinin üyelerinin İstanbul'da da ticaret yaptıkları ve burada mülkler edindikleri anlaşılmaktadır. Buna dair bir kayıтта İstanbul'da "Valide Hanı tüccarından" olup ölen el-hac Hasan bin Abdullah'ın terekesinden 8.875 guruş miras kalmıştır.⁸⁰⁶

1135-1165/1722-1751 yıllarına ait 313 numaralı defterdeki 59 mülk satışının 6 tanesi Erdebilzade ailesi üyelerince gerçekleştirilmiştir. 1151-1153/1738-1740 tarihli 360 numaralı defterde Erdebilzade ailesine ait 5 alım-satım işlemi gerçekleşmiştir.

Son olarak bu ailenin adını taşıyan ve şehirde bıraktığı izlerden biri olan "Erdebil Köşkü"nü⁸⁰⁷ de zikretmek gerekir ki günümüzde hala ayakta duran önemli bir eserdir.

3.2.5. Diğer Aileler

18. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmiş şer'îyye sicili belgelerinde karşılaşılan "Karahocazade" ve "İskenderpaşazade" aileleri de zikredilmesi gereken ailelerdir.

1160/1747 yılında Karahocazade Abdullah Ağa bin Halil'in Melik Ahmed Paşa Camii yanında oldukça büyük bir menzili 2940 guruşa satın

⁸⁰⁴ DŞS, 360-248-1, 15 Muharrem 1153.

⁸⁰⁵ DŞS, 360-264-1, 13 Zilhicce 1153.

⁸⁰⁶ DŞS, 360-232-2, 15 Rebiülahir 1153.

⁸⁰⁷ http://turizm.diyarbakir.bel.tr/tr/i/Erdebil_K%C3%B6%C5%9Fk%C3%BC_Qesra_Ber_Der%C3%AA_Pir%C3%AA adresinden 12.11.2012 tarihinde alınan bilgi şöyledir: "İlk yapım tarihi 6. yüzyıla (512) kadar giden ve Dicle boyundaki diğer tüm köşklere mimari örneklik oluşturan bu tarihi köşk asıl mimari şeklini Akkoyunlular döneminde, günümüz şeklini ise son dönemlerde yapılan restorasyon çalışmalarıyla almıştır... Geniş ve etrafı yeşilliklerle sarılı bir yapı olan köşk, dışa açık bir plana sahiptir. On Gözlü Köprü'nün batısında yüksek bir tepede bulunmaktadır. Köşk, bodrum, zemin ve ikinci kat olmak üzere üç kattan oluşmaktadır. Dikdörtgen bir yapıya sahip olan köşkün yapımında kesme bazalt ve kalker taşı kullanılmıştır".

almasına dair belgeden ailenin serveti ile ilgili bir kanaat oluşmaktadır.⁸⁰⁸ Yine aynı yıl Karahocazade adını taşıyan aileden Halil Çelebi bin Hacı Mustafa'nın varislerinin kendi aralarında borçları karşılığı birbirlerine ödemelerini esas alan bir belgede Cami-i Hızır Mahallesiindeki evlerinin değeri 3500 guruş, ayrıca buraya bağlı dükkânların da 1300 guruş değerle toplam 4800 guruş olarak kaydettirdikleri görülmektedir.⁸⁰⁹ Bu kayıtle aynı günün tarihini taşıyan bir diğer belgede Halil Çelebi bin Mustafa'nın büyük oğlu Molla Abdullah mahkemede kardeşi Hacı Mustafa Ağa'ya yukarıdaki geçen 3500 guruş değerindeki evin yarı hissesi olan hakkını 1750 guruşa satmıştır.⁸¹⁰ Yukarıdaki üç belgeden bu ailenin Amid şehrinde ciddi bir serveti elinde tuttuğu sonucuna varılabilir.

Amid'deki güçlü bir aile de 1551-1564 yıllarında 14 sene vezir ünvanıyla burada valilik yapmış olan İskender Paşa'nın ailesidir. Abdulgani Efendi'nin anlatımına göre Çerkez kabilesinden Kabartay taifesine mensup olan bu ailenin 18. yüzyılda Amid şehrinde etkin olduğunu düşündüren bilgiler mevcuttur.

Bu belgelerden birinde İskenderpaşazade Mehmed Efendi, atalarının kurduğu "Çarşı Hamamı"nın tamiri ve bu hamamın vakfı ile buraya getirilen "Ma-i Hamravat" suyunun kontrolü, hamamın damının kurşunlanmasına müsaade edilmesi için mahkemeye başvurmuştur.⁸¹¹

Belgelerden görebildiğimiz kadarıyla bu aile üyelerinden birinin yaptırdığı Mehdi Mahallesiindeki "İskenderpaşazade Sarayı" adını taşıyan bir yapı da mevcuttu.⁸¹²

Ailenin adını aldığı Paşa tarafından Amid'de bir cami ve hamam yaptırıldığı bilinmektedir. Ayrıca bu eserlerin hizmetini görmesi için evlad-ı vakıf şartıyla bir vakıf kurdurduğu da bilinmekte olup ayrıntıları Fiziki yapı bölümünde yer almaktadır. Bugün hala bu adı taşıyan bir semt mevcuttur.

⁸⁰⁸ DŞS, 313-143-1, 19 Rebiülevvel 1160.

⁸⁰⁹ DŞS, 313-139-2, 15 Rebiülevvel 1160.

⁸¹⁰ DŞS, 313-139-1, 15 Rebiülevvel 1160.

⁸¹¹ DŞS, 352-10-20, Şevval 1135.

⁸¹² DŞS, 360-329-1, 14 Rebiülahir 1152.

Yukarıda tanıtılan tüm bu ailelerin temel özelliği şehirde seçkin bir sınıf arasında mahkeme kayıtları içerisinde ilk göze çarpanlar olmalarıdır. Bunlardan bir tanesi diğerlerinden daha farklı bir sosyal tabana sahiptir. O da aşiret yapısının görüldüğü Millizadeler'dir. 17 ve 18. yüzyıl şer'îyye sicillerinde bu aşiret ile ilgili geniş bir kayıt çeşitliliği görülür. Bunlar boşanmadan kavgaya, mülk satışından vasi tayinine kadar bir yelpaze oluşturur. Oysa diğer aileler sadece ekonomik etkinlikler ve tereke defteri gibi olağan belgelerde yer alırlar.

Belirtilmesi gereken bir diğer husus ise 17. yüzyıla ait defterde sadece Milli Aşireti mensuplarına dair bilgiler mevcuttur. Semanzade, Erdebilzade, İskenderpaşazade, Karahocazade gibi güçlü ailelerin ismine 18. yüzyılın ilk yarısına ait defterlerde rastlanmaktadır. Bu dönem ise malikane sisteminin uygulandığı ve voyvodalık adıyla tüm eyaletin vergilerinin güçlü yerel idarecilerin eline geçtiği bir süreç olmasından olsa gerektir. Milliler ile ilgili bilgiler ise genellikle aşiret mensubu olanlar ve şehirde sakin olan orta ve alt tabakadan insanlara ait sicil kayıtlarıdır. Böylece zengin bir sosyal tabanı olan bu aşiret daha fazla dikkat çekmektedir.

3.3. AŞİRETLER VE CEMAATLER

Ayrıntılı bir tanımlamaya girmeksizin genel olarak aşiret yapısının aynı ataya bağlı aileden gelenlerin oluşturduğu birliktelik, ya da aynı kanı taşıyanların bu bağa dayalı ittifakı olduğuna dair görüşlerin yaygın olduğunu belirtmek gerekmektedir.⁸¹³ Oysa elimizdeki bazı belgelerde de görüleceği üzere kan bağının yanında "tabiyet" ilişkisinin aşiret yapısında çok belirgin olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle federasyon tarzındaki aşiret yapılarında kan

⁸¹³ Osmanlı döneminde Anadolu coğrafyasındaki aşiret yapısının anlaşılması için müracaat edilebilecek bazı kaynaklar şunlardır: Yusuf Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, Ankara, 1997; Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı**, İstanbul, 1987; Ahmed Özer, **Doğu Anadolu'da Aşiret Düzeni**, İstanbul, 1990; Tufan Gündüz, **Anadolu'da Türkmen Aşiretleri**, Ankara 1997; Altan Tan, **Turabidin'den Berriyê'ye Aşiretler, Dinler, Diller, Kùltürler**, Nubihar Yayınları, İstanbul, 2011.

bağının dışında artık sadece teba olmanın getirdiği bir birliktelik söz konusudur. Bu anlamıyla aşiret yapısını feodal Avrupa'da tarihe karışan vassalite sistemine benzetmek zor görünmemektedir. Ortaçağ Avrupası'nda da sadece senyör etrafında ona sunulan bağ ile oluşmuş bir birlik söz konusuydu. Ekonomik gelişmelerin karşısında çözülen bu siyasi ve sosyal yapı Osmanlı toplumundan günümüze değin devamlılığını sürdürmektedir. Bunun çözülememesinde yine en belirleyici unsur Osmanlı toplumunun ekonomik dönüşümü örnekteki durumla paralel bir şekilde yaşamamış olmasındadır. 16. yüzyılda Amid'de bir köylünün ürettiği ve tükettiği ile 18. ve 19. yüzyılda bir köylünün ürettiği ve tükettiği neredeyse değişmemiştir. Tereke defterleri üzerine yapılacak bir çalışmada anılan yüzyıllarda şehirde ya da köyde yaşamış birinin gündelik yaşamına dair eşyaların bile hemen hemen aynı olduğu görülecektir.

18. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen şer'îyye sicillerlerinden Amid ve Diyarbakir'deki aşiretlerin yapısıyla ilgili net bir tablo çizmek oldukça zordur. Ancak bu belgeler arasındaki tevzîlerde bir birini tekrar eden aşiret adları da yok değildir. İnceleme sırasında aşağıya belgelerde geçen aşiret adları belge özetleriyle kısaca çıkarılacaktır.

Belirtmek gerekir ki belgelerde aşiret yapısı ile ilgili hem "aşiret" hem de "taife" kavramı birbirinden ayırt edilmeksizin kullanılmaktadır.

Tevzi Defterlerinde Yer alan Cemaat ve Aşayir:

1. Aşiret-i Kîkî
2. Aşire-i Daşî
3. Cemaat-i Dügerli
4. Cemaat-i Aluci
5. Cemaat-i Karaciyân
6. Cemaat-i İzoli
7. Cemaat-i Karapiyan
8. Cemaat-i Kirmani/Karamani
9. Cemaat-i Behramki

10. Cemaat-i Milli Esbak⁸¹⁴

Yukarıdaki aşiret ve cemaatler 18. yüzyılın ilk yarısında avarız ve nüzul vergilerinde her zaman 54,5 hane bir rub olarak ayrılmıştır. Buradaki sayı, aşiret ve cemaatlere düşen hane sayısıdır. Toplanan tüm vergi bu hane sayısına bölünmektedir. Hane sayısı ise diğer defterlerde ve farklı tarihlerde hemen hemen hiç değişmemekte ve hep aynı sıra ile kalmaktadır.

Hane dağılımı ise sırasıyla şöyledir: Aşiret-i Kiki 15, Aşiret-i Daşı 9, Cemaat-i Düğerli 10, Cemaat-i Aluci 2, Cemaat-i Karaciyan 3, Cemaat-i İzoli 3, Cemaat-i Karapiyan 1 rub(çeyrek), Cemaat-i Kirmani/Karamani 2, Cemaat-i Behramki 5, Cemaat-i Milli Esbak 2,5 hane olarak kayıtlıdır. Bu durumda en kalabalık olan Kiki iken Karapiyanlar en az nüfuslu olan birimdir. Milliler ise kayıtlardaki görünürlüklerine oranla çok az bir rakam ile ifade edilmişlerdir.

Yukarıdaki aşiretler birer vergi ünitesi olarak listelenmiş ve avarız, hazariyye, seferiyye gibi bir çok vergi isabet eden birimler olmuştur. Aşağıda sicillerde adı geçen aşiretler belge yoğunluğuna göre ele alınmıştır.

3.3.1. Milli Aşireti

İnceleme döneminde aşiretler arasında en dikkat çekeni Milli Aşiretidir. Millizadeler başlığında da kısmen değinilen bu yapı hakkındaki en eski tarihli belgeler 1065/1655 yılı ile tarihlenen 316 numaralı defterdeki 2 davadır.

Anılan defterdeki belgelerden ilki bu aşirete mensup bir bireyin bir katır üzerine olan sorunu sulh ile çözmesi davasıdır.⁸¹⁵ Belgeden anlaşıldığı kadarıyla aşireti ile tesmiye olunan davacı Kuli bin Ebureş, Amid şehrinde meskundur ve bu haliyle aşiret yapısının mensubu bir şehirlidir.

İkinci belgede ise Milli Aşireti mensuplarının geniş etkinlik sahasından birinin de Amid çevresindeki karyeler olduğu görülmektedir. 1065/1655 tarihli belgede Milli Aşiretinden Hauma? bin Budak ve Bayram bin Abdurrahman

⁸¹⁴ DŞS, 313-180-1; DŞS, 352-28-50; DŞS, 360-168-2; DŞS, 360-23-1.

⁸¹⁵ DŞS, 316-20-104, Cemaziyelahir 1065.

adlı kimseler mahkemede Musa bin Osman adlı kişiden davacı olmuşlardır. Davadan 2 gün önce mağrib vaktinde Burikî karyesi taraflarından davaları ile geçerken Musa'nın yollarını keserek sürülerine verdikleri davadan şikayetçi olmuşlardır.⁸¹⁶ Bu belgede Milli Aşireti üyeleri ve daha birçok aşiret üyelerinin yaşam tarzı da ön plana çıkmaktadır ki bunlar bağlı oldukları sürüleri ile hayvancılığın temel yaşam biçimi olduğu bir sosyolojik yapıdır. Osmanlı arşivlerinde sıklıkla karşılaştığımız Milli Aşiretinin bir başkasının sınırına tecavüzünü işleyen birçok belgenin aksine bu sefer sürüsü zarar görenler göçebe yaşayan bu aşiret mensuplarıdır. Bu aşiretin yazları serin yüksek yaylalara ve kışları daha ılıman ve hayvanları için hayati önem taşıyan besin alanlarına göçleri yıl içerisinde iki defa olmakta ve ulaşabildiğimiz belgelerden anlaşıldığı kadarıyla yüzyıllarca önceye dayanmaktadır. Haliyle aşiretin doğal yaşamı olan yaylak ve kışlak arası geçişin Osmanlı Devleti idaresi ve yaşadıkları bölgedeki yerel güçlerce de tanındığı anlaşılmaktadır. Mahkemeye ve arşive intikal eden durumlar geçişler sırasında oluşan zararlar ve bunların temini hakkındadır. Aksi yani doğal yaşam alanları arasındaki hareketlilik ile ilgili bir şikayet söz konusu olmamaktadır. Bu durumu da yine geleneksel dünya ile aşiretin sosyolojik yapısı bağlamında izah etmek gerekir.

Osmanlı arşivlerinde sıkça karşılaşılan göçebe aşiretlerin ve bu meyanda sıklıkla Milli Aşiretinin yüzyıllar öncesine dayanan doğal yaşam alanının Osmanlı Devleti idaresince ilk defa 1707 yılında Mardin çevresine hasredilerek yerleşik hale getirme çabasını Orhunlu'nun çalışmasında da görmekteyiz.⁸¹⁷ Ancak bu politikalar Osmanlı Devleti'nin tarihi boyunca tam anlamıyla hiçbir zaman vücut bulamadı. Bunun önündeki en büyük engel aşiret yapısını da canlı tutan ekonomik bağımlılıktı. Aşiret ekonomisi küçükbaş hayvancılığa dayanıyordu ve bu hayvanlar için uygun iklim ve ot alanları sadece bir bölgede değil Mardin-Urfa düzlüklerinden Van-Salması platoları ve dağlarına dek uzanıyordu.

⁸¹⁶ DŞS, 316-27-143, Cemaziyelahir 1065.

⁸¹⁷ Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı, İstanbul, Eren Yayınları, 1987, s. 111.

Bu iskan politikasının vücut bulmadığına dair bir örnek Amid mahkemesine gelen bir fermanıdır. Buna göre Amid'de göçebe hayvancılık ekonomisine bağlı bazı köylüler divana arzuhal edip hayvanlarını otlaklara götürüp getirirken kışlak akçesi olarak kendilerinden tahsil edilen haraca isyan ederler. Bu durumun düzeltilmesi için kadıyı muhatap alan fermanında bu işin sorumluluğu ve takibi kadıya havale edilmektedir. Devamında “Diyarbakirdeki Hasa’a nam mukataa reayaları divan-ı hümayuna arzuhal edip üzerlerine düşen tekalifi verip sayir rusumatların örfi kanuna ve defter-i hakani mucebince” eda edip Diyarbakir toprağında kışlakları olduğunu, burada hayvanlarını otlattıklarını, fakat şer-i şerife ve kanun-u örfe aykırı olarak vali, voyvoda, mütesellimin bunlardan 2’şer guruş vergi talep ederek kendilerine zulüm ve gadr ettiğini beyan ederek şikayette bulduklarını anlatır. Devamında bu kişilerin padişahın men edildikleri kışlakları kullanmak için talepte bulunmasıyla fermanın kaleme alındığı ve şimdi Amid kadısına emir vererek köylülerin kışlaklarına davarlarıyla geri dönmelerine kimsenin karışmamasını, bunlardan kışlak akçesi alınmamasını, idarecilerin hilaf-ı şer’i ve fetva-yı hümayuna karşı gelmemelerini emreder.⁸¹⁸ Bu ferman bize aşiretlerin iskan edilmesi hususunda en azından Diyarbakir için 1153/1741 tarihinde böyle bir uygulamanın hayatta olmadığını varsa da ilga edildiğini göstermektedir.

Ayrıca devletin aşiretlerin yaylak ve kışlakları arasında bitmek bilmez zorunlu yer değiştirmelerini tanıdığıнын bir başka ispatı burada uygulanan kanunname idi. Diyarbakir ve çevresindeki yerleşimlerde uygulanan kanuna göre aşiretler kendi yaylak ve kışlakları arasındaki seyahatlerinde kondukları yere zarar vermemek şartıyla 3 güne kadar kaldıklarında herhangi bir vergiye

⁸¹⁸ DŞS, 360-59-1, 2 Şaban 1152. Bundan çok daha önce 1564 yılında da benzer şikayetler padişaha ulaşmakta ve padişah beylerbeyine hüküm yazarak “yaylak akçesi” adıyla idarecilerce yaptırılan ödemelerin kanunsuz olduğunu ve bu tür uygulamaların engellenmesini emretmekteydi. 6 Numaralı Mühimme Defteri, 972/1564-1565, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 257. Bu belgede şikayetçi durumundaki Ulus taifesinin şikayeti karşısında Padişah bu aşiretlerin kışın berriyede yazın ise İran sınırındaki yaylalarının tayin ve tespitini emretmekteydi.

tabi tutulmamaktadır. Bunu aştığı vakit vergi talep edilmektedir.⁸¹⁹ Yaylak resmi burada ikamet edenden alınmayıp dışarıdan gelenlerden alınmaktaydı.

Milli aşiretinin tüm bölgeye yayılan dağılık ve kalabalık yapısı devlet tarafından asker ihtiyaçlarında kaynak alanı olmuştur. Asker sevkiyatı ve ihtiyacını talep eden belgelerde bu aşiretin gücü bir başvuru kaynağı olarak görülmüştür. 1145/1733 yılında Bağdad tarafının seraskeri olan “Bağdad-ı biheşt-abad muhafızı ve serasker Ahmed Paşa hazretleri”nin maiyetlerinde bulunmak üzere lazım gelen 1000 nefer süvarinin temini için Milli Aşiretinin gücüne başvurulmuş ve Ahmed Paşa'nın görevli tayin ettiği Ömer Ağa, Tercil beyzadelerinden Milli İbrahim Bey bin Mustafa Bey marifetiyle Diyarbekir havalisinden asker toplamasını talep etmiştir.⁸²⁰ Bunun devamında gönderilmiş bir başka belgede ise anılan vazifenin tahririne Milli Ali Ağa tayin edilmiştir.⁸²¹ Bu iki belgede görüldüğü üzere serhatte yapılan askeri sevkiyatlarda Milli Aşiretinin yerel gücüne başvurulmuş ve işin takibatı için bu aşiretin önde gelenleri görevlendirilmiştir.

Yerel güçlerinin getirdiği hareket alanının genişliğinden olacak ki Milli Aşireti üyelerinden şikayet de eksik kalmamaktadır. Amid Mahkemesine yansıyan bir belgede Abdi Beşe bin Hasan, es-seyyid Ahmed bin İbrahim, İsmail bin Ali adlı kişiler Amid Kazasının hemen yanı başında yer alan Alıpınarı karyesinden Evkil veledi Elmecan, Patuk veledi Minas ve Nikogas veledi Ohan adlı zimmîler üzerine dava açarak 8 gün önce Amid'de Kasimi ve Kadı Kendi adlı karyelerden gece vakti karpuz götürür iken ismi geçenlerin 8 nefer süvari eşkıya taifesi katli kasdıyla üzerlerine hücum ve kılıç tabir olunur alet ile es-seyyid Ahmed'in başına darb ve mecruh ettiklerini, yedlerinde mülkleri olan iki res kısrağı ve iki res bargiri aldıklarını şikayet etmişlerdi. Bu duruma şahit istendiğinde mezbur karye imamı es-seyyid Ahmed Efendi bin Abdurrahman Efendi ve Hasan Beşe bin Kasım ve müteveli Ahmed Ağa bin İbrahim ve Mustafa beşe bin Mehmed ve Musa Beşe bin Abdullah ve Mustafa bin İbrahim ve Bayram bin Abbas ve es-seyyid

⁸¹⁹ Mehdi İlhan, **a.g.e.**, s. 127.

⁸²⁰ DŞS, 310-43-3, gün-ay yok 1145.

⁸²¹ DŞS, 310-46-3, evasıt-ı Şevval 1145.

Mehmed bin Halil ve Mehmed bin el-hac Ali ve Hüseyin bin Davud ile zimmî taifesinden Bayram veledi Kalder, Simo veledi Serkis, Ohan veledi Vartan, Kirkor veledi Yağmi ve İkon veledi Meynas adlı zimmîlerden durum sorulmuştur. Bunlar cevaben Evkil'in "şekavik-i meşhur-ı Ekrad taifesinden Milli Emuşer etbandan olup yaptıkları malumumuzdur" şeklinde şahadet etmişler ve şahadetleri kabul olunmuştur.⁸²² Mahkemenin herhangi bir karar vermeyerek sadece kayda geçtiği bu belgede aşiret mensuplarının yaptıkları bu gasb davranışını geleneksel dünya bağlamında ele alabiliriz. Nedir bu bağlam? Kendi arazisinden geçen insanların canlarını ve mallarını belli bir ücret ile kabul etmek ya da bütünü ele geçirmektir. Bu olgu Ortaçağın hemen her döneminde görülen yerel vakalardandır. Ancak yaralama olayının görülmesi ile bu davanın mahkemeye geldiği düşünülmektedir. Ayrıca Milli Aşireti mensuplarının askeri faaliyetlerde çevredeki zimmîleri de kendi yapılarına dahil ettiklerine bir kanıttır.

Yukarıdaki belgede Milli Aşiret yapısı hakkında ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır. Davalılar zimmîlerdir. Bir Kürd Aşireti olan Milliler aralarında etnik olarak Kürd olmayan dahası dini olarak da bir yakınlığı bulunmayan yani Müslüman olmayan nüveleri barındırmaktadır. Bu durumu aşiret yapısı bağlamında ele almak gerekir. Yaygın olarak bilinen aşiret yapısının kan bağı içeren ve temelde aynı babaya dayanan ataerkil ve feodal bir örgütlenme olduğudur. Ancak bu belgede de görüldüğü üzere Amid ve Diyarbekir'de bir örgütlenme ağına sahip Milli Aşireti bu kan bağı aidiyetini aşarak farklı din ve etnik rengi kendi bünyesinde kabul etmiş görünmektedir. Buna benzer bir örgütlenmenin Mardin Turabidin yöresindeki aşiretler⁸²³ arasında görüldüğüne dair bazı kayıtlar mevcuttur.

⁸²² DŞS, 352-7-15,5 Zilkade 1136.

⁸²³ Altan Tan, "Turabidin Aşiret Konfederasyonu", **Uluslararası Ömerli-Ömeran ve Çevresi Sempozyumu**, 2012, İstanbul, s. 97-102. İlgili bölümde yazar, aşiret konfederasyonu olarak tanımladığı Turabidin'deki sosyal yapı için etnik kimliklerin ya da dini kimliklerin birleştirici bir unsur olmadığını kaydeder. Örneğini verdiği aşiretlerde (Şemmika, Demmemika, Ömeran, Dekşuri, Hewerkan ve Mihalleme) Hristiyan, Müslüman ve Yezidi dinlerinin üyelerinin bulunduğunu, dil olarak Türkçe-Arapça-Kürtçe ve Süryanice kullanıldığını belirttikten sonra bu yapının sadece coğrafi alandaki bir kader birliği etrafında toparlandığını iddia eder. s. 98-99.

Hemen belirtmelidir ki bu aşiretin Diyarbekir ve Mardin şehir merkezine yerleşerek şehirli sosyolojisine konu olacak bünyeleri de mevcuttur. Bu çalışmanın ayan ve eşraf aileleri adlı başlığı altında Amid'de voyvodalık da içeren görevler alan önemli ailesinin "Millizadeler" adıyla anıldığını aynı adı taşıyan başlıkta ele aldık. Ayrıntılar için oraya müracaat edilebilir. Yine Mardin nahiyesinde aynı adı taşıyan seçkin aile için benzeri bir durum söz konusudur.⁸²⁴ Her iki şehirde de bu ailenin voyvodalık ve diğer benzeri etkinlikleri azımsanmayacak derecededir.

Amid şehir merkezinde sadece Milli Aşiretinin üst düzeydeki yöneticilerinin yaşamadığı aynı zamanda herhangi bir ünvanı ve serveti olmayan sıradan kimselerin de yaşadığı yine belgelerden anlaşılan bir olgudur.

Amid şehirde ikamet eden bir başka sıradan Milli Aşireti üyesi hakkındaki 1152/1739 tarihli bir belgede oturduğu mahalle ile birlikte mensup olduğu aşiret isimlendirmesiyle tanımlanan Safa bin Salih adlı kişi alacaklı olduğu kişinin ölmesi ile gelişen yeni durumda varislerinden alacağı olan 204 guruşu talep eder ve şahitler ile ispatlayınca bu meblağın merhumun terekesinden alınarak kendisine verilmesine hükmedilir.⁸²⁵

Diyarbekir voyvodalığı sınırları içerisinde yaşayan Milli Aşireti mensuplarının ödedikleri aşiret vergileri hakkında da kayıtlar mevcuttur. Bunlardan bir tanesinde aşiret mukataası satış belgesinden Milli Aşireti ve Kara Ulus Aşiretinin ödedikleri senelik vergi de öğrenilebilmektedir. Buna göre rub' hissesini malikane mutasarrıfı olarak elinde tuttuğu anlaşılan satıcısı, bu mukataadan senelik Milli-yi Göçer Aşiretinden 1600 guruş ve Kara Ulus Aşiretinden 788 guruş gelir elde etmektedir.⁸²⁶ Bu belge ile Milli Aşiretinin şehirde meskun olanlarının dışında, konar-göçer ekonomisine bağlı bir yaşam içerisinde olanlarını da görmekteyiz. Bu bilgi ile anılan yörede,

⁸²⁴ E. Gümüş, "XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Kadar Mardin İdaresinde Milli Aşireti ve Aşiretin Nüfuz Mücadeleleri", **I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul, 2006, s. 815-831.

⁸²⁵ DŞS, 360-353-1, Safer 1152.

⁸²⁶ DŞS, 310-8-2, . 4 Receb 1145.

Aşiret-i Milli Göçerlerinin, Kara Ulus Aşireti gibi kalabalık bir kitlenin Diyarbekir’de kalan kısmı için, neredeyse iki katı olduğunu ödedikleri vergi göstermektedir.

Yukarıda ele alınan Milli Aşiretinin ve Millizadelerin Amid’deki ayan ve eşraf ailelerinden tefrik edilmesinin en temel göstergesi bu yapının hem şehirde hem de Diyarbekir eyaleti içerisindeki diğer yerleşim alanları ve kırsalda geniş bir hinterlanda sahip olmasıdır. Yukarıda da görüleceği üzere aşiret mensupları Amid şehrinde olduğu gibi kırsal alanda da görünür durumdadırlar.

3.3.2. Kiki Aşireti

Bu aşiretin bir kısmı Amid merkezinde meskun iken diğer bir kısmı da göçebe olup hayvancılık ile uğraşmaktadır. Aşiretin şehirde meskun olanları arasında “paşazade” ünvanı kullananlara dahi rastlanmıştır. Bu husus aşağıda ilgili örnekte ele alınacaktır.

Mahkeme kayıtları bu cemaati yerleşim durumuna göre tanımlamaktadır. Buna göre Amid’de Şeyh Matar Mahallesinde sakin Çerkes ibn Hindî adlı kişi mahkemede “Kîkî Aşiretinden göçebe taifesinden olub” bundan önce ölen İbrahim bin Ahmed bin Muhammed’in varisleri üzerine dava açmıştır. Merhumun kendisinden değeri 180 guruş olan bir çift cevahir küpeyi eşi için aldığını, şimdi alacağını istediğini ve terekesinden tahsilini talep eder. Varisler ve bunlardan bir tanesi olan eşi bu borcu inkar edince davacıdan şahit istenmiş, o da şahitler getirerek haklılığını ispat etmiştir. Mahkeme 180 guruşun merhumun terekesinden alınarak davacıya verilmesini emretmiştir.⁸²⁷ Belgede konar-göçer olarak yaşadığını anladığımız İbrahim bin Ahmed’in bu değerinde bir ziyneti eşine aldığını görmekteyiz. Bu anlamıyla anılan kişinin her ne kadar göçebe hayatı yaşıyorsa da ciddi bir servetinin olduğu düşünülmektedir.

⁸²⁷ DŞS, 313-68-3, . 13 Ay yok 1135.

Amid'de Katırpınarı'nda sakin Kiki Molla Hüseyin bin Osman ve Kikibeyzade Yusuf Bey bin Mustafa Bey ve Karpuzlu adlı karyeden daha başkaları ve Necrefi adlı karyeden başkaları mahkemede, Diyarbekir kaim-makamı Semanzade Hüseyin Ağa tarafından vekili Çarşılar Emmini Abdullah Ağa önünde beyanda bulunup mütesellim-i yevm es-seyyid İsmail Ağa'nın Kiki el-hac Hasan bin Şeyhmus adlı kişiyi bundan akdem ahz ve hapis ettirdiğini beyan etmişlerdi. Şu an kendilerinin el-hac Hasan'ı ıslah-ı nefis etmekle karyesinde sakin olup kimseye zulüm ve teâdî etmeyeceğine dair her birinin kefil olduklarını belirtmişler ve mütesellim de bunu kabul etmişti.⁸²⁸ Bu belge Kiki Hasan adlı kişinin yaşadığı yerde halka zulmetmesine rağmen aynı aşirete mensup bir grubun kendisine kefil olarak mütesellimi ikna ettiklerine dair ilginç bir belgedir. Amid ve çevresinde Kiki Aşiretinin gücüne de örnek oluşturmaktadır. Bu yapı suçlu olduğu bilinip hapsedilen bir mensubunu kefalet kurumunu işleterek salıverdirmektedir. Belgede bu aşiret mensuplarının bir kısmının şehirde ikamet ettiği, bir kısmının da köyde yaşadığı anlaşılmaktadır. Aşiret üyelerinin ünvanlarından hareketle birinin ulemadan diğerinin ümeradan veya eşraftan olduğu düşünülmektedir.

Amid'de meskun olan Kiki Aşiretinden bir asilzadenin inceleme dönemine tarihlenen bir tereke kaydı mevcuttur. Buna göre Amid'de Hasırlı Mahallesinden iken ölen ve “düyûnu terekesinden ezyed” olan Kiki Beyi Kasım ibn el-hac Mehmed Bey ibn Ali Bey'in eşi, bir oğlu ve kızının geride varis olarak kaldığı, terekesinden hesaplanan varlığının ise 871 guruş olduğu görülmüştür.⁸²⁹ Ancak terekesi borçlarına yetmemiştir.

Mülk satışına dair bir belgede İbrahim Bey Mahallesinde “Kiki Ahmed Paşazade Abdullah Bey menzili” hakkında bilgi bulunmaktadır. Bu kayıt, bize Kiki Aşiretinin Millizadeler gibi şehirde yerleşik seçkin üyeleri olduğunu göstermektedir.⁸³⁰ Ayrıca ailenin belgenin kaleme alındığı tarihte bir üyesinin Kiki Ahmed Paşa adıyla nam saldığı ve bir binaya ad verdiği görülmektedir.

⁸²⁸ DŞS, 360-368-1, 12 Zilhicce 1153.

⁸²⁹ DŞS, 315-19-35, 20 (ay yok) 1154.

⁸³⁰ DŞS, 360-306-1, 12 Cemaziyelahir 1152.

Kiki Aşiretinden incelediğimiz dönemden az sonra 1783 ve 1784 tarihinde Kiki Abdi Paşa adlı bir üyesi Diyarbekir eyaleti beylerbeyi ve paşası olmuştur. Bu şahsın babası olan Şibli Paşa'nın da aynı tarihlerde farklı yerlerde beylerbeyliği yaptığı kayıtlıdır.⁸³¹ Tek başına bu iki örnekten bile aşiretin etkinliği hakkında bir düşünce oluşmaktadır.

3.3.3. Karakeçili Aşireti

İnceleme döneminde Karakeçili Aşireti'nin adıyla Diyarbekir eyaletine bağlı bir idari birimin oluşturulduğu görülmektedir. Şöyle ki 18. yüzyıl şer'îyye sicili belgelerinde bu aşiret adıyla anılan bir kaza idaresi mevcuttu.⁸³² Yüzyılın sonunda kaza olarak kayıtlı bu yapının ilk dönemler için aşiret şeklinde tanımlandığını belirtmek gerekir. Elimizdeki daha erken tarihli tevzîlerden birinde, buranın 1153/1740 senesi imdad-ı hazeriyye ödemelerinde kazalar arasında yer alan tek aşiret olduğu görülmektedir. Kazalar arasında "Aşiret-i Karakeçili" ifadesiyle buradan tahsil edilecek 1300 guruşluk ödeme, birçok kazaya tevzî olunandan daha fazladır.⁸³³ Bu iki belge aşiretin nüfuzunu göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Karakeçili Aşireti'nin 18. yüzyılın ilk yarısındaki sosyal yapısı hakkında çok az bilgiye sahibiz. Elimizdeki belgelerde sadece bağlı oldukları tabiiyeti göstermesi açısından birkaç örnek mevcuttur. Bunlardan ilkinde bir alacak davasının davalı aleyhine şahidi Karakeçili Hüseyin bin Hıdır adlı kişidir.⁸³⁴ Bu kişi hakkında varılabilecek en olası tahmin aleyhinde şahitlik yaptığı kişi gibi konar-göçer olması ihtimalidir. Bir diğer belge mülk satışı hakkındadır ve satılan mülkün komşularından biri Karakeçili Eskici Ali mülküdür.⁸³⁵ Bu

⁸³¹ A. Fahri Bulduk, *a.g.e.*, s. 128.

⁸³² DŞS, 352-28-50, gurre-i Muharrem 1200. Bu tevzî belgesinde 1200 yılı için konan 20 bin guruş imdad-ı hazeriyyenin ilk taksidi olan 10 bin guruş ödemede kazalara tevzî olunan listede "kaza-yı karakeçilü"ye isabet eden rakam 650 guruştur. Siird'e 500, mardin'e 1000, Savur'a 600, Tercil'e 350 guruş gibi rakamlar isabet etmekteydi. Dolayısıyla bu mukayesede bile kaza olarak anılan aşiretin ödeme gücüne bir gösterge olmaktadır.

⁸³³ DŞS, 360-69-1, 13 Safer 1153.

⁸³⁴ DŞS, 313-68-3, 13 Ay yok 1135.

⁸³⁵ DŞS, 313-61-3, 2 Şevval 1135.

belgeden aşiret mensubu olan bazı kimselerin şehirde meskun olduğu ve ticaretle uğraştığı, eskicilik yaptığı gibi bilgilere ulaşılabılır.

Aşiretin yaşam şekli hakkında fikir edindiğimiz ve daha önce başlık parası bahsinde kullanılan bir belgede, “Medine-i Amid havalisinden Göçerevli Ekrad’dan Karakeçili Aşireti’nden Abbas bin Selim” adlı kişi mahkemede aynı aşiretten Ahmed bin Zavim adlı kişi üzerine dava açmıştı. Kızı Ördek ile evlenme amacıyla başlık olarak her biri 1’er gurusu değerinde 66 res keçi, her biri 6’şar gurusu değerinde 2 res inek ve 1 res öküz ve nakit 30 gurusu üzere anlaşmasını belirtmiştir. Ödemenin bir kısmını aldığını diğer kısmını sonra almak üzere anlaşmışken davalının bunu ödemediğini ve bu kalan ödemeyi talep etmiştir. Mahkeme davalıya sormuş o da inkar etmiş ve her iki taraftan delil istenmiştir. Herhangi bir karar verilmeksizin dava kayd edilmiştir.⁸³⁶ Görüldüğü üzere aşiretin yerleşim durumu konar-göçer olarak tanımlanmaktadır. Evlilik ritüelinin bir parçası sayılan başlık parasının yerine hayvancılık ekonomisinin temeli olan hayvanlar değişim aracı olarak kullanılmıştır. 66 keçi, 2 inek ve 1 öküz ailenin bir bireyine biçilen değer olarak haneye katılmaktadır. Bu belgedeki ekonomik ilişkiden Karakeçili Aşiretinin konar-göçer olanlarının esasen küçükbaş hayvancılık ile uğraştığı sonucuna ulaşılabılır. Yörede büyükbaş için gereken iklim ve bitki örtüsü şartları mevcut değildir ve doğal olarak çevre etmeni bu aşiret yapısını küçükbaş hayvancılığa yönlendirmektedir.

3.3.4. Zırki Aşireti

İnceleme döneminde Amid şehrinde ikamet edenlerden Zırki Aşireti mensuplarına da rastlanmaktadır. Buna göre Amid sakinlerinden Zırki Aşireti’nden Mahmud bin Nebi mahkemede Mehmed adlı biri üzerine dava açmıştır. Davadan 1 yıl önce Göksu nahiyesinde kaybolan hayvanının şu an

⁸³⁶ DŞS, 313-61-2, 20 Ramazan 1135.

davalıda olduğunu belirtince mahkeme şahit istemiştir. Şehadet sonrası hayvanın Mahmud'a verilmesine hükmedilmiştir.⁸³⁷

Amid'de İbrahim Bey Mescidi Mahallesinden es-seyyid Ebubekir Efendi bin Ahmed'in 2 şahitle sabit vekili Hasan Efendi bin Osman vekaleten mahkemede Zırki Aşireti'nden Ömer bin Zülfi adlı Ekrad muvacehesinde üzerine dava açıp Ömer ve Zırki Aşiretinden bazılarının 6 gün önce medine-i mezbure muzâfâtından 'Araki adlı karyede müvekkilinin değirmenine bilâ-sebeb ve gayr-ı hak saldırıp 150 guruş hasara yol açtığını belirtir. Mahkeme davalılara söz hakkı vermemiş ve doğrudan davacıdan delil istemiştir. Delil olarak 2 şahit dinlenmiş aynı şeyleri ifade edip şehadet edince bunların şehadeti makbul görülerek deftere kaydedilmiştir.⁸³⁸ Bu belgede mahkeme nadir görülen bir ifade ile kişinin etnik kimliğini vurgulamıştır.

Amid şehri dışında kırsalda yaşayan Zırki Aşireti mensuplarının bir bölümünün Diyarbakir'in kuzeyindeki dağlık alanda yerleşik olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir düşüncenin oluşmasına sebep bir belgede Ergani kazasına tabi Ziyaret adlı karyeden Safil bin Osman'ın, mahkemede Zırkî taifesinden 'Acil bin Cemal ve Celo bin Şeref ve Bekir bin Şemo adlı kişiler ve sairleri üzerine dava açıp babasının ölümünden bunları sorumlu tuttuğu görülmektedir.⁸³⁹ Diyet üzere sulh kararı çıkan davada aşiretin yaşadığı bölgenin Ergani, Çermik yöresi olduğu anlaşılmaktadır.

3.3.5. Berazi Aşireti

Berazi Aşireti'nin⁸⁴⁰ tevzîlerde kaza olarak Salad Nahiyesi ile birleştirilmek suretiyle bir vergi ünitesine dönüştürüldüğü ve vergi tahsil

⁸³⁷ DŞS, 360-210-2, 2 Ramazan 1153.

⁸³⁸ DŞS, 360-295-1, 12 Şaban 1152.

⁸³⁹ DŞS, 316-20-106, 10 Cemaziyelahir 1065.

⁸⁴⁰ Salih Erpolat, bu aşiretin adının "Bırazi" olarak telaffuz edildiğini kaydetmektedir. Bkz. Salih Erpolat, XVI. Yüzyılda Diyarbakir Beylerbeyliğindeki Yer İsimleri, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış doktora tezi**, Konya, 1999, s. 55.

edildiği görülmüştür. Tevzî olunan imdad-ı seferiyye akçesi ile ilgili belgelerde “Kaza-i Salad ve Berazi”⁸⁴¹ olarak geçmektedir.

İnceleme döneminde Amid’de Berazi Aşireti mensuplarının kırsal yerleşimlerde meskun olduğu anlaşılmaktadır. Müstakil belgelerde aşiret mensuplarının adlarının geçtiği kayıtlar mevcuttur. Bunlardan birinde “Eyalet-i Diyarbekir’de Berazi kurâlarından Kalikan adlı karye ahalisinden Resul bin Mehmed” mahkemede görünmektedir.⁸⁴² Köylerin aşiret adıyla anılması önemli bir veridir. Bu bilgi aşiretin yerleşik olmasına bir delildir. En azından Berazi Aşiretinin belli bir kısmının göçebe değil yerleşik olduğunu gösterir.

Bir başka belgede “Berazi Aşiretinden iken bundan akdem fevt olan Hüseyin Çavuş” adlı kişinin oğlu İsmail ve eşi Şumi binti Süvar adlı hatun mahkemede Osman bin Ferhan adlı kişi üzerine dava açarak 10 ay önce yaralayarak merhumun ölümüne sebep olan bu kişiden dem ve diyet talep etmişlerdir.⁸⁴³ Davanın ikinci oturumunda davacılar aynı aşiret mensubu olduğu anlaşılan davalılarla (ilaveten ikinci celsede ikinci bir davalı daha vardır: Matar bin Mehmed) muslihûn tavassutuyla dem ve diyeti üzere anlaşılır. Aşiret geleneği hakkında bir fikir edinmek için anlaştıkları bedel önem taşımaktadır. Buna göre 30 res Hvnd?(Okunamadı), bir res inek, bir öküz, bir kılıç, üç sarık, üç kaftan ve “Zarif nam bikri” davacı İsmail ile nikahlamak üzere akd-i sulh eylemişlerdir.⁸⁴⁴ Görüldüğü üzere muhtemelen davalılar, adetler gereği barışmak için bir kızı da vermişlerdir. Belgede “kadimden” şeklinde ifade edilen uygulama halen de bu şekliyle görülür. Ayrıca bu tür evliliklerin belki de sadece aynı aşiret mensubu olmayı gerektirdiği incelenmesi gereken bir durumdur. Aşiret hukukunun bir gereği olarak devam eden bu uygulamanın Osmanlı mahkemeleri aracılığıyla şer’i hukukta da yer bulmuş olduğu düşünülmektedir.

⁸⁴¹ DŞS, 313-180-1; DŞS, 352-28-50; 360-168-2; 360-23-1.

⁸⁴² DŞS, 360-222-2, tarih okunamadı.

⁸⁴³ DŞS, 316-24-127, 17 Cemaziyelahir 1065.

⁸⁴⁴ DŞS, 316-24-128, 20 Cemaziyelahir 1065.

3.3.6. Türkmen Aşiretler

İncelenen dönemde Amid kazası ve çevresinde meskun Türkmen Aşiretlerine de rastlanmıştır. Elimizdeki bir belgede Kazaklı, Harbendelü, İzzeddin, Küçükli adlı Türkmen Cemaatine dair bilgiler bulunmaktadır. İlgili belgede “Türkmen Taifesinden Kazaklı Cemaatinden” Selimşivanuk ve Satılmış, bir başka Türkmen Taifesi olan “İzzeddin Cemaatinden”⁸⁴⁵ Mehmed bin Ali ve Derviş bin Budak” ve “Küçükli Cemaati”nden⁸⁴⁶ Polad bin Ömer ve “Harbendelü Cemaati”nden⁸⁴⁷ Hasan bin Mehmed ve Hacı bin Sübhan kulu, Ali vesayirleri üzerine davacı olmuştur. Bu kimselerin vali-yi vilayet Cafer Paşa ile kendilerinden haksız olarak para cezası kestirdiklerini şikayet etmişlerdir.⁸⁴⁸

3.3.7. Diğer Aşiret ve Taifeler

Karakoyunlular zamanından beri Güneydoğu Anadolu’da siyasi bir teşekkül halinde bünyesinde Türkmen Aşiretlerini de barındıran Kara Ulus Aşireti’ne, Diyarbekir’in Osmanlılara bağlanması sonrası oluşturulan ilk

⁸⁴⁵ Tufan Gündüz, İzzeddin ve Hacılu Aşiretlerinin asıl Bozulus’a dahil aşiretlerden olduğunu, 1540 tarihinde iki cemaatte toplam 199 hane ve 23 mücerred nüfus olduğunu, II. Selim döneminde 452 hane ve 94 mücerrede ulaştığını, Şarki Amid nahiyesinde İzzeddinlü köyünü kurarak ziraat ile meşgul olmaya başladıklarını kaydeder. Bkz.: Tufan Gündüz, **Anadolu’da Türkmen Aşiretleri “Bozulus Türkmenleri 1540-1640”**, Yeditepe, İstanbul, 2010, s. 145.

⁸⁴⁶ Tufan Gündüz, bu aşiretin Dulkadirli Türkmenleri’ne mensup olduğunu ve 1540 tarihinde 40 hane ve 3 mücerred vergi kayıtlı olduklarını, II. Selim döneminde 7 kola ayrıldıklarını ve 264 hane ve 87 mücerred kayıtlı olduklarını, bu artışın akrabaları olan Dulkadirli Türkmenlerince desteklenmesi ile olabileceğini, Orta Anadolu’ya gittikten sonra bu aşiretin büyük oranda kalabalık nüfusunu yitirdiğini, Keskin mandesi içinde bulunurken etrafa eşkıyalıkla zarar verdiğinden Rakka’ya iskana tabi tutulduklarını kaydeder. Bkz.: Gündüz, **a.g.e.**, s. 154. Elimizdeki belge ile 18. yüzyılda bu aşiretin Amid çevresindeki köylerde sakin olduğunu görmekteyiz. Yani Anadolu’ya gidenler olduğu gibi Bozulus Aşiretinin yerleşim alanı olan Berriye’de –Urfa, Mardin, Diyarbekir üçgeni-kalanların varlığı da dikkat çekmektedir.

⁸⁴⁷ Tufan Gündüz, bu aşiretin Bozulus Aşiretinin kayıtlı olduğu ilk tahrirde yer almadığını, II. Selim döneminde 528 hane ve 218 mücerred olduklarını, Bozulusun Orta Anadolu’ya gitmesinden sonra Keskin civarındaki Harbendelülerin nüfusunun büyük bölümünün kaybolduğunu, buna sebep ise Bozulus’un dağılması olduğunu, ayrıca bu cemaatin Diyarbekir ve Mardin bölgesinde bazı köylere yerleştiklerini kaydeder. Ayrıca bunların Malatya, Antap, Halep ve Bozok’ta yerleşenlerinin bulunduğunu, bir dönem Rakka’ya iskana zorlansalar da burayı terkettiklerini kaydeder. Bkz.: Gündüz, **a.g.e.**, s. 140-141.

⁸⁴⁸ DŞS, 316-14-73, 4 Cemaziyelahir 1065.

taksimatta, Akkoyunlu Türkmenleri ile birlikte “Aşair ve Ulus” adıyla bir sancak statüsü verildiği bilinmektedir.⁸⁴⁹ Kara Ulus Aşireti'nin Bağdat ile Hakkari arasında yaylak ve kışlağı olduğunu Gündüz'ün eserinden öğrenmekteyiz.⁸⁵⁰ Bu bölgede meskun olan aşiretin 1460 yılına doğru iç karışıklıklar neticesinde Bağdat çevresinden Irak ve Azerbaycan'a sürüldüğünde aşiretin 50.000 hane olduğuna dair bilgiler de mevcuttur.⁸⁵¹ Abartılı bir rakam da olsa Kara Ulus Aşireti'nin bir aşiret federasyonu olduğunu hatırd tutmak gerekmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Ekrad Aşiretleri Kara Ulus Aşireti adıyla, Türkmen Aşiretleri ise Boz Ulus Aşireti adıyla örgütlediği de kaydedilen bilgiler arasındadır.⁸⁵²

İnceleme döneminde konar-göçer olarak yaşadıkları anlaşılan Kara Ulus Aşireti'nin bir mukataa satışında yıllık aşiret rüsumu olarak 788 guruş ödedikleri kayıtlıdır.⁸⁵³ Kara Ulus adına tesadüf ettiğimiz bir diğer belgede bunlara bağlı Baziki Aşireti mukataasının 1050 guruş, bunun yanında Şikaki Aşireti'nin 4000 guruş mukataası olduğunu, yine Baziki Aşiretinin 500 guruş mukataası olduğunu, Şark-i Kara Ulus aşayirinden İbrahim Kethüdaya tabi İlyan Aşireti'nin ise 200 guruş mukataası olup tüm bunların diğer mukataalarla birlikte 6086 guruş ettiğini ve Diyarbekir valisinin kalemine mahsus olduğunu görmekteyiz.⁸⁵⁴ İnceleme dönemine denk gelen bu belgeden Kara Ulus ifadesinin bir fedarasyonu ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Erken tarihli belgeler arasında Ulus taifesine mensup Pojyan/Bucyan, Pesyan ve Zilan Cemaatleri ile karşılaşılmaktadır. Mühimme defterlerinden, şer'îye sicillerinin izahında yetersiz kaldığı 1564 yılına dair bilgiler edinilebilmektedir. Bunlardan birinde padişahın Diyarbekir beylerbeyi ve

⁸⁴⁹ Tufan Gündüz, **a.g.e.**, s. 39.

⁸⁵⁰ Kitab-ı Diyarbekriyye yazarı Ebubekri Tihrani'den nakleden Tufan Gündüz, **a.g.e.**, s. 40.

⁸⁵¹ Ebubekr-i Tihrani, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, (çev:Mürsel Öztürk), KBY, Neyir yay., Ankara, 2001, s. 218.

⁸⁵² Halil İncalcık, Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'daki aşiretleri iki büyük konfederasyon olarak topladığını kaydeder. Kara Ulus Aşireti'nin Kürdlerden, Boz Ulus Aşireti'nin Türkmenlerden oluştuğunu ve iki ulus arasında sık sık çatışmaların patlak verdiğini kaydeder. 1560 tahririne göre Boz Ulus Türkmenlerinin 2 milyon akçe, Kara Ulus Aşireti'nin 1 milyon akçe vergi ödediğini belirtmektedir. Halil İncalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1: 1300-1600**, Eren Yayınları, İstanbul, 2000, s. 73-74.

⁸⁵³ DŞS, 310-8-2, . 4 Receb 1145.

⁸⁵⁴ DŞS, 360-155-2, 18 Zilhicce 1153.

voyvodalarını şikayet eden Pojyan, Pesyan ve Zilan Cemaatlerinin başvurularını incelemesi için Amid ve Savur kadılarını görevlendirdiği görülmektedir. Kendilerinden şer'î şerife mugayir olarak toplanan ödemeleri şikayet eden aşiret ahalilerinin talepleri kabul görmüş ve vezir İskender Paşa ile maiyetindeki voyvoda ve sipahilerin teftiş edilmesi uygun görülmüştür.⁸⁵⁵

Diyarbakir eyaletinde meskun olduğunu belgelerden gördüğümüz bir diğer aşiret Sürgücü Aşireti'dir. Aşiret mensuplarının Amid kırsalında yaşadığını belgelerden öğrenmekteyiz. Buna göre "Medine-i Amid muzâfâtından Sürgücü Aşireti'nden olub Kızıl Mescid adlı karye ahalisinden Musa bin Mehmed'e ammuzade" olduğunu iddia eden Ömer, Osman ve Ahmed bin Mustafa bin Mehmed asaleten diğer gaibülbeled Davud adlı kardeşlerine vekaleten mahkemede "mahmiyye-i Musul şehrinde bi-l-müsâfere iken ölen Sürgücüzade demekle maruf es-seyyid Mustafa Efendi bin Ahmed bin Osman'ın validesi olub terekesini zabt eden Huri binti Seyyid Hasan" adlı kadın üzerine dava açarak dedelerinin kardeşliğinden doğan ammuzadelik iddiasıyla merhumun terekesinden paylarına düşen hisseyi talep ettiklerini ancak Huri Hatun'un bunu vermediğini şikayet ederek incelenmesini talep etmişlerdir. Bu durum Huri Hatun'a sorulmuştur. Mahkeme komşu karyelerden 2 şahide de bu akrabalık hususunu sormuştur.⁸⁵⁶ Aşiretin bazı önde gelenlerinin Amid'de mütemekkin olduğu ve Sürgücüzade ismiyle tanındıkları anlaşılmaktadır.

Elimizdeki 1151/1738 senesine mahsuben cizyedarlara ve kadılara bir dizi emir veren fermanın son bölümünde Diyarbakir'deki paşaya hitaben Behramki ve Sürgücü Aşiretleri arasındaki husumetlere son verilmesi için Rebiülevvel ayının 9. günü kapıhalkı ile Bağdat üzerine hareket emri

⁸⁵⁵ **6 Numaralı Mühimme Defteri, 972/1564-1565**, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, C. II, s. 324. Aynı kaynağın 324. sayfasında yer alan hükümden anlaşılmaktadır ki anılan aşiretler Beylerbeyi hassından çıkarılarak Havass-ı Hümayuna dahil edilmiştir. Bu işten sorumlu tutulan kişi eyaletin tahriri ile görevli Akşehir/Kırşehir Beyi Musa Bey'dir. Musa Bey'e ilk icraat olarak anılan aşiretlerin başına boybeyi olarak Zaim Mollazade adlı birini ataması emredilmiştir.

⁸⁵⁶ DŞS, 310-49-2, 27 Şevval 1145.

verilmiştir. Fermandan bu işe komuta etmesi için Biraderzade Ahmed Ağa'nın nasb ve tayin edildiği anlaşılmaktadır.⁸⁵⁷

Sürgücülerle 1151-1152/1738-1739 yılları arasında çatışmalı durumda olan Cemaat-i Behramki⁸⁵⁸ hemen tüm tevzîlerde yer alan bir aşiret/cemaat yapısıdır ve bu anlamıyla bölgedeki önemli bir gücün de adıdır. Yukarıdaki ferman suretinde ve diğer belgelerde, genel olarak Osmanlı taşra yazı sisteminde aşiret ve cemaat farkının gözetilmediğini, cemaat ve aşiret şeklindeki iki kelimenin de bir biri yerine kullanıldığını görmekteyiz.

Adına rastlanan bir diğer aşiret konar-göçer olarak Erzurum taraflarında yaylağı olan Basikha (Baziki) Aşireti'dir. Mevcut belgede "Eyalet-i Diyarbekire tabi Tercil kazasında vaki Bulukan nam karye ahalisinden bais-i kitab Halid bin Ali" mahkemede "Basikha Aşireti'nden İsmail bin Keylan" üzerine davacı olmuştur. Davacı 7 sene önce Erzurum yaylağında İsmail ve 4 nefer "eşkiya-i Ekrad taifesiyle" üzerine geldiğini, "yedimde mülkü olup çobanım olan Maksud "derbaz-ı reh" (yoldan geçerken) ederlerken 120 res koyunumu götürmüştür." diyerek 1 sene önce koyunları vereceğini söyleyip şu an kayıp olan bir kefil göstermesine rağmen hala vermediğini, şimdi hayvanlarını talep ettiğini belirtir. Mahkeme beyyine istediğinde 2 şahit gösterir. Şahitler durumu teyit edince mahkeme İsmail'e ödeme yapmasını emreder.⁸⁵⁹ Basikha Aşireti'nin Erzurum'da yaylak kullandığı ile birlikte davacının da konar-göçer olduğu anlaşılmaktadır. Bu belgede devlet, konar-göçerlerin yaylak ve kışlağını tanımaktadır. Ama burada esas olan bu ilişkiler içindeki halkın algısında bu hakkın böylesi bir yaşam içindeki tüm konar-göçerlerin olduğuna dair hoşgördür/genel kabüldür. Muhtemelen burada yerleşik aşiret yapısı tarihlerinin çok eski dönemlerinden beri buraları yaylak-kışlak olarak kullanmaktadır ve bunun için elinde herhangi bir izin belgesine

⁸⁵⁷ DŞS, 360-38-1, 10 Muharrem 1152.

⁸⁵⁸ DŞS, 313-180-1; DŞS, 352-28-50; DŞS, 360-168-2; DŞS, 360-23-1. Cemaat olarak kayıtlı olan bu yapının büyüklüğü hakkında bir fikir vermesi açısından 313 numaralı defterdeki 1160/1747 senesine mahsuben Diyarbekir voyvodasınınca toplanacak avarız ve nüzul vergilerinde 54, 5 hane bir rub olan toplam ödemenin 5 hanelik kısmı Behramkilere düşmektedir ve bu haliyle oldukça büyük görünmektedir. Sürgücülerin bu listede adı yer almaktadır.

⁸⁵⁹ DŞS, 360-221-2, 14 Receb 1153.

de gerek yoktur. Geleneksel kodlarında bu malumat mevcuttur ve birbirini bu anlamda tanımaktadırlar. Sorun sadece geçişler sırasında oluşan zararların temini konusundadır.

Aşiretlerin asker sevkiyatında bir başvuru sahası olduğuna Milli Aşireti ele alınırken değinilmişti. Benzeri bir durum Cihanbegli ve Kiki Aşiretleri için de geçerlidir. 1145/1732 yılındaki Bağdat tarafına asker sevkiyatında “Bağdad-ı biheşt-abad muhafızı ve seraskeri komutasında” olmak üzere lazım gelen 500 nefer süvari ihtiyacı için görevlendirilen kişi Cihanbegli İsmail Ağa’dır ve bu kişi Kîkî Aşireti’nden Mehmed Ağa ile beraber asker teminine görevlidir.⁸⁶⁰ Devletin sıkıştığı uzun askeri seferlerde en yakındaki yerel güçlere ve aşiretlere başvurması açısından önemli bir örnektir.

Urfa-Diyarbakir arasında yoğunlaştığı bilinen Cihanbegli Aşireti’nin Diyarbakir eyaletinin Kuzey dağlık alanlarında özellikle Ergani çevresinde eşkıyalık faaliyetleri içerisinde olduğu ve Ergani’den merkeze yol kesmeler hakkında şikayet gittiği anlaşılmaktadır. Özetle Diyarbakir, Musul, Bağdad ve bu taraflara giden yolcuların uğrağı olan Ergani’de Cihanbeyli Aşireti ve diğer eşkiyanın giriştiği tahribat ele alınmakta, buranın muhafazası için Ergani maden emirine yapılan ihtarın Ergani kadısı tarafından takibi istenmektedir.⁸⁶¹

İnceleme döneminde Dellukan Aşireti’ne de rastlanmaktadır. Buna göre “Medine-i Amid sakinlerinden Ömer bin Cemal nam kimse mahfel-i kazada Dellukan Aşiretinden işbu bais-i kitab Piro bin Şah Hüseyin nam kimse mahzarında” beyanda bulunarak üç sene önce Piro ile gayibül-meclis Şahin ve Alihan adlı kişilerde 170 guruş alacağı varken bunun 140’ını alıp hala 30 guruşunun kaldığını ve şu an bu parayı talep etmek üzere davacı

⁸⁶⁰ DŞS, 310-43-2, 23 Ramazan 1145. Bu tarihten neredeyse iki yüzyıl önce de aşiretlerin askeri alanda kullanıldıkları görülmektedir. 972/1564 yılında Diyarbakir beylerbeyliğine gönderilen bir fermanda Basra’yı kuşatan “Arap eşkıyası”nın muhasarasını kırmak üzere eyaletten 6 sancakbeyi ve beraberinde aşiretler görevlendirilmiştir. Bkz.: **6 Numaralı Mühimme Defteri, 972/1564-1565**, C. II, s. 247, 275. Ayrıca 978/1570 yılında padişah gönderdiği bir hükümle Girit kuşatmasına destek vermesi amacıyla Bucyan, Besyan ve Zilan Aşiretlerinden 1000 piyade istemiştir. Besyan sancakbeyini bunu yapamaz ise on bin flori para cezasına mahkum etmektedir. Bkz.: **12 Numaralı Mühimme Defteri, 978/1570-1572**, s. 195.

⁸⁶¹ BOA,C..ADL-D.76-G.4552, 20 Rebiülevvel 1149.

iken şimdi bu durumdan döndüğünü ve Piro ile herhangi bir alacağı kalmadığını beyan etmiştir.⁸⁶²

Diyarbakir Eyaleti sınırlarında yaşadığı anlaşılan bir diğer aşiret Çeliki/Çelikanlar'dır.⁸⁶³ Elimizdeki bir belgede "Hısnıkeyfa kazasına tabi Çelîkî taifesinden Çavuş bin Hüseyin, Çindi bin Haco, Sofi Melik Hızır, Hüseyin, Mehmed, Bekir, Pir Hüseyin oğlu, Mehmed Çelebi, Hamza, Mehmed, İsa Çelebi ve Abdulkadir nam kimseler" mahkemede Savurlu Durak Beşe ibn Mehmed Efendi mahzarında her biri ikrar-ı tam ve takrir-i kelam edip tarih-i kitabdan on ay mukaddem Medine-i Amid'de vali-yi vilayet olan Vezir Cafer Paşa mahzarında Durak Beşe'nin sebepsiz yere evlerine mübaşir ve sarıca getirip 50 res keçi, 20 res sığır, 2 res at, 1 kara kılıç, 1 harzafi külhan ve 100 guruşluk ev ve mutfak eşyalarını gasb ettiklerini, bu durumu Mustafa Paşa'ya ilettiklerini Mustafa Paşa'nın Durak Beşe'ye sorunca onun da inkar ettiğini, tersine bunların onun evini basarak kölesini öldürdüklerini ileri sürdüğünden şimdi iki tarafın sulh üzere davalarından vazgeçtiklerini ve birbirleri ile niza'ıları kalmadığını belirtmişlerdir.⁸⁶⁴ Aşiret ehlinin evlerini bastıran Durak Beşe'den aşiret mensupları intikam almıştır. İki taraf birbiri üzerine davacı iken çözümden uzlaşmış ve davalarından vazgeçmişlerdir.

Cemaat-i Aluci⁸⁶⁵ olarak tevzîlerde yer alan aşiret mensuplarının belgelere yansıyan bir davasında "Amid muzâfâtından Mollafat? nam karye sipahisi İbrahim Ağa" mahkemede bu karye sakini Aluci Aşiretinden 10 kişi hakkında davacı olmuş ve 30 senedir vergeldikleri mal-ı mîrilerini vermediklerini belirtmiştir. Duruma 4 şahit göstermiş ve mahkeme, köylü aşiret mensuplarının adıgeçen sipahiye mal-ı mîrilerini vermelerine hükmetmiştir.⁸⁶⁶ Tımar sipahisi vergi tahsilinde aşiret mensuplarından ödemeleri gereken rüsumatı tahsil edemediğinden şikayetçidir ve mahkeme

⁸⁶² DŞS, 316-26-134, 12 Cemaziyelahir 1065.

⁸⁶³ Şerefhan eserinin Hasankeyf Beyliği bölümünde bu beyliği kuran 13 aşiret arasında Çelîkîleri de zikretmektedir. Şerefhan Bidlisi, **Şerefname**, çev: M. Emin Bozarşlan, Hasat Yayınları, 1976, s. 177.

⁸⁶⁴ DŞS, 316-28-144, 13 Cemaziyelahir 1065.

⁸⁶⁵ Mehdi İlhan bu aşireti "Aluci Kuçer" olarak okumuştur. Bkz.; Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır)**, TTK, 2000, s. 171.

⁸⁶⁶ DŞS, 360-218-3, 8 Şaban 1153.

bu hakkın yerine getirilmesini emretmektedir. Göçer olarak tanımlanmış bu aşiretin bir vergi ünitesine bağlı olduğu ve vergisini reayası olduğu tımar sahibine ödemesi gerektiği görülmektedir.

Şehir merkezinde ikamet eden Hasananlı Aşireti mensupları da mevcuttur. Bunlardan bir tanesi Derviş Hüseyin Mahallesinde sakin Hasananlı Sinan bin Zeyneddin idi ve bu şahıs, komşularından birinin Zaza mülkü olarak tanımlandığı menzilini 300 guruşa satmıştır.⁸⁶⁷ Zaza ünvanını kullanan bir başka kişi hakkındaki bir belgede Amid'de Ali Paşa Mahallesi sakini Ahmed Çelebi ve Mehmed Çelebi bin Mustafa Çelebi mahkemede Zaza el-hac es-seyyid Hüseyin bin Abaza önünde 32 seneden beri anılan kişinin zabtettiği senelik 10 guruş mahsul gelirini teslim alıp aralarında sulh ettiklerini beyan etmişlerdir.⁸⁶⁸ Yine Amid sükkanından Yusuf Çelebi bin Mahmud, Hasananlı Aşireti mensupları ile yaptığı bir ticareti mahkemeye taşımıştır.⁸⁶⁹

İnceleme döneminde Sevidi Aşireti mensuplarının belgelere yansıdığı görülmektedir. Sevidi Aşireti şeyhi Molla Hüseyin bin --- tarafından vekili İbrahim bin Hüseyin mahkemede, İbrahim bin Mehmed üzerine dava açıp adıgeçenin Sevidi Aşireti'ne bağlı raiyyet ve raiyyet oğullarından olması sebebiyle üzerine düşen raiyyet rüsumunu ödemediğini belirtmiştir. Davalıya sorulduğunda kendisinin Behadinan Aşireti'nden olduğunu, zat-ı kiramdan olan es-seyyid Osman oğullarından ve sadat-ı kiramdan olduğunu, bunu gösterir bir şecereyi ve nakibü'ş-şerif temessükünü ibraz ettiğini anlamaktayız. Mahkeme başka delil de isteyince davalı İbrahim Diyarbekir Nakibü'l-eşrafı kaymamakamı olan es-seyyid Sadık Efendi ve çavuşu es-seyyid Ali bin Osman ve es-seyyid Hüseyin bin Receb ve es-seyyid Mustafa bin Abdullah adlı kişileri şahit gösterir. Şahitler İbrahim'in Behadinan Aşireti'nden olduğunu, işbu şecere ve temessüklerin de gösterdiği üzere bu kişinin sadat-ı kiramdan es-seyyid Hamza'nın kardeşi oğlu es-seyyid Osman evladından olduğunu belirtmişlerdir. Mahkeme şهادetleri kabul edip vekil-i

⁸⁶⁷ DŞS, 360-338-1, 15 Rebiülevvel 1152.

⁸⁶⁸ DŞS, 310-29-3, 4 Ramazan 1145.

⁸⁶⁹ DŞS, 360-251-2, Muharrem 1153.

mezburu es-seyyid İbrahim ile muarazadan men etmiştir. Davanın başında İbrahim olan kişinin es-seyyid İbrahim olarak deftere kaydedildiğini anlamaktayız.⁸⁷⁰ Görüldüğü üzere davacı Sevidi Aşiret Şeyhi, davalının kendi aşiretinin raiyyetine tabi olduğundan vergisini talep ederken davalı şecere ve nakibü'l-eşraf temessükü ve şahitlerle kendisini seyyid kaydettirerek vergiden muaf olmaktadır. Behadinan⁸⁷¹ Aşireti'nin bazı üyelerinin seyyid sıfatı taşıdığını bu belgedeki iddialardan anlamaktayız.

Bu belgede “raiyyet ve raiyyet oğulları” ifadesi bir tür kast sistemini hatıra getirmektedir. Özetle “kişinin kendisi ne olursa olsun babasının ait olduğu sınıftandır” anlayışının bir yansımasıdır. Aynı zamanda Osmanlı Devlet sisteminin temellendiği daire-yi adliyyeyi de hatırd tutarak anlam kazanan bir durumdur. Bahedinan Aşireti'nden bazılarının seyyidlik iddiası ile şahıslarına yönelik vergi muafiyeti oluşturduğu görülmektedir.

Sevidi Aşireti hakkında bir başka belgede ise Diyarbekir Voyvodası Abdulvahhab Ağazade Ahmed Efendi'nin uhdesinde kalan 8991 guruş değerindeki Diyarbekir voyvodalığının 1158/1745 yılı cizye ve avarız gelirleri arasındaki mukataa gelirinin Sevidi Aşireti'ne düşen kısmının 1350 guruş olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷²

Diyarbekir Eyaletinde, Mihallemi Aşireti hakkında derli toplu fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak elimizdeki belgelerde Mihallemilerin eyalet bünyesinde “nahiye” statüsüyle idare edildiği anlaşılmaktadır. Belgelerde "Eyalet-i Diyarbekir'e tabi Hasankeyf kazası muzâfâtından Mihallemi nahiyesi" şeklinde yer almaktadır. Bir belgede bu taifeyi temsilen Abdullah bin İbrahim ve Yusuf bin Hüseyin mahkemeye gelerek Muhammed Ağa önünde Bağdad kalesi muhafazasında olan dergah-ı ali kulları ve diğerlerinin ihtiyacı

⁸⁷⁰ DŞS, 360-302-1, 5 Receb 1152.

⁸⁷¹ Belgede somut olarak görülen seyyidlik iddiasını Şerefhan Bidlisi'nin eserinde de görmekteyiz. Şerefhan bu aşiretin İmadiye'ye yerleşmeden evvel Şemdinan'dayken burada bir süre bulunmuş Abbasoğulları ile kendileri arasında bir bağ kurduklarını ve kendilerini bu aileye neseben bağladıklarını, eserinin devamında Arap kültürünün izlerini kıyafetlerinde de taşıdıklarını, okullarında Arapça eğitim vererek dini kültür ve Arap dilinin yüksek düzeyde eğitime dönüştüğünü kaydeder. Ayrıca bu aşiretin birden çok aşiretten oluşan bir federasyon özelliği taşıdığını anlamaktayız. Bu durumda aşiretin yönetici zümresinin Abbasiler kanalıyla seyyidlik iddiasında olduğu düşüncesine ulaşılabilir. Şerefhan Bidlisi, **Şerefname**, çev: M. Emin Bozarıslan, Hasat Yayınları, 1976, s. 125-126.

⁸⁷² DŞS, 313-166-3, 2 Zilkade 1159.

için toplanacak 40.000 keyl-i İstanbullu hıntanın nahiyeye isabet eden 450 kilesini 50'şer akçeden olmak üzere 400'ünü şimdi, 50'sini ise Kefercüz adlı Mihalleme karyesinden teslim edilmesi vaadiyle beyanda bulunmuşlardır. Değer olunan 166,5 guruşu teslim almışlardır.⁸⁷³

Bir diğer belgede ise Mihallemleri temsilen Yusuf bin Abdullah vekaleten mahkemede mübayaası emrolunan 3618 kile hınta ve 2700 kile şaîrin kendilerine düşen hissesi olan 48 keyl hınta ve 32 keyl şaîri teslim etmiştir.⁸⁷⁴

Araştırma tarihinde görülen bir taife de "Çıngan" veya "Karaçıyan" taifesidir. Bir belgede bu taifenin vergilerini "Çıngan beyi Cafer" toplamaktadır. Tımar sahibi olduğu anlaşılan bu kişi mahkemeye yaptığı başvuruda İbrahim bin Abdulhamid adlı reayasından resm-i raiyyetini vermediği gerekçesiyle davacı olmuştur.⁸⁷⁵ Tevzîlerde aşiret ve cemaat adı altında oluşturulan 54,5 hanelik vergi ünitesindeki Cemaat-i Karacıyan'ın hane sayısı 3'tür.⁸⁷⁶

Bu taifenin şehir merkezinde ikamet eden mensuplarını mahkemede görmekteyiz. Buna göre Amid'deki ----(okunamadı) mahallesindeki Çıngan taifesinden Ali, Mehmed ve Hasan mahkemede Kadıkendi adlı köy sakini ve hasımları olan Hızır ve babası Abdi bin Hüseyin üzerine davacı olarak anılan kişilerin bundan 3 ay önce köydeki bağlarında üzüm üzerine sebepsiz olarak çıkan kavgada Hızır'ın kardeşleri Resul'u başından kılıçla yaralayarak ölmesine sebep olduğunu belirtmişler, dem ve diyetini talep edince davalı inkar etmiştir. Bunun üzerine mahkeme delil sormuş, davacılar davalarını ispat edince de, davalıları diyet ödemeye mahkum etmiştir.⁸⁷⁷

İnceleme döneminde şehir merkezinde yaşayan Türkmen, Kürd ve Araplarla ilgili belge örnekleri de mevcuttur. Bunlardan birinde Amid'de Hüseyin Efendi Mahallesinden olup mahkeme günü ölen "Türkmen

⁸⁷³ DŞS, 313-73-2, 25 Rebiülevvel 1164.

⁸⁷⁴ DŞS, 313-75-1, 9 Safer 1165.

⁸⁷⁵ DŞS, 316-18-92, evasıt-ı Cemaziyelahir 1065.

⁸⁷⁶ DŞS, 313-180-1; 352-28-50; 360-168-2; 360-23-1.

⁸⁷⁷ DŞS, 313-129-1, 23 Zilkade 1159.

taifesinden Ahmed bin Bayram bin Mustafa'nın varisleri arasındaki iki eşi ve çocukları asaleten ve vesayeten mahkemede "Türkmen taifesinden Mehmed bin Yusuf" üzerine dava edip bundan 78 gün önce çıkan kavgada davalının merhumu yaraladığını ve bu yaradan öldüğünü iddia ederek dava açmışlar, dem ve diyetini talep etmişlerdir. Şahit sorulunca cerrah taifesinden iki kişiyi şahit gösterir ve şahitler yaralının bu sebeple öldüğünü doğrular ve bu durum kayda alınır.⁸⁷⁸

Akkoyunlu Türkmen Devleti'nin bir dönem payitahtlığını da yapan Amid'de yerleşik Türkmen varlığı dikkati çeken bir durumdur. Mahkemenin Türkmen tanımlaması muhtemelen bu kökene dayanmaktadır. Yine buna dair örneklerden birinde şühûdü'l-hal arasında yer alan "Türkmen Mehmed Efendi", şehirde meskun Türkmenler için efendi ünvanına sahip bir zümrenin varlığını gösterir.⁸⁷⁹

Amid şehrinde meskun olanlar arasında Tatar taifesi mensupları da bulunmaktadır. Bu taife hakkında bilgi edindiğimiz belge bir mülk satışidir ve burada sakin kişilerden birinin evi "Tatar Mülkü" olarak bilinmektedir.⁸⁸⁰

Tatar taifesinden bir başka bireyin davasında davacı Fatih Çelebi Mahallesi sakini Tataroğlu Mehmed bin Mehmed bin Abdullah'tır ve vekaletini oğlu Molla Ahmed'e bırakarak aile içindeki bir tereke davasından 91,5 guruş alacağı olduğunu iddia etmiştir.⁸⁸¹ Şehirli olduğunu gördüğümüz bu taife mensubunun aile bireyleri ilmi payeler de edinmişlerdir ve oğul molla ünvanı taşımaktadır.

Amid şehrinde Arap taifesinden bireylerin davaları da mahkemeye yansımıştır. Bunlardan birinde "Arab taifesinden Sıti nam sagire bikrin babası el-hac Kasım bin Mehmed" adlı kişi mahkemede damadı İbrahim bin

⁸⁷⁸ DŞS, 360-377-1, 3 Zilhicce 1151.

⁸⁷⁹ DŞS, 315-67-135, 3 Cemaziyelevvel 1155.

⁸⁸⁰ DŞS, 316-28-148, evahir-i Cemaziyelahir 1065.

⁸⁸¹ DŞS, 360-265-2,2 Zilhicce 1153. Adı geçen Tataroğlu ünvanını bir başka mahalledeki mülk satışında görmekteyiz. Burada Tataroğlu Mahmud mülkü olarak ifade edilen yer Ablak Mahallesinde Seman Ağa ve Karahocazade Mustafa Ağa mülkleri ile komşudur. Bkz.: DŞS, 313-115-1, 12 Şevval 1159.

Süleyman üzerine dava edip kızını boşamak istemektedir.⁸⁸² Amid'de sakin bir başka Arap taifesi mensubuna ait dava ise boşanma içermektedir. Buna göre Arab Hademe binti ---- (silik) adlı hatun mahkemede eşi Ali bin Mansur üzerine davacı olmuş ve boşanmıştır.⁸⁸³ Arap tanımlı kimselerin şahit olarak mahkemede yer aldığına dair belgeler de mevcuttur. Bunlardan birinde Arab Halil bin Receb şahit olarak kayıtlıdır.⁸⁸⁴ Bir başka belgede ise aslen Siverek kazası Kerik karyesine mensub olup müsafereten Amid'de sakin Ben-i Zitab Aşiretinden Zindan bin Cafer bin Kasım şeceresinin kaybolması sebebiyle mahkemeye başvurmuş ve kendisine 3 Arabı da şahit göstermiştir. Bunların şahadetleriyle yeni şeceresini de tescil ettirmiştir.⁸⁸⁵

Amid'de aşiret yapısına dahil olan Araplarla ilgili elimizdeki tek belgede aşiretin ismi yazılmamıştır. Garb-i Amid tarafında meskun olan Arapların çevrede kendileri ile ilişkisi bulunmayan köylüler ile geçimsizlikleri ve bunlardan haksız olarak vergi talepleri padişaha kadar yansımıştır. Yanıbaşlarında komşuları olan tarlalarda ziraat ile uğraşan ekincilerin padişaha arzuhal ederek haksız vergiye itiraz ettikleri görülmektedir. Padişahın eyalet paşası ve Mevlana-yı Amid'e hitaben yazdığı ferman da Amid'deki ikinci taifesinden Garb-i Amid nahiyesinde Kabacık adlı karye sakini Hüseyin, Bavir, Mustafa, Kasım ve İsmail adlı kişiler ziraatini ettikleri ürünlerden hasıl olan terekelerine isabet eden öşürlerini veregelirken Diyarbakır'deki ikinci Arabların ekincilikle alakalarının bulunmadığını, vergileri Diyarbakır paşasına kayıtlıyken vergiye kendilerini dahil etmek için "siz bizim aşirettensiniz" diyerek koyun ve kalemiye akçesi talep ettiklerinden bunun önüne geçilmesini emreder. Paşa ve kadıya bu taifeye koyun tarhi ve kalemiye namıyla tevzi olunan ödemenin yaptırılmamasını emreder.⁸⁸⁶ Garip olan, padişahın uygulamayı bu sefer için durdurmasıdır. Adı kaydedilmeyen Arab aşiretine herhangi bir uyarı veya ceza söz konusu değildir.

⁸⁸² DŞS, 316-29-150, 26 Cemaziyelahir 1065.

⁸⁸³ DŞS, 360-362-1, 15 Muharrem 1152.

⁸⁸⁴ DŞS, 352-6-12, 4 Zilkade 1136.

⁸⁸⁵ DŞS, 360-368-3, 5 Muharrem 1152.

⁸⁸⁶ DŞS, 313-195-3, 25 Rebiülahir 1160.

Amid'de taife olarak tanımlanmış bir diğer grup Dürziler'dir. Ortadoğu'nun otokton halkları arasında zikredilen bu halkın kendini Arap olarak tanımladığı da bilinmektedir. Çoğunlukla bugünkü Lübnan çevresinde yaşadığı bilinen bu etnik grubun Amid'de sakin üyeleri olduğuna dair belgeler mevcuttur. Anlaşıldığı kadarıyla mahkeme ve yönetim bu kitleyi Gayrimüslim olarak tanımakta ve bu çerçevede ele almaktadır. Bunlardan birinde Amid'de Sulukî Mahallesinden "Durzî Hamreş veledi Emirza" adlı zimmî mahkemede aynı mahalledeki evinin harab olan kısımlarına ek yapmak istemektedir.⁸⁸⁷ Diyarbekir üzerine yapılmış diğer çalışmaların çoğunda bu gruptan bahsedilmemektedir. Ancak bu grubu elimizdeki birkaç belge ile tespit edebilmekteyiz. Bu anlamıyla Amid'de yaşayan farklı din ve etnisiteden biri olarak beliren Dürziler için Osmanlı formülasyonu "Durzi zimmîler" şeklindedir.

Amid'de sakin Dürzi taifesinden birinin mahkemede bir askerden davacı olduğu da görülmektedir. Buna göre "Durzî Bağdo veledi Kastor nam zimmî" mahkemede Sarıca taifesinden Hasan bin Mehmed üzerine dava açmış ve dava günü dükkanına gelen bu kişinin kendisini darb ve mecruh ettiğini iddia etmiştir.⁸⁸⁸

Bu taifenin üyeleri arasında Müslüman adı taşıyan bir kişiye de tesadüf edilmiştir. Buna göre Amid'de Derviş Hüseyin Mahallesinden iken ölen "Durzî Osman bin İsmail"ın annesi Medine binti Hüseyin mahkemede nafaka talep etmiş ve kendisine yevmi olarak 8 akçe nafakaya karar verilmiştir.⁸⁸⁹

⁸⁸⁷ DŞS, 360-316-1, 23 Cemaziyelevveli 1152.

⁸⁸⁸ DŞS, 316-18-93, 12 Zilkade1152.

⁸⁸⁹ DŞS, 360-277-4.

3.4. GAYRİMÜSLİMLER (EHL-İ ZİMMET)

3.4.1. Gayrimüslimler ve Müslümanlar ile İlişkileri

İncelememize konu olan dönemde Amid şehri için şer'îyye sicillerine dayalı olarak herhangi bir nüfus tahmininde bulunma imkanına sahip değiliz. Ancak Diyarbekir'in Osmanlı Devleti idaresine dahil olması sürecinde yapılan tahrir çalışması bu konuda bizlere bazı rakamlar sunmaktadır.

1518 tahririne göre Amid şehir merkezinde tahmini nüfus 13.260 kişiydi. Bunların 7.118'i Müslümanlar iken 5.985'i Hristiyanlar ve 157'si Yahudilerdi. (Aynı tahrirde Amid şehrine bağlı köyler ve nahiyeler ile birlikte bu nüfus 57.395'e çıkarken bunun 45.799'u Müslümanlar, 11.439'u Hristiyanlar ve 157'si Yahudiler olarak görünmektedir.)⁸⁹⁰ Yüzde hesabıyla bu durum % 54 Müslümanlara, % 45 ile Hristiyanlara ve % 1 ile Yahudilere tekabül etmektedir.

Bu değerlere bakıldığında Hristiyanların 5985'i şehirli, 5454'ü de köylülerden oluşmaktadır. Yahudiler ise sadece 157 sayısıyla şehirli profiline sahiptir.

1540 tahririnde durum Gayrimüslimlerden yana değişmiştir. Buna göre Amid şehir merkezinin genel nüfusu 18.226 sayısına ulaşmış ve bunun 7.776'sını Müslümanlar, 10450'sini Hristiyanlar oluşturmaktadır. Bu durumda şehirdeki Müslümanlar nüfusun %43'ünü oluştururken, %57'sini Hristiyanlar oluşturmakta ve Yahudiler bu listede yer almamaktadır.⁸⁹¹

Yahudilerin burayı terkettiği ya da göç ettiği anlamına gelecek bu değerlendirme, 18. yüzyıl için herhangi bir anlam taşımamaktadır. Yahudilerin 18. yüzyılda Amid'de ve Diyarbekir eyaletinde mevcut olduğunu gösteren belgeler bulunmaktadır. Bunlardan birinde "Memalik-i mahrusedeki ehl-i zimmetten Yahudi ve Nasraniyenin cizyelerini şikayet" için merkeze

⁸⁹⁰ Mehdi İlhan, **a.g.e.**, s. 91, hemen belirtmek gerekir ki bu rakamlara askeriler dahil değildir ve İlhan hesabını yaparken hane sayısını 5,5 ile çarparak bulmuştur.

⁸⁹¹ Mehdi İlhan, **a.g.e.**, s. 92.

gönderdikleri arzuhal ile kaleme alındığı sanılan ferman bu konuya açıklık getirmektedir. 1153/1740 senesi ve önceki seneden verilen cizye düzenlemesine bir itiraz söz konusudur. Diyarbekir eyaletinde Çarsancak Sancağındaki Harput Kazası ve tavabiindeki sakin ve mütemekkin kefer ve Yahudiyen, Eramine-i Acem taifesi ve esnaf-ı selaseden alınacak ücreti içeren berat-ı alışanda bu durum kayıtlıdır.⁸⁹² Ayrıca 1152/1739 tarihli bir mülk satışında şehirde yaşayan Yahudilerin varlığını görülmektedir.⁸⁹³ Bir yıl sonraki bir başka mülk satışında Veldares adlı Yahudi Çermik'te bağ satın almıştır.⁸⁹⁴ Ayrıca Amid'deki "Yahudi Mahallesi" 18. yüzyılda hala aynı adla mevcuttu.

1518 ve 1540 tahrirlerini mukayese eden İlhan şu sonuçlara ulaşmıştır: İki sayım arasında Amid şehir merkezi için % 25'lik bir artış söz konusu iken Müslümanlar % 8 düşüş ile nüfus kaybetmiş ve Hristiyanlar %41 ile nüfus artışı sergilemiştir.⁸⁹⁵

17. yüzyıla ait 316 numaralı defter diğer defterlerden tarih ve toplanan belgeler açısından daha düzenlidir. 313, 315, 360, 352, 592 ve 310 numaralı defterler zaman ve belge çeşitliliği açısından ciddi bir mukayese imkanı vermediğinden, 2 aylık periyotla sadece adli davaları ve mülk satışlarını içeren 316 numaralı defterdeki 162 kaydın 22'si zimmîlere ait dava ve satış kayıtlarıdır. Bunun üzerinden bir ortalamaya gidersek 17. Yüzyılın ortalarında Amid Mahkemesinin 1/8 oranında zimmî davalarına baktığı sonucuna ulaşılabilir. Bu kayıtların 14 tanesinde doğrudan zimmî kadınlar yer almıştır. Bu da kendi içinde zimmî kadınların şer'i mahkemeye başvuru sayısının daha fazla olduğunu göstermektedir. Muhtemelen zimmî kadınların kendi hukuk sistemlerinin onlara yönelik pasif tavrı kadınları şer'i mahkemeye yönlendirmiş olmalıdır. 316 numaralı DŞS defterinde mahkemede Zimmî kadınların dava sayısı 22/14 iken erkeklerin dava sayısı 22/8'dir.

⁸⁹² DŞS, 360-160-1, gurre-i Muharrem 1154.

⁸⁹³ DŞS, 360-32-2, Safer 1152.

⁸⁹⁴ DŞS, 360-207-2, 17 Şevval 1153.

⁸⁹⁵ Mehdi İlhan, **a.g.e.**, s. 93.

Ayrıca 315 numaralı tereke kayıtlarını havi sicil defterinde 144 tereke kaydı mevcuttur. Bunlardan 41 tanesi zimmîlere ait kayıttır ve bu da mahkemenin % 36 gibi bir işlem oranına denk gelmektedir.

Yukarıdaki sayısal ifadelerden de anlaşılacağı üzere Amid şehir merkezinin ciddi oranda zimmîye ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır.⁸⁹⁶ Mahkemenin Gayrimüslim halkı “zimmî” olarak genel bir tanımla ifade ettiği görülmektedir. Amid mahkemesinden çıkan belgelerde Gayrimüslim erkeklerin Müslüman erkeklerden ayırt edilmesi oldukça kolaydır. Belgelerde Müslümanlar için oğul yerine “bin” kullanırken Gayrimüslimlerde “veledî” ifadesi kullanılmıştır. Hemen her Gayrimüslim isminden sonra “nam zimmî” sıfatının kullanıldığını belirtmek gerekir. Kadınlar için ise kızı yerine Müslümanlarda da kullanılan “binti” ifadesi tercih edilmiştir. Ancak bunların da isimlerinden hemen sonra “Nasraniye” ifadesiyle dinleri belirtilmiştir.

3.4.1.1. Zimmîler ve Temsiliyeti

Elimizdeki belgelerde Gayrimüslimlerin tanımlanmaları sadece din eksenli yapılmaktadır. Bunların ait oldukları etnik köken hemen hemen hiç anlaşılammamaktadır. Oysa Müslüman grupların çoğu zaman Türkmen, Ekrad, Arap vb. şekilde etnisite de çağrıştıran ifadelerle tanımlandıkları görülmektedir. Yerel mahkemenin yapmadığı etnik tanımlamayı çoğu zaman

⁸⁹⁶DŞS, 313-180-1; 352-28-50 ve 360-168-2; 360-23-1. 1135-1165 arasında tarihlenen avarız ve nüzul vergilerinin hane başına sayısı hemen hiç değişmemekle birlikte tevzî kayıtlarında Amid'deki vergi hane sayısının şöyle kayıtlı olduğu görülmektedir:

1- Müslüman Mahalleler	75 hane
2- Zimmîyan, Şemsiyan ve Yahudiyen	420,5 bir rub hane
3- Cemaat ve Aşayir	54,5 hane
4- Nahiye-i Şarki Amid	129 hane
5- Nahiye-i Garb-i Amid	62 hane
6- Kesre dahil olan mahalleler	108,5 hane

Buradaki ezici çoğunluğun Zimmîlere düştüğü ve hane sayısı itibariyle en kalabalık grup oldukları görülmektedir. Ancak hemen belirtilmelidir ki bu vergi ünitesi bir veri olup kesin nüfus hesapları hakkında herhangi bir rakam vermekten oldukça uzaktır. Sadece Amid şehrinde bulunan zimmîlerin yoğunluğu hakkında bir kanaat oluşturabilir. Toplamda 849 vergi hanesinin bulunduğu Amid kazası çevredeki en büyük yerleşim olarak belirlemektedir. Nitekim sadece 420,5 haneden oluşan zimmî vergi ünitesinin büyüklüğünü anlayabilmek adına yakın çevredeki sancakların vergi hane sayılarına da bakılmalıdır. Yakındaki Ayntab'ın 18. yüzyılın başlarında 372,5 haneye sahip olduğunu bilmekteyiz. (bkz: Hüseyin Çınar, **a.g.t.**, s. 297.)

merkezden gelen fermanlarda görmekteyiz. Örneğin Deyrüzzaferan Manastırı'na yapılan bir piskopos atamasında tâbi olan kitle Yakubi ve Süryaniler olarak tanımlanmıştır.

“Vilayet-i Halep ve Şam ve Diyarbekir ve Mardin ve Musul ve Kilisa-yı Deyruzzafaran Yakubi ve Süryani taifelerinin 3600 akçe miri pişkeş ile piskoposu olan Şekraher nam rahib mürd olub yeri boş kalmakla Haleb sakinlerinden Kirkos veledi Şemon nam matrân" yerine layık görülüp Haleb kadısı Mevlana Mustafa'nın arzıyla piskopos tayin edilmesi hakkındaki berat-ı hümayunda öncelikle yeni piskoposun ödeyeceği pişkeş ve bunun kaynakları ele alınmıştır. Ayrıca piskoposun görevleri ve yetki alanı, karşılaştığı sorunları öncelikle kadim gelenekleri ve sonra marifet-i şer'î ile çözmesi, zimmîlerin kendi aralarındaki sorunları ve Müslümanlarla aralarındaki sorunları hangi kıstas üzere çözecekleri, Yakubi Süryani din adamları ve devletten kazandıkları ayrıcalıklar gibi birçok hukuki emri düzenleyen bu ferman, önem arz etmektedir.⁸⁹⁷

Elimizde bulunan yukarıdaki fermanın anlaşılması için zimmîlerin şer'î hukuğa müracaatları, devletin yönlendirmesi ve müsamahası ile olmaktadır. Buna göre zimmîler kendi aralarındaki sorunlarda isterlerse şer'i şerife başvurabilirler. Bu durum onlara ikili bir hukuk avantajı sağlamaktadır. Ancak Müslümanlar ile olan sorunlarında müracaat yeri doğrudan şer'i mahkeme olmaktadır.

Yine Gayrimüslimlerin etnik tanımlamalarını içeren merkezden gelmiş bir başka ferman, Rumlardan söz edilmektedir. Buna göre “Antakya ve tevabii Rumiyan patriği olan Sulesteros nam ruhani Divan-ı Hümayuna” arzuhal göndererek patriğine bağlı mahallerden olan bazı beldelerin berat-ı evamir-i aliye gayrı zabt olunduğunu şikayet eder. Mutad-ı kadimden berat şurûtuyla idare olunan Diyarbekir, Çemişgezek, Ergani ve Keban kazaları vesayirleri için 1000 akçe pişkeş şurûtuyla (belgede adı okunamayan) bir rahibe berat verilmesini arz etmiştir. Buna cevaben adı geçen rahibin buralara 1152/1739 Rebiülevvel'inin 11. gününden itibaren berat-ı alışan ile atandığını

⁸⁹⁷ DŞS, 313-200-1, 27 Rebiülahir 1160.

belirten fermanın devamında görevlendirilen kişiye Rumiyan keferesine ve zimmîlere ait yerlere ve kiliselere gidip bunlara müdahale etmemesi ve gadr etmemesi emrolunur. Adı geçen rahib ve ruhanilerden başka kimsenin bunlara müdahale etmemesi, bu zimmîlerin şer'i mahkemede olan davalarının halli ve çözülemeyenlerin Divan-ı Hümayuna gönderilmesi, vergilendirme ve çiftçilikle ilgili tembihler yer almaktadır.⁸⁹⁸

Zimmîler birçok belgede görüldüğü üzere davalarının halli için mahkemeye başvurmuşlardır. Bu noktada zimmîlerin de Müslümanlar gibi aynı yargı sürecine tabi oldukları düşünülmektedir. Ancak Müslümanlara göre ikili bir hukuk avantajını kullanmışlardır. Bazı kaynaklara göre zimmîlerin kendilerine ait bir hukuk sistemi de mevcuttu. Cevdet Küçük, zimmîlerin evlenme, boşanma ve vasiyet gibi medeni hakları tamamen kendi dini ve hukuki sistemlerine göre tanzim ve idare ettiklerini vurgulamaktadır. Küçük'e göre, bazı küçük davalar kilisede kurulan mahkemelerde kilise kanunlarına göre görülür, verilen kararlar onlar adına Osmanlı Devleti tarafından infaz edilirdi.⁸⁹⁹

Yukarıdaki görüşleri teyit etmek anlamında söylemek gerekir ki tez çalışmasına konu olan tüm defterlerin tek tek incelenmesine rağmen 18. yüzyılın ilk yarısındaki dava kayıtlarında evlilik konusunda zimmîlerin mahkemeye başvurdukları hakkında herhangi bir kayıt bulunamamıştır. Ancak zimmî iken din değiştirip Müslüman olan 2 kişinin kaydı mevcuttur.⁹⁰⁰

Yine bu konuda bir başka araştırmacı, Osmanlı Devleti'nin millet sistemi ile şer'i kurallar gereği Gayrimüslimlerin kendi iç ilişkilerinin düzenlenmesini mensup oldukları dinlerin kurallarına terk ettiğini belirtir.⁹⁰¹ Bozkurt'a göre "her dini grubun en yüksek din adamlarından biri, kendi

⁸⁹⁸ DŞS, 360-61-1, 25 Muharrem 1152.

⁸⁹⁹ Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Yeni Türkiye Dergisi*, C.38, Ankara, 2001, s. 692-701'den nakleden İ. Özcoşar, *Bir Yüzyıl, Bir Sancak, Bir Cemaat, 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 38.

⁹⁰⁰ Bu belgelerden ilki Nasrani bir annenin ihtida etmiş oğluna mülk satışını içerir. İlginçtir ki Müslüman oğul hala zimmî eşi ile evlidir ve bu anlamıyla zimmîler kendi mürtedlerini dışlamamaktadır. DŞS, 316-16-83, Cemaziyelahir 1065. Diğeri ise ihtida eden zimmînin eşi ile mülk satışına dair belgesidir. DŞS, 316-13-64, 3 Cemaziyelahir 1065.

⁹⁰¹ Gül Akyılmaz, "Tanzimattan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü", *Yeni Türkiye Dergisi*, Ankara, 2001, s. 671-686'dan nakleden İ. Özcoşar, *a.g.e.*, s. 39.

cemaati tarafından o cemaatin lideri olarak seçilmiş ve kendi topluluğunu düzenlemek ve yönetmekle görevlendirilmiştir. Böylece din esasına dayanan cemaatler, beratlarla kendilerine verilen özerklik sayesinde, Osmanlı egemenliğinde kendi din, hukuk ve geleneklerini korumuşlar ve baskı görmeden kendi hukuk ve geleneklerini uygulamışlardır. Dini cemaatlerin liderleri ise birer devlet memuru gibi kendi yönetimlerindeki toplulukların yönetiminden sultana karşı sorumlu tutulmuşlardır.” demektedir ve devamında Osmanlı Devleti’nin yeni seçilen cemaat liderine dini ve hukuki yetkilerini içeren bir berat yolladığını, bu beratların içeriğinin yüzyıllarca hemen hiç değişmediğini, beratta, patriğin topluluğun mallarını idarede, ayin ve dinlerine dair diğer hususlarda tam bir serbesti içinde olduğunu, cemaatinden belli miktarda iane toplayabileceğini, kendisinin ve din adamlarının vergiden muaf olduklarını, kilise mallarından gümrük vergisi alınmayacağını, kilise mensuplarının yalnız patriklik aracılığıyla tutuklanabileceğini, adi suçları işlemeleri halinde cezalandırılmaları için patriğin onların dini sıfatlarını kaldırması gerektiğini, cemaate bağlı olanların evlenme, boşanma, miras gibi meselelerin patriğin ya da onun seçtiği din adamlarının kendi hukuk kurallarına göre çözüm getireceklerinin yazıldığını kaydetmektedir. Ayrıca millet mensuplarının, dini liderlerinin bu yetkilerine rağmen, dini liderlerinin veya ruhanilerin kötü idareleri ve suistimalleri ile ilgili olarak doğrudan doğruya Osmanlı Devleti’ne başvurabildiklerini, Gayrimüslimlerin yaşadığı mahallelerde papaz ve kocabaşların, mahallenin mülki ve belediyeye ilişkin işlerinde kadının temsilcisi sayıldıklarını, bu papaz ve kocabaşların ölüm, doğum, nüfus kayıtlarını da tuttuklarını kaydetmiştir.⁹⁰²

Bir başka yazar Osmanlı Devleti’nin temelini İslam hukuku ile birlikte Türk örfünün oluşturduğu bir anlayışla teb’ası olan Gayrimüslimlere yönelik uygulamalarını şekillendirdiğini, zimmî olarak nitelediği ve himayesi altına aldığı Gayrimüslimlere, kendi dinlerini yaşama, bunun gereklerini yerine getirme hakkı tanıyan Osmanlı yönetiminin, millet sistemi içinde Gayrimüslimleri kendi iç işlerinde oldukça serbest bıraktığını, kendi yönetim

⁹⁰² Gülnihal Bozkurt, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu**, TTK Yayınları, Ankara, 1996 künyeli eserden nakleden İ. Özcoşar, a.g.e., s. 40- 41.

ve mahkemelerinin olmasına, bazı istisnalar dışında devlet kademelerinde yükselmelerine, sosyal güvenlik imkanlarından faydalanmalarına izin vermesini zimmîlere verilen haklar olarak değerlendirmiştir.⁹⁰³

Zimmîlerin kendileri için geçerli olan ve din adamları tarafından yürütülen bir hukuk sistemleri varsa o halde zimmîler neden şer'i mahkemeye geliyorlardı? Buna verilebilecek makul bir cevap şer'i mahkemenin kendi mahkemelerine göre onlara daha avantajlı imkanlar sunması şeklinde olabilir. Nitekim kadınların bundan daha fazla mağdur olarak mahkemeye geldiği yukarıdaki değerlendirmede ele alınmıştı. Buna göre 22 davanın 14'inde kadınlar yer almaktaydı. Aşağıda ele alınacak davalarda muhtemelen kendi hukuklarının onlara tanımadığı hakları şer'i mahkemenin onlara tanıyabileceği ihtimali kuvvet kazanmaktadır.

Özellikle zimmî kadınlar, mahkemede, haklarını gasbeden yakın erkek akrabalarından şikayetçi olmuşlardır. Bunlardan birinde zimmî 2 kız kardeş Diyarbakir valisi vezir Abdullah Paşa kethüdası Osman Ağa'nın hazır olduğu mahkemede davacıdırlar. Amid'de Hevace Ahmed Mahallesinde (-----) adlı Nasraniyeler amcazadeleri Bedo veledi Aziz önünde dava açarak Bedo'nun amcazadeleri olup bundan 60 sene önce dedeleri Kara Kostak Baba'nın köylerindeki ev ve sair tahmilatını Bedo'nun zapt ettiğini, dedelerinden babalarına, babadan da kendilerine geçen hisse-i irsiyelerini talep etmişler ve şer'i şerifle çözümünü talep etmişlerdir. Mahkeme bunlardan delil isteyince ispat edememişler ve davacılar Bedo ile davadan men edilmişlerdir.⁹⁰⁴ Şer'i mahkemede zimmîler bir idareci önünde birbirini dava edebilmektedirler. Mahkeme Müslümanlara uygulanan kuralları zimmîlere de uygulamaktadır. Dahası zimmîlerin 60 sene önceki bir dava için buraya müracaatları kendi dinlerinin onlara bu hakkı tanımaması ile ilgili olabilir. Ayrıca kadınların davalı olduğu akraba, amca oğullarıdır.

⁹⁰³ Gülcan AVŞİN, 16. Asrın İlk Yarısında Anadolu Eyaleti'nde Gayrimüslimler (Tahrir Defterlerine Göre), **Gazi Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı**, Master tezi, Ankara, 2006, s. 126.

⁹⁰⁴ DŞS, 313-102-1, 16 Receb 1159.

Zimmîler Amid Mahkemesine müracaat ettiklerinde kendileri şahsen mahkeme önünde bulunabiliyorlardı. Bazen Müslüman şahitler de kullanabilen zimmîler aynı zamanda kendi dindaşlarını şahit olarak da gösterebilmekteydiler.⁹⁰⁵

Mahkemeye başvuran zimmîlere uygulanan hukukun Müslümanlara uygulanan hukuk ile aynı olduğu anlaşılmaktadır. Müslümanların akrabalık ilişkileri sebebiyle birbirine varis olduğu durumların benzeri şekilde zimmîlerin de birbirine varis olabildikleri gözden kaçmamaktadır. Ayrıca varislerin aile yakınlarına yapılan taksimatın bir benzerini zimmîlere şer'i mahkemeye başvurdıklarında tanındığı görülmektedir. Aşağıda buna dair bir örnek yer almaktadır.

Amid'de Mehmed Paşa Mahallesinden iken ölen Muratcan veledi İbrahim adlı zimmînin veraseti eşi Tuma binti Emirhan adlı hatun ile amca oğlu Usib veledi İbrahim'e munhasıran olduktan sonra Usib mahkemede mesfur Tuma önünde dava açıp ölenin terekesinden dört hissenin davalıya ve 13 hisse ve bazı eşyaların ise kendisine kaldığını ve şimdi bunları talep ettiğini belirtmiştir. Kadına sorulduğunda bunları kocasının kendisine hibe ettiğini belirtmiştir. Mahkeme ise eşyanın bir kısmının Usib'a teslim edilmesine karar vermiştir.⁹⁰⁶

Mahkemeye başvuran zimmîler kendilerini vekil olmadan savunabildikleri gibi Müslüman şahit ve vekil de kullanabilmişlerdir. Amid'de Ali Paşa Mahallesine tabi el-hac Süleyman Mahallesinden iken ölen Nazar (devamı siliktir) binti Emirza adlı Nasraniyenin erkek kardeşi ve varisi olan İsak veledi Yasef'in iki Müslüman şahidin şهادetiyle vekili olan Muhammed bin Eyyüb mahkemede, Muhammed bin Ahmed ile vasi-i muhtarı olan Hüseyin bin Seman önünde ölen kadının terekesinde yer alan bazı mülkler ve aynı mahalledeki bir mülkün kirası için adigeçenler ile müvekkilli İsak'ın sulh üzere anlaşmalarını ve davalarından vazgeçtiklerini belirtmiştir.⁹⁰⁷

⁹⁰⁵ DŞS, 360-356-2, 24 Muharrem 1152.

⁹⁰⁶ DŞS, 360-349-1, 15 Safer 1152.

⁹⁰⁷ DŞS, 360-361-2,8 Muharrem 1152.

Zimmîlerin Müslüman vekilleri olabildiği gibi daha sık olarak kendileri gibi vekillerle de temsil edildiği görülmüştür. Bir örnek olması açısından mülk satışına dair bir belgeyi ele almakta fayda vardır. Buna göre Medine-i Amid Mahallatından Hevace Ahmed Mahallesi sakini Kirkos veledi Haçedor adlı zimmî mahkemede Merte binti Süleyman adlı Nasraniyye tarafından tasdike vekil-i şer'isi olan Emirhan veledi Nihabid adlı zimmî önünde aynı mahalledeki mülkünü satmıştır. Bu davada şühûdü'l-hal olarak görev alanların hepsi zimmîdir ve isimleri şöyledir: ---Veledi İlhad, Emirza veledi Iv'as, Bilkan veledi Haçdor, Kirikos veledi Mehdor, Esedor veledi Berber.⁹⁰⁸

Bazen zimmîlerin mahkemeye sorunlarını kolektif olarak yansıttıklarını görmekteyiz. Bu gibi durumlarda zimmî temsilciler topluluklarını temsilen paşaya ve kadiya müracaat edebilmekteydiler. Buna göre Amid'de oturan ehl-i zimmet taifeden bazıları mahkemede hazır bulunarak bu yıl üzerlerine düşen seferiyye ve hazeriyyeden üzerlerine düşeni defter-i hakani mucebince eda ettiklerini, bunun tahsil defterine kayd olunduğunu, cizye toplanması sırasında fazla alınmamasını ve genel olarak devletten, validen istedikleri bazı haklar için bu hakları sağlayacak hüccet-i şer'î talep etmişlerdi.⁹⁰⁹

Tereke kayıtları ayrıntılı olarak incelendiğinde Amid'li zimmîler hakkında oldukça açıklayıcı bilgiler elde edilebilmektedir. Öncelikle şunu söylemeliyiz ki anılan zimmîlerin hemen hepsi Amid şehir merkezinde sakindir yani hemen hepsi şehirlidir. Bunlardan sadece 3 tanesi Ovanis veledi Meldos, Bulu veledi Yonan ve Kadise binti Melko adlı zimmîler Ali Pınarı karyesindedir. Ancak bu karye de hemen surların yanbaşındadır.⁹¹⁰ İncelediğimiz kayıtlar arasında en yüklü miktardaki terekeyi Manos veledi Sagir adlı zimmî, varislerine bırakmıştır ve bu mirasın değeri 5170 guruştur. Manos muhtemelen tüccardır ve servetinin büyük bölümü İstanbul'daki emlakından oluşmaktadır.

⁹⁰⁸ DŞS, 316-16-82, 9 Cemaziyelahir 1065.

⁹⁰⁹ DŞS, 313-158-1, 26 Safer 1160.

⁹¹⁰ DŞS, 315-46-90, 4 Zilhicce 1154 Ovanis'in terekesidir; 315-64-130, 25 Rebitülevvel 1154 Bulu'nun terekesidir; 315-41-82, 7 Zilkade 1154 ise Kadise Hanımın terekesidir.

Bu yüzyıldaki servet göstergesini 1000 guruş olarak ele alan çalışmalarını baz alırsak 1154/1741 tarihli 315 numaralı defterdeki 144 kayıt arasında Amid'de 1000 guruştan fazla tereke kaydı olan zimmî sayısı 9'dur. Aynı defterde 1000 guruş üstünde tereke kaydı olan Müslüman sayısı ise 16 olarak görünmektedir. Şu farkla ki Müslüman servet sahiplerinden çoğu askeri sınıf mensubudur.

Zimmîlerin ehl-i örf arasında yer edinme sorunu, onların ticaret ve zanaatta ilerlemeleri sonucunu doğurmuş olmalıdır. Yukarıda sayılan 9 zenginin hemen hepsi bu sahada faaliyet gösteren kimselerdi. Örneğin 1000 guruş sermayesini boya işinde faizle işlettiğini gördüğümüz Saliba veledi Usib'in terekesi bu olguyu desteklemektedir. Bu zenginler arasında Bakkal Mehder veledi Aslan 1549 guruş⁹¹¹, Aslan Tokat ahalisinden olup Amid'de ticaret için kalan Aslan veledi Begos 1170 guruşluk⁹¹² terekesi yukarıdaki duruma örnekler olarak ele alınmalıdır.

Amid'de sakin olarak görünen ancak mesleği ile ilgili bilgi yer almayan kişileri de esnaf ve zanaatkar olarak düşünmek pekala mümkündür. Özellikle zengin olarak tespit ettiğimiz Abdo veledi Şahin'in mirası 2428,5 guruş,⁹¹³ Kadise binti Saruhan adlı hanım 1033,5 guruş,⁹¹⁴ Markos veledi Bagdeser'in mirası 1811 guruş,⁹¹⁵ Mordoros veledi Mordoros'un mirası 2313 guruş,⁹¹⁶ Ovaniz veledi Gerdedin'in mirası 3106 guruş,⁹¹⁷ Züleyha binti Abdullah adlı ihtida etmiş hanımın 2573 guruş⁹¹⁸ servet bırakmış olmalarına rağmen meslekleri ile ilgili herhangi bir kayıt mevcut değildir. Burada dikkati çeken bir başka husus zimmî kökenli iki hanımın da zenginler arasında yer almasıdır.

100 ile 1000 guruş arasında miras bırakan zimmî sayısı 21 olarak görünürken bunlardan 9 tanesi hanımdır.

⁹¹¹ DŞS, 315-26-50, 15 Cemaziyelahir 1154.

⁹¹² DŞS, 315-27-52, 27 ay yok 1154.

⁹¹³ DŞS, 315-16-28, 25 Rebiülahir 1154.

⁹¹⁴ DŞS, 315-28-53, 15 Receb 1154.

⁹¹⁵ DŞS, 315-36-72, 23 Şaban, 1154.

⁹¹⁶ DŞS, 315-37-74, 3 Şevval 1154.

⁹¹⁷ DŞS, 315-42-84, 3 Ramazan 1154.

⁹¹⁸ DŞS, 315-44-87, 2 Zilkade 1154.

100 guruş altında tereke kaydı olanların sayısı ise 8 olarak görünmektedir. Bunlardan ise 3'ü kadındır. En düşük terekesi olan Bedo veledi Hacı'dır ki mirası 20 guruştur.⁹¹⁹ O'na yakın düşük değerli bir miras ise 24 guruş meblağla Meryem binti Mordoros⁹²⁰ adlı hanıma aittir.

Tereke defteri üzerinde miras ile ilgili bir ortalama tespit etmeye çalıştığımızda zimmî bireylerin her biri için 877 guruş gibi bir ortalamaya ulaştık ki Amid'de genel ortalama kadınlar için 300 guruş civarındayken erkekler için 600 guruş dolaylarında idi. Bu durumda, Amid'deki zimmîlerin yaşam düzeyinin ortalamanın biraz üzerinde olduğu düşünülebilir.

Belirtilmesi gereken diğer bir önemli husus ise bu tereke defterinde kayıtlı olan 41 zimmînin sadece birisinde "düyûnu terekesine ezyed"dir. Elimizdeki tereke defterinde bu olgu Müslümanlarda daha sık karşılaşılan bir husustur. Buna göre Kersid veledi Bavo adlı zimmînin mirası 382 guruş olarak kaydedildikten sonra geriye kalan 40 guruş borcu varisleri olan oğullarından tahsil edilmiştir.⁹²¹ Kersid'in terekesinden kuruyemiş ve bakliyat tüccarı olduğu anlaşılmaktadır. Terekesinde kayıtlı eşyaların hemen hepsi bir dükkanda satılan gündelik kuru gıda ürünleridir. Ancak Kersid bu ticareti muhtemelen borç alıp vererek döndürmekteydi. Çünkü varislerine kalan mirasında yer alan borçlar Müslüman ve zimmî kimselere olan borçlardan oluşmaktaydı.

Zimmîlerin birden fazla eşle evli olmadıkları genellikle tekrar edilen bir husus olmasına rağmen elimizdeki bir belgede Ovanis veledi Mordoros adlı zimmînin terekesinde iki hanımının kayıtlı olduğu görülmektedir. İlk kayıta 300 guruşluk mirası eşi Sultan binti Gergos ve çocuklarına,⁹²² ikinci belgede ise 50 guruşluk mirası diğer eşi Usibe binti Eyfire ve çocuklarına⁹²³ kalmıştır. Bunlarla muhtemelen aynı anda evlidir, değilse bu kadınların terekede varisler arasında yer alması anlamsız görünmektedir. Bunlardan birinin

⁹¹⁹ DŞS, 315-6-9, gurre-i Rebiülevvel 1154.

⁹²⁰ DŞS, 315-6-10, 10 Rebiülevvel 1154.

⁹²¹ DŞS, 315-66-134, 3 Rebiülahir 1154.

⁹²² DŞS, 315-39-78, 20 Şevval 1154.

⁹²³ DŞS, 315-39-79, gurre-i Zilkade 1154.

boşanılmış eş yani eski evlilik olduğu düşünülse bile boşanma durumundan sonra varisliğin sona erdiği bilinmektedir.

Amid'de mülk satış işlemlerinde de şehirdeki zengin zimmîler ile karşılaşılmaktadır. Elimizdeki birçok belgede Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasında mülk satışları görülmektedir. Bunlardan bir tanesinde Şeyh Said-i Küçük Mahallesinde sakin es-seyyid Muhammed bin Halil ve kardeşleri kendilerine ait olan müştemilatlı bir menzili Kirbakis veledi Mihail adlı zimmîye 850 guruşa satmışlardır.⁹²⁴

Yüksek fiyatlı bir diğer mülk satışında satıcı zimmîdir. Amid'deki Yiğid Ahmed Mahallesinde sakin Mıgırđıç veledi Karabid adlı zimmî mahkemede Hasan Ağa bin Turabi vekili Hasan Ağa ibn el-hac Mehmed önünde aynı mahalledeki menzilini 1000 guruşa satmıştır.⁹²⁵

Sıklıkla karşılaştığımız mülk satışı işlemlerinde zimmîler kimi zaman alıcı iken kimi zaman da satıcı durumundadır. Yukarıdaki örnekten farklı olarak bu sefer satıcı durumuna dair bir örnekte Amid'de merhum Hacı Mehmed Paşa Camiine tabi Hoca Maksud Mahallesinde mütemekkin Mucuye binti Keşiş Verisim adlı hanımın Hüseyin bin Hasan ve Mustafa bin Abdullah adlı kişiler şهادetiyle sabit olan vekili es-seyyid Molla Mahmud bin Molla Ömer adlı kişi mahkemede Kemiye binti Hamza ve oğlu Mehmed ibn el-hac Ramazan adlı kişiler önünde Katırpınarı Mahallesinde 2 sofa, 1 meclis ve su kuyusu 1 çardak, tahtı zir-i zemin, kenef ve bir havlu müştemil menzili 400 guruşa satmıştır.⁹²⁶ Bu satışta satıcı zimmî kadının şahitleri Müslüman ve vekili Molla ünvanlı bir seyyittir. Dahası anılan mahallede farklı dinlere tabi kişiler bu farklılıkları ile birlikte yaşayabilmektedir.

Amid'deki vakıflarda belli iş kollarında sadece zimmîlerin uzman olduğu görülmektedir. Örneğin camilere serabdar ve loğkeş adıyla atanan iki meslekteki tüm çalışanların zimmî olduğu görülmektedir. Örnek olması açısından birer taneyi ele alırsak Amid'de 1153/1740 tarihli bir belgede

⁹²⁴ DŞS, 313-75-3, 15 Safer 1165.

⁹²⁵ DŞS, 360-231-2, 12 Cemaziyelahir 1153.

⁹²⁶ DŞS, 310-20-1, gün-ay yok 1145.

mescide serabdar lazım olup bu iş için Ester veledi Serkis aynı vakfın mütevellisi Mustafa Efendi tarafından önerilmiş ve padişah bu atamaya berat vermiştir.⁹²⁷ Loğkeş denilen vazife için de tüm atananlar zimmîdir. Buna dair bir örnekte Amid'de Kavvas-ı Kebir Mescid-i Şerifinde loğkeş olan Co adlı zimmî ölünce yerine Hıdırşah veledi Aziz adlı zimmî Mevlana-yı Amid kadısı Abdulizzeddin tarafından padişaha arz edilmiş ve padişah da berat vererek bu zimmînin gidip ölen zimmî yerine loğkeş olmasına dair emir buyurmuştur.⁹²⁸

Amid'de sakin olan zimmîler arasında en dikkati çeken zümrenin din adamları olduğu görülmektedir. Elimizdeki örneklerde hayli miktarda sermaye sahibi olduğu düşünülen bu sınıf temsilcilerinin ekonomik durumlarını gösteren işlemlere dair belgeler mevcuttur.

Öncelikli olarak şunu söylemek gerekir ki bu sınıf kendine özgü ayrıcalıklar sunan bir sistemi talep etmiş görünmektedir. Devlet ise yukardaki ferman örneklerinde de görüleceği üzere sürekli olarak yerel yöneticilere bu hususta telkin ve emirlerde bulunmuştur. Böylece bunlara sağladığı imtiyaz ile aynı zamanda kontrollerini de elinde tutmuştur.

Mahkemede din adamlarının ayrıcalıkları için mücadele ettikleri ve bu sayede servete zemin sağlayan imtiyazlarını koruduklarına dair örnekler mevcuttur. Bunlardan birinde Savur kazasına bağlı Fellet adlı karyeden Yusuf veledi Reşid adlı rahip “mahfel-i kazada hazırın olub takrir-i kelam idub ben keşiş olduğum ecilden bana cizye düşmediğine yedime sahib-i devlet hazretleri buyuruldi-i şerif virub hala kibel-i şer'-i şerifden dahi temessük taleb iderim” dediğinde mahkeme “filhakika keşiş olan kimesneye şer'an cizye lazım gelmemeğin yedine işbu huruf ketb olunub yedine vaz olundi” ifadesiyle bir temessük teslim etmiştir.⁹²⁹ Görüldüğü üzere rahip olan Yusuf cizye ödememek için sahib-i devletin emrini yani örfi kanunu gerekçe göstererek mahkemeden bir temessük alır. Kadının kendisine verdiği belge

⁹²⁷ DŞS, 360-134-2, evasıt-ı Receb 1153.

⁹²⁸ DŞS, 360-20-1, evasıt-ı Receb 1151.

⁹²⁹ DŞS, 316-30-158, 10 Cemaziyelahir 1065

esasen Osmanlı Devleti'nde dini sınıfların itibarına ve diğer sınıflarla farkına bir örnektir.

Mülk satışları başlığında değinilen iki rahibin mülk satışını hatırlatmakta fayda vardır. Bunların ilkinde keşiş ünvanı taşıyan bu şahıs kardeşine 1000 guruş değerinde mülk satmıştır.⁹³⁰ İkincisinde Keşiş 'Atullah kardeşine iki mülkü toplam 800 guruşa satmıştır.⁹³¹ Yukarıdaki değerlendirmelerden sonra örnek olan bu iki belge anılan sınıfın sahip olduğu imtiyazı ve biriktirdiği serveti göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır. İdari sistem bu zümrenin servet yapmasına engel olmamakta dahası tanıdığı yasal ayrıcalıklarla desteklemektedir.

Dikkatlerden kaçmayan bir durum da şudur ki zimmîler bey, ağa, çelebi, vb. ünvanları kullanmamaktaydılar. Ünvanı olan tek grup rahiplerdi. Keşiş ünvanı gibi kullanılan bir diğer sıfat Hevace idi ve bu da din adamları tarafından kullanılmaktaydı.⁹³² Amid mahkeme kayıtlarında görülen zimmîler sadece Hevace ve Keşiş ünvanı taşımaktadırlar.

Bu bahsin girişinde yer alan piskopos ve rahip ataması hakkındaki iki fermenda yer alan yetki ve sorumluluklar da bu zümrenin gücünü göstermesi bakımından anlam taşımaktadır.

Din adamlarına tanınan imtiyaz olgusu sadece zimmîler için geçerli değildir. Müslüman din adamları da aynı ayrıcalıklara sahiptir ve onların durumu hakkında da bilgi sahibi olabilmekteyiz. Amid'de ölen iki imamın mirası bizi bu konuda aydınlatmaktadır. Bunlardan ilki imam-ı mahalle olan Hüseyin Efendi bin İbrahim'in terekesidir ki bıraktığı eşyanın hemen çoğu kitaplardan oluşmaktaydı ve değeri 350 guruş olarak tespit edilmişti.⁹³³ Bu imam hayli mütevazi görünmektedir. Ancak ikinci örneğimizdeki Hüseyin Efendi bin Mustafa bin Ahmed 3569 guruş gibi bir miras bırakmıştı ve bu

⁹³⁰ DŞS, 360-253-3, Muharrem 1153.

⁹³¹ DŞS, 360-224-2, 10 Receb 1153.

⁹³² DŞS, 360-327-1, Rebiülahir 1152. Ayrıca Amid'deki bu adla anılan zimmî mahalleleri de unutmamak gerekir.

⁹³³ DŞS, 315-3-5, 12 Rebiülevvel 1154.

mirasın 2253 guruşu tarlalarının değeri, 334 guruş çevreden alacakları ve 982 guruş ise gündelik eşyalarının değeridir.⁹³⁴

Yukarıda yer alan örneklerle imtiyaz sahibi olduğunu düşündüğümüz iki farklı dinin önde gelenleri hakkında bir mukayese imkanı oluşmaktadır.

3.4.1.2. Amid'de İhtida

İnceleme döneminde Amid'de farklı dinlere mensup kimseler arasında din değiştirme vakaları ile ilgili belgeler mevcuttur. Bunlardan 5'inde eskiden Hristiyan olan kimseler sonradan Müslüman olmuşlardır. Bunun yanında İslamiyet'ten Hristiyanlığa geçiş örneğine rastlanmamıştır. Bir belgede ise ihtida etmiş bir kadınının Müslüman iken dinin kurallarına uygun davranmadığı, mürted olduğu hakkında şikayet mevcuttur. İslam dinini tercih eden 5 zimmî hakkındaki kayıtlar şöyledir:

1065/1655 yılında Medine-i Amid Mahallatından Çaruği Mahallesi sakinlerinden Bîkî binti Korkis adlı Nasraniye mahkemede “sulbi oğlu olup şeref-i İslam ile müşerref olan işbu baisü'l-kitab Derviş Ali bin Abdullah nam kimse mahzarında” mülkünden aynı mahallede vaki' hududunun bir tarafı İbrahim Bey mülkü ve bir tarafı Halid Çelebi mülkü ve bir tarafı Debbağ Yakos mülkü ile mahdud bir sofa, bir necîre, bir mahzen, kenef ve havlu müstemil menzilinın nısfı kendisinin ve oğlu Derviş Ali'nin zevcesi Altun adlı Nasraniyenin mülkü olduğunu, kendi hakkı olan hissesini oğluna 35 Riyali guruşa sattığını belirtmiştir.⁹³⁵ İslam dinini seçen Derviş Ali'nin eşi olan kadının hala Hristiyan kaldığı görülmektedir.

1065/1655 tarihli bir başka belgede “Medine-i Amid'den Mustafa bin Abdullah nam mühtedi” mahkemede zevcesi olan Eser binti Evanim adlı kadının vekili olan Muhammed Çavuş bin Ali adlı kişi önünde aralarında her hangi bir sorun olmadığını beyan ederek evliliğini devam ettirmiştir. Bu

⁹³⁴ DŞS, 315-58-116, 20 Safer 1154.

⁹³⁵ DŞS, 316-16-83, Cemaziyelahir 1065.

mühtedi de İslam dinine geçmeden evvel ki evliliğini devam ettirmiştir. Ayrıca yukarıdaki her iki belgede de mahkeme din değiştiren bu kimseleri “mühtedi” olarak anmakta ve baba adı yerine Abdullah ismini eklemektedir. Her ne olursa olsun mahkeme bu kimselerin geçmişe ait izlerine müdahale etmemekte ancak dini durumlarını değiştirmiş olmaları sebebiyle “müslim” yerine “mühtedi” olarak tanımlamaktadır.⁹³⁶

İhtida etmiş bir kişi hakkındaki 1145/1732 tarihli bir başka kayıta da “Eyalet-i Diyarbekir'de Müslim olan Yusuf bin Makim” adlı mühtedinin veraseti konu edilmiştir. Bu kişinin varisleri olarak eşi Besi bin Mahmud ile oğlu Halid ve gayibü'l-meclis diğer bir oğlu kaydedilmiş ve terekesi bunlar arasında taksim edilmiştir.⁹³⁷

İhtidalarla dair 1159/1746 tarihli bir diğer belgede ise Amid'deki Fatih Paşa Mahallesiinde sakin Margos ibn Abdullah adlı mühtedinin mahkemede Hanım binti es-seyyid Abdurrahman'ın vekili Talib Çelebi ibn es-seyyid İbrahim önünde aynı mahalledeki “Cebecizade” demekle maruf mülkünü 200 guruşa sattığı görülmüştür.⁹³⁸

1154/1741 tarihli bir başka tereke davasında Müslüman biriyle evlenen kadının da Müslüman olduğu ve Züleyha binti Abdullah adını aldığı görülmektedir. Kadının ölümünden sonra varisleri ile kadının mirasını beytülmale alan voyvoda arasında 400 guruşluk miras davalık olmuştur. Varisler kadının İslam ile müşerref olduğunu ve varisleri olduklarını şahitlerle ispatlayınca mahkeme Voyvoda Halil Ağa'nın 400 guruşu davacılaraya ödemesine hükmetmiştir.⁹³⁹ Yukarıda zimmî zenginler ele alınırken bu hanımın eşine bıraktığı mirasın 2573 guruş olduğuna değinilmiştir. Bu belge ile din değiştiren bir kadına ve Müslüman erkeğin zimmî bir kadınla evliliğine şahit olunmuştur. Diğer erkek ihtidaların evliliğini devam ettirdiği, burada ise mühtedi bir hanımın bir Müslüman ile evliliği görülmektedir.

⁹³⁶ DŞS, 316-13-64, 3 Cemaziyelahir 1065.

⁹³⁷ DŞS, 310-2-1, 10 Cemaziyelahir 1145.

⁹³⁸ DŞS, 313-95-2, 17 Cemaziyelahir 1159.

⁹³⁹ DŞS, 315-43-85, 5 Zilkade 1154.

Din değiştirme bahsi için en dikkat çeken örneğimiz ise şoyledir: 1159/1746 yılında Amid muzâfâtından şark-i Amid Nahiyesinde Zoğrancı Zimmî adlı karyede sakin Mustafa bin Muhammed mahkemede Mavi binti David adlı Nasraniye önünde bu kadının bundan 5 gün önce adı geçen köyde kelime-i şehadet getirip “ben Müslüman oldum deyü din-i İslamı kabul” ettiğini, ancak daha sonra buna uygun davranmadığından şikayetçi olarak incelenmesini ister. Mahkeme davalı Mavi'ye sorduğunda, Mavi aynı köyde sakinken Mustafa'nın kendisi ile evlenme muradında olduğunu, ancak kendisinin nefs-i muhabbeti olmadığından evlenmekten imtina ettiğini, bu sebeple anılan tarihte Mustafa'nın Mavi'nin oturduğu eve gelip “Müslüman ol” diye kılıç ve kalkan ile üzerine hücum ve suikasd ettiğini cevaben beyan eder. Mahkeme kadının iddiasına beyyine talep etmiş o da 2 Müslüman şahit getirerek davasını ispat etmiştir. Davacı Mustafa Bey, Mavi ile davadan men edilmiştir.⁹⁴⁰ Bu davada Mustafa adlı kişi, aynı köyden olan Hristiyan kadına sahip olamadığı için dini arasallaştırmakta ve kadına ceza verdirmek için kullanmaya çalışmaktadır.

3.5. EŞKIYALIK VAKALARI

18. yüzyılın ilk yarısında Amid ve çevresinde eşkıyalık olarak nitelebilecek iki vakaya rastlanmaktadır. Bunlardan ilkinde aşiretler bahsinde değinildiği için ayrıntıya girilmeyecektir. Burada Milli Aşireti'nden olan Emuşer ve yanında yer alan 8-10 zimmî hakkında bir dava kayıtlıdır. Bu lokal bir şikayet olmakla birlikte mahkemenin Emuşer ve yanındakileri “eşkıya taifesi” olarak nitelendirmesi önem arz etmektedir. (bkz. Milli Aşireti)

Eşkıyalık faaliyetine esas rneği “şaki Sarıbeyoğlu Celalisi” ifadesiyle fermanında yerini alan kişi göstermektedir. 1151/1738 yılında Amid kadısı, Diyarbekir mütesellimi, Diyarbekir voyvodası, yeniçeri zabiti vesayir zabitan, ayan ve harbe kadir olanlara hitaben padişah, Sarıbeyoğlu denen şakinin ve yanındakilerin bir an evvel yakalanmasını emrederek, anılan eşkıyanın

⁹⁴⁰ DŞS, 313-109-3, 14 şevval 1159.

Honas Kalesi ellerindeyken çevresini kuşatıp içinde bulunduğu kaleyi terkettiğini ve Bolvadin taraflarına gittiğinin haber alındığını ve bu şakiyi katledenlere büyük ihsanlarda bulunulacağını vaad etmektedir.⁹⁴¹

Yukarıdaki fermanın 10 gün sonra gönderilen bir başka fermanla tekrar kadı, mütesellim, voyvoda, yeniçeri zabiti ve diğer zabitan, ayan, azab ve harbe kadir olanlara seslenen padişah, Sarıbeyoğlu denen şakinin “esrinden firar edüb” Bolvadin taraflarına gittiğinin haber alındığını ve yakalanması yahut “fena edilmesi” halinde görev alanların ihsan ile ödüllendirileceğini vaad etmiştir.⁹⁴²

Bu eşkiyanın Honas Kalesi ve çevresinde sıkıştırıldığı ve Afyon Bolvadin taraflarına kaçmasından hareketle ferman tarihinde yani 1738 yılında isyanın etki sahasının Orta Anadolu’yu kapsadığı anlaşılmaktadır. Devlet merkezinin Diyarbakir gibi yakın olmayan bir eyalet merkezinden yardım istiyor olması durumun ciddiyetini de göstermektedir. Ancak Diyarbakir eyaleti askerlerinin bu tür isyanları bastırmadaki tecrübesi ve bu özellikleriyle tarihçilerce övülmesi⁹⁴³ bu konuda başvuruya kaynak teşkil etmiş olabilir.

İnceleme döneminde eşkiyalık manasında Amid’de herhangi bir isyan görülmemekle birlikte yazışmalardan Orta ve Batı Anadolu’daki bu isyanı bastırmak gayesiyle eyaletteki her kademedeki idareciden yardım istendiği görülmektedir. Sarıbeyoğlu İsyanının 4 yıl sürdüğü ve devleti hayli

⁹⁴¹ DŞS, 360-12-2, 12 Zilhicce 1151.

⁹⁴² DŞS, 360-13-1, 22 Zilhicce 1151.

⁹⁴³ Özellikle Kemalpaşazade, 16. yüzyıldaki Celali isyanlarını bastıran askerlerin her zaman Diyarbakir eyaleti beylerbeyi Hüsrev Paşa ve maiyetindeki beyler ve yerel güç unsuru olan askerler olduğunu, Bozoklu Celal, Süklün Koca ve Baba Zünnun ile Kalender Şah isyanlarını bunların bastırıldığını kaydetmektedir. Bu anlamıyla eyaletin askeri gücü dikkate alınmalıdır. Bkz: Kemalpaşazade, **Tevarih-i Al-i Osman**, X. Defter, Şefaettin Severcan, TTK, Ankara, 1996, s. 346. Ayrıca Celali isyanlarının yoğun olduğu gözlenen 16. yüzyılda, eyalete yakın yerlerde meskun Arap aşiretlerinin kalkışmalarını bastırmak üzere müracaat edilen görevli Diyarbakir beylerbeyi ve askerleri idi. 1564 yılında Arap Aşiretlerinden Bekira ve Muslihin kabilelerinin cezalandırılmasını emreden padişah bu hususta Deyr-i Ruhba beyine destek verilmesini istemişti. Bkz.: **6 Numaralı Mühimme Defteri, 972/1564-1565**, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 228. Anılan tarihte eyaletin beylerbeyi Halhallı Behram Paşa idi. Eyalet askerlerine olan teveccühü gösteren bir başka belgede ise 978/1570 yılında Kıbrıs kuşatmasına katılmak üzere eyaletteki Ekrad beylerinden asker talep edilmiştir. (**12 Numaralı Mühimme Defteri, 978/1570-1572**, s. 104.)

uğraştırmasına rağmen diğer Celali isyanları kadar bilinmediği anlaşılmaktadır.⁹⁴⁴

Amid'e bu konuda gelen diğer bir fermanla ise muhatap "Anadolunun sol kolu nihayetine varıncaya değin vaki olan vezirler, mirimiranlar, mevali-yi azamlar, sancak beyleri, kadılar, mütesellimler, yeniçeri serdarları, malikane mukataa mutasarrıfları, voyvodalar, havas ve evkaf nazırları, ayan-ı vilayet, iş erleri ve harbe kadir olanlar" şeklinde bir sıralama ile ele alınmıştır. Buna göre mevsim bahar olduğundan ağaçların budaklanıp dağlarda eşkıyanın fesada geldiği, başıboş levendatın bunlara katılarak vilayet ahalisine zararlar verdirdiği, fetva gereği bunların katlinin helal olduğu, böyle olmazsa birinin

⁹⁴⁴ Osmanlı Devleti'ni XVIII. yüzyılın ilk yarısında dört yıl (1735-1739) boyunca uğraştıran eşkıyalık hareketlerinden birisi de Sarıbeyoğlu Mustafa isyanıdır. Sarıbeyoğlu Mustafa'nın yakınındaki adamları Gökçe Dağlı Yazıcı Haliloğulları, Karabaşoğlu Kara İsmail, Gördes'ten Ramazan, Uşak'tan Kalfaoğlu Mehmet, Honas'dan Saraçoğlu ve Keloğlanı olup bunlarla beraber 200 kişiyle Denizli voyvodasına saldırmış, hükümet, isyanı bastırmak için Teke ve Hamit sancakları mutasarrıfı Süleyman Paşa'yı 1735 yılında görevlendirerek maiyetine Karesi sancağı mutasarrıfı, Aydın muhassıl vekili, Denizli voyvodası, Kütahya mütesellimi ve etraflarındaki zabitleri vermiştir. Süleyman Paşa, asilerin üzerine kendisi gitmeyip, Bergama voyvodası ile Denizli voyvodasını göndermiş, Sarıbeyoğlu, Denizli voyvodasını mağlup ederek Tokat kervanını soymuş, Alaşehir'e gitmiş ve oradan da Gördes'e saldırarak şehri kuşatmış ancak alamamıştır. Osmanlı Devleti, Sarıbeyoğlu'nun peşini bırakmamış, daha çok Aydın ve Saruhan sancaklarında vurgunculuk yaptığı göz önüne alınarak takip ve tenkiline bu sancaklar muhassılı Hüseyin Paşa memur edilmiş, Sarıbeyoğlu'nun güneye indiği ve İçel sınırında görüldüğü daha sonra Uşak taraflarına gittiği haberi üzerine Hüseyin Paşa'ya, eşkıyanın bir an önce yakalanması yönünde çok sert emirler gönderilmiş, ancak bir sonuç alınamamıştır. 1736'da Hüseyin Paşa azledilerek yerine Polat Ahmet Paşa hem muhassıllık hem de eşkıya takibiyle görevlendirildi. Ancak 1736 yılında Sarıbeyoğlu, Rusya ve Avusturya ile yapılmakta olan savaşa katılması şartıyla affedildi ve hükümet tarafından kendisine hediyeler dahi gönderildi. Ancak Sarıbeyoğlu sefere gitmedi. Takibindeki muhassıl Ahmet Paşa aynı yıl ölünce, yerine oğlu Çelik Mehmet Paşa 1737'de muhassıl olarak atandı ve peşinden Denizli'ye kadar gitti. (Bu kişinin Hicri 1160/Miladi 1747 yılında Diyarbekir beylerbeyi olarak görev yaptığını görmekteyiz. Bkz. Diyarbekir Paşaları başlığı.) Bundan haberdar olan Sarıbeyoğlu Mustafa İnegöl taraflarına kaçtı. Çelik Mehmet Paşa'nın bu işi başaramayacağı anlaşıldığından azledilerek yerine 1738'de mirahur-ı evvel Ahmet Ağa vezir rütbesiyle tayin edildi. Ahmet Paşa, Kütahya'da iken, Sarıbeyoğlu bölükbaşlarından Katırcıoğlu Ahmet, Mustafa ve Yusuf teslim oldular. Ahmet Paşa da bir sonuç alamaması üzerine azledildi ve Sakız'a sürgün edilerek mallarına el konuldu. Bu defa yerine aynı göreve 1738'de rikab-ı hümayun kaymakamı Ahmet Paşa tayin edildi. Aynı zamanda söz konusu eşkıyanın yakalanarak ortadan kaldırılması için Rakka valisi Ahmet Paşa da görevlendirilerek maiyetine Canik muhassılı Üçüncüzade Ömer Paşa, Malatya sancağı mutasarrıfı Rişvanzade Mehmet Paşa ile Anadolu'daki diğer bazı valiler görevlendirildiler. Sarıbeyoğlu, Alaşehir'i bir daha kuşattıktan sonra Honas Kalesi'ne sığındı. Kuşatılınca, Sarıbeyoğlu bulunduğu Honas Kalesi'ni terk edip yandaşlarıyla Bolvadin'e gitti. Kendisinin ve yandaşlarının kanlarının helal olduğuna dair fetva alınmış ve bu durum bütün eyalet ve sancak valilerine bildirilmişti. 1739 yılında Sarıbeyoğlu'nun yakalanmasına geniş yetkilerle Rakka valisi Ahmet Paşa tayin edildi. Kuşatmaya alınan eşkıya uzun müddet direndi ise de daha fazla dayanamayarak Tavas'a doğru kaçtı. Fakat, Ahmet Paşa'nın kethüdası eşkıyanın peşini bırakmadı. Aydın Yenişehir civarında Sarıbeyoğlu alınından vurularak öldürüldü ve başı kesilerek Alaşehir'de bulunan Ahmet Paşa'ya teslim edildi. Oradan da İstanbul'a gönderilerek 15 Haziran 1739'da bab-ı hümayunda İstanbul halkına teşhir edildi. (<http://www.turktoresi.com/viewtopic.php?f=62&t=2046>, 12.03.2013 tarihinde ulaşıldı.)

birden ikiyüze çıktığını ve yakalanan eşkıyanın ibret için muhakkak cezalandırılması gerektiği ve nihayet Sarıbeyoğlu adlı eşkıyanın ve etbainin bulunduğu yerde cezalandırılması emredilmektedir.⁹⁴⁵

Görüldüğü üzere aynı ayın başı, ortası ve sonunda Sarıbeyoğlu isyanını konu edinen bu üç ferman, vehametın artarak yayıldığını ve acilen müdahale gerektirdiğini göstermektedir. Devletin bu hususta sıcak bir takip içinde olduğunu 3 fermandan görebilmekteyiz. Nihayet sorunun halli için yukarıdaki fermanda bu güruhun katli edilmesinin helal olduğuna dair ibare ile halk desteğinin kesilmek istendiği düşünülebilir.

Sarıbeyoğlu şahsındaki bu isyan ile merkezi yönetimin, reayayı ve şehirlileri kısacası düzen sahibi olanları yanında tutmak adına sürekli kazalara bu ay içerisinde fermanlar gönderdiği anlaşılmaktadır. Bunlardan iki tanesinde Üsküdar'dan Anadolu'nun orta kolunun nihayetine değin vaki olan tüm idarecilere -yine yukarıdaki gibi bir hitap sırasından sonra- mevsimin sağladığı avantajla dağlarda eşkıyaların kümeleneyeceğini, aşiret ve kabilelerden ve yerlerinden ayrılan kimselerin bunlara dahil olabileceğinden, bunların yol keserek eşkıyalık yapacağı ve başıboş taifelerin de bunlardan cesaret alarak dahil olmalarından duyulan endişe belirtildikten sonra idarecilere bu türlü olayların üzerlerine gitmeleri emredilmektedir.⁹⁴⁶

Son olarak, fermanların gönderildiği yerlerdeki idareciler, isyanları tetikleyen ve halkı bunlara yakın tutan "fesatçı" başıboş levendat hakkında uyarılmakta ve önlem almaları emredilmektedir. Özellikle bu başıboş levendatın ortalarda gezinmelerine engel olunması ve halka baskı kurmalarının önlenmesinin talep edilmesi dikkat çekmektedir.⁹⁴⁷

⁹⁴⁵ DŞS, 360-31-2, evası-ı Zilhicce 1151.

⁹⁴⁶ DŞS, 360-41-1, evası-ı Zilhicce 1151; DŞS, 360-42-1, evail-i Rebiülahir 1152.

⁹⁴⁷ DŞS, 360-146-2, evahir-i Şaban 1153; 360-147-1, 10 Muharrem 1153. Bu türden genel önlemlerin alınmasının istendiği fermanlar esasen ciddi boyutta bir başıboşluğa işaret eder. Diyarbakır Beylerbeyliğine 972 yılında gönderilen bir hükümde buradan Karahisar'a giderek konaklamış bulunan bir kervanı talan eden ve tüccarları katledip gömdükten sonra ciddi miktardaki nakit ve eşyayı ele geçiren bir çetenin yargılaması dikkat çekmektedir. Bu çetenin Amid'li zimmilerden oluştuğu ve yanlarına birkaç tane de Müslüman aldıkları anlaşılmaktadır. Çetenin başı Kulblu Şemso, diğer üyeleri Amidli İstor veledi Köşkar, Hanna, Ovanis, Hakim Ovanis, Ohnik adlı zimmiler ile Mehmed, Ali, Bali ve Hidayet adlı diğer bazı kimselerdi. Mahkeme ihbar üzere anılan kişileri ele geçirmiş ve tehdit

3.6. AMİD VE DİYARBEKİR'DEKİ VAKIFLAR

3.6.1. Müslüman Vakıfları

İnceleme döneminde, sosyal hayattaki birçok ihtiyaca organizasyon bağlamında imkân tanıyan müessese, vakıflardı.⁹⁴⁸ En geniş tanımıyla vakıf, bir kimsenin Allah'a yakın olma gayesiyle, menkul veya gayr-i menkul mülk ve emlakini dinî, hayrî veya içtimaî bir amaca müebbeden tahsis etmesidir.⁹⁴⁹ Herhangi bir vergi yükümlülüğü bulunmayan vakıf müessesesi, çok geniş bir yelpazede sivil nitelikli hizmetlerin yürütüldüğü yerler olmuştur. İnceleme dönemimizde, Amid için şehre su temininden, sıbyan eğitime kadar uzanan farklı sahalardaki çalışmalara imkan sunmuştur.

Vakıflar, esas olarak şehirdeki bayındırlık hizmetlerinin yürütülmesinde kullanılmıştır. Bu anlamıyla askeri yapıların dışında kalan çarşı, dükkan, hamam ve bedesten gibi ticari tesisleri ve dini hayrat külliyelerini ayakta tutacak gelir kaynakları, vakıf sistemi içinde temin edilmiştir.⁹⁵⁰

Vakıfların XVIII. yüzyılda sosyal hayattaki etkinliğinin önceki dönemlere göre daha da arttığı, bu yüzyılda vakıf bünyesinde artık beledi ve

ile korkutarak ikrar edenlerin serbest bırakılacağını vaad ederek anılanlardan iki ismin ikrarını almıştı. İkrar eden iki kişinin beyanı üzere padişahın hükmü bu suçta bulaşan herkesin tespit edilmesi olmuştur. (6 Numaralı Mühimme Defteri, 972/1564-1565, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, C. II, s. 18.)

⁹⁴⁸ Bu konuda müracaat edilebilecek bazı eserler şunlardır: Fuad Köprülü, **İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Ankara, 2005; Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti", **Vakıflar Dergisi**, S. 1, Ankara 1938, s. 1-6; Hilmi Ziya Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", **Vakıflar Dergisi**, S. 9, s. 13-37; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", **İA**, C. 13, s. 153.; Bahaeddin Yediyıldız, "Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi", **Vakıflar Dergisi**, S. XV, Ankara 1982, s. 24; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf Müessesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", **Vakıflar Dergisi**, S. XIV, Ankara 1982, s. 2-13; Nazif Öztürk, "Toplum-Devlet İlişkilerinde Vakıfların Yeri", **II. Vakıf Haftası Tebliğleri** (3-9 Aralık 1984), Ankara 1985, s. 32-35; Şakir Beki, "Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri", **Vakıflar Dergisi**, S. 9, s. 1-12.

⁹⁴⁹ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", s. 54. Bu tanımın devamında Yediyıldız, vakfı üçe ayırır ki ilki gelirininin tamamı hayır amacına tahsis edilen "vakf-ı hayrî"dir. İkincisi, gelirininin bir kısmı hayır amacına bir kısmı ise vakfedenin ailesine ayrılan "vakf-ı ehli"dir. Üçüncüsü ise, geliri vakfın kurucusunun ailesi ile dini-hayri-içtimai müesseseler arasında paylaşıldığı "yarı ailevi vakıf"tır. İkinci ve üçüncü hallerde vakıf kurucusunun nesli tükenirse vakf-ı ehli ve yarı ailevi vakıf, hayri vakıf haline dönüşür.

⁹⁵⁰ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, c. 1, Eren Yayınları, İstanbul, 2001, s. 120.

sosyal hizmetler gibi alanlarda da çalışmalar olduğu, sadece bu yüzyılda Anadolu ve Rumeli'de 6 bin vakıf kurulduğu ve bunların toplam bütçelerinin devlet bütçesinin yarısına denk geldiği kaydedilmiştir.⁹⁵¹ 18. yüzyılda Diyarbakir şehri için bir sayı verme imkânından yoksun olsak da 16. yüzyıl için tüm eyaletteki vakıf sayısının 338 olduğunu belirtmek gerekir.⁹⁵²

Amid ve Diyarbakir eyaletinde mevcut vakıfları şer'îyye sicillerine kaydedilen atama onayları ve beratlardan takip edebilmekteyiz.

Belirtmek gerekir ki bütün dini mekânların görevli masraflarının finansmanı her zaman vakıflarca karşılanmamıştır. Elimizdeki bir belgede Amid'deki es-seyyid Hüseyin adlı karyedeki cami-i şerifte imam olan Mahmud ölünce mahlûl bulunan yerine oğlu berat-ı alişan ile görevlendirilmişti. Ancak ne yevmiyesi ne de bunu karşılayacak herhangi bir vakıf zikredilmişti.⁹⁵³ Bu durumda masrafın ve yevmiyenin nasıl ödendiğine dair iki yol kalmaktadır. Birincisi imamın da askeri sayılarak eyalet hazinesinden finanse edilmesi, ikincisi ise ödemeyi köylüye havale ederek buradan gelecek zekat ve nafakanın imama yevmiye getirmesi yoludur.

Amid ve çevresindeki vakıfların ayrıntısına geçmeden evvel bazen bunların kendi aralarında birbiri aleyhine davacı olduklarına dair örneklerin varlığı da dikkat çektiğinden burada bir tanesini ele almakta fayda görülmüştür. Bu tür davalar çok nadir de olsa sicillere yansımıştı ve bunlardan birinde Amid'de Ali Mescidi Evkafı mütevellisi Halil bin Hızır, Diyarbakir valisi ve eyalet muhafızı olan Mehmed Paşa'nın kethüdası odasında kurulan mahkemede Amid'deki el-hac Kadı Ali Camii Şerifi Vakfı mütevellisi es-seyyid Ahmed Efendi bin el-hac Musa üzerine dava açarak Amid'deki Kılıççılar Çarşısı'nda olan bir dükkanın mülkiyetinin devrini talep etmişti. Ancak mahkeme davalı Ahmed'e sorduğunda elindeki hüccet-i

⁹⁵¹ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf Müessesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", **Vakıflar Dergisi**, S. 14, s. 2-3.

⁹⁵² Alpay Bizbirlik, **16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakir Beylerbeyliğinde Vakıflar**, TTK, Ankara, 2002, s. 9.

⁹⁵³ DŞS, 360-46-3, evail-i Safer 1151.

şer'îyyeyi ve defter-i hakanideki kaydı göstermiş, bunun üzerine mahkeme davacıyı davadan men etmişti.⁹⁵⁴

3.6.1.1. Amid İçindeki Vakıflar

3.6.1.1.1. Sosyal Hizmet Amaçlı Vakıflar

Amid'de kamu hizmeti veren vakıflardan biri su vakfı olarak tanımlanabilecek "Ma-i Hamravat Evkafı" idi. Bu vakfın esas işinin Karacadağ'dan şehrin merkezine getirilen su yolunun bakım ve onarımını yürütmek olduğu anlaşılmaktadır. Vakfın, Kanuni Sultan Süleyman döneminde kurulduğu bilinmektedir. Elimizdeki belgelerden birinde 18. yüzyılın ilk yarısında hala faal olan bu vakfın mütevellisinin Abdurrahman Çelebi ve nazırının ise es-seyyid İsmail Çelebi bin Mehmed olduğu görülmektedir. Vakfın kuruluş amacının Sultan Süleyman Han'ın şehre getirttiği su yolunun tamir ve termimi olduğu bilinmektedir. Ayrıca şehirde "su ashabi"⁹⁵⁵ adıyla anılan sorumluların bulunduğu ve bu işe o tarihte Semanzade Mehmed Said Çelebi'nin baktığı anlaşılmaktadır. Hamravat Pınarı'ndan getirilen bu su, hem içme suyu olarak evlerde, hem de temizlik amacıyla şehirdeki bazı hamamlarda kullanılmıştır.⁹⁵⁶

Amid'deki bir diğer su vakfı "Murtaza Paşa Çeşmesi Vakfı" idi. Amid'deki Çakal Mahallesi sakini Tacizer binti Aslan adlı hanımın vekili Süleyman bin Ömer mahkemede anılan vakfın mütevellisi olan İbrahim bin Abdulmennan önünde aynı mahalledeki bir meclis, kilar, matbah, kenef ve havlulu menzilini vakıf hesabına devretmişti. Şartı şuydu ki evin geliri

⁹⁵⁴ DŞS, 360-230-2, 5 Cemaziyelevvel 1153.

⁹⁵⁵ Halil İnalçık, dini çağrışimleri olan su sistemlerine, su kemerleri ve arklarının yapımına özel bir önem verildiğini, "su yolcuları" adıyla bilinen ve herhalde Roma-Bizans geleneğinin devamı olan özel bir örgüte değinmek suretiyle anılan hususların Osmanlı bünyesindeki vakıflara da taşındığını kaydetmektedir. bkz.: Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, s. 120.

⁹⁵⁶ DŞS, 352-9-20, 3 Zilkade 1135. Alpay Bizbirlik'in Diyarbekir Eyaletindeki 16. yüzyıl vakıflarını ele aldığı çalışmasında bu vakıf zikredilmemektedir. Oysa vakfın Kanuni Sultan Süleyman döneminde kurulduğu düşünülmektedir. Bilindiği üzere Osmanlı yapılarının hizmete sunulması ile yanbaşı bu binanın masrafını görece vakıfların hizmete girdiği aşikar bir olgudur.

çeşmenin su masrafına harcanacak, artması durumunda ya da çeşmenin kuruması durumunda ise mahalle fukaralarına sarfolunacaktı.⁹⁵⁷

Kamu hizmeti veren bazı vakıfların devlet ricali tarafından kurulduğu bilinmektedir. Özellikle Osmanlı valilerinin buraya bina ettiği cami ve medreseler için aynı adı taşıyan birer vakıf kurduklarına dair örnekler fiziki bölümde ilgili başlık altında verilmiştir. Diyarbekir valiliği yapmış Özdemiroğlu Osman Paşa'nın adını taşıyan bir vakıf bu anlamda zikredilmelidir. Elimizdeki 1153/1740 tarihli atama içeren belgede yevmiyesi bu vakıftan olmak üzere 6 akçe yevmiye ile dúa-gû vazifesini yürüten es-seyyid Mehmed ibn Şeyh Halil adlı bir görevlinin bu vazifeyi babasından devraldığı görülmektedir.⁹⁵⁸ Atamanın hangi ibadethaneye yapıldığı ile ilgili belgede herhangi bir malumat yoktur. Vakfın adı belgede "Gazi Osman Paşa nam-ı diğer Özdemiroğlu Evkafı"dır. Şehirde Mimar Sinan tarafından yaptırıldığı sanılan bir eser de "Özdemiroğlu Türbesi"dir. Anılan vakıf ile bu türbenin muhtemelen bir bağlantısı vardı.

"Merhum Servisehiy Hatun Evkafı" adını taşıyan vakfın şehirde valilik yapan Nasuh Paşa'nın eşi tarafından kurulduğu bilinmektedir. Vakfın binasının Nasuh Paşa Çarşısı'nda bulunduğu kayıtlıdır. Anılan yerde buranın yevmi 25 akçe gelir ile müderrisi olan kişi Divan-ı Hümayuna arzuhal edip tasarruf ettiği medrese-i mezkure vazifesinin nısfının ulemadan olan oğluna devredilmesini istemiştir. Böylece oğluna ve kendisine berat verilmiştir. Bu atamayı öneren Şeyhülislam Mevlana es-seyyid Ahmed olmuştur.⁹⁵⁹ Kısa bir süre sonra aynı yılın Şaban ayında babasının ölmesi ile diğer hisselerin de kendisine verilmesini isteyen oğula, Şeyhülislam Mevlana Mustafa'nın önerisiyle berat-ı alışan verilmiştir.⁹⁶⁰

⁹⁵⁷ DŞS, 360-271-1, 7 Zilhicce 1153.

⁹⁵⁸ DŞS, 360-140-2, 18 Receb 1153.

⁹⁵⁹ DŞS, 360-143-3, 2 Cemaziyelevvel 1154.

⁹⁶⁰ DŞS, 360-141-3, 17 Şaban 1153.

Vakfa bağlı “Servisehiy Hatun Camii”⁹⁶¹ adıyla anılan bir ibadethanenin Nasuh Paşa Çarşısı’nda bulunduğunu ve buraya bir hatibin de atandığını başka bir beratta görmekteyiz. Buna göre anılan caminin hatibi eş-şeyh Muhammed Halife, kendi rızasıyla erbab-ı istihkaktan eş-şeyh Abdulkerim’e vazifesini devrettiğinde durumu onaylayan şeyhlişlamin önerisine padişah izin vermişti.⁹⁶²

Şer’iyye sicili defterlerinde yer alan vakıf kayıtlarını incelediğimizde doğrudan vakfedenin evlad-ı vakıf şartıyla mütevellisini belirlediği ve sadece “vakıf” olarak adlandırılan, vakf-ı ehli veya yarı ailevi vakıf olarak değerlendirilebilecek yerlere yapılan mülk hibelerine de tesadüf edilmektedir. Amid’de Çakal Mahallesinden Huri binti Berat adlı hanım mahkemede aynı mahalledeki iki sofa, matbah, meclis, kenef ve havlulu mülkünü evlad-ı vakıf şurûtuyla hibe etmişti. Metinde herhangi bir vakfın adı zikredilmediğinden işlemi kendisinin kurduğu şahıs vakfına yaptırdığı düşünülmektedir. Ancak mahkemede kendisini temsil eden vekili aynı zamanda vakfın da mütevellisi olarak atadığı amcasının oğulları Mahmud ve Mehmed ibn Mahmud adlı kişilerdi. Mahkemede bu menzili vakıf olarak İmam-ı Azam Ebu Hanife mezhebince tescillettikten başka evlad-ı vakıf şartlarını belirlemiş ve anılan mütevellilerin ölmesi durumunda tevliyetin bu kimselerin oğullarına, onlar da ölünce evlad-ı evladlarına geçmesini şart koşmuştu.⁹⁶³

Yukarıdakine benzer bir başka kayıтта Kadı el-hac Mahallesi sakini Nimet Hanım binti Şahin Ağa bin Abdullah mahkemeden getirdiği heyete oturduğu menzili vakıf olarak işleterek, bu vakfın tevliyetini de kızı Züleyha Hanım binti el-hac Ömer Ağa’ya devretmişti. Aynı anda kızının önünde mülkü olup Esfel adlı mahalledeki tarlasını, başka yerlerdeki 3 tarlasını daha vakfa

⁹⁶¹ Anılan hanımın “Servisehiy Hatun” adını taşıdığı, Amid’de 1606-1611 yıllarında valilik yapan Nasuh Paşa’nın eşi olduğu, Nasuh Paşa Camii’nin banisinin de bu hanım olduğu, caminin yanında medrese de yaptırdığı, kocasının isminin bu eserlere verilmesinin ise mevkiisinden kaynaklandığı, ayrıca bu gün bu caminin “Kot Minare Camii” olarak da bilindiği kaydedilmiştir. Bkz. M. Şefik Korkusuz, **Cumhuriyet Öncesi Diyarbakir’de Maarif**, Kent Işıkları Yay., İstanbul, 2009, s. 86.

⁹⁶²BOA,HAT-1447,28. Tarih yazılmamıştır. Ancak belgenin Başbakanlık Osmanlı arşivinde 1065/1655 ve 1165/1751 tarihleri arasındaki bir sınırlandırmada karşımıza çıkıyor olması 18. yüzyıla ait olduğunu düşündürmektedir.

⁹⁶³ DŞS, 360-318-1, 20 Cemaziyelevvel 1152.

bağışlarken şurût-ı vakıf arasında herhangi bir hayır işi zikredilmemiş, ancak mütevelliliğin anılan kız ve çocuklarında olması şartını belirtmişti.⁹⁶⁴

Mahkemeye gelen davalar arasında bazen mülklerin vakıflaştırılmadığına ait tesciller de yer almaktadır. İlgili belgede Mehmed adlı birine ait olan menzil onun hayatında Hüseyin adlı birine satılmıştı. Hüseyin buraya mülkiyet üzere sahip iken bazı kimselerin “menzil-i mezburu müteveffa-yı merkum vakf-ı evlad eylemiştir” şeklindeki iddiaları üzerine Mehmed’in varisleri davacı olmuşlardır. Ancak mahkeme iddiayı araştırdıktan sonra böylesi bir vakıf durumunun bulunmadığı sonucuna ulaşarak davacıların Hüseyin’e dava ve nizalarının kalmadığını tasdik etmiştir.⁹⁶⁵ Görüldüğü üzere vakıflaştırma hususu üzerine araştırma yapmak da mahkemenin görevleri arasındaydı.

Kamu hizmeti veren bir vakıf da “el-hac Fazlı Vakfı”ydı. Anılan vakıftan ödenmek üzere yevmi 2 akçe ile cüzhân ve vakf-ı mezburun cabîsi olan es-seyyid Mustafa vefat edince yerine es-seyyid Mehmed layık görülmüş ve berat-ı şerif-i alişan verilmişti.⁹⁶⁶

1165/1752 yılında El-hac Fazlı Vakfı’nın bir davaya konu olduğu görülmektedir. Hamide ve Ayşe binti Hüseyin adlı hanımların vekili Ayntabî Molla İbrahim bin Veli, el-hac Fazlı Vakfında evladiyet üzere mutasarrıf olan Sunullah Çelebi ve el-hac Kemaleddin Çelebi ibn allâme el-hac Abdullah Efendi üzerlerine dava açarak, müvekkilelerinin de el-hac Fazlı’nın evladı olduğunu ve kendilerine vakıftan isabet eden hisseyi talep etmiş, diğer varislerin kendisine herhangi bir şey vermediğini belirtmiştir. Davalılara sorulduğunda kendilerinin “evlâd-ı zükur” olduğunu ve bunun “şart-ı vakıf” olduğunu belirterek ellerindeki fetva-yı şerifi beyan etmişler ve mahkeme davacıları davalılar ile muarazadan men etmişti.⁹⁶⁷ Bu dava, teoride kadının vakıf üzerinde hak sahibi olabildiğine güzel bir örnektir. Nihayet aşağıdaki belgelerde de görüleceği üzere kadınlar vakıflarda müteveli olabilmektedir.

⁹⁶⁴ DŞS, 313-83-3, 12 Cemaziyelevvel 1165.

⁹⁶⁵ DŞS, 316-17-87, Cemaziyelahir 1065.

⁹⁶⁶ DŞS, 360-114-1, evahir-i Rebiülahir 1151.

⁹⁶⁷ DŞS, 313-83-2, 23 Muharrem 1165.

Ancak davalıların cevabından ve ellerindeki fetvadan vakıf şartları arasına erkek evlat sınırlamasının konabildiği anlaşılmaktadır.

Kamu yararına yönelik hizmet verdiği düşünülen başka vakıflar da bulunmaktaydı. “Çerkezzade Vakfı” belgelerinde ismine rastladığımız bir başka örnektir. Bir mülk satışında belgelere yansımıştır.⁹⁶⁸ Tüccar esnafından olan Hasankeyflizade el-hac Mustafa Ağa bin el-hac Mehmed, kurduğu vakfa kadın mütevellî tayin etmişti. Bu hanım Hacı Hamide binti el-hac İshak idi ve mahkemede vekili el-hac İbrahim önünde vakfın kurucusu olan tüccar el-hac Mustafa Ağa bazı mülkleri vakfa akar olarak kaydettirmişti. Çilingirler Çarşısı, Uzunpazar Çarşısı ve diğer çarşılarında 5 dükkanı ve farklı mahallelerdeki 5 menzili “emr-i tevliyyet ve tasarruf-u evlad” şartıyla vakfetmişti.⁹⁶⁹ Atama belgeleri arasında “Ali bin Seyyid Evkafı”na da rastlanmıştır. Padişaha arzuhal ederek anılan vakfın 5 akçe yevmiye ile mütevellîsi olan babası Molla Ahmed Halife'nin ölmesi sebebiyle mahlûl olan makamın kendisine verilmesini talep eden Halil'e, Şeyhülislam Mevlana es-seyyid Mustafa Efendi'nin de önerisiyle berat-ı alışan verilmiştir.⁹⁷⁰

3.6.1.1.2. Dini Hizmet Amaçlı Vakıflar

Fiziki yapı bölümünde “Cami ve Mescitler” ile “Medreseler” başlıkları altında ele alınan ibadet yerlerinin bakım ve masraflarını karşılayan bu kurumlar genellikle “Şafii Camii Evkafı”, “Fatih Paşa Camii Evkafı”, “Mesudiye Medresesi Evkafı” gibi hizmetini yürüttüğü binanın adını taşımaktaydı.

Şer'îyye sicilleri arasında hemen hiç vakıf muhasebe kaydına rastlayamasak da esasen bu bölüme veri sağlayacak belgelerin, geliri vakıf bünyesinden olmak üzere yapılan atamalar olduğunu belirtmek gerekir. Buralara yapılan atamaların hemen hepsi fiziki yapı bölümünde ele alınmıştır. Burada ayrıca değinilmeyecektir.

⁹⁶⁸ DŞS, 360-347-2, 15 Safer 1152.

⁹⁶⁹ DŞS, 313-79-1, 15 Rebiülevvel 1165.

⁹⁷⁰ DŞS, 360-10-2, 7 Şevval 1151.

3.6.1.1.3. Eğitim ve Eğitim Amaçlı Vakıflar

Amid'de eğitim veren müstakil kurumlar medreseler olup fiziki yapı bölümünde "Medreseler" başlığıyla ele alınmıştır. Ancak medreselerde verilen eğitim icazet törenini de içeren bir tür profesyonel (formal) eğitim süreciydi. Bunun yanında halk içinde bu kadar uzun süreler olmasa da günümüz temel eğitimini anımsatan yaygın bir eğitim var mıydı? Bu sorunun cevabı cami ve mescidlerde, mahalle ve ibadethane çevresine yönelik bir eğitimin mevcut olduğu şeklinde olacaktır. Cami ve mescidlerdeki bu eğitimin temeli ise dini ilimlere dayanmaktadır. Vakıflarca desteklenen eğitim kurumu çalışanları hakkındaki atama belgeleri bunun en güzel örnekleridir.

İnceleme döneminde camiler ve mescidlerin bünyesinde olabildiği gibi müstakil olarak da mevcut olan "muallimhane"lerde eğitim faaliyetleri yürütülüyordu. Belgelerde bu tür okullar için "sıbyan mektebi" ifadesinin de kullanıldığı görülmektedir. Burada ders verenler için ise kimi zaman "muallim", kimi zaman da "mektepe hocası" ifadesi kullanılmıştır.

Genel manasıyla mektep ifadesinin, bazen camilere bitişik binaları, bazen cemaatin son sıralarındaki boş mekanları da kapsayacak şekilde, esasen eğitim sürecini tanımladığı, bu işi ise çoğu zaman cami çalışanlarının yürüttüğü, buradan mezun olanların daha da okumak isterse medreselere yönlendirildiği kaydedilmiştir.⁹⁷¹

1530 yılında Diyarbekir Eyaleti'ne dair tutulan bir kayıta vergiden muaf olduğunu gördüğümüz muallimhane ve medreselerin sayısı ile ilgili bilgiler de mevcuttur. Eyaletteki 16 sancak ve kaza arasında sadece Mardin, Hısn-ı Keyf ve Arapgir'de muallimhane bulunduğu kayıtlıdır. Bunlar arasında Mardin'de 5 adet muallimhanenin bulunması buranın eğitim konusunda taşıdığı ayrıcalığa bir gösterge olmaktadır. Bütüncül bir sayımda 16 idari birimden oluşan eyalette 20 medrese ve 15 muallimhane görünmektedir.⁹⁷²

⁹⁷¹ M. Z. Pakalın, a.g.e., c. II, s. 436.

⁹⁷² 998 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-ı Bekr ve Arab ve Zü'l-Kadriyye Defteri (937/1530), C. I, s. 15-33.

Osmanlı devrinde ilköğretim düzeyinde eğitim veren bu kurumlara devam eden öğrencilerin 4 ile 14 yaş arasında Müslüman kız ve erkek çocuklar olduğu kaydedilmektedir. Küttab, mektep, muallimhane, mektephane, darü'talim, taş mektep, mahalle mektebi, mekteb-i sıbyan gibi farklı isimlerle anılan okullar, Memalik-i Osmani'de en ücra köşelere kadar yayılmış eğitim sisteminin parçaları olup, diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi ilmiye bürokrasisine bağlı görünmektedir.⁹⁷³ Sıbyan mekteplerindeki personel kadrosunda muallim-i sıbyan, halife-i mektep ve bevvab denilen görevlilerin yer aldığı, Amid'de Köprülü Abdullah Paşa (1717-1720) Darü'lkurâsı, Dilaver Paşa Darü'lkurâsı, İçkale'de Murtaza Paşa (1631-1633) Muallimhanesinin mevcut olduğu, ancak müstakil bu kurumların yanında cami ve diğer ibadet mekanlarında eğitim faaliyetlerinin sürdürüldüğü de anlaşılmaktadır.⁹⁷⁴

Sadece cami mekteplerinde değil, aynı zamanda tekke vakıflarının finanse ettiği hocalar ile bu eğitimin tekkelerde de verildiği görülmektedir. Örneğin 1151/1738 yılında Amid haricindeki İbrahim Bey Tekkesi Evkafının karşıladığı ders-i âm vazifesinin 10 akçe olduğu ve mezbur tekke mescidinde bu işi yürütecek es-seyyid Ahmed adlı kişinin kendisini vazifeye öneren eş-şeyh Halil bin eş-şeyh Hüseyin ile müştereken günde 5 akçe ile vazife yürütmesine berat-ı alışan verilmişti. Şeyh Halil'in atanan es-seyyid Ahmed'in babası olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁷⁵ Ders verme işini yüren hocaların bu vazifeyi babadan oğula devren aldıkları görülmektedir ve bu işleyiş devletin sistemin özünü oluşturan adalet dairesine uygundur.

Hani Kazasında bulunan ve Merhum Köprülüzade Mustafa Paşa'nın bina ve ihya ettiği "muallimhane"nin 1153/1740 yılında 20 akçe ile muallim-i sıbyanı olan Abdullah Halife ölünce Mevlana Emin Halife vazifeye uygun görülmüş ve kadı naibi Mevlana Hüseyin'in arzıyla padişah'tan berat alınmıştı.⁹⁷⁶ Görüldüğü üzere Hani gibi küçük bir kazada dahi muallimhane

⁹⁷³ Mehmet Şimşek, *Amid'den Diyarbakir'e Eğitim Tarihi*, Kent Yayınları, İstanbul, 2006, s. 38-39.

⁹⁷⁴ Mehmet Şimşek, *a.g.e.*, s. 39.

⁹⁷⁵ DŞS, 360-144-2, evahir-i Zilhicce 1151.

⁹⁷⁶ DŞS, 360-85-1, evahir-i Safer 1153.

adıyla bir kurum mevcuttur ve bu kurumun masrafı “Köprülüzade Mustafa Paşa Evkafı”ndan karşılanmaktadır.

Yukarıda bahsedilen muallimhane türü kurumların Amid merkezinde de mevcut olduğu bilinmektedir. 1135/1722 yılında Amid’de Debbağhane Camii Şerifi kurbundaki Alican Mahallesindeki muallimhanenin 4 akçe vazife ile muallim-i sıbyanı olan Osman Halife ölünce yerine Mahmud Halife’ye berat verilmiştir.⁹⁷⁷

Atama belgelerinde camiler bünyesinde yapılan eğitimi veren kişiye muallim-i sıbyan, “mektep hocası” dendiğine daha önce değinilmişti. 1160/1747 yılında Gazi Ali Paşa Camii Şerifi vakfından olmak üzere yevmiyesi 4 akçe olan bu vazifeyi İshak Halife adlı biri yürütmekteydi.⁹⁷⁸ Aynı kişi anılan camide 2 akçe ile aşr-hân, 1 akçe ile devr-hân, 2 akçe ile sermahfel vazifelerini de üstlenmişti.

İnceleme döneminde, cami ve mescit bünyesinde görev alan muallim-i sıbyana⁹⁷⁹ dair bazı bilgiler şöyledir; Bunlardan biri Amid’de Behram Paşa Camii Şerifi vakfından olmak üzere yevmi 3 akçe ile muallim-i sıbyan olan es-seyyid Hüseyin idi ve vazifesini kendi rızası ve önerisiyle Abdulmenaf Halife’ye devrini istemiş ve berat aldırılmıştı.⁹⁸⁰ Amid’de vaki Mehdi Mehmed Paşa Mescidi Evkafı mahsulünden olmak üzere yevmi 2 akçe ile muallim-i sıbyan atanmıştı ve mescidin havlusundaki hücrede ders verildiği kaydedilmiştir.⁹⁸¹

Eğitim kurumlarındaki “ders-i âm” vazifesinin inceleme döneminde mevcut olduğunu belirtmek gerekir. Melik Ahmed Paşa Vakfından olmak üzere yevmi 10 akçe ile “ders-i âm” vazifesini yürüten Ruhayizade es-seyyid Abdulkadir vefat edince yerine Mevlana Şeyh Mehmed Karamanî’nin atanmasına berat-ı alışan verilmiştir.⁹⁸²

⁹⁷⁷ DŞS, 313-39-2, evahir-i Safer 1135.

⁹⁷⁸ DŞS, 313-197-2, 25 Rebiülahir 1160; 313-197-1, 25 Rebiülahir 1160.

⁹⁷⁹ DŞS, 313-190-1, 23 Muharrem 1160.

⁹⁸⁰ DŞS, 360-134-1, evahir-i Muharrem 1153.

⁹⁸¹ DŞS, 313-190-1, 23 Muharrem 1160.

⁹⁸² DŞS, 313-173-1, 26 Safer 1160.

Bu vazifenin, geliri finanse eden vakıflarca verilebildiği, tekke bünyesinde dahi mevcut olduğunu bilmekteyiz. Ayrıca ders-i âm vazifesinin bazen ikiye bölünerek paylaştırıldığı görülmektedir. Amid haricindeki İbrahim Bey Tekkesinin mahsulünden olan yevmi 10 akçelik ders-i âm vazifesini elinde tutan Şeyh Halil bin Şeyh Hüseyin bu işin yarısının oğlu es-seyyid Ahmed'e verilmesi için padişaha arzuhal etmiş ve berat-ı alışan ile atama yapılmıştır.⁹⁸³

Yukarıdaki eğitim kurumu mensuplarının ücretlerinin düşüklüğü kuşkusuz yaptıkları işin fazladan bir uzmanlık gerektirmemesi sebebiyle olmalıydı. Daha nitelikli olan üst düzey eğitim kurumlarında yani medreselerde bu rakam çok daha fazlaydı. Amid'deki medreselerin 20'lik olduğu, bunlardan birinin de 50'lik olduğuna medreseler bölümünde değinilmiştir. Sadece bir örnek olması açısından bir müderrisin aldığı yevmiyenin en az 20-25 akçe olduğunu belirtmek gerekir.⁹⁸⁴

Son olarak düşük ücretle vazife yapan ulema mensubu bu kimselerin mali durumlarının onlara ek işler yaptırdığını belirtmek abartıya kaçmaz. Meslekler başlığı altında değinildiği üzere ulemeden molla ünvanına sahip üç kişiyi ünvanlarını kullandıkları halde farklı meslekleri icra ederken görmekteyiz. Bu durum, ulema mensubu olmanın 18. yüzyıl için hayatını idame ettirmeye yeterli olmadığını da düşündürmektedir.

Anılan belgelerden anlaşılacağı üzere müstakil vakıflar tarafından finanse edilen muallimhanelerin sıbyanlara eğitim sunduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında camilerde de bu işi yürüten görevlilerin mevcut olduğuna yukarıda değinilmişti. Bu işi yapan görevlilerin beratlarının padişah tarafından verilmesi eğitimin devlet kontrolünde yapıldığını gösterir. Dini eğitim kurumları olarak da değerlendirilecek bu yapılardaki hocaların ulema arasından seçilmesi doğrudan devlete bağlı olan bu görevlilerin toplumu şekillendirirken iki müesseseyi güçlü bir surette kullandıklarını hatıra getirir ki biri din diğeri devlettir. Böylece devletin kontrolünden bağımsız bir toplumsal

⁹⁸³ DŞS, 360-144-2, evahir-i Rebiülevvel 1151.

⁹⁸⁴ DŞS, 360-143-3, 2 Cemaziyelevvel 1154.

yapı engellenmekte ve dinin birleştirici özelliğinden devletin baskıcı ve emredici yönü kazançlı çıkmaktadır.

Ulema sınıfının belki de en mütevazî olan temsilcileri imamlar olmalıdır. Eğitim hayatına ve kültür dünyasına ışık tutması açısından bir imamın terekesinde kayıtlı olan kitapların önemli bir gösterge olduğu düşünülmektedir. İlgili bir örnekte, 1154/1741 yılında Amid'de Kaşık Budak Mahallesi imamı iken vefat eden Hüseyin Efendi bin İbrahim'in terekesinde hayli kitap kıymetleriyle kaydedilmişti. Bunlar arasında İlmü't-Tefsir m'alimu'l-Tenzil (183 akçe), Tefsir-i İbn-i Kesir (360 akçe), İbn-i Şerh-i Mesalih (330 akçe), Eşbah ve Nezair (315 akçe), Tefsir-i Leys (246 akçe), Şerh-i Kuduri (15 akçe), Siyer-i Ebu'l-Feth (318 akçe), Cenk (60 akçe), Hülasatü'l-Şerh-i Abdurrahim (510 akçe), Minhacü'l-Abidin (138 akçe), Kafiye ve Şafiye (171 akçe), Tarikat-ı Muhammediye (370 akçe), Takrir (114 akçe), Kara Davud (270 akçe), Tevzih (216 akçe), Tefsir-i Nebâi-yi Cezir (189 akçe), Kavli Ahmed (120 akçe), Revnak-i Meclis (120 akçe), Şerh-i Tecrîd (210 akçe), Bend-i 'Atar Şerhi (117 akçe), Şerh-i Enmuzeç (29 akçe), Feraiz-i Seydi (60 akçe), İşkal-i Te'sis (525 akçe), Bahru'l-Ebkâr (120 akçe), Molla Cami (96 akçe), Mustalahat (60 akçe), Müsavaratü's-Sadakat (150 akçe), Mevzu'at-ül-'Ulum (111 akçe), Usul (75 akçe), Muhyiddin (105 akçe), Metali'ül-Enzer (165 akçe), Tecbir Şerhi (99 akçe), Tehzib u Tehzib (60 akçe), Emsile Şerhi (15 akçe), İzhar (51 akçe), Faris-i Kutub (30 akçe) ve Feraiz ve Hesab (51 akçe) yer almaktaydı.⁹⁸⁵

Kitapların kıymetlerinden hareketle piyasada ulaşılabilirlikleri varsayılırsa Emsile Şerhi, Şerh-i Enmuzeç, Şerh-i Kuduri gibi eserlerin daha kolay temin edilebildiğini, ancak İşkal-i Tesis ve Hülasatü'l-Şerh-i Abdurrahim gibi eserlerin kıymetinden dolayı nadir oldukları düşünülebilir.

1154-1155/1744-1745 yılları arasına tarihlenen tereke kayıtları arasında mevcut olan 144 terekenin sadece üçünde kitaplara tesadüf edilmiştir. Bu meyandaki ikinci örnekte terekesinde kitap kaydedilmiş kişi Nebi Camii Mahallesinde sakine iken vefat eden Ayşe Hatun binti Mehmed

⁹⁸⁵ DŞS, 315-3-5, 12 Rebiülevvel 1154.

Efendi adında bir kadındı ve müderris olan Ömer Efendi bin Mahmud'un eşiydi. Terekesinde Mushaf-ı Şerif (4800 akçe), Tefsir-i Kadı Beyzami 2 cilt (360 akçe), Hikemü'l-Ayn (kıymet yazılmamış) adlı eserler mevcuttu.⁹⁸⁶

Üçüncü örnekte ise Cami-ü'l-Esved Mahallesi sakini İbrahim Efendi bin el-hac Ebubekir vefat ettiğinde terekesinde Divan-ı Fuzuli adlı eser 180 akçe kıymet ile kaydedilmişti.⁹⁸⁷ Her üçünün terekesinde ortak olan bir kayıt evrak-ı perişan idi ve üçünde de farklı değerlerle kıymet olunmuştu.

3.6.1.2. Amid Dışındaki Vakıflar

Amid'deki müstakil vakıfların dışında "Haremeyn-i Şerefeyn Evkafı" adıyla idaresi merkezce yürütülen bir vakıf da mevcuttu. Eyaletteki paşa camilerinin giderlerini temin eden vakıfların bazısı buraya bağlı olduğu gibi⁹⁸⁸ bu vakfın müstakil olarak elinde bazı gelirler mevcuttu. Elimizdeki bir belgede bu vakfın nazırı olan el-hac Beşir Ağa, Medine-i Diyarbakir'deki Haremeyn-i Şerefeyn Evkafı'na bağlı Savur Kazası'nda Erbil adlı karyenin mezarısıyla senede 103 guruş malikane geliriyle tahrir defterine kaydı olduğunu ve şu an için kimseye deruhte edilmediğini belirterek üzerine yapılan zam ile senelik 120 guruş tarîk-i vakfiyye ile buraya bir mütevellî tayin edilmesi için padişah'tan Feyzullah adında biri için berat-ı alişan aldırılmıştı.⁹⁸⁹ Burası mukataa usuluyla işletilerek geliri anılan vakfa dahil edilecekti.⁹⁹⁰ Anlaşıldığı kadarıyla oldukça geniş olan bu toprakların mukataa olarak devredilmesi ile

⁹⁸⁶ DŞS, 315- 23-43, 23 Cemaziyelevvel 1154.

⁹⁸⁷ DŞS, 315-59-118, 20 Safer 1154.

⁹⁸⁸ DŞS, 360-162-2, 12 Rebiülahir 1153 künyeli belgede Bıyıklı Mehmed Paşa Camii Evkafının ihtiyaçlarını karşılayan idarenin bu yıl Beşir Ağa'da olduğu görülmektedir ve kendisi Haremeyn-i Şerefeyn Evkafı Nazırıydı. Yine aynı vakfın "taht-ı nezareti"nin bu yıl Beşir Ağa'da olduğuna dair bir başka belge DŞS, 360-68-1, 2 Zilhicce 1152 künyelidir.

⁹⁸⁹ DŞS, 360-47-1, 15 Zilkade 1151.

⁹⁹⁰ Mustafa Akdağ, iltizam sistemindeki vergi toplama usulünün vakıflarca da uygulandığını, miri toprakların icara verilmesi ve raiyyetin vergilendirilmesinde konulan kanunların vakıflar için de geçerli olduğunu kaydetmektedir. Bkz.: **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi**, s. 268. Bahaeddin Yediyıldız, Osmanlı Devleti'nde vakıflara ait gelir kaynaklarının kiraya verilmesi işleminin "mukataa" veya "icareteyn" adıyla kaydedildiğini belirtmektedir. (bkz.: Yediyıldız, "Vakıf", s. 158.)

bu görevi deruhte eden kişi, buranın gelirlerini toplamakta ve rayiç olunan miktarı da Haremeyn-i Şerefeyn Vakfına vermekteydi.

İnceleme döneminde Haremeyn-i Şerefeyn Vakfı ile ilgili bir belgede daha önce buraya bağışta bulunmuş bir kişinin, bağışını geri istediği görülmektedir. Buna göre Haremeyn-i Şerefeyn Evkafı mütevellisi olan Mustafa Efendi bin (isim yok) vekili Selam Ağası Hüseyin Ağa bin İbrahim mahkemede vakıftan mülkünü geri talep eden Semanzade Hüseyin Ağa'nın amca kızı Ğanice? binti Abdullah adlı hanıma Amid'de İmadiyye Mahallesi'ndeki senede 15 akçe mukataası olan mülkü geri iade etmişti.⁹⁹¹ Bu dava ile bir zaman vakfedilmiş olan emlakın vakıftan geri alınabildiğini de görmekteyiz.

1540 ve 1564 yıllarının vakıf gelir kaydına bakıldığında bu vakfa birçok köy gelirinin verildiği görülmektedir. Diyarbekir, Hasankeyf, Eğil, Cizre, Rakka, Adilceviz, Mardin, Nusaybin, Hınıs, Bitlis, Ahlat ve Erciş bu geniş hinterlanda dahildi. Gelirinin büyük kısmı hazine-yi amireye alınırken bir kısmı da personel ve masraflara harcanmaktaydı.⁹⁹²

Siverek Kazası'ndaki⁹⁹³ Hüseyin Çelebi Camii Şerifi Mahallesi sakini İsmail Efendi bin Davud mahkemede bir vakıf kurmakta ve mütevelliliğine de Uğurluzade es-seyyid Hüseyin Efendi adlı kişiyi tayin ettirerek onun da hazır bulunduğu mecliste anılan mahalledeki bir menzil dahilinde 2 sofa, 3 ahır, 2 oda, 1 eyvan tahtları zir-i zemin, 2 anbar, matbah, kenef ve havlulu mülkü, yine aynı kazada, çarşıda 3 bab haffaf, kassab dükkanları, ayrıca Cami-i Kebir yanında bir başka dükkan, yine aynı çarşıda 1'i bakkal 3'ü bezzaz 4 dükkanı, ayrıca aynı yerde 1 bakkal dükkanı daha, aynı çarşıda 2 attar dükkanı, 1 bezzaz dükkanı, 1 eskici, 4 berber dükkanı, 1 haffaf dükkanı, Diyarbekir tarafına doğru 1400 mekik bağı vakfetmişti. Şurût-ı vakfı ise şöyle belirlemişti ki gelirinin bir kısmı hayatta ise kendisine ayrılacak ve evlad-ı

⁹⁹¹ DŞS, 313-103-1, gün ay yok 1159.

⁹⁹² Bizbirlik, a.g.e., s. 405.

⁹⁹³ 16. yüzyılda eyaletteki vakıfları incelemeyi konu edinen Alpay Bizbirlik'in çalışmasında Siverek'teki vakıflar ile ilgili herhangi bir bilginin bulunmaması dikkat çekmektedir. Siverek'in bu tarihlerde idari yapıda sancak olarak yer aldığı bilinmektedir.

zükuru mütevellî olacaktı. Devamında gelirin bir kısmının Hüseyin Çelebi Camii masraflarına, diğer kısmının bu şehir fukarasına sarf olunmasını şart koşmuş ve anılan mülklerini mütevellîye devretmişti. İmam-ı Azam Hazretlerinin mezhebi üzere rey-i imamiyye ile vakf-ı mezburun lüzümüne hükm-i sahih-i şer'i ile hüccet verilmiştir.⁹⁹⁴ Yukarıda Huri Hanım tarafından kurulan vakıf örneği ile bu belge arasındaki en belirgin nüans, bağışta bulunan ve vakıf kuran kişinin, gelirin harcamalarının nereye gideceği şartını koşmasıdır. Şartlar arasında görüleceği üzere cami masrafı ve şehir fukarasına harcama yapılması bu kuruluşun amacına matuf olduğu fikrini vermektedir. Ancak mukayese edilen Huri Hanım Vakfında herhangi bir şart koşulmamış ve gelirin harcama usulü belirtilmediğinden, vakıf amacından ziyade mülkiyet tasarrufunun isim değiştirilerek devam ettirildiği düşünülmektedir.

Şahısların vakıflaştırdığı mülklerin kullanımının bazen işletim sebebiyle karmaşaya yol açtığı ve dava olarak mahkemeye getirildiği görülmektedir. Böylesi bir davada aslen Hasankeyfli olup Amid'de yaşayan İbrahim Çelebi bin Mehmed aynı kaza sakini Ömer bin Abdullah üzerine dava açmış ve anılan kazadaki 1 bab değirmenin dedelerinden kendisine şurût-ı vakıf ile evladiyyet üzere geçmişken anılan davalının devraldığı Hüseyin adlı birine burayı kiraladığını, ancak bu kişi ölünce yerine davalının burayı işletirken şu an mülkiyeti ve kirasını vermediğinden işletme hakkının fesh edilmesini talep eder. Sonuçta mahkeme davacının hakkını iade ile davalının muarazadan menine hükmeder.⁹⁹⁵ Görüldüğü üzere bu değirmen, vakıf usulüyle evlada devredilmiştir. Vakfın herhangi bir ayrıntısı verilmese de şu kanaate varılabilir ki klasik bir üretim mekanı olan değirmen işletme olarak vakfedilmekte ve işletim hakkı ile vakfa gelir sağlanmaktadır.

Diyarbakir eyaletindeki Siverek Kazasında Çapakdan Nahiyesinde "Hazreti Eyyüb en-Nebi Aleyhisselam Vakfı"nın mevcut olduğu ve bu tarihlerde mütevellî olarak Gergerî Mehmed Efendi bin Hamza'nın görev

⁹⁹⁴ DŞS, 360-345-3, 20 Rebiülevvel 1152.

⁹⁹⁵ DŞS, 360-362-2, 10 Muharrem 1152.

yaptığı görülmektedir. İlgili belgede vakfın kullanımında olan çeltik tarlaları vakıf için bir gelir kalemiydi.⁹⁹⁶

Hasankeyf'teki "Baba Mahmud Medresesi nam-ı diğer Kalenderhane Vakfı"nın vazife-i muayyene ile mütevellisi olan kişi ölünce, oğlu mahlûl kadroyu talep etmiş, kendisine bu vazife berat ile verilmiştir.⁹⁹⁷ Buranın hem medresesi hem de camisinin mevcut olduğunu ilgili belgelerden görmekteyiz. Yine bu evkaftan olmak üzere yevmi 10 akçe ile dûa-gû olan el-hac Yusuf'un ölümüyle yerine amcaoğlu es-seyyid Mustafa tayin edilmişti.⁹⁹⁸ Aynı tarihlerde vakfın küttabı olmadığından bir katibe ihtiyaç gerekmiş ve yevmi 10 akçe ile erbab-ı istihkakdan es-seyyid Abdurrahman'ın atamasına berat verilmişti.⁹⁹⁹ Bu vakıftan olmak üzere zaviyeye bir nazır atanmıştı. Buna göre yevmi 5 akçe ile vazifeli es-seyyid Ali vefat edince yerine amcası oğlu es-seyyid Salih Halife berat ile atanmıştı.¹⁰⁰⁰ Zaviye bünyesinde cabî olan Mahmud ölünce yerine amca oğlu es-seyyid Mustafa atanmıştı.¹⁰⁰¹ Görüldüğü üzere vakıf bünyesindeki atamalara aynı aile üyeleri birbiri yerine atanmaktadır ve dışarıdan herhangi bir atama söz konusu olmamaktadır. Osmanlı daire-yi adliyesinin bir göstergesi olan bu durum sadece askeri vazifelerde değil sosyal alanlarda da belirleyici olmaktadır.

Hasankeyf'teki Baba Mahmud Haydarî Tekkesinin yevmi 1,5 akçe ile loğkeşi olan Veled Hüseyin 1153/1740 yılında ölünce yerine Osman bin Salih layık görülmüş ve vakfın mütevellisi es-seyyid Mehmed bin Osman padişaha arz ederek berat aldırılmıştı.¹⁰⁰²

Savur Kazası'nda "Kastallu Hamamı mevsûlundaki tekke"nin yevmi 2 akçe ile mütevellisi olan Abdullah adlı kişi 1151/1738 yılında ölmüş ve yerine

⁹⁹⁶ DŞS, 360-297-1, 20 Şaban 1152.

⁹⁹⁷ DŞS, 360-139-3, 27 Zilkade 1153.

⁹⁹⁸ DŞS, 360-86-1, evahir-i Safer 1153.

⁹⁹⁹ DŞS, 360-86-2, evahir-i Safer 1153.

¹⁰⁰⁰ DŞS, 360-86-3, evahir-i Muharrem 1153.

¹⁰⁰¹ DŞS, 360-86-4, evahir-i Muharrem 1153.

¹⁰⁰² DŞS, 360-85-2, evahir-i Muharrem 1153.

anılan vakfın mütevellisi olarak Yusuf adlı kişiye berat-ı alışan gönderilmişti.¹⁰⁰³

Diyarbakir Eyaleti'ne bağlı Cabağcur Kazası'nda bulunan "İsfehan Evkafı" adıyla bilinen bir vakfın davası da sicil belgeleri arasına girmiştir. 1065/1655 yılında Amid sakini Molla İbrahim bin Mehmed adlı kişi berat-ı alışan ile yevmi 10 akçe vazife ile görevli olduğu (görevinin ne olduğu belgede yazılmamıştır.) bu vakıftan alacağını vakıf mütevellisi Şemihân bin Cihangir'den talep etmişti. Anılan müteveli vakıf gelirlerinin ancak mescid ve tekkenin masrafları ile tamir ve termimine yettiğini belirtmesinden sonra mahkeme gelirlerin öncelikle vakıf çalışanı, mescid ve tekke masrafına harcandıktan sonra ziyade verirse Molla İbrahim'e ödenmesine hükmetmişti.¹⁰⁰⁴ Bu davada vakıf çalışanı olan molla elinde berat olmasına rağmen ücretini alamamaktadır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla mütevellinin ödemek istememesi keyfi bir durumdur. Görüldüğü üzere müteveli istediği çalışana istediği gibi ücretlerini verirken bu molların ödemesini yapmamakta ve berat-ı alışan ve emr-i şerife karşı gelmektedir. Mahkeme de mütevelliyi haklı görmektedir. Burada mahkeme vakfın işleyişine müdahil olamamaktadır. Mahkemenin verdiği hüküm mütevellinin beyanı ile aynı doğrultudadır. Bu da vakıf mütevellilerinin kurumlarındaki gücüne örnek olmaktadır.

Vakıf bünyesinde birden fazla vazifenin bazen tek kişiye verilmesi, muhtemelen bu kadroların arpalık olarak dağıtıldığını düşündürmektedir. 1159/1746 yılında İmam es-seyyid Latif adlı kişiye Mesudiye Medresesi'nde imamlık vazifesi 3 akçe ile,¹⁰⁰⁵ Hüsrev Paşa Camii imamlığı 20 akçe ile,¹⁰⁰⁶ Cami-i Kebir Evkafından dâa-gû vazifesi 3 akçe ile,¹⁰⁰⁷ Defterdar Camii Şerifi Vakfından bir başka vazife de 3 akçe yevmiye ile¹⁰⁰⁸ berat-ı alışan üzere tevdî edilmişti. Aynı anda 2 camide bulunması imkanı olmayan bu kişinin bu

¹⁰⁰³ DŞS, 360-40-3, evail-i Cemaziyelahir 1151.

¹⁰⁰⁴ DŞS, 316-30-161, 26 Cemaziyelahir 1065.

¹⁰⁰⁵ DŞS, 313-207-1, gurre-i Zilhicce 1159.

¹⁰⁰⁶ DŞS, 313-207-2, evail-i Şevval 1159.

¹⁰⁰⁷ DŞS, 313-207-3, evail-i Zilkade 1159.

¹⁰⁰⁸ DŞS, 313-207-4, evail-i Zilkade 1159.

işlerin başında hizmet ettiği ihtimali imkansız görünmektedir. Bu sebeple anılan görevlerin kendisine sadece para kazandırmak amacıyla devredildiği düşünülmektedir. Kabaca bir hesap ile anılan kişinin yevmiyesi 29 akçe gibi bir rakama denk gelmektedir. Bu tarihlerde iyi bir alimin 20'lik medreselerde bundan daha az ücret aldığı hatırdaki tutulmalıdır. Aldığı ücret neredeyse 50'li medrese müderrislerinin yevmiyesine yaklaşırken bu kişinin imam olduğunu unutmamak gerekir.

3.6.2. Zimmî Vakıfları

Osmanlı Devlet idaresi dini anlamda hakim ve çoğunluk olan Müslümanlara tanıdığı hakları vakıf konusunda ehl-i zimmet taifesine de tanımıştır.¹⁰⁰⁹ Bu anlamıyla zimmîlere ait vakıfların varlığına DŞS belgelerinde rastlamaktayız. Gayrimüslimler başlığı altında dini grup liderlerinin-ruhbanlarının sahip olduğu imtiyazların getirdiği ekonomik refaha değinmiştik. Buna benzer bir durum olarak görmekteyiz ki Amid'de Gayrimüslimlere vakıflar konusunda da imkan tanınmaktadır. Osmanlı idare sistemi bu yapıdaki Gayrimüslimlere iki şekilde fırsat tanımıştı. İlkinde zimmî vakfı şehirdeki bir Müslüman vakfı bünyesinde faaliyet gösterirken ikincisinde müstakil olarak vücut bulmuş ve zimmî vakfı olarak tesis edilmişti.

Zimmîlerin yoğun olarak yaşadığını belgelerden anladığımız Ali Pınarı karyesinde zimmîlere ait bir kilisenin vakıf suretiyle başında bir zimmî mütevellî ile faaliyet gösterdiğini görmekteyiz. Burada dikkat çeken husus bu kilisenin Amid'deki Fatih Mehmed Paşa Cami Vakfına bağlı olmasıdır. Buna göre Amid muzafatından Zaviye adlı karye ahalisi es-seyyid Süleyman bin İbrahim mahkemede Fatih Mehmed Paşa Camii Evkafından Ali Pınarı adlı karyede Şatoran Kilisesi mütevellîsi Kirmakis veledi Timur adlı zimmî önünde

¹⁰⁰⁹ Gayrimüslimlerin kendi aralarında vakıf kurmalarına izin verildiği gibi Müslümanların bunlara yönelik vakıf kurmalarına da şartlı olarak izin verilmiştir. bkz.: Ahmet Özel, "Gayri Müslim", DİA, C. XIII, İstanbul, 1996, s. 421. Bu tespitimizi destekleyen paralel bir bilgi için bkz. Gülnihal Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukuki Statüleri", Ankara, 1988, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 3. Gülnihal Bozkurt, Gayrimüslimlerin vakıf kurabildiklerini de nakletmektedir.

üzerine dava açıp aynı karyedeki ve yakınındaki 10 tarlayı (sınırları uzun uzadıya belgede yer almaktadır) 1144/1731 senesi Muharremi guresinden bu ana değin tasarruf ettiğini, mezkur tarlaları ziraat edip mahsulatını taraf-ı vakfa eda ve teslim etmek üzere vakf-ı mezburun mütevellisi Ahmed Ağa'dan tapu yerine bir kati temessük dahi aldığı, huzurlarında zabt ettiğini, ancak mütevellî-yi mesfurun tarlalara ilişmesine engel olduğunu ve sorulmasını talep eder. Kirmakis cevabında tarlaların, mütevellisi olduğu kilise-yi mezburun olup 1147/1734 senesinden beri adı geçene senesi 5 guruşa icare edildiğini, 25 guruşu peşin kalan 45 guruşunu (bugüne değin) hala vermediğini ve vermeyi inkar ettiğini ileri sürer. Kirmakis'ten beyyine istenince de ispat edemediği ve Süleyman'ın elinde olan tapu temessükünce adı geçen 10 tarlanın Süleyman tarafından zabtına ve Kirmakis'in Süleyman ile muarazadan menine karar verilmiştir.¹⁰¹⁰ Bu belge, Hristiyan vakıfların bir Müslüman vakfına bağlı olarak faaliyet yürütebildiğine bir örnektir. Ayrıca zimmî vakfın mahkemede mağdur edildiği görülmektedir. Çünkü mahkeme davacıdan delil istemek yerine teamül dışına saparak davalıdan delil ve ispat istemiştir. Bilindiği üzere bu tür davalarda mahkeme genellikle ispat-ı beyyine ya da ispat-ı davayı davacıya bırakmaktadır. Ancak bu davada kadı, her nedense davalı zimmî mütevelliden ispat isteyerek davanın seyrini değiştirmiştir.

Amid'de ehl-i zimmet taifesinden bazı kimselerin mülklerini, vakıf şartıyla bağışladığı ve zimmî vakıfların buraları işlettiği anlaşılmaktadır.¹⁰¹¹ İlgili belgede vakfa bağışlanan bir menzildir ve Kudüs merkezli bir vakıf tarafından idare edilmektedir. Buna göre "Mahmiyye-i Kudüs-i Şerif'te vaki Mar Yakub Kinisesi mütevellî vekili Bağdos veledi Emirşes nam zimmî" mahkemede adıgeçen menzili işleten Meçahi Kerabid veledi Emirza adlı zimmî önünde üzerine dava açıp Amid sakinlerinden olup ölen Beyzade oğlu

¹⁰¹⁰ DŞS, 313-91-1, 5 Rebiülahir 1165.

¹⁰¹¹ *Bir Gayrimüslim kendi malını kilise veya manastırın giderlerine vakfedebilir, ancak tüzel bir kişilik olarak onu bir kilise veya manastırın adına tescil ettiremezdi. Vakfın varislerinden biri mahkemeye müracaat ederse vakıf iptal edilirdi. Bu vakıflarının hukuken tescil edilebilmesi için aranan temel şart "vakfın gelirlerinin kilise fukarasına" harcanmasıdır.* Bkz: Mustafa Alkan, "Azınlık Vakıfları (Tarihi Arkaplanı, Hukuki Yapısı ve İç Analizi)", **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, Cilt 2, Sayı 4, Yaz 2009, s. 97.

Kilan adlı zimmînin ölmeden 4 sene önce hayatında mülkü olup el-hac Osman Mahallesinde Abdulvahhab menzili, Mürsel menzili, Siirdli külliyesi menzili ve 4 tarafı yolla çevrili senede 2 guruş avarızı olan 1 çardak, tahtı zir-i zemin, matbah ve kenef ve havlulu menzilini kinise-yi mezbur ve çorbahanesine vakıf şartıyla bağışladığını, bundan önce kilisenin müteveli vekilinin kendisine şer'i bir belge vererek ölümüne kadar mülkün kendisinde kalabileceğini fakat öldükten sonra kilise vakfına kaydedileceğini belirttiğini, şimdi vekilin "muceb-i şer'i semenini talep ederim" diye davacı olduğu görülmektedir. Menzili tasarruf eden davalı inkar etmiş, davacıdan beyyine istenmiş, o da vakıf olduğuna dair hem fetva-yı şerif hem de şahit göstermiştir. Bunun üzerine menzil davacıya verilerek vakfın mülküne kaydedilmiştir.¹⁰¹² Görüldüğü üzere kiliseye vakıf şartıyla bağışlanmış mülkü, kilise mütevellisi elindeki belge ve şahitlerle tasarruf edenin elinden çekip alabilmektedir. Bu vakıf belgesinin yukarıdaki örnekten farkı herhangi bir Müslüman vakfına bağlı olmadan doğrudan kilise vakfı olarak tanınmasıdır.

"Mar Yakup Kilisesi" adıyla Amid'de bir vakıf mevcuttur ve elinde bazı akarlar vardır. Buna göre "Amid'deki Mar Yakub Kinisesi'nin Diyarbekir'deki evkafının müteveli vekili nasb olunan İshak veledi Emirza" mahkemede Eykub veledi Safer üzerine dava açıp aynı şehirdeki Hoca Haçedor Mahallesi'ndeki bir menzilin İsmican binti İskender veledi Haço adlı Nasraniye tarafından ölümünden önce "şurût-ı vakıf" üzere kiliseye devredildiğini ve buranın yıllık 3 guruş gelirin de anılan kilise mütevellisine geldiğini belirtir. Davalının irsiyyet üzere kendisine geçen bu mülkün gelirini vermediğini ve sorulmasını talep eder. Davacıdan delil istenince zimmî taifesinden 3 zimmî şahidi göstererek davasını ispat eder. Mülkün ve gelirin davacıda kalmasına karar verilir.¹⁰¹³

Amid'deki Mar Yakup Kilisesi'nin yeri konusunda da belgelerde bilgiler mevcuttur. Aynı belgede kilisenin mütevellisi olan kişinin vakfa kendi elindeki mülkü belli bir ücret karşılığında şart-ı vakıf ile devrettiğini görmekteyiz. Buna

¹⁰¹² DŞS, 360-311-1, 22 Cemaziyelevvel 1152.

¹⁰¹³ DŞS, 360-356-2, 24 Muharrem 1152.

göre “Amid’de Şeyh Matar Mahallesi’ndeki Mar Yakub Kinisesi mütevellisi Haço veledi Hanna” adlı zimmî Amid’deki Şemsiyan Mahallesi’nde Ömer Çelebi, el-hac Hasan menzili, Emirze zimmî menzilleri ile mahdud 1 meclis, 1 çardak, matbah, kenef, su kuyusu, necîre ve havlulu menzilini ve müşterek olduğu 2 sofa ve tahtları zir-i zemin alanı mütevellisi olduğu kilisenin yedinde olan 150 guruş karşılığında bey’ ve şirâ’ etmiş, ayrıca buranın vakıf olarak zabt olunmasını şart koşmuştur.¹⁰¹⁴

Çağdaş kaynaklar arasında Mar Yakup Kilisesi ile Meryem Ana Kilisesi’nin aynı olduğunu belirtenler de vardır.¹⁰¹⁵ Ancak inceleme döneminde bunların aynı kilise olduğunu gösterir her hangi bir ifade ile karşılaşılmamıştır. Elimizdeki 1153/1740 tarihli bir belgede Amid’deki Mar Habib Mahallesi’nde sakin Kirbakis veledi Mübarek Şah ve annesi Ariye(?) adlı zimmîler mahkemede aynı şehirdeki Meryem Ana Kilisesi mütevellisi İskender? veledi Hanna önünde aynı mahalledeki bir tarafıyla Melik Ahmed Paşa Vakfına, iki tarafıyla hamama bitişik 1 meclis, necîre, zemini matbah, kenef ve havlulu menzillerini şurût-ı vakıf üzere kiliseye ve çorbahanesine bağışlamışlardır.¹⁰¹⁶

Gayrimüslim vakıfları hakkında bilgi edindiğimiz bir başka belgede ise Amid’de Hoca İskender Mahallesi’nde sakin Hanım binti İbrahim adlı Nasraniye mahkemede aynı şehirdeki Meryem Ana Kilisesi Evkafı’na müteveli vekili olan Elcet veledi Hıdır Beşe adlı zimmî önünde aynı mahalledeki Kabakçı Hüseyin Beşe mülkü, Molla İbrahim Efendi menzili, Tezkerecizade menzili ile mahdud 2 sofa, 2 necîre, zir-i zemin 1 meclis, 1 çardak tahtı 2 kiler, matbah, kenef ve havlulu menzilini vakfa hibe etmiştir. Muaccelen hasıl olan ücretten menzilin tamirini ve termimini şart koşarak gelirinin vakfa ve çorbahanesine kullanılmasını beyan etmiştir.¹⁰¹⁷

Zimmî vakıfları hakkındaki bir diğer belgede ise Amid’de Sarraf Muhammed Mahallesi’nden Ramiya veledi Tumacan adlı Nasraniye

¹⁰¹⁴ DŞS, 360-311-3, 2 Cemaziyelahir 1152.

¹⁰¹⁵ Orhan Cezmi Tuncer, **Diyarbakır Kiliseleri**, s. 17.

¹⁰¹⁶ DŞS, 360-209-4, 7 Ramazan 1153.

¹⁰¹⁷ DŞS, 313-145-2, 29 Rebiülevvel 1160.

mahkemede aynı mahalledeki Meryem Ana Kilisesi Evkafı'na müteveli olan Elcet veledi Hıdır Beşe önünde aynı mahallede mülkü olan Hacı Ali mülkü, Fetha zimmî mülkü ile mahdud, fevkani bir çardak, tahtı kiler ve bir çardak, tahtı matbah, kenef, kapı arası, su kuyusu, havlulu menzilini adigeçen vakfa bağışlamıştır.¹⁰¹⁸

Yukarıdaki örneklerden varılacak sonuç şudur ki Amid'de sosyal hayat içerisinde mühim bir yeri olan vakıf müesseselerinin Gayrimüslimler tarafından aktif olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti Amidli zimmîlere bu haktan faydalanma imkanı tanımıştır. Bu vakıfların bazen Müslümanlara ait bir vakfa bağlı olarak faaliyet gösterebildiği gibi bazen de müstakil olarak kendi başlarına vakıf statüsünde hizmet verdiği görülmektedir. Bu vakıflardaki çorbahane bölümünden muhtemelen cemaat üyelerinden yoksul olanlara beslenme hizmeti sunulduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰¹⁸ DŞS, 313-146-1, 28 Rebiülevvel 1160.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

17. YÜZYILIN ORTALARINDA VE 18. YÜZYILIN İLK YARISINDA AMİD KAZASI'NDA VE DİYARBEKİR EYALETİ'NDE EKONOMİK HAYAT VE MALİ DÜZEN

4.1. TARIMSAL ÜRETİM, ASKERİ ORGANİZASYON VE NAKLİYE

Tarım faaliyetinin ilk hedefi üreticinin ihtiyacını karşılamak olup bunun fazlası pazara arz edilen ürün olmaktadır. Amid ve çevresi, bulunduğu bölgede, iklim ve toprak yapısıyla, tahıl üretiminin merkezi durumundadır. Çünkü kuzeydeki dağlık arazide ürün az, güneydeki çöllerde ise hemen hiç yoktur. Oysa kısa kış dönemi ve uzun yaz süresi ile Diyarbekir ve Mardin ovası yılda iki defa mahsul toplanan alanlardır. İnceleme döneminde özellikle sulamanın olduğu tarlalarda yani nehir ve çay kenarlarında buğdaydan sonra pamuk ekiminin de yapılabildiği anlaşılmaktadır. Karacadağ civarındaki sulu alanlarda ise çeltik tarlalarında yüksek besin değeri olan prinç ekimi yapılmaktadır. Dicle nehrinin yanı başındaki Hevsel ve Yeni Kapı'daki¹⁰¹⁹ bağ ve bahçelerde sebze üretimi gerçekleştirilmektedir.

Diyarbekir'de Akkoyunlu döneminden yani 15. yüzyıldan beri uygulanagelen kanunlarda, özellikle tarımsal üretimin Amid ve çevresinde yaşayan çiftçiler için teşvik edildiği anlaşılmaktadır. Gerek Hevsel bahçelerinde gerek Amid kurâsında yapılan tarımsal üretimde ürününü satmak üzere şehre getiren çiftçiden resm-i bevvabi alınmamaktaydı. Hevsel bahçesinden gelen ürünlerden vergi alınması durumunda öşür alınmayacağı, karyelerden gelenlerden ise zaten ödedikleri rüsum bulunduğundan ayrıca vergilendirmeye gidilmeyeceği 1518 mufassal kanunnamede yer almaktadır.¹⁰²⁰

Evliya Çelebi, 1655 yılında Diyarbekir'deki hububat üretimini ve ürünün kalitesini övmektedir. O, şehrin kendisi taşlık yerde olmasına rağmen 7 çeşit

¹⁰¹⁹DŞS, 360-58-1 numaralı belgede Yeni Kapı ve Hevsel Bahçeleri'ndeki ziraat hakkında bilgiler elde edilebilmektedir.

¹⁰²⁰ Mehdi İlhan, a.g.e., s. 124-125.

iri taneli buğday, arpa, bakla ve fasulyenin somarlarının¹⁰²¹ 10 akçeye satıldığını kaydetmektedir. Ayrıca geniş vilayetin bakımlı ve güzel kokulu ovalarındaki toprağı överek insanların buraya rağbet ettiğini, mezralarının çok, bereketli ürünler verdiğini belirtmektedir.¹⁰²²

Amid'de tarımsal üretimin boyutlarını göz önüne serebilmek için üretim fazlasının en büyük müşterisi durumundaki devletin, mübayaaya ve tevziat emirlerini incelemek gerekmektedir. Belgelerde geçen ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla devlet merkezinden eyalete gönderilen ferman-ı ali gereği, belli bir miktarda ürünün çevrede ihtiyacı olan kale ve şehirlere gönderilmesi emrolunmaktadır. Amid'de bulunan beylerbeyi bu iş için bir mübayaacı tayin etmektedir. Elimizdeki belgelerin hemen hepsinde bu vazifeyi yürüten kişinin Diyarbakir voyvodası olduğu görülmektedir. Voyvoda tespit edilen miktarı Diyarbakir eyaleti içindeki kazalara üretim oranlarına göre tevzî eder ve piyasaya göre bir alım miktarı ve fiyatı belirlerdi. Her kazadan buranın ahalisini temsilen gelen görevliler ellerinde kendilerine çıkarılmış miktardaki buğday ve arpayı gösteren tevzî ile anılan yükümlülüğün gereğini teslim edip, karşılığı olan ödemeyi teslim alarak dönerlerdi. Mübayaacının işi bununla bitmez, teslim aldığı zahireyi ambarlara istifler ve ihtiyacı olan şehir ve kalelere naklettirirdi. Bunun masraflarını da ya voyvodalık kaleminden ya da merkez hazineye yazılmak üzere kendisi öderdi.

Amid ve Diyarbakir eyaleti, yukarıda da değinildiği üzere çevre kaleler ve şehirler için tahıl ambarı ve pazarı özelliği taşımaktadır. Özellikle çöl yapısıyla Bağdat ve dağlık yapısıyla Tebriz ve Tiflis şehirlerinin buranın buğday ve arpasına muhtaç olduğunu tevzî kayıtlarından takip edebilmekteyiz. Askeri organizasyon içerisinde ürün fazlasının temin edilebileceği en yakın yer Diyarbakir'dir. Ancak devletin fiyatını belirlediği bu mübayaalarda çiftçinin karlı mı yoksa zararlı mı çıktığı ayrıca incelenmeyi hak eden bir konudur.

¹⁰²¹ Evliya Çelebi'nin kullandığı bu ölçü birimi 16 kiloya denk gelmekteydi. (Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 275.) Ancak bu ölçünün Amid'de kullanıldığına dair herhangi bir belgeye rastlamadık. Bununla birlikte bu ölçünün hala günümüzde Erzincan, Erzurum ve Sarıkamış'ta kullanıldığı kaydedilmiştir. (Bruinessen, **a.g.e.**, 138 numaralı dipnot.)

¹⁰²² Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 275.

Talepte bulunulan ürünlerin nasıl nakledileceği de bellidir. Buna göre Bağdat'a gidecek ürünler Amid'den keleklerle yüklenerak Musul üzerinden nehir taşımacılığıyla ulaştırılmaktadır. Van üzerinden Serhat kalelerine gönderilen ürünler ise Tatvan iskelesine, oradan gemilerle Van'a ve daha sonra karayoluyla ilgili yerlere nakledilmektedir. Ancak en sık naklin gerçekleştiği yer Musul, Basra ve Bağdat idi. Üretim ilişkilerini tespitte çalıştığımız bu başlık bize ulaşım organizasyonu hakkında oldukça tafsilatlı bilgiler sunmaktadır. Aşağıda defterlerde sıklıkla karşılaştığımız bu üretim ve ulaşım organizasyonu hakkındaki belgelere yer verilecektir.

Aşağıdaki tabloda yer alan tevzînin yapıldığı tarihten biraz önceki bir başka fermada, Bağdad ambarlarında toplanması emrolunan ve serhat üzerinde hıfz ve izhar edilecek 100.000 keyl hinta ve şaîrin bahar ile beraber nakledilmesinin zorunlu olduğu emredilmektedir. Bu mubayaanın masrafı olan 20.000 guruş ile kelek üzerindeki nakliye masrafı 5.000 guruş olup toplam 25.0000 guruş masrafın 1153/1740 senesi Diyarbekir hazinesi malından yapılması, ayrıca nakil sırasında Musul ve Mardin kazalarının da masrafa dahil edilmesi emredilmektedir.¹⁰²³ Görüldüğü üzere serhat üzerine organize edilen bu nakil işlemlerinin sefer organizasyonu gereği yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Anılan seferler Sultan I. Mahmud'un saltanatı döneminde 1737 ile 1747 yılları arasında İran ile girilen savaş dönemine rastlamaktadır.¹⁰²⁴ İran'da Nadir Şah'ın saltanata geldiği 1737 yılından sonra bozulan ilişkiler iki farklı cephede savaşı beraberinde getirmiştir. Bu savaş döneminde Kafkaslarda İranlılar başarılı görünürken, Mezopotamya'da durum Osmanlılar lehinde olmuştur. Savaş dönemi 1746 yılında Nadir Şah'ın öldürülmesi ile sona ermiştir.¹⁰²⁵ 1740 yılında Bağdat'a gönderilen malzeme sadece zahire değildir. Diyarbekir şer'îyye sicillerinde madenlerden kurşun ve ormanlardan kazma, balta sapları istenmiş ve bunlar Bağdat'a gönderilmiştir. Bu durumda İmparatorluğun merkeze binlerce km. uzaktaki güneydoğu sınırını besleyen yer Amid olarak belirlemektedir.¹⁰²⁶

¹⁰²³ DŞS, 360-91-1, evasıt-ı Rebiülahir 1153.

¹⁰²⁴ Mücteba İlgürel, "I. Mahmud Dönemi", **Doğuştan Günümüze İslam Tarihi**, İstanbul, 1993, s. 138-144.

¹⁰²⁵ Alan Palmer, **a.g.e.**, s. 70.

¹⁰²⁶ Amid'den çevreye sadece hububat veya cephaneye değil aynı zamanda nakit transferi de yapılmaktaydı. Örneğin 972 senesine tarihlenen bir hükümde Şehrizol Kalesine yapılacak para transferi Halep hazinesi ve Diyarbekir hazinesinden temin edilen nakit ile sağlanmıştı. Fermada

Yeri gelmişken buğday ve arpa alım masrafının, nakliye masrafının 4 katı civarında olduğunu belirtmek gerekir. Bruinessein, Diyarbekir’de üretilen ürün fazlasının çevreye gönderilemediğini, çünkü nakliye masrafının ana paradan fazla olduğunu ileri sürer. Örneğin Van’a 1577 yılında 10.000 çuval buğday gerektiğini ancak bunun bedelinin 1.2 milyon akçe tutup nakliyesinin ise 1,5 milyon gibi bir yekün tuttuğundan bu nakliye işinin iptal edildiğini ve sadece 2 bin çuval gönderildiğini kaydeder. Hasılı üretimi fazla olmasına rağmen bu artığın kullanılmadığını iddia eder.¹⁰²⁷ Ancak yukarıdaki belgeden de hatırlanacağı üzere 18. yüzyılda Bağdat gibi daha uzak bir vilayete gönderilen hububat masrafının ancak 4/1’i nakliye işine harcanmaktadır. Ayrıca Van gibi sınırlı üretimi olan vilayetin ihtiyacı olan ürünlerden fiyatı sebebiyle vazgeçmesi zayıf bir ihtimaldir. Nihayetinde bir şekilde ihtiyacı olan tahıl temin edilmeliydi. Ancak yakın bir yer olursa bu alternatiften daha ucuzu tercih edilebilirdi. Aşağıdaki bir kayıta Van’a 20 bin keyl hinta ve şaîrin gönderilmiş olması, nakliye masrafları sebebiyle Diyarbekir’e talep olmadığı şeklinde bir düşüncüyü zayıflatmaktadır. Ayrıca aşağıdaki bir başka tevzîde Van’a gönderilen 30.287 keyl zahirenin nakliye masrafı olarak 783 guruş hammaliyye ücreti çıkarılmıştır.

İstenen ürünlerin niteliği de bize bunların hangi amaç için tedarik edildiği noktasında fikir vermektedir. İlk ürün insan yaşamı için temel besin kaynağı olan hintadır. Bunun ile insani temel besin ihtiyacının karşılandığı anlaşılırken şaîr ile hayvanların temel besin ihtiyacının karşılandığı, bu iki ihtiyacın bir arada talebinin ise askeri bir hareketlilik gereği olması kuvvetle muhtemeldir.

1153/1740 yılındaki Diyarbekir eyaletinden Bağdat’a istenen hububat transferinin ayrıntıları ile ilgili başka belgeler de mevcuttur. Bunlardan bir diğerinde padişah fermanı ile “işbu sene-i mübareke mahsul-u cedidinden Bağdad Darü’s-selamı için mübayaası ferman buyurulan 100.000 keyl-i İstanbuli hinta ve şaîr” işinin mübaşeretine gereken masraf 2250 guruş olarak kaydedilmiş ve bu rakam da kazalara ve esnaf taifesine paylaştırılarak tevzî

miktar belirtilmemiş ve nakit hakkında “hazine” ibaresi kullanılmıştır. Bkz.: **6 Numaralı Mühimme Defteri, 972/1564-1565**, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 30.

¹⁰²⁷ Bruinessein, **a.g.e.**, 81.

edilmiştir.¹⁰²⁸ Bu işin naklinin ise bahar aylarında yapılması tembihlenmektedir. Talep edilen miktarın görüldüğü üzere muazzam bir üretim gerektirdiği gözden kaçmamalıdır. Bu belgede üretimin kazalara tevzî edilişi ile ilgili herhangi bir ayrıntı yoktur. Ancak muhtemeldir ki eyaletteki tüm kazalara ve nahiyelere üretimlerine göre oranlanmaktadır.

Tablo 17: 1153/1740 Yılı Diyarbekir ve Kazalarından Bağdad'a Hınta ve Şaîr Transferi

Kazalar	1153/1740 ¹⁰²⁹	
	Keyl-i İstanbuli Hınta	Keyl-i İstanbuli Şaîr
Çarsançak	5800	9400
Harperet(Harput)	5500	8900
Palu	5800	9400
Eğil	1000	1500
Çermik	1500	2000
Telbisme	1100	1950
Siverek	2725	4700
Savur	700	1300
Hasankeyf ve Beşiri	2000	2500
Atak	1400	2050
Mihrani	620	150
Tercil	1500	2150
Salad ve Berazi	600	700
Meyafarikin	500	400
Hasfa	400	500
Eserd	3000	5000
Şark ve Garb (Amid)	200	200
Ergani ve Çüngüş	3000	5000
Hani	1650	2000
Toplam	38995	59800

¹⁰²⁸ DŞS, 360-82-3, 5 Rebiülahir 1153. Bu belgede sadece mubayaanın mübaşareti için gereken ödeme talep edilmektedir. Muhtemelen bu ücret organizasyonu yapacak görevlilere yani voyvoda ve merkezden gelecek görevlilerin masrafına harcanacaktır. Değilse bu ödeme 100.000 keylin karşılığı olamazdı. Bu miktardaki bir hıntayı devlet bu tarihlerde 50-60 akçe arasında, şaîri ise 30 akçeye almaktadır. Her iki rakamdan hangisiyle çarpılıp gurusu değeri olan 120 akçeye bölündüğünde ortaya çıkan ödeme çok daha yüksek olmaktadır. Şöyleki anılan miktarı sadece şaîr olarak hesaplayarak 30 akçe ile çarparsak gurusu olarak değerinin 125.000, hınta olarak 50 akçeden çarparsak 416.666 gurusu gibi rakamlara ulaşırız.

¹⁰²⁹ DŞS, 360-93-1, 7 Cemaziyelevvel 1153. Bu tevzî defterinde her şaîrin keyli 25 akçe, hıntanın ise 30'ar akçe takdir olunmuş ve bu işe mübaşir olarak Semanzade Hüseyin Ağa görevlendirilerek kelek sefineleriyle Bağdad'a nakli gerektiği yazılmıştır. Ayrıca DŞS, 360-101-2, 10 Cemaziyelevvel 1153 künyeli belge de bu konu hakkındadır.

Yukarıda tevzî yapılan bu zahirenin 40.000 keylinin hinta, 60.000 keylinin şaîr olduğu görülmektedir. Bunların teslimi ile ilgili bilgi veren bir belge, aynı yılın 7 Şevval'inde Tercil ahalisinin temsilcilerinin mahkemede beyanını içermektedir. Mübayaa memur edilen Semanzade Hüseyin Ağa huzurunda kendilerine yazılan 1500 keyl hintayı bahası olan 55 akçeden 687,5 guruş ve 2150 keyl şaîri 35 akçeden 627,5 guruş olmak üzere teslim edip ücretlerini almışlardır.¹⁰³⁰ Görüldüğü üzere Tercil için Cemaziyelevvel'de tevzî edilen zahire Şevval ayında teslim edilmiş ve ödemeler dahil tüm işlemler 5 ay zarfında bitmiştir. Bu durum Amid eyalet organizasyonunun devlet için taşıdığı hayatiyete de bir örnektir.

Yukarıdaki tevzîden hemen sonra 1154/1741 yılında bir ilave daha yapıldığı görülmektedir. Neredeyse ilkinin onda biri olan bu ikinci tevzînin kaza listesi mevcuttur. Tevzî defterine göre mübayaa olunan buğday dağılımı şu şekildedir.¹⁰³¹

¹⁰³⁰ DŞS, 360-206-1, 7 Şevval 1153.

¹⁰³¹ Elimizdeki belgelerde ölçü birimi olarak Keyl-i İstanbuli kullanılmaktadır. Metin içinde görüleceği üzere onbinlerle ifade edilen alım talepleri mevcuttur. Bu ihtiyacın neye cevap verdiğini anlamak bakımından birkaç örneğe yer vermek gerekir. Örneğin Kayseri Mutasarrıfı Ahmed Han Erdelani'nin Diyarbakir'de kalan 120 nefer kapıkulu halkına 10 gün için 24 keyl-i İstanbuli şaîr voyvoda tarafından teslim edilmişti ve ödemesi ordu-yu hümayun canibinden karşılanacaktı. (DŞS, 313-111-3, 29 Safer 1159.) Bir diğer belgede ise Diyarbakir Voyvodası Halil Ağa, Sadrazam-ı sabık Ahmed Paşa'nın ferman-ı ali gereği Amid'e tayin buyrulan 1000 nefer süvarisinin 145 günlük ihtiyacını teslim etmişti. Buna göre 45.320 kıyye nan-ı azizin hinta olarak değeri 2266 keyl-i İstanbuliye denk gelmekteydi. Yine şaîr olarak 21.840 keyl-i İstanbuli şaîr teslim edilmişti ve bunların da parasal değeri hintayı 60 akçeden şaîri 30 akçeden hesap ederek teslim alınmıştı. (DŞS, 313-110-2, 27 Şevval 1159.) Anılan rakamların ilki 120 asker için 10 günlük ihtiyaç, ikincisi 1000 süvari askerin 145 günlük ihtiyacı içindi. Bu değerler bize ileride görüleceği üzere Bağdat ve Van taraflarına gönderilen gıdanın ne boyutlarda bir ihtiyaca cevap vereceği hakkında fikir verebilir.

Tablo 18: 1154/1741 Yılı Diyarbekir ve Kazalarından Bağdad'a Hınta Transferi

Kazalar	Keyl-i İstanbuli Hınta
Çarsancak	2000
Harperet(Harput)	2000
Palu	2000
Eğil	350
Çermik	450
Telbisme	400
Siverek	1100
Savur	200
Hasankeyf ve Beşiri	550
Atak	450
Mihrani	100
Tercil	450
Salad ve Berazi	100
Meyafarikin	100
Hasfa	600
Eserd	600
Şark ve Garb (Amid)	60
Ergani ve Çüngüş	1250
Hani	500
Toplam	13.260

İlginç olarak listelediğimiz bu kazalar arasında önemli bir üretim alanı olduğu düşünülen Mardin'e rastlanmamıştır. Ancak sonraki yıllarda buraya tevzî edilmiş rakamlara aşağıda yer verilecektir.

Yukarıdaki zahire nakliyle aynı tarihlerde sadece Amid merkezi için yapılan bir tevzîde talep edilen 1000 keyl-i Amidi şaîrdir ve bunun 422 Garb-i Amid, 414'ü Şark-i Amid nahiyelerinden ve kalanı nefis-i Amid'den teslim edilecektir.¹⁰³² Toplanması istenen şaîr ise salyane olarak talep edilmiş ve muhtemelen ambarda ihtiyaç için stoklanmaktadır.

1153/1740 senesinde toplanması istenen 100.000 keyl hınta ve şaîrin Bağdad'a kelek sefineleriyle gönderilmesi düşünülmüş ve bu hususta paşaya ve voyvoda Semanzade Hüseyin Ağa'ya ferman gönderilmiştir. Fermanda bu

¹⁰³² DŞS, 130-1, gurre-i Safer 1153.

işlemlerin bir an önce yapılması emredilmektedir. Hınta için 30 akçe, şaîr için ise 50 akçe değer verilmiş ve fermanın devamında bunlara yapılan zam ile hıntanın 55 akçeye şaîrin de 35 akçeye mübayaası emredilmiştir. Bu işlemlerin ödemesi için voyvoda yetkilendirilmektedir.¹⁰³³

Bu yılın “mahsul-i cedidi”nden mübayaası yapılmak istenen 100.000 keyl-i İstanbuli zahirenin toplanır toplanmaz hemen nakil işlemlerinin başlatılmak istendiği anlaşılmaktadır.¹⁰³⁴ Mübayaası fermanlarından hemen sonra kelekçi ve diğer hamal esnafının voyvoda huzuruna gelerek nakliye üzerine anlaştıkları ve bunu metne dökerek mukavele yaptıklarını belgelerden görmekteyiz. Aşağıda bununla ilgili sürece değinilecektir.

1153/1740 zahire mübayaasını Bağdat’a nakledecek kelekçiler ile ilgili bilgiye belgelerde rastlanmaktadır. Buna göre Amid ahalisinden olan esseyid Mustafa bin Eyyüb, Mehmed Emin bin Musa, Ömer bin Hasan, Ebubekir Çelebi bin Çerkes ve Ali bin Daslan(?) adlı kişiler mahkemede mübayaacı Semanzade Hüseyin Ağa bin Ali Ağa önünde nakliye için 15 adet kelek inşa edeceklerini, Bağdat’a varana kadar kendilerinin olan kelek kerestesi ve tulumları kullanacaklarını, her keleğe 250 tulum bağlayacaklarını, toplam 15 keleğe 4140 keyl zahire yükleneceğini belirterek her keleğe 180 guruştan toplam 2100 guruşluk ödemeyi adigeçen mübayaacı ağadan teslim aldıklarını belirtmişlerdir.¹⁰³⁵ İlginç olarak aşağıda 1159/1746 yılı mübayaasına gelen kelek esnafından birinin, bu nakilde ilk sırada zikredilen kişi olduğu görülmektedir.

İçkale’de olduğunu bildiğimiz Miri ambarından nehre kadar olan yol ve diğer nakil ücretlerinin de hesaplandığı görülmektedir. Buna göre 1153/1740 yılında “Şatt kenarındaki miri keleklerle” nakl için hammaliyye ücreti kelek başına 12 guruştur ve her kelekte iki kişi bulunacaktır.¹⁰³⁶

1159/1746 senesinde ise yine Bağdat kalesinde muhafazada görevli askerler için Diyarbekir ve çevresinden mübayaası olunacak hınta miktarının

¹⁰³³ DŞS, 360-114-2, 14 Cemaziyelevvel 1153.

¹⁰³⁴ DŞS, 360-113-1, 22 Cemaziyelevvel 1153.

¹⁰³⁵ DŞS, 360-215-1, 5 Şaban 1153.

¹⁰³⁶ DŞS, 360-216-1, 5 Şaban 1153.

50.000 keyl-i İstanbuli ve şâirin ise 70.000 keyl-i İstanbuli olarak emredildiğini görmekteyiz. Bu işin mubayaasına ise voyvoda Halil Ağa bin Mustafa Ağa'nın vekili bakmaktadır.¹⁰³⁷

1159/1746 senesinde yine Bağdat için ikinci defa zahire mubayaası yapıldığı ve bu sefer ise 20.000 keyl-i İstanbuli hınta ve 20.000 keyl-i İstanbuli şâirin istendiği görülmektedir.¹⁰³⁸ Bu yıl içerisinde birbirine yakın tarihlerde iki defa mübayaaya yapıldığı görülmektedir. Bu yıl devletin hınta için belirlediği fiyat 50 akçe, şâir için ise 30 akçedir.

Elimizdeki bir başka belgede ise yukarıdaki iki mübayaaya için aynı anda teslimatın yapıldığı görülmüştür. Buna göre Bağdat ve Musul kaleleri için 50.000 keyl hınta ve 70.000 keyl şâir talep edilmişken Tatvan iskelesinden Van'a 20.000 keyl-i İstanbuli hınta ve 20.000 keyl-i İstanbuli şâirin toplanması emrolunmakta ve Telbisme kazası temsilcileri, Bağdat için 1100 keyl-i İstanbuli hınta ve Van için 400 keyl-i İstanbuli hınta ve yine buralar için 1700 keyl şâir ile 410 keyl şâiri teslim etmiştir.¹⁰³⁹ Aynı ödemeyi içeren bir başka belgede Eğil kazası ahalisine Bağdat için düşen hınta 8250 keyl-i İstanbuli hınta ve 7750 keyl-i İstanbuli şâirdir. Van için ise 1000 keyl-i İstanbuli hınta ve 1000 keyl-i İstanbuli şâirdir.¹⁰⁴⁰ Bu mübayaada Harput'a Bağdat için düşen hisse ise 10833 keyl-i İstanbuli hınta ve 15833 keyl-i İstanbuli şâirdir.¹⁰⁴¹ Görüldüğü üzere bu paylaşımında Harput ve çevresinin tüm mübayaaya olunan miktarın 5/1'ini karşıladığı anlaşılmaktadır. Bu iki mübayaadan Hasfa kazasına düşen hisse ise Bağdat için 808 keyl-i İstanbuli hınta ve 5 sehm şâirdir. Van için ise 262 keyl-i İstanbuli hınta ve 5 sehm şâir olup bu ödemeler nefis-i Hasfa ve karyelerine bölüştürülmüştür.¹⁰⁴²

¹⁰³⁷ DŞS, 313-100-1, 25 Receb 1159.

¹⁰³⁸ DŞS, 313-100-2, 25 Receb 1159.

¹⁰³⁹ DŞS, 313-107-1, 15 Safer 1159. Telbisme nahiyesine tevzi edilen 1100 keyl-i İstanbuli hıntanın 320'si Metinlü ahalisine ve 319'ı Düşengür ahalisine tevzi olunmuştur. Ayrıca köylere düşen 1700 keyl şâirin 505'i Metinlü ahalisine ve 505'i de Düşengür ahalisine isabet etmiştir. Voyvoda bu hıntayı 60 akçeden, şâiri ise 30 akçeden satın almaktadır. DŞS, 313-162-4, gurre-i Zilkade 1159.

¹⁰⁴⁰ DŞS, 313-125-1, 14 Receb 1159.

¹⁰⁴¹ DŞS, 313-132-1, 15 Zilhicce 1159.

¹⁰⁴² DŞS, 313-163-2, 15 Zilkade 1159.

Bu yılın tevziatının kazalara dağılımına dair bir liste mevcut olmadığından ancak defterde yer alan müstakil belgelerden kaydedilmiş olanları verebilmekteyiz. Muhtemelen bu dağılım Diyarbekir beylerbeyliğindeki tüm kazaları içermektedir ancak tafsilatlı bilgilere şer'îyye sicillerinde ulaşılamamaktadır.

Bağdat gibi imparatorluğa uzak bir bölgeye zahirenin en ucuz nakledileceği yer buraya yakınlık ve eyalet merkezi olması durumuyla Amid üzerinden gerçekleşmektedir. Nehir yolunun daha hızlı ve az maliyetli olmasından ötürü sıklıkla üretim fazlasının naklinde kullanıldığı görülmektedir. Kara yoluyla da nakliye yapılabilmesine rağmen, maliyetinin çok daha fazla olacağı sebebiyle tercih edilmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca nakliyenin süresi de oldukça gecikecektir. Ama kelek üzerinde nakledilecek zahire hem daha süratli hem de daha az maliyetle ulaştırılmaktadır.

Nakliyatın keleklerle yapılacağı belgelerde sıklıkla ele alınan bir konu olmaktadır. 1159/1746 yılında kelekçi esnafı şeyhleri ile yapılan anlaşmada 23 kelek inşa edilmesi ve bunlara toplam 5200 keyl-i İstanbuli zahire yüklenmesi kararlaştırılmıştır. İnşa edilecek 23 keleğe biçilen fiyat ise 4140 guruştur.¹⁰⁴³ Bu ise anılan yılda zahirenin bir seferden fazla nakil gerektireceğini gösterir. Dolayısıyla aynı yıl ilk olarak mübayaası istenen hınta ve şaîrin toplamı 120.000 keyldir. Aynı yılın ikinci mübayaa emrinde hınta ve şaîrin toplamı 40.000 keyldir ve bunu ilki ile topladığımızda 160.000 keyl-i İstanbuli zahirenin nakledilmesi zorunluluğu bulunmaktadır. Her bir nakliyede 23 keleğe 5200 keyl zahire yüklendiğinden hareketle bu yıl içerisinde 30 sefer yapılması anlamına gelmektedir. 30 defa 4140 guruş ise 125.000 guruş gibi bir nakliye masrafına tekabül etmektedir.

1159/1746 yılında Kelekçi şeyhlerinden es-seyyid Mustafa bin Eyyub ve es-seyyid Emin bin Resul, Süleyman bin Veli, es-seyyid Muhammed bin el-hac İbrahim ve diğerlerinin Diyarbekir Voyvodası Halil Ağa'nın vekili ile yaptıkları anlaşmada ferman-ı ali gereği Amid'den Bağdat'a götürülecek yükleri nasıl taşıyacakları hakkında da bilgi sahibi olmaktayız. Anılan kişiler

¹⁰⁴³ DŞS, 313-99-2, 22 Receb 1159.

inşa edilecek keleklerin kereste ve tulumlarının kendi malları olduğunu, her keleşe 560 tulumun bağlandığını,¹⁰⁴⁴ bu şekilde 180 guruşa mal olduğunu, 15 adet keleşe 3750 keyl-i İstanbuli zahireyi yükleyebileceklerini, nakliye için toplam 2700 guruş masrafın peşinen mubayaacıdan teslim aldıklarını beyan etmişlerdir.

Ayrıca kelekçilerin kişi başına aldıkları ödemenin de kaydedildiği belirtilmelidir. 1153/1740 senesinde görevlendirilen iki işçiye ücret olarak 40'ar guruş verilmesi ferman gereği takdir olunmuştur.¹⁰⁴⁵ Bu ücret, keleşin kurulmasından Bağdat'a dek sürecek seyahat sonrası, dönüşte kelek malzemelerinin katır sırtında taşınmasını içeren meşakkatli bir yolculuk karşılığında olacaktır.

Mübayaa sürecinden sonra voyvodaya getirilerek teslim edilen yüklü miktardaki zahirenin, ambarlarda depolandığı ve gideceği yerlere buradan gönderildiği anlaşılmaktadır. Amid'de ki bu ambarın adı belgelerde "miri ambarı"¹⁰⁴⁶ olarak geçmektedir. Bununla beraber gönderildiği yerlerde de ambarların mevcut olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin Tatvan iskelesinden Van kalesine gönderilecek zahirenin ambarlarda toplandığını bilmekteyiz. Buna göre Amid kazasından Osman bin Abdullah ve Bekir bin Muhammed voyvodanın vekili huzurunda 1159/1746 senesinde Diyarbekir'den Tatvan iskelesine, oradan da gemilerle Van ambarına nakledilecek toplam 30.287 keyl-i İstanbuli hinta ve şaîrin nakli için 783 guruş hamaliyye ücreti karşılığı anlaşmışlardır.¹⁰⁴⁷ Bu nakliyenin 1159/1746 yılının Safer guresinden aynı yılın Şaban evahirine değin 7 aylık bir süre zarfında yapılacağı anlaşılmaktadır. Bu işi yapan 3 nefer ve yukarıda anılan 2 kişiyle toplam ücretleri 315 guruş olarak, her gün için ayrıca 1 guruştan 210 guruş,

¹⁰⁴⁴ DŞS, 313-106-3, 11 Safer 1159. Bu konunun benzeri olan bir diğer metinde ise her keleşe 250 tulum bağlanacağı belirtilmektedir. DŞS, 313-108-1, 22 Safer 1159.

¹⁰⁴⁵ DŞS, 360-216-1, 5 Şaban 1153.

¹⁰⁴⁶ DŞS, 313-108-2, 13 Şevval 1159. Miri ambarının İçkale'de olduğu ve korunaklı bir yapısı olduğu sanılmaktadır. Tevzilerde keleklerle yapılacak nakillerde hamalların İçkale'den teslim aldıkları ürünü 3 km. güneydeki Mervani Köprüsünde bekleyen Kelekçilere teslim ettiğini belgelerde çok defa görmekteyiz.

¹⁰⁴⁷ DŞS, 313-106-2, 15 Safer 1159.

sefinelere yüklenerek Tatvan'dan Van'a nakil ücreti 258 guruş olarak toplam 783 guruşa anlaşmışlardır.

Amid'de stokların yapıldığı “miri ambarı”nın başında bir emin olduğunu tevzî belgelerinde görmekteyiz. İlgili belgeden anlaşıldığı kadarıyla Amid sakini olan Miri ambarı emini Abdulkadir bin Halil ve katibi Hüseyin bin Abdullah yanlarındaki zimmîlerle beraber mahkemede Diyarbakir voyvodası Halil Ağa'nın vekili Saçlızade Yusuf Çelebi'nin önünde voyvodanın Eyalet-i Diyarbakir'de mubayaasına memur olduğu Bağdat, Musul ve Tatvan iskelesine teslim edilecek zahirenin mahallinden alınması ve miri ambara getirilmesi, buradan gideceği mahallere nakledilmek üzere teslim edileceği ana kadar nakil ve muhafaza hizmeti için tayin oldukları kendilerine bildirildikten sonra 1159/1746 Muharrem'inden 1160/1747 Muharrem'ine değin ambar emini ücreti olarak her ay 30 guruştan 350 guruş ücret-i kitabet, yine taâmiyye için her ay 25 guruştan 691,5 guruş, ücret-i kabaliye her ay 21 guruştan 490 guruş, ücret-i kürekçi 10 guruştan 233 guruş, ambar eminine ambarların tamiri için 150 guruş olmak üzere toplam 1515 guruşu Halil Ağa yedinden teslim almışlardır.¹⁰⁴⁸

Nehir taşımacılığının en önemli örneği durumundaki bu tür nakliyelerin ayrıca hammaliyeleri hakkında da bilgi edinebilmekteyiz. Ambarlardan keleklerle ve keleklerden ambarlara taşınan bu yüklerin Amid'de hamal esnafına önemli bir geçim kaynağı olduğu düşünülmektedir. Buna dair örneklerden birinde Amid sakinlerinden Süleyman bin Abdulah ve Mustafa bin Muhammed ile Hamal taifesinden başları olan Ero veledi Menço ve Ohan veledi Avo vesayirleri, Mutyab esnafından (boş) bin Muhammed ve Kirpo veledi Milho ve diğerleri mahkemede voyvoda Halil Ağa'nın vekili önünde 15 keleğe yüklenecek 3750 keyl-i İstanbuli zahireyi Bağdat'a teslime kadar görev üstlenmişlerdir. Her keyl için 3 akçe olarak hamal ücretini 93,5 guruş olarak belirlemişler ve 15 nefer için Kavuşan adlı yere varıncaya kadar 40 guruşa, zahire çuvallarının dikimi işine 22 guruş ve toplam 455,5 guruşa

¹⁰⁴⁸ DŞS, 313-136-1, 5 Muharrem 1160.

anlaşmışlardır.¹⁰⁴⁹ Bu fiyatlar kelek sefineleri dışındaki nakliye hamaliyyesinin karşılığıdır.

1164/1750 senesinde Diyarbekir'den Bağdat kalesinin muhafazasında bulunan dergah-ı ali kullarına zahire ihtiyacı doğunca Diyarbekir'den 40.000 keyl-i İstanbuli hinta istenmiştir.¹⁰⁵⁰ Bu belgede Hasankeyf kazasına 450 kile düşmüş ve ahalilerin temsilcisi bu yükümlüklerini yerine getirerek her kilenin karşılığı olan 60 akçeden 225 guruşu da teslim almıştır. Belgeden tespit ettiğimize göre 1 guruş 120 akçe olarak görünmektedir ve 1 kile buğday 60 akçe olarak fiyatlandırılmıştır. Sadece bu 40.000 kile hinta için Hani kazası¹⁰⁵¹ 1000, Siverek kazası¹⁰⁵² 3515, Tercil kazası¹⁰⁵³ 1700, Beşiri¹⁰⁵⁴ 1350, Mardin¹⁰⁵⁵ 5000, Salad ve Berazi¹⁰⁵⁶ 250 ve Mihrani¹⁰⁵⁷ 280 kile göndermektedir. Bu zahire ise anılan kaza ahalilerini temsil eden kişilerce mübayaacı olan Esteri Mehmed Ağa'nın vekiline yapılmakta ve karşılığı olan ödemeler teslim alınmaktadır. Burada yapılan ödemeler kile başına 60 akçe olarak her guruşu da 120 akçeye bölerek hesaplanıp teslim edilmektedir.

Yukardaki belgelerin gösterdiği olgu, Amid'de ve Diyarbekir eyaletinde üretilen tahıl için en önde gelen talebin askeri ihtiyaçların karşılanmasını hedef edinen devlet ihtiyacı olduğudur. Bu olgu dolayısıyla buna bağlı bir üretim standardının bulunması muhtemeldir. Ayrıca askeri ihtiyacın olmadığı dönemlerde miri ambarlarda tutulması için gereken mübayaaların da bulunduğu dair yukarıda belgeler örnek olarak gösterilmiştir.

Buğday ve arpanın yanında diğer bir tahıl ürünü prinçtir ve prinç bu dönemde zengin ailelerin sofrasında görülen bir gıdadır. Öyle ki princi

¹⁰⁴⁹ DŞS, 313-108-2, 13 Şevval 1159.

¹⁰⁵⁰ DŞS, 313-73-1, 27 Rebiülevvel 1164.

¹⁰⁵¹ DŞS, 313-73-3, 27 Rebiülahir 1164. Bu belgede ise Bağdat için istenen buğday 40.000 değil 50.000 kile olarak kayıtlıdır.

¹⁰⁵² DŞS, 313-73-4, Cemaziyelevvel 1164.

¹⁰⁵³ DŞS, 313-73-6, 29 Cemaziyelevvel 1164.

¹⁰⁵⁴ DŞS, 313-74-2, 9 Şaban 1164.

¹⁰⁵⁵ DŞS, 313-74-3, 25 Safer 1164.

¹⁰⁵⁶ DŞS, 313-75-1, 27 Şevval 1164.

¹⁰⁵⁷ DŞS, 313-75-2, 5 Cemaziyelahir 1164.

“asilzade tüccar tahılı” olarak değerlendirilenler de görülmektedir.¹⁰⁵⁸ Eyalette özellikle Karacadağ eteklerinde yetiştiği bilinen bu ürün muhtemelen dışarıya gönderilmemekte, şehrin tüketimi için iç pazara sunulmaktaydı. Amid’de servet sahibi olan zengin bir sınıfın yanında bürokrasiyi oluşturan ehl-i örfün de ikamet etmesi, bu ürün için geniş bir müşteri talebinin varlığı ihtimalini düşündürmektedir.

Pirinç alanlarının mukataa olarak işletildiği görülmektedir. Örneğin 1153/1740 yılında Hasan Çelebi bin Hüseyin mahkemede Cuîyi(?) beyi Mehmed Emin Bey bin el-hac Osman üzerine dava açıp, zeameti olan Balluca adlı karyede kendi hissesine isabet eden 474 batman prinçten 300 batmanını kendisine teslim ettiğini, ancak 174 batmanı vermediğini belirterek şikayet eder. Mahkeme davalıya sorunca suçu şerikine atarak inkar ettiği görülmektedir. Davacıdan şahit istenir ve davasına ispat edince kalan ödemenin yapılması emredilir.¹⁰⁵⁹ Burada mukataa gelirini toplayan mültezim toprağı işletenlerden kendi hissesini talep ederken burayı işletenlerin müştereken bu işi yürüttükleri anlaşılmaktadır. Davalı yapmadığı ödemeyi şerikine havale ederek kurtulmaya çalışmaktadır.

Amid’de prinç ekimine müsait olan alan daha önce de değinildiği üzere Karacadağ çevresindeki çay kenarlarıdır. Bu mıntıkanın idari olarak bağlı olduğu birim Siverek kazasıydı ve buradan gelen bir davada, dava konusu prinç tarlası ve bunu sulayan pınardı. “Eyalet-i Diyarbekir’deki Siverek kazasında Çapakdan nahiyesinde Hz. Eyyub en-Nebi aleyhisselam hazretlerinin vakfı mütevellisi Gergeri Mehmed Efendi bin Hamza” mahkemede “Söylemez karyesini berat-ı ali mucubince tımar olarak tasarruf eden Hüseyin bin Abdullah” önünde üzerine dava açarak, adigeçen sipahinin vakfa ait olduğu söylenen pınarı ve diğer bazı şeyleri kullandırmadığını iddia eder. Sipahiye sorulunca bundan 9 sene önce ağasının burayı bu minval üzere kullandığını belirterek buranın vakfın olmadığını ileri sürer. Davacıdan delil istenir ve bir hücceti mahkemeye ibraz eder. Mahkeme delil talep edince

¹⁰⁵⁸ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayat**, (çev: Emine Sonnur Özcan), Doğubati, İstanbul, 2006, s. 69.

¹⁰⁵⁹ DŞS, 360-218-1, 15 Receb 1153.

şeyh, seyyid ve molla ünvanlı 15 civarında şahit getirir. Bunlar pınarın ve çeltik alanının vakfa ait olduğunu ancak davalıların/sipahilerin burayı kullandıklarını bildiklerine şahadet ederler. Mahkeme pınarı ve çeltik alanın kullanımını müteveliye bırakarak davalıyı davacı ile muarazadan men eder.¹⁰⁶⁰

Voyvodalığın gelir alanında yer alan pirinç tarlalarının 16. yüzyılda havass-ı hümayun olarak kaydedildiği bilinmektedir. Madrab da denilen bu tarlalar şunlardır: Madrab-ı Mecnun, Madrab-ı Düldül, Madrab-ı Muallakat, Madrab-ı Karapınar ve Süd Pınarı, Madrab-ı Tildar, Madrab-ı İrfan, Madrab-ı İskenderi, Madrab-ı Kazık Depe, Madrab-ı Devin, Madrab-ı Şuayb, Madrab-ı Ayrarı Kara, Madrab-ı Ayn Germe, Madrab-ı Hatun-ı Marta, Madrab-ı Hatun-ı Mamaş, Madrab-ı Ağca Kala, Madrab-ı Zeraver.¹⁰⁶¹ Başarır, Osmanlı Arşivinden tespit ettiği şu madrablıkları da listeye ekler: Madrab-ı Askerim Pınarı, Madrab-ı Meryem Pınarı der Karacadağ, Madrab-ı Beğ Pınarı der nezd-i Karacadağ, Madrab-ı Mahtun. Bu madrabların yıllık bir muaccele ile işletildiklerini, örneğin Mahtun madrabının yıllık 40 guruşa muaccele ile yıllık 30 guruş vergi ile devredildiğini ve bu madrablığın 6 köy ve 1 mezra ile devredildiğini, Karacadağ'daki Beğpınarı madrabının ise yıllık vergi belirtilmeden muaccelen 50 guruş ile İbrahim ve Yusuf adlı kişilerce 1722 yılında deruhte edildiğini de kaydeder.

Sonraki yıllarda Amid'de yer alan bir kısım madrabların bir araya getirilerek maktu olarak kaydedildiği ve Diyarbekir voyvodalığından çıkarıldığı, 1143/1731 tarihinde ise Osman Efendi ile Voyvoda Mustafa Ağa'nın malikane üzerine burayı işlettikleri, böylece voyvodanın da bu suretle işletmecisi olarak görüldüğü, buranın yıllık vergisinin 1000 guruş olduğu kaydedilmiştir.¹⁰⁶²

¹⁰⁶⁰ DŞS, 360-297-1, 20 Şaban 1152.

¹⁰⁶¹ T.K.G.M.A, TD-155, s. 56b kayıtlı kaynaktan nakleden Özlem Başarır, **a.g.t.**, s. 141-142.

¹⁰⁶² Özlem Başarır, **a.g.t.**, s. 143.

Üretimi suya bağlı olan ve diğer tahıl ürünlerine göre daha meşakkatli bir ürün olan princin getirisinin de yüksek olması sebebiyle devlet nezdinde itibarı olan kimselerce alındığı ve işletildiği düşünülmektedir.

4.1.1. Şehirde Üretim

Kaynakların gösterdiği kadarıyla inceleme döneminde şehir üretimi, tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Hayvancılık esasen tekstil ve dokumacılık sektörünü beslemektedir. Tarımsal üretim kalemlerinden biri olan pamuk ekimi ve ipek böcekçiliği de yine tekstil sektörünün can damarlarıdır.

Dokuma ve giyim sektörünün ilk sırada hitap ettiği kimseler şehirli ve köylülerdi. Bunların temel giyim ihtiyacını gidermek üzere yün üretimi tedarik edilmeliydi. Yünün giysiye dönüştürülmesinden başka ayakkabı ve diğer deri malzeme kullanan iş kollarının deri ihtiyacını da hayvancılık sektörü sağlamaktaydı.

İnceleme döneminde şehir üretiminin önemli bir bölümünün hammaddesini hayvancılığın sağlamış olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁰⁶³

¹⁰⁶³Hayvancılık faaliyetleri gerek Kürd ve Türkmen aşiretlerinin konar-göçer ekonomilerinin temeli olarak gerek de yerleşik köylünün iktisadi hayatında vazgeçilmezdi. Özellikle hayvancılıktan beslenen şehir ekonomisi en fazla yün, çul ve keçenin üretiminden faydalanmaktaydı. Bunun yanında 16. yüzyılda yürürlükte olan kanunnameye göre şehre getirilip kesilen hayvanların baş, ayak, iç yağ ve organları ile derisi beyliğe olmak üzere alıkonuluyordu. (ilhan, **a.g.e.**, s. 128) Et ise satılıyordu. Hayvancılık yapan köylüler için bu uygulama can sıkıcı olmalıdır. Tabakhaneye gelen deri ve kılların nasıl bir gelir kaynağı olduğunu görmek için esnaf taifesinin bu işe bağımlı olanlarının adlarını gözden geçirmek yeterlidir. Örneğin DŞS, 360-220-2 numaralı belgede çulcu esnafı şehre getirilen kıl üzerinden eskicilerle kavgaya tutuşmuştur. Kürdlerden aldıkları ürün üzerine kavga etmişlerdir. Hayvancılık yapan bu kimseler yılın belli zamanları hayvanlarının yününü kesip getirmekteydi. Bu belge hayvan yününe dayanan esnafın eskiciler ile başlarının belada olduğunu göstermekteydi. 360-336-2 numaralı belgede ise yine debbağhaneye gelen hayvanların kıllarının paylaşımını sorun eden mazmancı esnafı ile mutyab esnafının pazar kavgası görülmektedir. Elimizdeki tevzilerde paşanın sarayına giren ve bazen de şehirde bulunan askerler için harcanan masraflarda önemli rakamlarda et temin eden kasapları da hatırdı tutmak gerekir. Şehrin ihtiyacını karşılamının dışında hayvan üretiminin dışarıya cevap verdiği de anlaşılmaktadır. Halep'e yapılan hayvan ticareti oldukça önemliydi. Şerefhan Bidlisi, Sultan Süleyman'ın yanında İran seferine katılmış ve yakınında olmuş Palu Bey'i Cemşid Bey'in her yıl 3000 tekeyi Halep'e sattığını, ayrıca bir o kadar keçiyi de gönderdiğini kaydetmiştir. (Şerefhan Bidlisi, s. 212) Yine aynı tarihlerde İstanbul'da 1564 yılında yaşanan et sıkıntısının çözümü için Diyarbakir eyaletindeki kadılarından koyun temin etmeleri istenmişti. (6 Numaralı Mühimme Defteri, 972/1564-1565, C. II, s. 322.) Anılan tarihten kısa süre

Özellikle keçi ve koyun besleyen göçebe ve yerleşik köylüler sof üretimi için gereken malzemeyi tedarik etmekteydiler. Üretim döngüsüne göre, şehir esnaflarından canbazlar hayvanları satarak, sellahlar hayvanların derisini yüzerek, kassab, kebabçı ve aşçılar etlerini alarak, tabbağlar hayvan derilerini işleyerek, sarrac deriden ayakkabı için kalıp çıkararak, haffaf ayakkabıları satarak, sabuncu ve mumcu yağlarını kullanarak, mutyab, mezmancı, keçeci, çulvacı yünlerini ve kıllarını işleyerek, dikici ve terzi ise yün kumaşı giysiye çevirerek ürünlerini halka arz ediyorlardı. Ayrıca kelekçiler tulumları için keçi derisine ihtiyaç duyuyordu. Bu sayılan esnafın üretimde devamlılığı ve artık değer üretmesi hayvancılığa bağlıydı.

Ayrıca tarımsal üretimin beslediği iş kolları ekinci, arhan, bakkal, allafan, pembeciyan, etmekçiler ve habbazan gibi mesleklerdi. Dolayısıyla 18. yüzyılda Amid şehrindeki esnaf üretimi tarımsal ekonomiden bağımsız değildir.

Yukarıdakilerin yanında şehre madenlerden gelen demir, bakır, kurşun, kömür ve ormanlardan gelen odun gibi hammaddeyi kullanan sanayi kolları mevcuttu. Demirci, kalaycı, hamamcı, börekçi, etmekçiler ve fırıncılar enerji için şehir çöplerinin yanında kömür ve oduna bağımlı idi. Madenler ve ormanlardan gelen hammadde ise neccarlar, nahlbendanlar, oturakçılar, kelekçiler, kurşuncular, bakırcılar, kılıççılar, bıçakçılar, satırcılar, körükçüler, kazancılar, nalbandlar, bardakçılar, çilingirler, mihçiler tarafından

önceki bir başka hükm-i şerifte padişah, İstanbul'daki et sıkıntısının giderilmesi için beylerbeyinden eyaletteki Türkmenler'den koyun satın alınmasını emretmiştir. (3 Numaralı Mühimme Defteri, 966-968/1558-1560, s. 580.) Eyaletteki hayvancılığın önemi üzerine hayvan davaları da referans gösterilmesi gereken bir olgudur. Örneğin DŞS, 360-221-2'de hayvan sürüsü talan edilen davacının davası yer almaktaydı. Hayvanları konu edinen bir başka dava ise DŞS, 360-58-1 numaralı belgedeki vaka idi. Buna göre tarlalarına sürülen davar sürüsünün açtığı hasarı telafi etmek isteyen yeniçeri bir sonuç elde edemeyince durumu Divan-ı Hümayuna arz etmiş ve Padişah, paşa ve kadıya davanın tekrar görüşülmesini emretmişti. Ayrıca evlilik bahsinde görüleceği üzere bazen kızlara başlık olarak keçi, koyun ve inek verilmekteydi. Kabaca tasvirine çalışılan bu tablonun yanında 1540 icmal kanunnamesinde hayvancılığa dair kayıtlar yer almaktadır. Buna göre "resm-i mevaşi" adıyla yılın Nevruz gününde her inekten 2 Osmanlı akçesi alınırken kurâdaki otlağa giden keçi ve koyundan her biri için 1 Osmanlı akçesi alınmaktadır. Sürüsü olan Ekrad ya da gayrısı için ise her yüz koyundan bir tanesi ve 6 Osmanlı akçesi alınırken "resm-i yatak" ya da "resm-i kışlak" adıyla üç yüz koyundan bir tanesinin alınması kanun gereği olup "mevaşi ve meraği" denen bu verginin baharda Nevruzdan evvel alınması kanun idi. Ayrıca arıcılık yapılan bölgede "resm-i zenburi" adıyla her petekten 2 akçe alınmak üzere vergi söz konusudur. (İlhan, **a.g.e.**, s. 122-127.)

işlenmekteydi. Yukarda anılan hammaddenin bölgede üretiliyor olması Amid'i kendi kendine yeten bir yer yapması yanında eyalette bir merkez haline getirmekteydi.

Evliya Çelebi, Diyarbakir'deki zanaat konusunu anlatırken öncelikle burada üretilen kılıç, gaddare, hançer, bıçak gibi eşyaları vurgular ve ayrıca kuyumcuların maharet ürünü eserlerini över. Daha sonra ise buranın kırmızı bezinin ve gül-şeftali sahtiyasının, pabucunun, mestinin ve çizmesinin paha biçilmez olduğunu kaydeder.¹⁰⁶⁴ İlk grupta zikredilen ürünler maden merkezine yakınlığın bir göstergesidir. İkinci gruptakiler ise tarımsal üretimin getirisi olup şehrin dayandığı ekonomik durumu göstermektedir. Kırmızı bez pamuktandır ve tarımsal üretimin önemine, sahtiyana ise hayvan tüylerinden üretilen yünden olup hayvansal ekonominin canlılığına işaret etmektedir. Kuyumcu esnafının ürünlerinin tanınması ise şehirde bulunan servet sahiplerinin işlenmiş ve biçime sokulmuş değerli madene teveccühü ile zenginliğine ve üst sınıfın talebine işaret etmektedir. Ayakkabı, mest ve çizmenin gördüğü rağbet ise burada yaşayan askeri ve örfi tabakanın taleplerinin yansımasıdır.

Amid'de üretilen tekstil ürünlerinden bir diğeri ipek idi. 18. yüzyılda bu şehirde ipek dokuyan esnafın ödediği vergiler ile varlığı anlaşılrsa da üretim miktarı hakkında herhangi bir yargıda bulunmak zordur. Şehirdeki gazzazan esnafının tevizlerde masraflara katılan ve en az vergi veren ikinci derecedeki esnaf gurubunda yer aldığı görülmektedir. Bu vergiler gelirlerinden ziyade bu işi yapan esnaf sayısına göre dağıtılmış olmalıdır. Neredeyse yüzyıl boyunca mevcut tüm listelerde sondan önceki grupta gazzazan, penbeciyan, temurciyan, bardakciyan, sarracan ve aşçıyan grupları ile en alttan ikinci sırada vergi vermektelerdi. Örneğin 2175 guruşluk tevizde en alttan ikinci sıradaki bu gruplar 21,5 guruş vergi vermişti. Ödeme en fazla olarak 174'er guruşla bakkalan, bezzazan, boyacıyan ve cullahan gruplarına yüklenmişti. Bunları 108,5'ar guruşla haffafan, debbağan ve habbazan grupları takip

¹⁰⁶⁴ Bruinseinein-Boeschoten, a.g.e, s. 275.

etmekteydi. En az ödeme düşen gruplar ise 10,5'ar guruşla çilingiran, keçeciyan, eskiciyan, çulvacıyan ve nalçacıyan gruplarıydı.¹⁰⁶⁵

İnceleme dönemine yakın bir tarihte, ipek ticaretinin 16. yüzyıla değin Amid için ciddi bir gelir kalemi olduğunun bir göstergesi 1518 tarihli mufassal kanunname olmalıdır. Buradaki maddeye göre şehre gelen her Amidi batmandan 48 karaca akçe, yani 16 Osmanlı akçesi alınıyordu. Eğer satılırsa ayrıca yüzde 5 ve "Ergani bacı" adıyla 12 karaca akçeki 4 Osmanlı akçesi alınıyordu. 1540 tarihli icmal kanunnamede ise satılan yüz akçelik ipekten beş akçe alınması yanında satılmadan giden yük için ise 2 akçe vergi konmuştur.¹⁰⁶⁶

Yılmaz Kurt, İpekçilik konusunda Diyarbakir Eyaletini'nin Bursa ve Halep ayarında olmasa bile önemli bir yeri olduğunu kaydeder. Dicle nehri boyunca sıralanan dut ağaçlarının ipek böcekçiliğinin başlıca kaynağı olduğunu, ancak Suriye'den gelen kaçakçıların ipek diye sattıkları "Avrupa otları"nın ucuzluğu karşısında halkın bunlara yönelmesiyle Diyarbakir ipekçiliğinin bir daha belini doğrultamadığını belirtir. Böylece getirisi düşen dut bahçelerinin kesilerek yerine sebzeçilik için bahçe açıldığını, oysa bundan önce ipek tezgahlarında atkısı pamuk ve çözügüsü ipek olan "alaca"nın benzeri "kutni" denilen ipekli ile "gazeliye" ve "mantin" adlarıyla tanınan ipeklilerin üretildiğini, 15 ve 16. yüzyıllarda Karadeniz sahilindeki Ünye'de Diyarbakir'in ham kırmızı ipeklerinin ihraç edildiğini, hatta tam 2 yılda bitirilen ipekli otağın Sultan IV. Murad'a hediye edildiğini kaydeder.¹⁰⁶⁷

17. yüzyıldaki bir satış belgesinde Dut ağaçlarının ve bahçelerinin mevcudiyeti bize ipek böcekçiliğinin Amid'de bir gelir kapısı olduğunu göstermektedir. Amid muzâfâtından 'Ayinte adlı karye sakinlerinden Kaya bin Muhammed adlı şâbb-ı emred mahkemede Mehmed Çelebi ibn Hudaverdi adlı kişi önünde aynı karyedeki hududun bir tarafı Murad mülkü ve üç tarafı Bekir Paşa mülkü ile mahdud bir kıta dutluğu ve iki tarafı Derviş mülkü ve bir

¹⁰⁶⁵ DŞS, 352-28-50, gurre-i Muharrem 1200.

¹⁰⁶⁶ Mehdi İlhan, **a.g.e.**, s. 123-128.

¹⁰⁶⁷ Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakir Eyaleti'nde Sanayi ve Ticaret", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, V, İzmir, 1990, s. 197.

tarafı Mehmed Çelebi mülkü ile mahdud iki kıta dutluğun validesi Hadice'den kendisine isabet eden hissesinin babası tarafından anılan davalıya 11 guruşa satıldığını şimdi ise sulh üzere anlaştıklarını belirtmiştir.¹⁰⁶⁸

Dokuma mahsüllerinden ün salmış bir diğer ürün "Diyarbakir keçesi" idi. Yukarıda da değinildiği üzere bölgenin özellikle küçük baş hayvancılığın merkezi olması sebebiyle yünlü dokuma gelişmişti ve bu ürünlerden bir tanesi de keçe idi.¹⁰⁶⁹

4.1.2. Değirmenler ve Boyahaneler

Değirmenlerin oldukça kıymetli oldukları mahkemeye yansıyan davalardan anlaşılmaktadır. Tahılı işleme sürecinin en önemli mekanı kuşkusuz değirmenlerdir. Değirmenlerde öğütülen buğday ve diğer tahıl pazarda ve fırınlarda ürüne dönüşmekteydi. Amid'de İçkale'yi ve askerleri beslediğini belgelerde gördüğümüz etmekçi esnafının en yakınındaki iş kolu da yine değirmencilerdi.

Amid'in 1518 tarihli mufassal kanunnamesine göre değirmenlerden vergi alınmamaktaydı.¹⁰⁷⁰ Ancak 1540 icmal kanunnamesinde bu husus değiştirilmiş, yıl boyu çalışandan 60 akçe, 6 ay çalışandan ise 30 akçe alınması kararlaştırılmıştır.

Tahıl üretiminin işleme sürecinde hayati öneme sahip mekanlar olarak değirmenler çok önemlidir. Değirmenlerin bulunduğu mahaller hakkında elimizde veriler mevcuttur. Örneğin kırsal yerleşimlerde, şehrin

¹⁰⁶⁸ DŞS, 316-17,18-90, evail-i Cemaziyelahir 1065.

¹⁰⁶⁹ DŞS, 315-12-21, 5 Rebiülevvel 1154, Bezzaz el-hac Mehmed şehirde manifaturacılık yapmıştı ve geriye bıraktığı terekesinden Diyarbakir'de satılan kumaşlar hakkında epey bir malumat elde edilebilmektedir. 6 çeşit keçenin yer aldığı terekede en değerlisi "Diyarbakir keçesi" adıyla 5539 akçe değerindedir. Ayrıca terekede bir çok çeşit kumaş yer almaktadır. Bunlar arasında "Diyarbakir alacası bez" adlı kumaş en pahalı olanıdır ve 4002 akçedir. Bu, yukarıda tanıtılan Diyarbakir Kırmızı bezi olarak bilinen ipek pamuk karışımı bir üründür. Ayrıca Sahan bezi, Acem kutnisi, Raguzı bezi, Hind bezi, Elvan bez, Mardin alacası, sarı kırmızı yeşil canfas bez, Haleb şe'iribani terekede yer alan diğer kumaşlardır.

¹⁰⁷⁰ Mehdi İlhan, a.g.e., s. 122.

kapılarına yakın yerlerde ve nihayet çarşıların içinde kurulduklarına dair veriler mevcuttur.

1152/1739 yılında mahkemeye yansıyan bir davada karyede bulunan bir değirmenin oldukça kıymetli olduğu anlaşılmaktadır. Amid'de İbrahim Bey Mescidi Mahallesinden es-seyyid Ebubekir Efendi bin Ahmed'in iki şahitle sabit vekili Hasan Efendi bin Osman mahkemede Zırki Aşiretinden Ömer bin Zülfi adlı Ekrad üzerine dava açıp Ömer ve Zırki Aşiretinden bazılarının 6 gün önce Amid muzâfâtından 'Araki adlı karyede müvekkilinin değirmenine bilâ-sebeb ve gayr-ı hak saldırıp 150 guruş hasara yol açtığını belirtir.¹⁰⁷¹ Görüldüğü üzere bir değirmenin değeri hakkında da belge bizlere veri sunmaktadır. Buna göre köydeki bu üretim mekanı 150 guruş gibi ciddi bir hasar görmüştür. Muhtemelen içinde sanat gerektiren teknik alet ve edavat oldukça masraflıdır. Ayrıca değirmenin sahibi şehirli bir seyyiddir. Muhtemelen bu kimse değirmenin mülkiyetini elinde bulundurmakla beraber bizzat başında bulunmuyordu ve başkalarına kiralamış olmalıydı.

1154/1741 yılında Kiki Beyi olan Kasım Bey'in miras olarak bıraktıkları arasında Göksu Nahiyesindeki Magara adlı karyede bulunan bir değirmen dikkat çekmektedir.¹⁰⁷² Kiki Aşiretinin önde geleni olduğunu ünvanından anladığımız birinin mülkiyeti arasında bir değirmenin yer almış olması önem taşımaktadır.

Kırsalda üretimde bulunan bir değirmenin çalıştığı döneme dair geliri hakkında da bilgiler mevcuttur. Örneğin 1154/1741 yılında Satıkendi adlı karyedeki "Haçek Değirmeni"nin 9 günlük geliri 600 akçeydi.¹⁰⁷³

Yukarıdaki örneklerde karyede bulunduğu anlaşılan değirmenler yanında şehir merkezinde de değirmenlerin bulunduğu kaydedilmiştir. Buna dair bir örnekte Debbağlar Çarşısında bir değirmenin bulunduğunu görmekteyiz. Acak bu değirmen belgede "Mazi Değirmeni" olarak geçer.¹⁰⁷⁴

¹⁰⁷¹ DŞS, 360-295-1, 12 Şaban 1152.

¹⁰⁷² DŞS, 315-19-35, 20 Cemaziyelevvel 1154.

¹⁰⁷³ DŞS, 315-28-53, 15 Receb 1154.

¹⁰⁷⁴ DŞS, 316-30-156, 13 Cemaziyelahir 1065.

İçkale’de “Das Değirmeni” adı verilen ve geliri Hüsrev Paşa Vakfına ait bir değirmenin varlığı da kaynaklar arasında yer almaktadır.¹⁰⁷⁵ Ayrıca Evliya Çelebi, İçkale’de 10 su değirmeninin bulunduğunu, bu İçkale değirmenlerini döndüren suyun buradaki bir kayadan çıktığını ve değirmenleri döndürdükten sonra Fiskaya’dan aşağı akarak nehre katıldığını kaydetmiştir.¹⁰⁷⁶ Bu bilgilerden Amid Kalesi’nin ve hususen İçkale’nin olası bir kuşatmada kendi ihtiyacını sağlayacak donanımda olduğu düşünülebilir. İçkale’de olduğuna daha önce değinilen Miri Ambarda tahıl stoğu yeterli olduğu müddetçe kıtlık olmayacak ve kalenin düşme ihtimali zayıflayacaktır.

Amid şehrinin kapıları etrafında da değirmenlerin yer aldığı görülmektedir. Evlad-ı vakıf şartıyla bırakılan bir dizi emlak arasında yer alan bir değirmen Mardin Kapısının hemen dışındadır. Söz konusu değirmen birkaç tarla ile birlikte yevmi 40 akçe ile vakfedilmiştir.¹⁰⁷⁷ Mardin Kapısı etrafında birden fazla ve birbirine yakın değirmenin varlığı dikkat çekmektedir. Elimizdeki bir belgede “Hevsel kurbındaki değirmenler” ifadesinin yer aldığı bir mülk davasında toplu değirmen alanından bahsedilmektedir.¹⁰⁷⁸ Anılan iki belgeye dayanarak Mardin Kapısı çevresinin değirmenlerin bulunduğu bir yer olarak bilindiği sonucuna ulaşılabilir.

1153/1740 tarihinde Yiğid Ahmed Mahallesinden Ağzıkarazade el-hac Abdurrahman Efendi bin Mehmed Emin Efendi’nin varislerinin kendilerine kalan Şark-i Amid Nahiyelerinden Nekçe ve Çikermird adlı karyelerde Abar Suyu ile çalışan “Güz Kavuşan Değirmeni” demekle bilinen değirmenlerinin yarı hissesini 80 guruşa sattıkları kaydedilmiştir.¹⁰⁷⁹ Yukarıdaki bir örnekte değirmeni hasar gören davacı 150 guruş gibi bir masraf belirtmiştir. Şimdiki örnekte ise 160 guruş gibi bir rakam görünmektedir. Bu tarihlerde köyde bulunan bir değirmenin değeri ortalama 150 guruş olarak düşünülebilir.

¹⁰⁷⁵ Abdulgani Efendi, **a.g.e.**, s. 15.

¹⁰⁷⁶ Bruinessen-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 254-255.

¹⁰⁷⁷ DŞS, 313-97-1, 25 Rebiülahir 1159.

¹⁰⁷⁸ DŞS, 313-135-1, 3 Receb 1159.

¹⁰⁷⁹ DŞS, 360-216-2, 15 Şaban 1153.

Son olarak taşıdığı değeri sebebiyle dava konusu edildiği düşünülen bir değirmen davasında ise aslen Hasankeyfli olup Amid'de sakin İbrahim Çelebi bin Muhammed, mahkemede aynı kaza sakini Ömer bin Abdullah önünde davacı olmuştur. Anılan kazadaki değirmenin dedelerinden kendisine vakıf şartıyla intikal ettiğini, burayı Hüseyin diye birine icare etmişken anılan kişinin ölümüyle şimdi davalı olan Ömer ve çocuklarının değirmende hak iddia etmelerinin önüne geçilmesini talep eder. Mahkeme durumu kayıt altına alır.¹⁰⁸⁰ Anlaşıldığı üzere davacı, değirmen gibi bir üretim mekanının gelirini icare ile elde ederken ileride herhangi bir sorun yaşamamak için bu durumu tescil ettirmekte ve gelirini koruma altına almaya çalışmaktadır.

Değirmenler yanında şehirde bulunan işletmeler arasında boyahanelerin de zikredilmesi gerekmektedir. Anılan yerlerin geleneksel üretim mekanlarından olduğu vurgulanmalıdır. Amid'de bulunan boyacı esnafının hem yünlü kumaşa hem de pamuklu kumaşa kattıkları değer ile kazançlarını arttırmış olmaları muhtemeldir. Diyarbakir'in tekstil üretiminde, kendi ihtiyacı dışında dışarıdan gelen talebe cevap verdiğine dair örnekler bulunmaktadır. Şehirde üretilen kırmızı bezin çevreye ihraç edildiğini bilmekteyiz. Amidli sabbag esnafının voyvodaya sattığı ve İstanbul'a (mahmiye-i şehinşahi) nakledildiğini gördüğümüz bir belgede, bu üretimin çoğunlukla Amidli Müslümanlar ve zimmî Rum esnafı tarafından gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Sabbag esnafından --- bin Mehmed, --- Mehmed Çelebi bin Yakub ve Kalmitarzade Abdulkadir Çelebi, Hamal İbrahim bin Abdullah nam kişiler ile zimmî Rumi taifesinden Haçor veledi Eyilhed, Haçor veledi İşog, Mihail veledi Mercan, Kahdekamcan(?) veledi İşog, Helvacı Eyyub veledi İnzan, Mesrumihan(?) veledi Emreş, Hanno veledi Oğlabiz(?), Mamem(?) veledi Nuri, --- veledi Ozan Kirkos, Tavid oğlu Eyilhed, Ermi oğlu İskender vesayirleri mahkemede 1144/1731 senesine mahsuben mubayaa memur olan Diyarbakir voyvodası Semanzade Hüseyin bin Ali Çelebi önünde bundan önce Mehizhane(?) için Mahmiye-i Şehinşahi mühimmatı olmak üzere tedarik ettikleri 5000 top kırmızı bezi voyvodaya

¹⁰⁸⁰ DŞS, 360-362-2, 10 Muharrem 1152.

teslim edip ücreti olan 7125 guruşu teslim almışlardı.¹⁰⁸¹ Kumaş üretiminin ve dışarıya ihracının boyutunu göstermese de bu faaliyetin yürütülmesi anlamında bir göstergedir.

Yukarıda tevzî olunduğunu gördüğümüz kırmızı bezin ününü daha önce 1685-86 yıllarında Diyarbakir’de bulunan Cizvit Philippe Avril de duymuş ve nakletmiştir. Ona göre Amid, “Bütün Türkiye’nin en kalabalık ve en canlı şehirlerinden biridir.” ve en önemli ticaret malları yörede üretilen iki üründür ki ilki kırmızı pamuklu dokuma, ikincisi ise kırmızı sahtiyandır. Avril, bu ürünlerin ülke dışında Macaristan, Lehistan ve Moskof’ta büyük rağbet gördüğünü kaydetmiştir. Tavernier ise neredeyse şehrin dörtte bir nüfusunun sahtiyân üretimi ile uğraştığını kaydetmiştir.¹⁰⁸²

Şehre getirilip işlenen sanayi bitkilerinden biri mazı idi. Mazı, meşe ağaçlarının yaprakları üzerinden toplanarak boya imalatında kullanılmaktaydı. 17 ve 18. yüzyılda mazı üretimi ve ticaretinin merkezi olarak Diyarbakir eyaleti bilinmekteydi. Bu anlamda bu ürünün toplanma alanının Diyarbakir-Musul ve Van üçgenindeki ormanlar olduğunu ve merkezinin Diyarbakir olduğunu belirtmek gerekir.¹⁰⁸³

Mazı şehirdeki boyacı esnafının önemli bir üretim malzemesiydi. Bu boyacılar esnaf kısmında değinildiği üzere şehirde en fazla vergiyi ödeyen esnaf grubu arasında yer alıyordu. Ürettikleri işin boyutunu ödedikleri vergiden anlamak mümkündür. 16. yüzyılda Amid’de geliri 213.617 akçe olan bir boyahanenin varlığını Yılmaz Kurt kaydetmektedir. Bu geliri Tarsus, Beyşehir, Kayseri, Trabzon, Ayıntab, Maraş, Bayburd, Hısn-ı Mansur (Adıyaman), Niğde-Bor, Niğde ve Arapkir’in toplam geliri olan 232.560 akçe ile mukayese ederek tek başına Diyarbakir boyahanesinin gelirinin tüm

¹⁰⁸¹ DŞS, 310-19-2. 27 Receb 1145. Bu kırmızı bez toplarının 20’i adedi bir birim kabul edip her birimi de 28,5 guruş değer ile toplam 250 birimi içermektedir.

¹⁰⁸² Bruinseïn-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 75.

¹⁰⁸³ Bruinseïn-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 82, yazar Evliya Çelebi’nin Diyarbakir’i ziyaret ettiği dönemde mazı ticaretinin Halep üzerinden yapıldığını, İngiltere’ye yapılan satış listesinde mazı satışlarının İngiltere için 1621 yılında 5 bin Sterlinden 1663 yılında 58 bin Sterline ulaştığını kaydeder. Ancak bu satışların 1722 yılının verilerine göre 7 bin Sterline gerilediğini de görmekteyiz.

bunların geliriyle neredeyse aynı olduğunu kaydetmektedir.¹⁰⁸⁴ Boyahanenin gelirinin bu boyutta olması tekstil alanında şehrin taşıdığı öneme bir göstergedir.

Amid'de bulunan "boyahane-i Amid"ın 1634 yılında iltizam usuluyle ismi yazılmamış Amid gılmanı müteferrikalarından birinin elinde olduğu kaydedilmiştir.¹⁰⁸⁵ Diyarbakır hazinesinde yer alan mukataaların kaydedildiği bu listede Amid'de bulunan diğer bir boyahanenin ise dergah-ı ali gılmanlarından birinde olduğu, ayrıca Çüngüş'te ve Ergani'de bulunan boyahanelerin ise Amid gılmanı ile dergah-ı ali gılmanı elinde olduğu, ayrıca Kartı adlı karyede de bir boyahane bulunduğu anlaşılmaktadır.

18. yüzyılda voyvodalığın gelirleri arasına konan ve uygulamaya dahil edilen boyahaneleri Çüngüş, Kartı ve Harput-Uluabad boyahaneleri olarak belirten bir diğer kaynaktan bunlar dışında da boyahaneler bulunduğunu ancak üçünün mukataa halinde satışa konu olduğunu öğrenmekteyiz.¹⁰⁸⁶

Yukarıdaki boyahanelerden biri olan Çüngüş'teki boyahanenin voyvodalığa getirisi hakkında bilgiler mevcuttur. Ergani'deki Çüngüş boyahanesine ait gelir 18. yüzyılın sonu için 35.000 guruş gibi muazzam bir rakamdır.¹⁰⁸⁷

Esnaf başlığı altında ele alınan bu zümreye mensup Abdo adlı kişinin tereke kaydı meslek erbabının kazancı hakkında bilgi vermektedir. Yine boyacı esnafından olan sabbagların ürettiği 5000 top kırmızı bez ve karşılığında aldıkları 7125 guruşluk ödeme kanaat oluşturmaktadır. Ayrıca bu sabbaglardan 11'inin 10'u zimmîydi.¹⁰⁸⁸ Anılan durum mesleğin yoğun olarak zimmîler tarafından icra edildiğini düşündürmektedir. Mesleğin üyelerine

¹⁰⁸⁴ Yılmaz Kurt, XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında..., s. 194.

¹⁰⁸⁵ Erol Özvar, "Diyarbakır'da Hazine Defterdarlığından Voyvodalığa Geçiş", **IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey**, Dubrovnik, Croatia, 20-23 August 2002, s. 109.

¹⁰⁸⁶ Başarır, **a.g.t.**, s. 139. Başarır, ilgili bahiste kumaş boyama işinin şehirlerde yapılırken zamanla malikane sahipleri ile bazı zeamet ve tımar sahiplerinin tasarruflarındaki köylerde boyahane kurduklarına, böylece düzenin bozulmasına ve gelirin düşmesine sebep olduklarından voyvodaların durumu sık sık merkeze arz ettiklerini kaydetmektedir. **a.g.t.**, s. 141.

¹⁰⁸⁷ Başarır, **a.g.t.**, s. 84-85.

¹⁰⁸⁸ DŞS, 310-19-2, 27 Receb 1145.

sağladığı kazanç doygun olmalıdır ki 18. yüzyılda tevzî edilen vergilerin hepsinde en fazla ödeme yapan esnaf grupları arasında boyacıyan da yer almaktaydı.

4.1.3. Bağ-Bahçe Üretimi

Mülk satışları başlığında ayrıntılarıyla verilen bağ ve bahçelere dair şu söylenmelidir ki 18. yüzyılın ilk yarısında Amid şehrinin yanıbaşındaki Hevsel Bahçeleri ve Yenikapı tarafındaki bağlar, bahçe ve bostan olarak kullanılmaktaydı. Bölgede ovalardan dağlık yükseltilere doğru kuzeyde Ergani, Çermik ve Eğil'de, güneyde ise Mardin taraflarında üzüm bağları yaygındır ve buna bağlı olarak bağcılık gelişmiştir.

Bağ ve bahçe ürünlerinin şehrin ihtiyaçlarını karşılamının yanında çevrede ün salmış olduğu da görülmektedir. Bunun en belirgin örneği kavun ve karpuz ile üzüm ve meyvelerdi. 16. yüzyılda Hevsel Bahçesindeki üretimden öşür alınmamaktaydı. Ayrıca 1518 kanunnamesinde Amid'deki bostanlardan vergi olarak bostan başına ürünün az ya da çok olmasına bakılmadan 4'er kavun alınmaktaydı.¹⁰⁸⁹

Evliya Çelebi'nin de seyahatnamesinde övdüğü Diyarbekir kavunu ve karpuzunun üretimi hakkında bir ayrıntıya değinmek gerekir. Nehir kenarında ve Diyarbekir ovasındaki verimli tarlalarda yapılan bu üretim özel bir gübre ile ortalamanın üstünde büyüklükte ürünler vermekteydi. Buna göre nehir kenarında ve bu tarlaların yanı başında "**boranhane**" denen güvercinlikler bulunmaktaydı. Evcil ya da yabani olan güvercinlerin burada beslenmesi ile bunlardan bir tür gübre elde edilmekte ve bu gübre karpuz ve kavun tarlalarında kullanılmaktaydı. Bu şekilde yapılan üretimin 17. yüzyılda hala aktif olarak uygulandığını sicillerden anlamaktayız. Örnek olması açısından, şehrin hemen yanıbaşında yer alan Ka'bî adlı karye sakini Esteros veledi Abdulehad adlı zimmînin mahkemede el-hac İbrahim Beşe ibn el-hac

¹⁰⁸⁹ Mehdi İlhan, a.g.e., s. 124.

Mustafa'ya mülkü olan aynı karyedeki üç boranhaneyi ve beraberinde bir kıta tarlasını 60 Riyali guruşa sattığı¹⁰⁹⁰ belgeyi göstermek gerekir.

Şeriyeye sicillerinde tarla satışlarıyla ilgili de bilgi bulunmaktadır ve sulu tarlaların fiyatı ile şehre yakın olan tarlaların fiyatı diğerlerine göre her zaman daha yüksek görünmektedir. Bağ ve bahçecilik alanlarının değeri hakkında mülk satışları başlığı altında sicillere yansıyan satışlar üzerinden ayrıntılara değinilmiştir.

Ayrıca belgelerden bölgede zeytin bahçelerinin bulunduğu ve zeytincilik yapıldığı da anlaşılmaktadır. Özellikle Mardin ve Turabidin bölgesi zeytin yetiştiriciliğiyle ünlenmişti. Satış belgelerinde zeytin bağlarının diğer bağlara göre daha pahalı olduğu görülmüştür. Buna ait bir belgede 1159/1746 yılında Amid'deki bir karyede 3 kıta zeytinlik bağın fiyatı 300 guruştur.¹⁰⁹¹ Bu değer "Mülk Satışları" başlığında ele alınan satışların çok çok üstünde bir rakamdır.

4.2. MADENLER

Belgeler ışığında 18. yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde önemli maden ocaklarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Ergani ve çevresinde zengin maden yatakları mevcuttur. Belgelerde yer alan maden bölgeleri için başta Ergani, Maden, Keban ve Gümüşhane madenleri birer işletme bölgesidir ve hepsi Diyarbekir Eyaleti sınırları içerisindedir. Eyalet idaresindeki bu madenlerde atanmış ve madenin başında bulunan idareciler mevcuttur ve bunlara "Maden Emiri" denmektedir. Aşağıda bu emirlerin görevlerinin icraası ile ilgili belgelere yer verilecektir.

Özellikle para basımında kullanılan altın, gümüş, bakır ve her türlü alet edavat yapımında hammadde olarak kullanılan demirin talep edilen ürünler arasında olduğu görülmektedir. İnceleme döneminden çok önceki bir tarihte

¹⁰⁹⁰ DSS, 316-22-113, 14 Cemaziyelahir 1065.

¹⁰⁹¹ DSS, 313-98-2, 24 Receb 1159.

1147 yılında İbn'ül-Ezrak'ın Artuklu Emiri olan Hüsameddin Temurtaş adına basılacak para için Maden'den bakır satın aldığı ve bir yıl sonrasında yine buradan aldığı demiri Musul'da sattığı kaydedilmiştir.¹⁰⁹²

Nakledilen madenler arasında kurşunun da yer aldığı görülmektedir. Bu açıdan Diyarbekir Eyaleti'nin çevredeki kale ve şehirlere destek olduğu anlaşılmaktadır. Elimizdeki belgelerden en erken tarihli olanında 1135/1722 yılında Bağdad kalesine 710 batman kurşun talep edilmekteydi. Buna göre Mevlana-yı Amid kadısı, Diyarbekir mütesellimi, Diyarbekir kalesi dizdarına hitaben Bağdad valisi olan serasker Vezir Ferhad Paşa emrindeki askerlere 710 kantar kurşunun nakledilerek Diyarbekir'e ve buradan da 40 kantar daha eklenerek Diyarbekir'den keleklerle Bağdad kalesine yetiştirilmesi emrolunmaktaydı. Cephane naklinin emredildiği görevliler başta kadı, mütesellim/voyvoda ve dizdardır. Bu belgede Der-saadet'ten ismi yazılmamış bir mübaşirin tayin edildiği görülmektedir. Belgenin devamında 710 kantar kurşunu temin edecek kişi "Keban Maden Emini Ömer"dir. Nakil güzergahı Diyarbekir, Musul, Bağdat şehirleridir ve bu nakil kelekler aracılığıyla yapılacaktır. Ayrıca kelekçi ücreti ve hammaliyye masrafları Diyarbekir voyvodasına yüklenmiştir.¹⁰⁹³

Maden ihtiyacının ağırlıkla askeri destek amacıyla nakledildiği görülmektedir. Merkezden gelen bir fermanla bu işin takibi doğrudan öncelikle kadıya havale edilmişti. Mevlana-yı Amid kadısının yanında Diyarbekir voyvodasına hitaben "Bağdat kalası cephanesine muceb olunmak üzere Keban Maden emini marifetiyle maden-i mezburede hasil olan kurşundan 300 kantar kurşun tedarik ve Diyarbekir'e irsal olundukda senki voyvodasın lazım gelen ücreti tarafımızdan virecek üzere ve nakil ve tahmîl işi için görevlisün" denmekteydi. Bu ferman, yükün Musul'a ve Musul'dan Bağdad'a naklini emretmektedir. 300 kantar kurşunun Keban Maden Emini'nce Diyarbekir'e, Diyarbekir'den keleklerle Bağdad'a nakline ve bu

¹⁰⁹² İbn'ül-Ezrak Ahmed bin Yusuf bin Ali, **Meyyafarkin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısım)**, çev: Ahmet Savran, Erzurum, 1992, Atatürk Üniversitesi Yayınları, s. 11-12; Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleriyle..., s. XV.

¹⁰⁹³ DŞS, 313-41-1, 3 Safer 1135.

masrafın Diyarbekir voyvodalığı kaleminden karşılanmasını emreder.¹⁰⁹⁴ Bu belgede merkezin ağırlıkla organizasyon özelliği ön plana çıkmaktadır. Osmanlı Devleti yerel güçleri iyi organize ederek bir devlet idaresi kurmuştur. Diyarbekir'den bir nakil organizasyonu yapılmakta ve bu cephane Bağdat'a gönderilecektir. Merkez hazineden herhangi bir ödeme de yapılmamaktadır. Madenin masrafı ve nakliye giderleri tamamen kadı ve voyvodaya havale edilmiştir. Voyvoda kanalıyla ödeme, merkez hazineye gidecek ödemenin yerel bütçeden irsaliyle temin edilmektedir. Ayrıca nakil işlemlerinin başat aktörleri yine kelek esnafıdır ve Dicle Nehri üzerinden yapılan nehir taşımacılığı ön plana çıkmaktadır.

Kadıya emrolunan bu görevlendirme vazifesiyle buraların paşanın denetiminden nispeten serbest alanlar olduğu düşünölmektedir. Voyvodanın buradaki sorumluluğu ise buraların mukataa alanı olarak işletilmesinden olsa gerektir.

Anılan belgelerden anlaşılacağı üzere Keban madeni askeri amaçla kullanılan kurşun madeninin üretim alanıdır. Belgeler arasındaki 25 yıllık zaman farkını da dikkate aldığımızda bu tarihlerde İran üzerine yapılan uzun ve yıpratıcı seferlere destek sağlanmak amacıyla tedarik edildiği düşünölmektedir.

Maden alanlarının üretimde süreklilik göstermesi devletin üzerinde sıkı kontrol gösterdiği bir husus olmuştur. Öyleki buraları çevre idarelerinden serbest tutma gerekliliği doğmuş olmalıdır. Maden alanlarının idari anlamda serbestisinin yanında kazai olarak verilecek cezaların infazı da maden eminine havale edilmektedir. Bu konuyu aydınlatması açısından Diyarbekir Eyaleti beylerbeyine, Mevlana-yı Amid kadısı ve kaza kadılarına, Ergani madeni Emini Mehmed'e, Diyarbekir kalesi dizdarı ve kethüdalara, yeniçeri serdarları, ayan-ı vilayet ve iş erlerine hitab eden bir fermanla Gümüştane maden mukataasının Ergani madenine bağlı kılındığı görölmekte ve 1153/1740 senesi Mart ayından itibaren buralar için gereken sıkı kontrolün Ergani Maden Emini Mehmed tarafından takibi emredilmektedir. Özellikle

¹⁰⁹⁴ DŞS, 360-84-1, 17 Muharrem 1153.

madenlerde yaşayan madenci taifesinin kendi aralarındaki niza' ve davalarda maden eminine gitmeleri tembihlenmektedir. Diyarbekir paşasına hitaben, çevredeki ehl-i örf idarecilerin bu madencilere müdahale etmeleri sonucunda bunların madeni terkederek Amid ve diğer mahallere kaçtıklarından bazılarının Asitane-i Saadete gittiklerini ve hatta bu durumun maden eminine taciz etmelerine yol açtığı vurgulanmaktadır. Bu sebeple anılan yerlere ehl-i örf idarecilerin müdahale etmemesini, bunların kendi aralarındaki davalarda verilen hükmün maden eminine havale edilmesini, bu madenciler arasında fesat çıkarıcıların şer'î şerif hükmünce emin tarafından cezalandırılmasını, diğer mahallere ve İstanbul'a kaçmalarına engel olunmasını paşaya ve emine havale ederek önlem almalarını emretmektedir.¹⁰⁹⁵ Yukarıda hitap sıralamasında sadece maden eminin adının zikredilmiş olması ise maden idaresinin sadece bu görevliden kalmasını emreden merkez tarafından konuya gösterilen ehemmiyete bir vurgu olmalıdır. Çevre müdahalesinin madende üretime engel olduğu ciddiyetle belirtilmektedir. Bunun önünü almak adına ise maden emininin maden alanında idari anlamda tek yetkili olması tembihlenmekte, diğerlerine de buraya karışmamaları emrolunmaktadır.

Yukardaki fermanın başka bir diğer fermanında ise padişah bu sefer doğrudan örfi idarecilere seslenerek maden alanının korunmasını ve üretiminin sağlanmasını emretmektedir. Ayrıca "madenci reayası"nın uğradıkları gadr ve tazallüm sebebiyle İstanbul ve Amid çevrelerine kaçtıklarını, buna sebep olan kötü ve keyfi uygulamaların derhal engellenmesini emretmektedir.¹⁰⁹⁶

Maden üretiminin sürekliliği açısından reayasının incitilmemesi ne kadar önemliyse madenin korunması konusunda da aynı titizliğin gösterildiğini merkezden gelen fermanlardan anlayabilmekteyiz. Bu fermanlardan birinde doğrudan Eğil hakimine hitap edilmektedir. Ancak hakimin ünvanları zikredilmişse de ismi metinde yazılmamıştır. Buna göre Ergani madeni etrafı ve madenciyanın muhafazası anılan hakime

¹⁰⁹⁵ DŞS, 360-137-2, 11 Şevval 1153.

¹⁰⁹⁶ DŞS, 360-138-1, tarih yazılmamış.

emrolunmaktadır. Metinde 1145/1732 senesinde sefere giden bu hakimin yokluğunda buranın emniyetinin yeteri kadar sağlanamadığı, Keban madenine bu madencilerin nakledilemediği, bunların muhafazası için 6 aylık sürede 3420 guruş ulufenin miri hazineden verilerek 120 nefer süvari ve piyadenin bu işe tahrir ve havale olunduğu, 1145/1732 senesinden beri bu suretle buranın muhafaza edildiği belirtildikten sonra şu an bir sefere memur edilmediği için madeni muhafaza işinin bu hakime ve aşiretine emrolunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bunun neticesinde aşireti ile burayı koruyan bu beyin işi üstlenmesi ile burayı daha önceden koruyan 120 nefer levendatın burada tutulmasına gerek olmadığı ve 3420 guruş zayi olduğundan başka 1153/1740 senesi Martı itibariyle buraya levandat tayin edilmeyeceği kayıtlıdır. Eğil ve Çermik hakimlerinin maden ve havalisini muhafaza hizmetine memur kılınarak bunların azl ve nasbları Diyarbekir beylerbeyliği tarafından olmayıp maden eminleri arzlarıyla olacağı, emr-i şerif gereği uygulamanın yürütüleceği belirtilmektedir.¹⁰⁹⁷ Bu ve diğer fermanlarda maden eminliği vazifesine vekalet edenin, padişahın baş defterdarı olan Mustafa Ağa'nın ilamıyla atandığını ve bu tarihte ise vekaletin padişahın dergah-ı ali kapıcıbaşlarından Seman Ağa'da olduğunu belgede görmekteyiz. Bu belgede görüldüğü üzere maden havalisinin muhafazası işi yerel beylere havale edilirken beylerbeyi bu işin dışında tutulmakta ve koruma işinin kontrolü, azl ve tayini maden emininin padişaha arzına bağlanmaktadır. Anılan belgedeki bu husus ile buranın beylerbeyliğinden özerk bir alan olduğu kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca madeni koruma işinin yerel güçlere yani Eğil beyi ve Çermik beyi ile bunların aşiretlerine havale edilmesi de dikkati çeken bir başka ayrıntıdır.

¹⁰⁹⁷ DŞS, 360-157-1, 26 Zilhicce 1153. Ayrıca 360-157-2 numaralı belgede aynı konuyu anlatan bir fermanıdır. Bundan başka DŞS, 360-159-1, 28 Zilhicce 1153; DŞS, 360-158-1, 27 Zilhicce 1153 numaralı belgeler de aynı konuyu işleyen başka fermanlardır. Öncekilerle aynı konu ele alındığından tekrar olmaması için belgelerin ayrıntılarına girilmemiştir.

4.3. MESLEKLER

İbn Haldun, şehirlerin nüfusunun arttıkça burada mevcut sanatların çeşitlendiğini kaydetmiştir. 18. yüzyılda Diyarbakir şehrinin nüfusu, kaynakların noksanlığı sebebiyle net olarak tespit edilememektedir. Ancak kurulduğu alan itibariyle şehirleşmeye uygun alt yapısı ve imkanları sebebiyle çevre yerleşimler için bir ihtiyaç merkezi durumuna geldiği, fiziki yapı bölümünde değinilen bir husus olmuştur.

İnsanların birbirine duydukları ihtiyaçlar neticesinde aralarında bir ihtisaslaşmanın zorunlu olarak ortaya çıktığı bilinen bir hakikattir. Bu konuda İbn Haldun biraraya gelen insanların emekleriyle birleştirdikleri işgücü ve üretilen erzak ile çalışanların ihtiyacından fazlasının ortaya çıktığını kaydeder. Böylece zorunlu olan ihtiyacın temininden arta kalanının bu şehir için bir gelişme kaynağı olarak biriktiğini belirtir. İbn Haldun, “kazanç emeğin değerinden iberettir” der. Harcanan emek artınca bunun emek sahibi arasındaki değerinin de arttığını ve zaruri olarak kâr ve kazancı arttırarak refah ve zenginliğe yol açacağını belirtir. Bu durumun meskenlerin, elbiselerin güzelleşmesine, alet ve edavatın, kap ve kaçağın iyileşmesine, hizmetçiler ve binekler edinilmesine yol açacağını ifade eder. Haliyle tüm bunların birer kıymetinin olduğunu, bu işlerin usta ve hünermend kişilerce meydana getirileceğini, sonuçta iş ve pazarın hareketlenerek çalışma hayatının canlanacağını, şehrin ithalat ve ihracatının artacağını ve meslek sahibi olanların servet sahiplerine dönüşeceğini kaydeder.¹⁰⁹⁸

Yukarıda alıntılanan bilgilerin bu yüzyılda Amid'deki sanat ve üretim hayatının vücuda gelme sebebi olduğu düşünülmektedir. Bu anlamıyla Amid'de aşağıda sıralanan mesleklerin hemen hepsi özel emek ve hüner gerektiren meslekler olmasından dolayı ihtiyacı olanlar için Amid bir cazibe merkezidir. Bu da şehri, insanların ihtiyaçlarını temin edebilmek anlamında değerli ve rağbet görür kılmaktadır. Aşağıda vergi kayıtlarından elde ettiğimiz 39 meslek grubunun yanında müstakil belgelerden ulaşabildiğimiz 54 meslek

¹⁰⁹⁸ İbn Haldun, a.g.e, C. 2, s. 652-653.

çeşidiyle şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki Amid şehrinde 18. yüzyılda kayıtlara yansıdığı kadarıyla 92 adet meslek dalı vardır. Bu kadar çeşitli bir meslek yapısına sahip şehrin kendi kırsalı ve çevredeki kaza, sancak ve diğer vilayetler için bir umrân ve hadâret merkezi olduğu söylenebilir.

Amid'deki mesleklerin kendi içinde tüm patrimonyal yapılarda olduğu gibi hiyerarşik bir düzen bulundurduğu anlaşılmaktadır. Şeyhten başka, belgelerde karşılaşılan bir ünvan da “üstad” idi. Şeyh ile üstadı birbirinden tefrik eden husus ise belgelerde ikincilerin birden fazla olarak görünmeleridir.¹⁰⁹⁹ Bunların altında usta, kalfa ve çıraklar yer almaktadır.¹¹⁰⁰

Meslek dallarının şeyhliğinin özellikle mesleklerin kontrolünün rahat yapılması açısından belli bir ücret karşılığı meslek erbabına satıldığı görülmektedir. Bunun bir örneğinde voyvodalık bu payeyi yani esnaf şeyhliğini satmaktadır. Bununla meslek çalışanlarının kendi başlarına buyruk olmadıkları anlaşılmaktadır. Bunların başına atanan kişi de devlet ve şehir yöneticisinden bağımsız değildir. Amid'de mevcut olan her esnaf şeyhliğinin voyvodalık için gelir kalemi olduğu görülmektedir. Bu yapı içinde esnaf şeyhi olacak kişi voyvodanın önerisi ile padişaha arz ediliyor ve uygun ise -ki hemen her zaman uygun olurdu, bu tür atamaların uygun olmadığına dair bir belge ile karşılaşmadık- berat verilmek suretiyle atama gerçekleşiyordu. Örneğin Diyarbekir Voyvodası Mustafa divana arzuhal edip emlakindeki senevi 4000 akçe mukataası olan Habbazan esnafı şeyhliğinin nısf hisse mukataasının Hacı Bayram'a verilmesini önermiş ve kendisine 1153/1740 senesi Şaban'ının 15. günü itibariyle berat gönderilmiştir.¹¹⁰¹

¹⁰⁹⁹ DŞS, 316-19-99, Cemaziyelahir 1065. Bu belgede Amid'deki “etmekçi esnafı”nın üstadları Mustafa Beşe, Maksud Beşe ve Rıdvan Beşe iken şeyhleri İsmail Bey adlı biriydi. Ayrıca meslek mensuplarını temsilen bulunanlar arasında 3 tane de zimmî yer almaktaydı.

¹¹⁰⁰ Ustaların çıraklar üzerindeki tahakkümüne somut bir örnek Petekciyan Hamamındaki tellak çırağının mahkemeye yaptığı başvuruda görülmektedir. Buna göre 8 ay boyunca 60 guruş biriktiren Mehmed Emin bin Abbas adlı şâbb-ı emredin parasına Vanlı İbrahim bin Ali ve es-seyyid Ömer bin Mustafa adlı ustalar “bize de hisse ver” diyerek el koymuştu ve gerekçe olarak kendilerini eski ustalar olarak görmekte ve “biz kadim ustayız” demek suretiyle meşrulaştırmaya çalışmışlardı. (DŞS, 313-65-3, 17 Şaban 1135)

¹¹⁰¹ DŞS, 360-136-1, Ramazan 1153. Diyarbekir voyvodalığının gelirlerini araştıran Ö. Başarır arşiv temelli yaptığı çalışmasında meslek şeyhlerine bu makamın satıldığını belirtir. Ancak elinde buna dair herhangi bir belge bulunmadığını kaydeder. (Başarır, **a.g.t.**, s. 132.) Onun bu örnek sıkıntısını aşmış bulunmaktayız. Sicillerde karşılaştığımız bu belge ile Amid idarecilerinden biri olan voyvodanın

Voyvodalğa gelir olan esnaf şeyhliğinin muhakkak ki bir geliri vardı ki voyvoda bu makamı satabilmekte ve bir piyasa değeri oluşturabilmekteydi. Muhakkak surette şeyhler ise kendisine bağlı esnaflardan vergiler toplamakta idiler. Bunun miktarı ile ilgili bir bilgiye sahip değilsek de yanlış uygulamaların şikayete sebep olduğunu bilmekteyiz. Aşağıda etmekçi taifesinin şeyhlerinden şikayeti bunun güzel bir örneğidir.

Şeyhlerinden memnun olmayan meslek erbabının bazen bunları değiştirdiği de görülmektedir. Örneğin Amid'deki etmekçi esnafından bazıları divana yaptıkları arzuhal ile şeyhleri olan es-seyyid Halil'in hilaf-ı şeri ve kanun olarak kendilerinden topladığı 1366 guruşu narh akçesi olarak topladığını ve her fırından 2'şer guruş alarak kendi hesabına topladığını önce eyalet paşasına bildirdiklerini ve takibini talep etmişlerdir. Bunun üzerine es-seyyid Halil görevinden azl edilerek yerine etmekçilerin cümlesinin muhtarı el-hac Bayram şeyh olarak tayin edilmiştir.¹¹⁰²

Dava sayısı ve mahkemede görünürlüğü açısından etmekçi esnafının kelekçi esnafından sonra en yoğun uğraşı veren meslek grubu olduğu düşünülmektedir. Kelekçilerden farklı olarak bunlar sorun ile mahkemeye gelmekteydiler. Ancak kelekçi esnafı ise sık sayılacak mubayaanın nakli işlemleri için onay ve tasdike gelmekteydiler. Etmekçi esnafının Amid'deki bazı çalışanları olan Mehmed bin ---, Merho veledi Estor, Yakub veledi Yusuf, Tuma veledi Eykub, Ekil veledi Serkis, Marto veledi ---, ---- veledi Semor, Arslan veledi Haço, Hirgo veledi Serkis, Anem veledi --- vesayir zimmîler, mahkemede sabıka şeyhleri olan es-seyyid Halil bin es-seyyid Ebubekir önünde dava açmışlar ve bunun zimmetinde kalan o yılın vergisinden 1565 guruşu geri talep edip haksızlığın önüne geçilmesini istemişlerdi. Mahkeme 1565 guruşun teslimine karar vermiştir.¹¹⁰³ Bu belgede etmekçi taifesinden

meslek şeyhliklerini gelir karşılığı sattığını ve buna örnek olarak da “Habbazan esnafı şeyhliği”ni ikiye bölerek yarısını Hacı Bayram’a sattığını tespit edebilmekteyiz.

¹¹⁰² DŞS, 360-87-2, Muharrem 1153.

¹¹⁰³ DŞS, 360-200-2, 12 (ay yazılmamış) 1153. Belgede davacıların çoğunlukla zimmî olması bu mesleğin yoğun olarak Ermeniler tarafından yapıldığını göstermektedir. Bugün şehirde kadayıfçılık ve fırıncılık yapan Bingöllü birçok esnaf, mesleğin geçmişten beri yoğun olarak Ermeni ustalarca icra edildiğini ve şehri terk etmelerinden sonra (1915 sonrasında) el değiştirdiğini belirtirler.

olan 10'dan fazla kişi içerisinde sadece bir tane Müslüman bulunmaktadır. Bu durum buğday üretiminin şehirde geçtiği işlenme sürecinde özellikle fırıncılık ve ekmekçilik mesleğinin ciddi anlamda zimmîler tarafından icra edildiğine delil olmaktadır.

Amid'deki meslek erbabı arasında herhangi bir dinsel ayrımın yapılmadığı görülmektedir. Birçok meslek dalında Müslüman ve Gayrimüslimler birlikte çalışabilmekteydi.

Zimmîlerin yoğunlaştığı iş kollarından biri de hamallıktır. Amid'de özellikle keleklerle yapılan nakliyelerde ihtiyaç duyulan bu iş mensupları voyvodadan hammallık işini almaktalardı. Buna dair örnekte hammal taifesinin başları olan Ero veledi Metho ve Olman veledi Avo vesayirleri, voyvoda vekili es-seyyid Emin Efendi'nin önünde mubayaasına memur olduğu 5.500 keyl-i İstanbuli hıntayı iskeleye varıncaya kadar her keyl için 3 akçeden olmak üzere 137,5 guruş hammaliyye ücretinde anlaşmışlardı. Ayrıca bazı mahallerde bu yükü indirip tekrar yüklemek için gelecek 12 nefere verilecek 40 guruş eklenmiş, toplam 177,5 guruşu teslim almışlardır.¹¹⁰⁴

Şeyhlerinden memnun olmayan bir diğer esnaf grubunun dellallar olduğu görülmektedir. Buna göre Amid'deki "beyt-ül-mâl dellalları"ndan 10 kişi mahkemede dellalbaşısı olan Osman bin Abdullah üzerine davacı olmuşlar ve her sene bu kişiye mâl-ı mirisi olan 35 guruşu teslim etmelerine rağmen anılan kişinin buna kanaat etmeyerek beratında ber-vech-i malikane mutasarrıf olduğu sipahi pazarındaki dellaların dellalbaşılığının her sene mirisi olan 2000 akçeyi dahi bunlara ödetmeye çalıştığını belirtmişlerdir. Mahkeme davalıya bu durumu sorduğunda kabul etmiş, bunun üzerine mahkeme dellalbaşısının 35 guruştan başka ödeme talep etmesini yasaklamıştır.¹¹⁰⁵

Meslek erbabı arasında şeyhlik için kavga çıktığı da kayıtlara yansımıştır. Bunlardan birinde allafan esnafı şeyhi Abdulvahhab divana

¹¹⁰⁴ DŞS, 313-97-2, 13 Cemaziyelahir 1159.

¹¹⁰⁵ DŞS, 360-360-1, 5 Muharrem 1152.

arzuhal ederek şeyhliğini yürüttüğü esnaf grubu ile sorunu olmamasına rağmen bunlardan biriyle şeyhlik konusunda aralarında çıkan kavgada darb ve mecruh edildiğini ve bunun şer' en hallini talep etmişti. Bunun üzerine merkezden paşaya ve kadiya sorunu çözmeleri emredilmiştir.¹¹⁰⁶

Tevzîlerde esnaf adıyla kayıtlı olan meslek grupları 39 adettir ve aşağıda tabloda sunulmuştur.¹¹⁰⁷ Bu rakam bir mukayese imkanı verebilmesi açısından 1637 yılında İstanbul'da tespit edilebilen 56 meslek grubu¹¹⁰⁸ ile yan yana düşünüldüğünde Amid'in küçümsenmeyecek bir çeşitliliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 19: Tevzî Defterlerine Göre Amid'deki Esnaf Grupları

Bakkalan	Bezzazan ¹¹⁰⁹	Boyacıyan
Cullahan ¹¹¹⁰	Haffafan ¹¹¹¹	Habbazan ¹¹¹²
Debbağan ¹¹¹³	Mutyaban ¹¹¹⁴	Kuyumciyan
Terziyan	Sabuncıyan	Attaran ¹¹¹⁵
Na'lbandan	Kazgancıyan	Dellalan
Cennanan ¹¹¹⁶	Allafan ¹¹¹⁷	Kassaban

¹¹⁰⁶ DŞS, 360-3-1, evahir-i Cemaziyelahir 1151.

¹¹⁰⁷ DŞS, 313-180-1 :DŞS, 352-28-50 ve 360-168-2;360-23-1; 360-163-1. Ödeme miktarının fazladan aza doğru listelendiği bu durum yüzyıl boyunca hiç değişmemiştir.

¹¹⁰⁸ Robert Mantran, **a.g.e.**, s. 332. Yazar bu bilgiyi Evliya Çelebi'ye dayandırmaktadır. Bunun yanında 1680 tarihli İhtisap kanununda 40 meslek grubu altında birleştirilmiş 81 esnafın kayıtlı bulunduğunu belirtir.

¹¹⁰⁹ Manifaturacı. Bu meslek gurubunun mensubu olan Bezzaz Kasım Ağa bin el-hac Abdurrahman, Kakay adlı karyenin malikane mutasarrıfı olarak görünmektedir ve elindeki arsalarının daraltılması için 2 tımar sipahisi tarafından aleyhine dava açılmıştır. (DŞS, 360-225-1, 3 Receb 1153). Tevzilerde en fazla vergi veren grup arasında yer alan bu meslek erbabının kudretini ve askeri iştiraklerini göstermesi anlamında önemli bir örnektir.

¹¹¹⁰ Dokumacı, çulcu anlamındadır. DŞS, 313-68-1, 5 Şevval 1135 künyeli belgede bu mesleğin ustaları zimmîlerdir. Kazandıkları ücret konusunda bilgiler de mevcuttur. Amid muzâfâtından Alıpınarı karyesinden Goco veledi Maço adlı zimmî mahkemede Amid sakinlerinden Avuz veledi Emirza adlı zimmî önünde dava açıp bundan 3 sene önce hizmeti karşılığı cullah sanatından beher haftada müstehak olup 1'er guruş ücretinden hasıl olan 144 guruşu talep eder. Davalı inkar edince delil istenir. Davacı Goco ispat edemeyince davalı Avuz ile muarazadan men edilir. 315-79-141 nolu belgede ise cullah dükkanı olarak bir kayıt mevcuttur.

¹¹¹¹ Ayakkabıcı, terlikçi, çizmecî.

¹¹¹² Fırıncı.

¹¹¹³ Derici.

¹¹¹⁴ Kıl dokumacısı.

¹¹¹⁵ Güzel koku ve baharat satıcısı.

¹¹¹⁶ Devellioğlu sözlüğünde "bahçıvan" anlamında iken Şemseddin Sami'de "yürek" anlamından hareketle "sakatad satıcısı" tanımına yer verilmiştir. Bkz: Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, 1999, Ankara; Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türki**, İstanbul, 1317/1899.

Palancıyan	Kalaycıyan	Neccaran ¹¹¹⁸
Berberan	Körükçıyan	Basmacıyan
Tütüncüyan	Kavukçıyan	Kahveciyan
Sarracan ¹¹¹⁹	Aşçıyan	Temurcıyan ¹¹²⁰
Bardakçıyan	Gazzazan ¹¹²¹	Penbeciyan ¹¹²²
Mumcıyan	Keçeciyan	Çilingiran
Eskiciyan	Çulvacıyan	Nalçacıyan ¹¹²³

Yukarıda yer alan esnaf grupları 18. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır şerhiye sicillerinde yer alan tevzî defterlerinde kayıtlı olanlardır. Örneğin yüzyılın ilk yarısına denk gelen 1160/1747 tarihli defterde 7900 guruşluk esnafa düşen pay arasında en fazla ödeme yapan esnaf grubu 632'şer guruş ile bakkalan, boyacıyan, bezzazan ve cullahan idi.¹¹²⁴ Bu grupların her biri anılan rakamı aralarında toplayarak voyvodaya teslim etmek durumunda idiler. Bunları 395'er guruş ile haffafan, habbazan ve debbağan grubu izlemekteydi. Bu tarihlerde en düşük ödemeyi yapan ise 39,5 guruş ile keçeciyan, çilingiran, eskiciyan, çulvacıyan ve nalçacıyan gruplarıydı. Eğer bu tevzîlerin gelire göre yapıldığı ihtimali varsa o halde yukarıdaki sıralama geliri iyiden kötüye giden şekilde ele alınabilir. Ayrıca ödemede en fazla ödeyen grup, en az ödeyenlerin neredeyse 16 katı ödeme yapmıştır.

1200/1786 yılındaki bir tevzî defterinde yani yukarıdaki defterden 40 yıl sonra da durum neredeyse aynıdır.¹¹²⁵ Bu defterde esnafa tevzi olunan vergi 2175 guruştur. Ödeme en fazla olarak 174'er guruşla bakkalan, bezzazan, boyacıyan ve cullahan grubuna yüklenmiştir. Bunları 108,5'ar guruşla haffafan, debbağan ve habbazan grubu takip etmektedir. En az ödeme düşen grup ise 10,5'ar guruşla çilingiran, keçeciyan, eskiciyan,

¹¹¹⁷ Hayvan yemi satıcısı, arpacı. DŞS, 313-150-1, gurre-i Rebiülahir 1160, bu belgede Allafan esnafını oluşturan 5'i Müslim ve 4'ü Gayrimüslim 9 esnaf vezirin sarayına verdikleri 5 günlük zahire olan şaîr, nohut ve tuz bahasını teslim almışlardı.

¹¹¹⁸ Marangoz.

¹¹¹⁹ Koşum ve eyer takımları yapan kimse.

¹¹²⁰ Demirci.

¹¹²¹ İpek işleyen.

¹¹²² Pamuk işleyen.

¹¹²³ Ayakkabı tamircisi.

¹¹²⁴ DŞS, 313-175-1, 25 Safer 1160.

¹¹²⁵ DŞS, 352-28-50, gurre-i Muharrem 1200.

çulvacıyan ve nalçacıyan grubudur. Yukarıdakinden 40 yıl sonra da esnafa düşen vergide en fazla ve en az ödemelerde herhangi bir sıralama değişikliği görülmemektedir.

Esnaf gruplarının ödemelerinde bir dalgalanma olabilir ihtimaliyle 1151/1738 tarihli ilk tevezî belgesine de bakıldığında en fazla ödeyen ile en az ödeyen esnaf grubunun aynı olduğu görülmektedir. Buna göre esnafa tevezî edilen 2000 gurushtan 160'ar gurusla en fazla ödemeyi bakkalan, boyacıyan, bezzazan ve cullahan grubunun yaptığı, en az ödemeyi ise 10 gurus ile keçeciyan, çilingiran, eskiciyan, çulvacıyan ve nalçacıyan grubunun yaptığı görülmektedir.¹¹²⁶

Şehirde gazzazan esnafı elimizdeki listenin sonlarına doğru penbeciyanla beraber alt tabakada yer alan esnaf grubu arasındadır. Yukarıdaki 7900 gurusluk tevezîde gazzazan, penbeciyan, temurciyan ve bardakcıyan, sarracan, aşçıyan grupları ile en alttan ikinci sırada 79 gurus vergi vermiştir. 2175 gurusluk tevezîde yine en alttan ikinci sıradaki bu gruplar 21,5 gurus vergi vermişti.

Yukarıda kaydedilen 39 esnaf grubu kuşkusuz ki Amid'deki tüm meslekleri göstermemektedir. Bunlar vergiye dahil edilerek ödeme yaptırılan meslek gruplarıdır. Bunların dışında belgelerde karşılaştığımız diğer meslek dalları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 20: DŞS'deki Müstakil Belgelerde Amid'de Tespit Edilen Meslekler

Etmekçi ¹¹²⁷	Hammal ¹¹²⁸	Dikici ¹¹²⁹
Tacirgan ¹¹³⁰	Sabuncu ¹¹³¹	Yahiyeci ¹¹³²
Mazmancı ¹¹³³	Tellak ¹¹³⁴	Kömürcü ¹¹³⁵

¹¹²⁶ DŞS, 360-50-1, 27 Zilkade 1151.

¹¹²⁷ Etmekçi-fırıncı. DŞS, 360-87-1 ve 2 numaralı belge de etmekçi esnafı hakkındadır ve 2 numaralı belgede taifenin şikayeti üzerine şeyhi değiştirilmiştir. 10 Muharrem 1153.

¹¹²⁸ DŞS, 313-76-3 numaralı belge hammal ve mutyap esnafının ödemelerine dairdir. 2 Zilhicce 1164.

¹¹²⁹ DŞS, 313-90-1 numaralı belge haffaf esnafının dikici tayifesinden bazıları tacirgan esnafından şikayetçi olmaktadır. (15 Cemaziyelevvel 1165) Bu belgede dikkat edilmesi gereken dikici taifesinin haffaf esnafına tabi olmasıdır.

¹¹³⁰ DŞS, 313-90-1, 15 Cemaziyelevvel 1165.

¹¹³¹ DŞS, 313-94-3, 6 Safer 1159.

¹¹³² DŞS, 313-94-3, 6 Safer 1159.

Çaruğci ¹¹³⁶	Matbahçı ¹¹³⁷	Düğmeci ¹¹³⁸
Oyunbaz ¹¹³⁹	Hamamcı ¹¹⁴⁰	Cerrah ¹¹⁴¹
Sabbag ¹¹⁴²	Serabdar ¹¹⁴³	Loğkeş ¹¹⁴⁴
Kurşuncu ¹¹⁴⁵	Deveci ¹¹⁴⁶	Helvacı ¹¹⁴⁷
Bükükçi ¹¹⁴⁸ (?)	Sarrafi ¹¹⁴⁹	Mimar ¹¹⁵⁰

¹¹³³ Kıldan ip dokuyan, çuval yapan, keçe dokuyan. DŞS, 360-336-1, 20 Rebiülevvel 1152. Bu belgede mazmancı taifesinden olan ve önde gelen 6 Müslim mutyab esnafından davacı olarak debbağhaneden çıkan ve taşradan gelen kılın hepsinin kendi hakları olmasına rağmen mutyab esnafının gayrihak olarak kendi kazançlarına kanaat getirmeyip bunların kazançlarına mani olduklarını, mahkeme mutyab esnafına sorunca onlar da Diyarbakir debbağhanesinden çıkan kılın nisfinin kendilerinin diğerinin ise mazmancıların hakkı olduğunu, taşradan gelen kılın eğirmeye uygun olanının iki grup arasında pay edildiğini belirtmiş, mahkeme ise yaptığı incelemede davalıların da hakkı olduğu sonucuna varmıştır.

¹¹³⁴ DŞS, 313-65-3, 17 Şaban 1135, tellakların birbirini dava ettiği bu belgede 8 aylık kazancının gasb edildiğini ve ustaların hakını vermediğini şikayet eden davacı 60 guruş alacak talep etmiştir. Parasını tagallüben alan ustaların “biz kadim ustayız” diyerek gasp ettiklerini, ancak şimdi ise bunu geri istediğini belirtir.

¹¹³⁵ DŞS, 360-252-1, 14 Muharrem 1153.

¹¹³⁶ DŞS, 310-28-2, 15 Şaban 1145.

¹¹³⁷ DŞS, 310-28-2, 15 Şaban 1145.

¹¹³⁸ DŞS, 360-333-3, 3 Rebiülahir 1152.

¹¹³⁹ DŞS, 360-336-2, 15 Rebiülevvel 1152.

¹¹⁴⁰ DŞS, 313-72-2, 27 Rebiülevvel 1164. Hamamcı mesleği muhtemelen hamamı işleten anlamına gelmekteydi. Tellak ile aynı değildi, tellak hamamdaki iş alanlarından biriydi.

¹¹⁴¹ Evliya Çelebi "Kürd ve Türkmen bölgesi olduğundan dağ, bağ, tepe uzak yerlerinde halkı savaştırmaktan ve kavga etmekten eksik kalmaz. Bu nedenle yetkin, usta cerrahları sayısızdır. Fakat bunlar arasında Cami-i Kebir yakınında olan üstad Kara Rıdvan, işinde en ünlüdür." demektedir. (Bruinessen, s. 269-270.) Tam da Evliya Çelebi'nin bahsini ettiği olguyu destekleyecek bir vaka da mahkemeye yansımıştır. Türkmen taifesinden olan iki kişinin kavgasında taraflardan biri ölünce varisleri açtıkları diyet davasında yaralının tedavisini yapan 2 cerrahı şahit olarak göstermiştir. Şahitler cerrahlık mesleğini icra ettiklerini belirterek yaralının vücudundaki kılıç yarası sebebiyle öldüğünü doğrulamışlardır. (DŞS, 360-377-1,3 Zilhicce 1151.)

¹¹⁴² Pamuklu bez boyacıları, DŞS, 310-19-2, 27 Receb 1145.

¹¹⁴³ DŞS, 360-137-1; DŞS, 360-134-2. Serabdarlık işi belgelere yansıdığı kadarıyla Diyarbakir şehrinde hemen her zaman zimmilere verilmektedir. Elimizde bu konudaki onlarca belgeden hiçbirinde bu işi icra eden bir Müslümana rastlanmamıştır. Bu anlamıyla zimmilerin inhisarında olan bir sanat gibi görünmektedir.

¹¹⁴⁴ DŞS, 360-20-1, evasıt-ı Receb 1151.

¹¹⁴⁵ DŞS, 360-162-2, 12 Rebiülahir 1153.

¹¹⁴⁶ DŞS, 360-216-3, 25 Şaban 1153. Bu meslek erbabı genellikle karayolu taşımacılığı yapmaktaydı. Örneğin dipnotu verilen bu belgede tütün taşıdıkları sırada birinin ölümüne sebep olmuşlar, mahkeme ise kaza olduğuna hükmederek herhangi bir diyet uygulamamıştır.

¹¹⁴⁷ DŞS, 310-19-2, 27 Receb 1145.

¹¹⁴⁸ DŞS, 310-28-1, 24 Şaban 1145. (mim/te/be-kef-vav-kef-cim-ye)

¹¹⁴⁹ DŞS, 352-6-13, 7 Receb 1136.

¹¹⁵⁰ DŞS, 316-17-88, 7 Cemaziyelahir 1065; DŞS, 316-24-126, Cemaziyelahir 1065, bu belgede ise mimarbaşı bilirkişi olarak görev almaktaydı. Bu kişinin adı Mehmed Bey idi. Neredeyse bir asır sonra bu vazifeyi yürüten bir zimmîydi. Bir bilirkişi işlemiinde “Hassa mimarbaşı vekili Şahno adlı zimmî” davacının mülküne giderek menzili bulup bölüştürmüştür. (DŞS, 360-235-1, 5 Rebiülevvel 1153.) 18. yüzyıla ait bir belgede ise “mimar Mordoras veledi Serkis” adlı ölen zimmînin eşi Sini binti Kirabid adlı hanım eşinden kalan mülkü 550 guruşa satmıştır. (DŞS, 360-243-1, 15 Muharrem 1153.) 19. Yüzyıl Diyarbakir’i üzerine inceleme yapan İ. Yılmazçelik, Osmanlı şehirlerinin hepsinde bu görevlinin mevcut olmasına rağmen burada mimar ve mimarbaşılık vazifelerine rastlanmadığını

Kebabci ¹¹⁵¹	Ârhân ¹¹⁵²	Cabi ¹¹⁵³
Ferraş ¹¹⁵⁴	Çerağdar ¹¹⁵⁵	Bahçıvan ¹¹⁵⁶
Kılıççıyan ¹¹⁵⁷	Nakkaş ¹¹⁵⁸	Katırcı ¹¹⁵⁹
Mekâri ¹¹⁶⁰	Kelekçi ¹¹⁶¹	Taşçı ¹¹⁶²
Ekinci ¹¹⁶³	Sebzeci ¹¹⁶⁴	Mihçi ¹¹⁶⁵
Oturakçı ¹¹⁶⁶	Tennureci ¹¹⁶⁷	Pastacı ¹¹⁶⁸
Çekirdekçi ¹¹⁶⁹	Hallaç ¹¹⁷⁰	Canbaz ¹¹⁷¹
Satırcı ¹¹⁷²	Kassarçı ¹¹⁷³	Tuzcu ¹¹⁷⁴
Kilerci ¹¹⁷⁵	Sellah ¹¹⁷⁶	Nahlbendan ¹¹⁷⁷
Zerger ¹¹⁷⁸	Bezirgan ¹¹⁷⁹	

belirtmektedir. (İ. Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 244.) Tarafımızdan irdelenen 17. ve 18. yüzyıla ait bu belgeler ile Amid'de mimar ve mimarbaşının varlığı tespit edilebilmektedir.

¹¹⁵¹ DŞS, 316-20-103, 10 Cemaziyelahir 1065.

¹¹⁵² DŞS, 316-26-135, 12 Cemaziyelahir 1065.

¹¹⁵³ DŞS, 313-190-1,23 Muharrem 1160.

¹¹⁵⁴ Yatak ve kilim yapan döşemeci anlamı taşımının yanında, ayrıca hizmetliyi kastetmek için de kullanılmıştır. DŞS, 313-190-1,23 Muharrem 1160.

¹¹⁵⁵ DŞS, 313-190-1,23 Muharrem 1160.

¹¹⁵⁶ DŞS, 313-190-1,23 Muharrem 1160.

¹¹⁵⁷ DŞS, 360-230-2, 5 Cemaziyelevvel 1153.

¹¹⁵⁸ DŞS, 352-5-11, 24 Zilkade 1136. Bu belgede Camiünnebi Mahallesi sakini Nakkaş Abdullah bin Ahmed'in varisleri ondan kalan mülkü satmışlardır.

¹¹⁵⁹ DŞS, 360-202-2, Zilhicce 1153. Bu taife şeyhleri ve diğer bazı meslek mensupları Diyarbekir paşası Abdullah Paşa'nın emri gereği Amid ve havalisinden 200 bargir temin ederek Bağdat valisi Ahmed Paşa'ya teslim etmekle görevlendirilmişlerdi. Bağdat'ın ihtiyacı olan 200 bargir gibi büyük bir hayvan teslimatına Amid gibi büyük bir yerleşim yerinden ancak cevap verilebileceği anlaşılmaktadır. Ayrıca DŞS, 315-34-67, 7 Şaban 1154 künyeli tereke kaydı da bu meslek gurubunun bir üyesine aittir.

¹¹⁶⁰ DŞS, 313-98-1, 3 Cemaziyelahir 1159; 313-89-2, 10 Muharrem 1165. Bu taifenin voyvodanın kontrolünde yapılan mübayaalarda Bağdat ve Van kalelerine gönderilen zahirenin naklinde organizasyonun parçası olarak önemli görevler üstlendiği görülmektedir. Yük hayvanı kullanan bir iş koludur.

¹¹⁶¹ Tevzilerde mübayaaya olunan zahirenin Bağdat'a nakli için voyvodanın muhatap aldığı en önemli meslek grubu kelekçilerdi. Tarımsal üretim başlığında yeterince örnek verilmiştir.

¹¹⁶² DŞS, 313-161-1, 25 Rebiülahir 1160. Bu zanaat dalı hem taşı kesip biçenleri hem de bunu bina edenleri kapsayan bir iş koludur.

¹¹⁶³ DŞS, 313-195-3, 25 Rebiülahir 1160. Bu meslek üyeleri şehre zahire sağlayan tarlalarda çalışan işçilerdir.

¹¹⁶⁴ DŞS, 315-79-141, Cemaziyelahir 1155. Tereke kaydında sebze dükkanı yer almaktadır.

¹¹⁶⁵ DŞS, 315-79-141, Cemaziyelahir 1155.

¹¹⁶⁶ DŞS, 315-79-141, Cemaziyelahir 1155.

¹¹⁶⁷ Tennure, kolsuz bir çeşit giysidir. DŞS, 315-79-141, Cemaziyelahir 1155.

¹¹⁶⁸ DŞS, 315-79-141, Cemaziyelahir 1155.

¹¹⁶⁹ DŞS, 315-62-126, 13 Rebiülevvel 1155.

¹¹⁷⁰ DŞS, 315-62-126, 13 Rebiülevvel 1155.

¹¹⁷¹ DŞS, 315-57-115, Gurre-i Safer 1155.

¹¹⁷² DŞS, 315-55-112, 4 Safer 1155.

¹¹⁷³ Pamuğu eğirerek parlatan ve merserize eden esnaf. DŞS, 315-48-97, 25 Zilhicce 1154.

¹¹⁷⁴ DŞS, 315-38-75, 5 Şevval 1154.

¹¹⁷⁵ DŞS, 315-25-48, 15 Cemaziyelahir 1154.

¹¹⁷⁶ Hayvan derisi yüzen. DŞS, 315-21-39, 14 Cemaziyelevvel 1154.

¹¹⁷⁷ Ağaç budayıp şekil veren. DŞS, 315-20-37, 9 Cemaziyelevvel 1154.

Yukarıdaki iki başlık altında tespiti çalıştığımız meslek çeşidi 92'dir. Amid'deki çeşitliliği yansıması açısından bu rakam önem arz eder. Bu mesleklerin, icra edilme şekline göre tasnif edilerek gruplandırıldığı da kaydedilmiştir.¹¹⁸⁰

Amid'deki esnaf gruplarının bazen gelirlerinin düşük olması ve bunun sebeplerinin ortadan kalkması için mahkemeye geldikleri görülmektedir. Bu meslek gruplarından biri olan çulcu esnafı sıkıntılarının kaynağı olarak eskicilerin kendi gelirlerine el uzattıklarını iddia etmişti. Haliyle bu durum mahkeme kayıtlarına yansımıştır. Amid'de sakin çulcu esnafı şeyhleri ile mahkemeye gelip eskici taifesinden bazı kimselerden davacı olmuştur. Kendilerinin çulcu esnafı olduğunu, Ekrad taifesinin satmak için getirdikleri çul ve keçenin bey' ve şirâ'sının kendi hakları olduğunu ve mukabelesinde üzerlerine nüzul olan tekalifi verdiklerini, ancak eskici taifesinin bu satışlara el atması ile kadimden kendilerinde olan bu hakkın sorulmasını talep ederler. Delil sorulunca şahitler ve fetva-yı şerif gösterirler ve mahkeme eskicileri bu işe karışmaktan men eder.¹¹⁸¹ Gerçekten de esnafa tevzî olunan vergiler gelirlerine göre toplanmışsa yukarıdaki listenin en alt grubunda yer alan çulcuların bu dönem durumlarının hiç te iyi olmadığı görülmektedir. İlginç olan Kürdlerden mal alan çulcuların gelirlerinin düşmesine neden olan eskicilerin bu ticareti yapmalarına engel olmak istemeleridir. Üzerlerine nüzul olan düzenli bir vergi olduğu için işin tekeli talep ederler. Mahkeme eskicileri bu işten men etmez ancak çulcu esnafının üzerine düşen verginin 4'te 1'ini onlara keser. Mahkemenin bu suretle, eskicilerin bu alandaki etkinliğini kırmak niyetinde olduğu görülmektedir. Bu durum mahkemenin

¹¹⁷⁸ Kuyumcu esnafından farklı mütalaa edilmesi gereken bu iş kolu ham altını alıp işleyerek ürüne dönüştürmekteydi. Kuyumcu ise bunun imal sürecinden sonra satışı ile ilgili bir iş kolaydı. Bu meslek erbabının önemli bir kısmının zimmilerden oluştuğu görülmekteydi. Kuyumcu Şeyhi Hayrullah bin İbrahim mahkemede zerger taifesinden Serkis, Dekpir, Ayine ve Şolomon adlı meslek erbabı üzerine 514 gurusu alacak davası açmıştı. (DŞS, 313-117-1, 14 Zilkade 1159.)

¹¹⁷⁹ Özlem Başarır, **a.g.t.**, s. 159.

¹¹⁸⁰ İbn Haldun, **a.g.e.**, s.729. o eserinde sanatları kendi içinde kategorize ederek bunlardan zaruri olanları belirtmiş ve diğerlerini tanıtmaya gerek görmemiştir. Ona göre zaruri olanlar: Çiftçilik, bina inşaatı ve mimari, terzilik, marangozluk, dokumacılık. Şerefli ve önemli olanlar: Ebelik, kitabet (yazarlık), sahaflık, musiki, tıp. Bu mesleklerin dışında kalanları ise umumiyetle bunlardan aşağı ve tali sayarak anılanların, zaruri ve şerefli mesleklerle tabi olduklarını kaydeder.

¹¹⁸¹ DŞS, 360-220-2, 8 Receb 1153.

ticari hayatta, pazarda belirleyici bir etkinliğinin varlığına örnektir. Ayrıca Kürdler keçe ve çul üretimiyle yünlü dokuma endüstrisinin kaynağını temin etmektedirler.

Yukarıdaki örnekte hayvancılığın temel geçim kaynağı olduğu anlaşılan Kürdlerin besledikleri hayvan tüylerinin şehirdeki ilgili meslekler için ne derece önemli olduğu görölmektedir. Böylece hayvan sürülerinin şehirdeki erken üretim araçları ve meslekler açısından önemi anlaşılmaktadır.

Pazar kavgasına bir diğer örnek mazmancı ve mutyab esnafı arasındaki kıl davasıdır. Bu davada mazmancı taifesinden olan ve önde gelen 6 Müslüman esnaf mutyab esnafı şeyhi Salih bin Ahmed ve esnaftan 8 kişi üzerine davacı olmuşlardı. İddialarında debbağhaneden çıkan ve taşradan gelen kılın hepsinin kendi hakları olmasına rağmen mutyab esnafının kendi kazançlarına kanaat getirmeyip haksız olarak bu işe el attıklarını belirtmişlerdi. Mahkeme mutyab esnafı şeyhi ve diğerlerinden sorduğunda cevaben Diyarbekir debbağhanesinden çıkan kılın nısfının kendilerinin diğerinin ise mazmancıların hakkı olduğunu, taşradan gelen kılın eğirmeye uygun olanının iki grup arasında pay edildiğini, eğirmeye uygun olmayanla ise alakalarının bulunmadığını, ayrıca eğirdikleri kılı mutyab esnafından başkasına da satmadıklarını belirterek durumu inkar etmişlerdir. Mahkeme ise yaptığı incelemede mutyab esnafının elindeki vesikaya dayanarak davalıların da bu kılı alabilmekte hakkı olduğuna hükmetmiştir.¹¹⁸²

Amid'deki haffaf esnafının dikici taifesinden İbrahim bin Abdullah, Aziz bin Muhammed, es-seyyid Muhammed bin Yusuf, Bekir bin Süleyman, Molla Haydar bin Bekir vesayirleri aynı esnaf gurubunun tacirgan taifesinden es-seyyid Muhammed bin Müslim, el-hac Mahmud bin Ahmed, es-seyyid Halil bin Eyub, Hüseyin bin İbrahim önünde üzerlerine davacı olub debbağ esnafı taifelerinin çarşılarına satmak üzere getirdikleri sencatban(?)dan kendilerine ve esnafları ahalilerine örfi üzere kadimden bu yana münadi (tellal) bedeliyle ashabından satın aldıktan sonra ashabın yedinde kusur kalan sencetbanı(?) tacir-i mezburun satın aldığını, ayrıca kendilerinden önce bu işi 50 akçe fazla

¹¹⁸² DŞS, 360-336-1, 20 Rebiülevvel 1152.

ile ele geçirdiklerinden şikayet ederler. Bu işlerden men edilmesini talep edince mahkeme davalılara sormuş ve onlar da inkar edince davalılardan beyyine talep etmiştir. İki şahit getirmişler ve mahkeme çarşıda bu işi alma hakkını tacirlere vermiştir.¹¹⁸³ Bu davada davacılara ve davalılara bakıldığında çoğunun ünvanlı olduğu ancak aralarında birinin ulemeye özgü olduğu düşünülen molla ünvanına sahip olduğu görülmektedir. Muhtemelen aynı zamanda haffalık mesleğini de icra etmektedir.

Yukarıdaki tevzî emirlerini içeren kayıtlardan elde edilen esnaf listesinin ödediği meblağa göre alt sıralarında yer aldığı görülen pamukçu esnafının davaları da mahkemeye yansımıştır. Pamukçu esnafının temsilcileri bu sene kazançlarının vergilerini ödemeye yetmeyeceğini ileri sürerek mahkemeden bir çözüm istemiştir. Buna göre Amid'deki Penbeci esnafının şeyhi ve ileri gelenlerinden oluşan bir grup mahkemeye gelerek bu yıl üzerlerine düşen tekalifi ödeyemeyeceklerini beyan etmişlerdir. Taleplerinden içinde bulunulan yılda penbenin fiyatının yüksek olması sebebiyle satılmadığı anlaşılmaktadır. Bu belgede kendilerine özel bir uygulama talep ederek taşradan penbe gelmesine müsaade edilmesini istemişlerdir. 1153/1740 senesi için penbenin batman başına 6 akçe olacak vergisini ödemeyi kabul etmişlerdir. Ayrıca pamuğun Nasuh Paşa Çarşısı'nda ve Dağ Kapısı'nda satılmasına dair anlaşmışlardır.¹¹⁸⁴ Şehirdeki ürünün fiyatının yüksekliği nedeniyle satış yapamayan esnaf bir imtiyaz elde etmiş ve taşradan pamuk getirilmesine izin alarak arzın artışıyla fiyatın düşeceğini ve ürüne talebin artacağını öngörmüşlerdir. Ayrıca bir önlem olarak da ürünün sadece iki noktada satışı ile bir tekel oluşturmuşlardır. Böylece fiyat kontrolünü sağlayabileceklerini hesaplamış olmalıdırlar.

Zaman zaman esnaf gruplarının kendi aralarında anlaşmak suretiyle dışarıdan bazı mülkleri getirip pazarda sattıkları ve bunun bir kısmını da ham madde olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu iş için genellikle aralarından biri diğer üyeleri de temsil için onlardan vekalet almaktadır. Bunlardan birinde

¹¹⁸³ DŞS, 313-90-1, 15 Cemaziyelevvel 1165.

¹¹⁸⁴ DŞS, 360-219-1, 3 Receb 1153.

çıkan bir yolsuzluğu kavukçular esnafı mahkemeye taşımıştır. Buna göre bu gruptan Hüseyin bin Hasan ve Fazlı bin Ahmed adlı kişiler mahkemede aynı esnaf grubundan Ali Çelebi bin Mehmed üzerine dava açarak, adı geçenin kendilerinin vekili olarak her ne fiyata alınmış ise karına da ortak olmak üzere getirecekleri kadifenin bir kısmını satmaya ve bir kısmını ihraç etmeye ve kalan olursa imalatta kullanmaya “kavl ve akd-i şirket” üzere anlaşmalarını, kadifenin her ziraisi üzerine 290 akçe fiyatla anlaşmalarını, ancak ticaret sırasında adigeçen davalının kendilerini her ziraiden 70'er akçe fazlalıkla kandırdığını iddia ederler. Mahkeme davalıya sorduğunda 290'ar akçeden alınan kadifeleri kendi namına satın aldığını, anılan grubun vekili olmadığını belirterek davayı inkar eder. Davacılar davalarını ispat edemeyince davalı ile muarazadan men edilirler.¹¹⁸⁵

Yukarıdaki meslek gruplarının hemen hepsinin mesleklerini icra edebilmek için bir üretim aracına sahip olması gerekmektedir. Örneğin dükkanında deri işleyen bir sarraç, üretim aracı olarak bıçaklara, tezgaha, bazı kimyasal ürünlere ihtiyaç duyarak üretimde bulunurdu. Bu genellemeyi hemen her esnaf grubuna uyarlayabiliriz. Ancak bir grup vardı ki sanatlarını bedenlerindeki güç, bilgi ve hüner ile işlemekteydiler. Bunlar şehir içinde inşaat ustaları ve kırsalda ekincilerdi. Diyarbekir'in konut mimarisinin temel malzemesi bazalt taşlar idi ve sektörü besleyen taş işçileri ile inşaat ustaları, hünerleriyle yüzlerce yıl ayakta duracak yapıların bel kemiğini oluşturuyorlardı.

Muazzam şehir surlarının bakımı ve onarımı işinde gördüğümüz işçilerin başındaki Mimar Ahmed bin Abdullah mahkemeye gelerek voyvodanın vekili es-seyyid Emin Efendi önünde 1160/1746 yılının Safer ayının başında verilen buyruldu gereği onarılması istenen “Dikrati Kala Kapusu”nun¹¹⁸⁶ onarımı için 2 ustanın 23 günlük masrafı olarak her gün için 95'er akçeden 34,5 guruş taâmiyye, 9 nefer ırgat ve bunların taâmiyyeleri her

¹¹⁸⁵ DŞS, 360-228-2, 14 Cemaziyelair 1153.

¹¹⁸⁶ Dikrati kelimesi Dicle Nehri için kullanılan Tigris kelimesine yakın görünmektedir. Bu sebeple belgede Dikrati Kapı olarak geçen yerin “Babü'l-Ma” olarak da bilinen Dicle Kapı-Yeni Kapı olduğu düşünülmektedir.

nefere 30 akçeden 51,5 guruş, 600 zirai taşın her 100 ziraisi 11 guruştan 66 guruş, baha-i kul 14 guruş, garâre, kürek ve kazma bahası 12 guruş, inşaata gereken 1300 batman kireç için her yüz batmanı 5 guruştan 65 guruş, mimarın yevmiyesi 95 akçeden 17 guruş olmak üzere hepsi 260,5 guruş olarak tespit edilmiş ve voyvoda vekili eliyle canib-i miriden olmak üzere ödeme yapılmıştır.¹¹⁸⁷ Görüldüğü üzere sanat ile birleşen emek değerlidir. Mimar ve usta ücretleri aynı rakamdır. Ustaların taâmiyyeleri yevmiyelerinden ayrı hesaplanmaktadır. Ancak ırgatların taâmiyye hesabında adları geçerken yevmiye olarak aldıkları herhangi bir ücret görünmemektedir. Burada ırgatların ücret almadan kanunnamede de belirtilen gerekçelerle çalıştırıldıkları düşünülmektedir. Nitekim bu dönemden çok eski olmayan 1540 tarihli Diyarbekir Vilayetinin İcmal kanunnamesinde Diyarbekir'deki her haneye 3 gün ırgadiyye olarak hizmet vermek yükümlülüğü belirlenmişti.¹¹⁸⁸ Bunun parasal karşılığı 2 akçeden yıl için toplam 6 akçe yapmaktaydı. Bu parayı ödeyemeyenlerin hizmetleri olan ırgatlığı fiilen yerine getirmesi gerekmektedir.

Yukarıdaki belgede yapı malzemesi olarak kaydedilen taş ve kireç üzerinde durulması gereken iki unsurdur. Amid'in üzerinde yer aldığı volkanik örtüden elde edilen bazalt taş hem dayanıklı hem de ulaşılması kolay ve işlenmesi rahat bir malzemedir. Bu taşın işlenmesi ya da kesimi bir sanat gerektirdiğinden bununla ilgili bir meslek dalı da mevcuttu. Kireç ise yakındaki Mardin ve Urfa şehirlerinin doğal taş malzemesinin öğütülmesi ile elde edilen inşaat yapımında taşları birbirine bağlayan önemli bir harç malzemesidir ve temini idareciler açısından sorun teşkil etmemekteydi. Kale masraflarının bir kısmı 16. yüzyılda halka yüklenmişti. 1518 Diyarbekir Eyaleti mufassal kanunnamesinde Hasan Padişah tarafından uygulanagelen kanun gereği halkın kale için bir yük kireç getirmesi yükümlülüğü mevcuttu ve Osmanlılar bu uygulamayı devam ettirmişti.¹¹⁸⁹ Aynı kanunda kireç masrafları için her haneden 36 karaca akçe -ki 12 Osmanlı akçesi etmekteydi- nakit

¹¹⁸⁷ DŞS, 161-1, 25 Rebiülahir 1160.

¹¹⁸⁸ Mehdi İlhan, **a.g.e.**, s. 126.

¹¹⁸⁹ Mehdi İlhan, **a.g.e.**, s. 125.

alınmaktaydı. Eyaletin Kürd Cemaatine ise her haneden bir yük kireç, bir yük kum ve bir yük odun getirmek şartı yüklenmişti.

Amid şehrindeki pazarın başında “Pazarbaşı” denen bir görevli mevcuttu. Nitekim 1160/1746 senesinde Pazarbaşı olan es-seyyid Hüseyin Çelebi bin İbrahim yanında etmekçiler şeyhi es-seyyid Halil bin Bekir, kassabbaşı serdengeçti Osman Ağa bin Mahmud, kazgancı şeyhi İbrahim bin Hacı Hüseyin, habbazan şeyhi Molla Mahmud bin Eyüb ve attarbaşı Ali bin Ahmed ile mahkemede vali-yi vilayet-i Diyarbekir veziri paşanın vekili el-hac Ahmed Ağa ile 1159/1745 senesinde sarayın 4 aylık masrafının ödenmesi konusunda anlaşmışlardı.¹¹⁹⁰ Yukarıda esnaf şeyhlerinin ünvanları arasında en dikkat çeken ulemaya mensup olan molla ve askeri bir sıfat olan serdengeçti ünvanlarıdır. Bu ünvan sahibi kişilerin aynı anda iki alanda faaliyet göstermiş olabilme ihtimali mevcuttur.

1153/1740 senesinde yukarıdakine benzer bir durum olarak esnaf taifesi Pazarbaşı olan Hasan Çelebi ve yanındaki birkaç esnaf şeyhi yine saraya yaptıkları teslimatın ödemesinde anlaşmışlardı.¹¹⁹¹ Bu belgede de esnaf taifesinin bütününün başında pazarbaşının olduğu görülmektedir.

Belgelerde pazarbaşı ünvanı dışında bir de “Çarşılar Emini” adıyla bir görevliye rastlanmaktadır. Buna göre Amid’de mahkemede görüşülen bir davada Diyarbekir kaim-makamı Semanzade Hüseyin Ağa’ya vekil olan kişi Çarşılar emini Abdullah Ağa idi.¹¹⁹²

Yukarıda meslekler arasında belirtilmesi gereken bir diğeri de bezirganlardır. Bezirganlık mesleğinin şeyhine bezirganbaşı denmekteydi. Amid’de uzun bir süre kendisi ve ailesinden birçok kimsenin voyvodalık yaptığını bildiğimiz Abdulvahhab Ağa da bir zamanlar bezirganbaşydı.¹¹⁹³

Tereke kayıtlarında yer alan esnaflarla ilgili bilgilerin, mesleklerin getirisi hakkında fikir vereceği kanaatindeyiz. Ayrıca servet, dini kimlik ve

¹¹⁹⁰ DŞS, 313-149-2, 27 Rebiülevvel 1160.

¹¹⁹¹ DŞS, 360-230-1,20 Cemaziyelevvel 1153.

¹¹⁹² DŞS, 360-368-1, 12 Zilhicce 1153.

¹¹⁹³ Özlem Başarır, **a.g.t.**, s. 159.

taşıdıkları ünvanlar konusunda da ayrıntılı bilgiler edinmekteyiz. Elimizdeki tek tereke defterinde meslek erbabının varislerine bıraktıkları mal ve mülke dair bilgiler şöyleydi:

Amid'li Kersid veledi Bavo adlı zimmî ticaretle uğraşiyor ve bakkal ya da attarlık yapıyordu. Terekesinde üzümünden bademe hayli çeşitli kuru gıda mevcuttu. Varislerine bıraktığı miras 382 guruş idi.¹¹⁹⁴ Çekirdekçi Mahmud bin Mahmud varislerine 6410 guruş gibi yüksek bir miras bırakmıştı. Terekesinde kayıtlı gayrimenkullerin arasında 5 adet hallaç dükkanı, 1 adet basmacı dükkanı, 2 adet bakırcı dükkanı yer almaktaydı.¹¹⁹⁵ Dellal el-hac Ebubekir bin Molla İbrahim öldüğünde varislerine 90 guruş bırakmıştı.¹¹⁹⁶ Nalband Ahmed bin İsmail'in varislerine terekesinden kalan miras 160 guruştur.¹¹⁹⁷ Kassarcı el-hac Mehmed bin Mustafa'nın varislerine kalan 1966 guruş gibi hayli yüksek bir mirastır.¹¹⁹⁸ Kassarcı Şemon veledi Eblo'nun varislerine intikal eden mirası 300 guruş idi.¹¹⁹⁹ Berber es-seyyid --- bin Hayreddin öldüğünde varislerine 532 guruş miras bırakmıştı.¹²⁰⁰ Dükkanında mesleği ile ilgili 53 guruşluk alet ve edavat bırakmıştı. Ayrıca Çermik'te bir değirmen hissesine ortaktı ve bunun değeri de 60 guruş idi. Tuzcu Mehmed bin Abdullah'ın terekesinden kalan 74 guruştur.¹²⁰¹ Katırcı es-seyyid Ahmed bin el-hac Hasan'ın terekesinden varislerine intikal eden miras 196 guruştur.¹²⁰² Çilingir Ohan veledi İlkiye adlı zimmînin bıraktığı miras 573 guruştur.¹²⁰³ ve bu açıdan meslek mensuplarının en az vergi ödeyen dilimde yer almasına rağmen mensubu bir sanatkarın terekesine göre işlerinin iyi olduğunu düşünmemek için bir neden yoktur.

¹¹⁹⁴ DŞS, 315-66-134, 3 Rebiülhair 1155.

¹¹⁹⁵ DŞS, 315-62-126, 13 Rebiülevvel 1155.

¹¹⁹⁶ DŞS, 315-61-121, gurre-i Rebiülahir 1155.

¹¹⁹⁷ DŞS, 315-51-104, 22 Muharrem 1155.

¹¹⁹⁸ DŞS, 315-40-81, 3 Zilkade 1154.

¹¹⁹⁹ DŞS, 315-48-97, 25 Zilhicce 1154.

¹²⁰⁰ DŞS, 315-43-86, gurre-i Zilhicce 1154.

¹²⁰¹ DŞS, 315-38-75, 5 Şevval 1154.

¹²⁰² DŞS, 315-34-67, 7 Şaban 1154.

¹²⁰³ DŞS, 315-31-61, 28 Receb 1154.

Çulcu Abdullah bin İbrahim'in bıraktığı miras 655 guruştur.¹²⁰⁴ Çulcu esnafının yukarıdaki tevzi defterlerinde en alt grupta vergi veren meslek olduğu görülmektedir. Oysa bu mesleğin bir mensubunun bıraktığı tereke meslek mensuplarının gelirlerinin hiç te fena olmadığını göstermektedir. Çulcu esnafından bir diğeri olan Hosimarev veledi Sergis'in bıraktığı miras meslektaşı Abdullah'ın bıraktığının neredeyse 1/22'si olan 30 guruştur.¹²⁰⁵

Yukarıdaki çilingir ve çulcu örneklerinden hareketle tevzî defterlerinde vergi dağılımının gelire göre olmadığı noktasında uyarılmaktayız. Bu durumda ikinci bir alternatif olarak mesleğe ait dükkan sayısının ve üye sayısının vergilendirmeye esas tutulduğunu düşünmek daha makul görünmektedir. Bu durumda tevzî defterinin en düşük vergi veren iş dallarının bu yüzyılda durumunun kötü olduğu iddiası temelini yitirmiş görünmektedir. Dolayısıyla bu gruptaki ipek üreticilerinin üretim potansiyeli hakkında bir görüş belirtmesek de sayılarının vergiye esas tutulmasından hareketle yoğun icra edilen bir meslek olmadığı sonucuna ulaşabiliriz.

Bakkal Mehder veledi Aslan'ın varislerine bıraktığı 2249 guruş gibi hatırı sayılır bir mirastır.¹²⁰⁶ Kilerci es-seyyid Mehmed bin Tefvik varislerine 229 guruş miras bırakmıştı.¹²⁰⁷ Sabuncu esnafından el-hac Mustafa bin Musa miras olarak 64 guruş bırakmıştı.¹²⁰⁸ Sellah es-seyyid Ebubekir bin Hüseyin öldüğünde varislerine kalan mirası 1000 guruştur.¹²⁰⁹ Nahlbendan Moşo veledi Andros'un geriye kalanlara bıraktığı miras 44,5 guruştur.¹²¹⁰

Eskici Molla Hüseyin bin Aşur miras olarak varislerine 238 guruş bırakmıştı.¹²¹¹ Bu molla ile beraber elimizdeki 3 belgede ulema mensubu olan bu kişilerin aynı zamanda başka işlerle uğraştığını ve böylece bir insanın birden fazla mesleği aynı anda icra edebildiğini görmekteyiz. Ayrıca eskici meslek grubunun da tevzilerde en alt düzeyde vergi verenler olduğunu

¹²⁰⁴ DŞS, 315-30-57, 20 Receb 1154.

¹²⁰⁵ DŞS, 315-17-30, 23 Rebiülahir 1154.

¹²⁰⁶ DŞS, 315-26-50, 15 Cemaziyelahir 1155.

¹²⁰⁷ DŞS, 315-25-48, 15 Cemaziyelahir 1154.

¹²⁰⁸ DŞS, 315-24-45, 3 Cemaziyelahir 1154.

¹²⁰⁹ DŞS, 315-21-39, 14 Cemaziyelevvel 1154.

¹²¹⁰ DŞS, 315-20-37, 9 Cemaziyelevvel 1154.

¹²¹¹ DŞS, 315-22-41, 20 Cemaziyelevvel 1154.

hatırlayarak bu kişinin bıraktığı mirasın orta halli olduğundan mesleğin gelirinin kötü olmadığı kanaati oluşmaktadır.

Haffaf es-seyyid el-hac Eyub bin es-seyyid Ahmed'in varislerine kalan terekedeki mirası 994 guruş gibi yüksek bir rakamdı.¹²¹² Bunun 123,5 guruşu dükkanındaki çizme, mest, papuç ve hurdevat idi. Bu yüzyıldaki tevzi defterlerinde en fazla vergi tahsil edilen iş kollarından olan haffafların Amid'de fazla sayıda olmaları sonucunu çıkardığımız tevzî ödemelerinin ışığında bu belge ile meslek mensuplarının kazançlarının da iyi olduğu düşünülmektedir.

Haffaf Ebedenlizade Molla Mustafa varislerine 186 guruş gibi bir miras bırakmıştır.¹²¹³ Molla ünvanlı bu esnaf yukardaki meslektaşı gibi bir servet oluşturamamış görünmektedir. Ayrıca bu şahsın ulemaya mensup olması kuvvetle muhtemeldir.

Zerger Beyas veledi İre'nin öldüğünde varis olarak anne ve kız kardeşinin bulunması, eşi veya çocuğunun varisler arasında yer almaması gibi bilgilerden bu kişinin genç yaşlarda öldüğü düşünülmektedir. Bu genç yaşına rağmen bıraktığı miras 550 guruştur¹²¹⁴ ve mesleğinin ona getirdiği doygun bir kazancı göstermektedir. Bıraktığı miras arasında 19,5 guruş değerinde mesleğe ait üretim araçları yer almaktadır. Bu ise esas kazancının mahareti ve sattığı ziynetin değeri ile gerçekleştiğini göstermektedir. Ayrıca varislerine 212 guruş değerinde bir de menzil bırakmıştı. Yukarıda zerger mesleğinden bazı zimmîlerin kuyumcularla olan davasında da görüleceği üzere mesleğin belgelere yansıdığı kadarıyla yoğun olarak zimmîlerce icra edildiği görülmektedir.

Boyacı Abdo veledi Şahin varislerine 2428,5 guruş gibi yüklü bir servet bırakmıştı.¹²¹⁵ İcra ettiği sanat mensupları tevzî defterinde en fazla vergi veren gruptu. Bu da ödedikleri vergi ile Amid şehrinde yaygın ve yüksek sayıda yer alan bir esnaf grubu olduklarını düşündürmektedir. Buna rağmen

¹²¹² DŞS, 315-19-34, 27 Rebiülahir 1154.

¹²¹³ DŞS, 315-10-17, gurre-i Rebiülevvel 1154.

¹²¹⁴ DŞS, 315-17-29, 25 Rebiülahir 1154.

¹²¹⁵ DŞS, 315-16-28, 25 Rebiülahir 1154.

bıraktığı servete göre kazancının iyi olduğu düşünölen bir iş kolundaydı. Ayrıca bu yıllarda Amid'deki kumaş, deri vb. diğer boyama işlerinin bu esnaf grubu için iyi bir getirisi olduğunu göstermektedir.

Kazgancı Omorhan veledi Serkis varislerine 755 guruş gibi ciddi bir miras bırakmıştı.¹²¹⁶ Mirası arasında 258 guruş değerinde mesleğine ait hammadde ve alet edavat yer almaktaydı. Berber İsmail Çelebi bin Mehmed varislerine 366,5 guruş değerinde miras bırakmıştı.¹²¹⁷ Mesleğinin üretim aracı olan alet edavatın değeri 11,5 guruş idi. Ciddi bir sermaye gerektirmeyen bu mesleğin hüneri ve el becerisiyle kendisi için küçük bir servetin kaynağı olduğu düşünölebilir.

Bezzaz el-hac Mehmed bin Halil varislerine 2676,5 guruş gibi büyük bir servet bırakmıştı.¹²¹⁸

Özellikle etmekçi ve kassap esnafının şehirdeki saraya ve orduya ciddi miktarlarda gıda teslimi yaptığı ve karşılığında büyük paralar kazandığı görölmektedir. Amid'de sakin Osman bin Abdullah, etmekçi Aslan veledi Haço ve kassab taifesinden Aslan veledi Sehbo mahkemede Diyarbekir voyvodası Halil Ağa'nın vekili es-seyyid Emin Efendi bin Halil önünde bu yıl Diyarbekir ordusuna gerekli 171.606 kıyye nan(ekmek) (28601 batman), 76.213 kıyye guşt(et) ve 56.832 key-i İstanbuli şaîr temin ettikleri için karşılığı olan 51.559,5 guruş ödemenin hesabını görmüşlerdi.¹²¹⁹ Bu ödeme şehirdeki ordunun masraflarının esnaf için büyük bir gelir kapısı olduğunu göstermektedir.

Yukarıdaki bilgilerden başka şunu belirtmek gerekir ki 315 numaralı tereke defterinde yer alan 144 kaydın 25'i esnafalara ait tereke dökümleridir. Bunlar içerisinde 16 tanesi Müslöman esnafa aittir ve 9 tanesi de zimmîlere aittir. 1740 yılında hayatını kaybeden esnaf üzerinden yapılacak bir değerlendirme ile Amid'de bu tarihlerde % 64 Müslöman esnafın yanında %36 Gayrimöslim esnafın bulunduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

¹²¹⁶ DŞS, 315-16-27, 25 Rebiölahir 1154.

¹²¹⁷ DŞS, 315-14-24, Rebiölevvel 1154.

¹²¹⁸ DŞS, 315-12-21, 5 Rebiölahir 1154.

¹²¹⁹ DŞS, 313-123-3, 15 Zilkade 1159.

Tablo 21: 1741-1742 Tarihli Tereke Defterine Göre Esnafların Dini ve Servet Durumu

Toplam Esnaf	25	%	1000 guruş üzeri miras bırakan esnaf	%
Müslüman	16	64	5	71,42
Gayrimüslim	9	36	2	28,58

Yukardaki bilgilerin yanında 1000 guruş üzerinde servet bırakanları mesleği ile beraber yukarıdan aşağı doğru sıraladığımızda Çekirdekçi Mahmud'un 6410, Bezzaz Mehmed'in 2676, Boyacı zimmî Abdo'nun 2428, Bakkal zimmî Mehder'in 2249, Kassarcı Mehmed'in 1966, Sellah Ebubekir'in 1000, Haffaf es-seyyid Hacı Eyub'un 994 guruş değerinde miras bıraktıkları görülmektedir. Bu anılan kişilere serveti edindiren ise muhtemelen uğraşları olan meslekleriydi. Bu anlamıyla gelir getiren meslekler olarak 18. yüzyılda Amid'de bu zanaatları referans alabiliriz.

Yukarda tasvirine çalışılan Amid'deki esnaf ve pazar tablosunu inceleme dönemine tarihlenen eseriyle Evliya Çelebi'nin de gördüğünü ve bunu eserine kaydettiğini belirtmek gerekir. Evliya Çelebi, "tamamı 2008 adet dükkan, bayındır çarşısı o güzellik pazarını meydana getirir" demektedir ve devamında: "hepsinden önce gelen Hasan Paşa Pazarı, sonra Sipah Pazarı, Attarlar Pazarı, Kuyumcular Pazarı. Bu anılan çarşıların hepsinde Kısra'nın ki gibi taş kemerler yapılmıştır. Demirciler Çarşısı, Çilingirler Pazarı, Altın ve Mücevherciler Pazarı, Çizmeciler Pazarı, Gazzazlar Çarşısı ve Bezciler Pazarı. Kısacası 166 esnafın dükkanı vardır. Fakat Sipah Pazarı'ndaki bedesten gayet bakımlı süslü ve iki tarafı demir kapılı sağlam taş yapıdır. Zengin tüccarlarla dopdolu olup bütün ülkelerin değerli ve kaliteli malları az bulunan pahalı mücevherleri burada vardır. Öte yandan bu bölgede işlenen kılıç, gaddare, külünk, balta, ok, hançer mızrak yalmanı ve ok peykani başka yerde işlenemez ancak dünyanın yarısı olan İsfahan demircileri işlerler. Ermeni demircilerin hepsi çekiç çalıp körüklerini çekerken musiki nameleri çıkarırlar... Özellikle hallaçlar pamuğa tokmak vurduğunda yayların kirişinden makam vururlar... Kazancılar da örs üzerine kızıl renkli bakıra on kişi olarak sufiyane usulüyle çekiç vururken... Sanat sahipleri her bakımdan bu derece

yetkin ustalardır. Kuyumcuları gümüş kap-kacak yapmada ve altıncıları altın taç ve saf altından mücevher kap-kacak yapmada benzersiz ustalardır. Kalemkarları renkli nakış işlemede sanki nakkaş Mani, Behzad ve Erjeng'dir..."¹²²⁰

Yukarıda anılan tüm esnafın kendi içinde kontrolleri usta, üstad, şeyh ve nihayet pazarbaşı tarafından sağlansa da asıl denetim yetkisi kadıydı. Bunları düzenli olarak kontrol etmek, satılan ürünlerde hile yapılmadığını kontrol etmek, yapanlara ceza vermek, pazarda fiyatları kontrol yetkisi gibi hususlar kanunca sağlanmaktaydı. 1540 icmal kanunnamesinde bizzat metin içinde Diyarbekir'de ihtisap hususunun bidatlere sebep olduğu belirtilmekte ve bunun ortadan kaldırılması için harekete geçilmesi emredilmektedir. Örneğin kanunnamede "nevahi ihtisabı" adı verilen ödeme, kurâ halkına ziyadesiyse zulme dönüşmesi sebebiyle kaldırılmıştı. Şehirlerde ve kasabalarda dirhemle satılan metadan eksik satanlara dirhem başına 1 akçe ceza alınması emrediliyordu. Kadının yılda 1 defa yaptığı narh düzenlemesinden bir miktar "narhçelik" olarak kendisine de verilmesi ancak ziyade almaması emredilmektedir. Dirhemle satılmayan az kıymetli mallarda yapılan sahtekarlık için ise cerime olarak bir miktar alınması, etmekçi ve aşçı esnaflarının kaplarının temiz tutulmaması durumunda hallerine göre bir miktar cerime alınması kanundu.¹²²¹ Ancak hemen belirtmek gerekir ki "bir miktar" ifadesi muğlaktı ve bunun uygulaması kadıya bırakılmıştı.

4.4. AMİD'DE TİCARET VE ÇEVRE İLİŞKİSİ

Amid şehrinin çevresi için bir hadaret ve umran merkezi olarak belirmesinde belki de en önemli etken şehrin ticaret ve bağlantı yolları üzerinde kurulmuş olmasıdır. Amid şehrinin ticaret potansiyelini tahlil edebilmek için öncelikle ulaşım imkanlarına bakmak gerekir. Anadolu'nun

¹²²⁰ Bruinessen-Boeschoten, a.g.e., s. 267-268.

¹²²¹ Mehdi İlhan, a.g.e., s. 128.

orta kolundan¹²²² gelen askeri ve ticaret yolunun ulaştığı ve dağıldığı yer Diyarbakir'di. İran'dan karayolu ile gelen kervanların geçiş güzergahındaydı. Kuzeydeki Karadeniz limanlarından Trabzon ve Erzurum'a gelerek Akdeniz ve Basra körfezine ulaşan yolun üzerindediydi. Akdeniz'e doğru ilişkide olduğu şehir Halep'ti. Basra körfezine ise Musul ve Bağdat üzerinden yapılan nakillerle ulaşılmaktaydı. Kafkasya ve Azerbaycan'dan gelenler için karayolu üzerindeki en büyük yerleşim alanıydı. İpek yolunun kolları olan bu transit geçişlerin yanında insanlık tarihinin ilk ticaret ilişkilerinin kurulduğu ve medeniyetin oluştuğu Mezopotamya'nın kuzeyi ile güneyini bağlayan en eski nehir taşımacılığının Dicle Nehri üzerindeki ilk ve en büyük kentiydi. Tüm bunların yanında Osmanlı İmparatorluğu'nun güneyindeki Bağdat ve doğusundaki Van beylerbeyliğinin askeri ve lojistik desteği olarak kullanılmaktaydı.

Kara yolunun yanında sahip olduğu nehir taşımacılığı avantajı ile kara yoluna göre muhtemelen daha hızlı ve az masraflı nakiller gerçekleşmekteydi. Güneydeki Bağdat, Basra, Musul, gibi büyük kentlere ulaşım kelekler ile yapılmaktaydı. Tarımsal üretim ve meslekler kısmında Kelekçilerin Amid ve Bağdat arasındaki nakliye işinde hayati önem taşıdıklarına kısmen örnekleriyle değinilmiştir. Evliya Çelebi, bu keleklerle binerek seyahat etmiş ve tecrübesini eserine taşımıştı. Bu iş için tahsis edilmiş ilk durağın şehrin 3 km. güneyinde bulunan ve Mervani hükümdarı Nasrüddevle Ahmed bin Mervan tarafından yapılmış "Mervani Köprüsü" ya da halk arasında 10 kemerine istinaden "10 Gözlü Köprü" olarak da bilinen köprü olduğunu kaydeder. Buradan başlayan¹²²³ yolculuk Evliya Çelebi'nin

¹²²² Osmanlı yol sistemi Roma, Bizans ve Selçuklu Devleti'nin kurduğu ve geliştirdiği yolların devamı niteliğindedir. Merkeze İstanbul'un alındığı bu ağda sağ, sol ve orta diye adlandırılan üç yol bulunup bunların hepsi de tali yollarla birbirine bağlanmaktadır. Sağ kol, İstanbul'dan Üsküdar-Gebze-Eskişehir-Konya-Adana-Antakya-Halep ve Şam üzerinden Mekke ve Medine'ye ulaşmaktaydı. Orta kol, Üsküdar-Gebze-İznik-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas-Malatya-Harpüt-Diyarbakir-Nusaybin üzerinden Musul, Kerkük ve Bağdat'a ulaşırdı. Sol kol ise orta kolla Merzifon'a kadar geldikten sonra buradan Ladik-Niksar-Karahisar-ı Şarki-Kelkit-Erzurum üzerinden Hasankale'ye ve buradan bir kolu Kars'a, diğer kolu da Tebriz'e ulaşırdı. Bkz.: İzzet Sak-Cemal Çetin, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği", <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s16/sak.pdf> (10.9.2013 tarihinde ulaşıldı), s. 182.

¹²²³ Başarı, Sahillioğlu'ndan naklen bu taşımacılığın Hasankale'de başladığını kaydeder. (Başarı, a.g.t., s. 136.) Bu bilgiyi ancak ikinci büyük durak olarak kabul edebiliriz. Gerek Evliya Çelebi

belirttiğine göre Dicle Nehri üzerinden Hasankeyf, Cizre, Musul ve Bağdat'a devam etmektedir. Kelek adı verilen gemiler Mervani Köprüsü'nde inşa edilmektedir ve bunların taşıyıcı unsurunun tulum denilen deriler olduğu anlaşılmaktadır. Bu deriler şişirildikten sonra üzerlerine tahtalar konmaktadır. Evliya Çelebi bu gemilere atlarla, koşumlarla ve binlerce kantar ağırlıklarla binip dört bir tarafındaki korkuluklara dayanan insanların yolculuk esnasında tavla ve satranç oynayarak zamanlarını geçirdiğini, etrafı seyrettiklerini, bazen bayındır şehirlere yanaşan bu gemilerin mutfaklarında pişen yemeği de vurguluyarak ta Basra'ya kadar yol aldıklarını kaydeder. Ayrıca bu gemilerin usta kelekçi gemicilerinin bulunduğunu, Mervani Köprüsü altında yüzlerce keleğin hazır beklediğini kaydeder.¹²²⁴ Elimizdeki belgelerden ise voyvoda ile anlaşılan kelekçi esnafının tulumları ve kerestesi kendilerinden olmak üzere bu gemileri devlete kiraladıkları, taşımacılığı bizzat kendileri ile ambardan gidilecek yerin ambarına kadar nakil işinin hammaliyyesini ise hamalların yaptığını, seyahatin sonunda ise tulum ve kerestelerin sökülüp katırlara yüklenerek kara yolu ile Amid'e dönüldüğünü anlamaktayız.

Amid'den Bağdad kalesine kelek gemileriyle sadece zahire değil aynı zamanda maden de nakledilmekteydi. Buna dair belgeler madenler başlığı altında zikredilmiştir.

Ticareti "ticari eşyayı ucuz alıp pahalı satmak suretiyle nemalandırmak için sağlanan çaba olarak" tarif eden İbn Haldun, tüccarın iki şekilde kâr edebileceğini belirtmişti; ilki ticari metayı bekleterek değerlenmesi için stok yapmak, ikincisi ise satın alındığı beldeden ziyade değer göreceği bir beldeye naklederek kâr etmek. İbn Haldun özetle ticareti "ucuz olanı satın alıp pahalı olanı satmak" şeklinde tanımlamaktaydı.¹²²⁵

Elimizdeki belgelerde Amid ve çevresine dair ticari hareketliliği gösteren veriler mevcuttur. Ancak hemen belirtilmelidir ki bu ticaret şekli İbn Haldun'un tarifindeki şekliyle stok yapıp kâr elde etmekten ziyade nakil

gerekse elimizdeki tevzî kayıtlarından ilk durağın Amid'deki Mervani Köprüsü olduğunu kabul etmek durumundayız.

¹²²⁴ Bruinseuin-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 289.

¹²²⁵ İbn Haldun, **a.g.e.**, s. 715.

yoluyla getirilen malların satışıyla gerçekleşen bir kârı içeriyordu. Kısmen ise rehin ve faiz uygulamasıyla paradan kâr elde eden tefecilik uygulamaları da mevcut idi.

Evliya Çelebi, Amid'i gördüğü yıllarda buranın ticaretle zenginleşmiş çok sayıda bezirgana sahip olduğunu kaydetmişti.¹²²⁶ Öyleki Amid'deki büyük camilerden biri olan İpariye Camisinin Çin ile yaptığı ticaret sayesinde zengin olmuş bir tüccarın yaptırdığını, inşaatın kirecine 70 yük ipari denen misk karıştırdığından caminin nemli havalarda etrafına güzel kokular saçtığını kaydetmekteydi.¹²²⁷ Bu letafetteki bir caminin büyük bir tüccar tarafından yaptırılmış olmasını ticaret gelirinin şehre bir yansıması olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Aşağıda belgeler üzerinden ticareti tasvir etmeye başlamadan evvel belirtmek gerekir ki özellikle inceleme döneminden önce 16. yüzyılda, 1518 ve 1540 kanunnamelerinde sıralanan vergilerin büyük kısmının ticari faaliyetlerden alındığı görülmektedir. Tarım ve hayvancılığın dışında alınan vergilere baktığımızda kanunnamede şehre getirilen kumaş için, satılırsa yüzde 5, mizana vurulursa her Amid batmanına 32 Osmanlı akçesi alınırken geçip giderse de vergi alındığı görülmektedir. Sayir memleketten gelen tüccar taifesi için de durum benzer olup kumaşın satılması durumunda yüzde beş, satılmadan giderse batman başına vergi alınacağı kayıtlıdır. Şehre getirilen ipek yükü için de benzer bir uygulama söz konusudur.¹²²⁸

Kanunnamenin bir diğer maddesinde şehre gelen kervanlar için de durum yukardaki gibidir. Satılırsa belli bir oranı alınır, satılmaz da giderse yine belli bir vergi alınırdı.¹²²⁹ Şehirde satılmadan giden ürünlerin vergiye tutulması ise dönemin şartları gereği, korunma gerektiren bir dünyada, şehrin büyük surlarının sağladığı güvenli konaklama sebebiyle olmalıdır.

Kanunname bize Halep'ten getirilip satılan kumaş için de bir vergi uygulamasının mevcudiyetini göstermektedir. Burada da satılması

¹²²⁶Bruinseuin-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 276.

¹²²⁷Bruinseuin-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 257.

¹²²⁸Mehdi İlhan, **a.g.e.**, s. 122.

¹²²⁹Mehdi İlhan, **a.g.e.**, s. 123.

durumunda yüzde beş alınmaktadır ve batman hesabıyla Amid batmanı başına 9 Osmanlı akçesi alınmaktadır. Kanunname kumaş olarak ayrıca İskenderani kumaş, telli ve dülbend, culfak gibi kumaşları da ipek ile aynı vergiye tabi tutar. Kanunnamede Amid'de ticareti yapılan bir diğer ürünün terencübîn denen helva olduğunu görmekteyiz. Bunun da batmanına 8 Osmanlı akçesi alındığı görülmektedir. Bunun yanında kebenek yükünden de 400 karaca akçe alınması kanundur. İtriyat ürünlerinin satılması durumunda yüzde 5, geçip gitmesi durumunda her menn-i Amidi (batman-ı Amidi) için 3 Osmani akçe alınması kanundu. Mürdebar¹²³⁰ denilen yükler için her deve yükünden 126 karaca akçe alınırken at olursa bunun yarısı alınmaktadır. Satmadan gitmesi durumunda deve yükü için 48 karaca akçe ki 16 Osmani akçe, at yükü için yarısını alınmaktaydı.

Demir yükü için eğer giderse her yüke 6 Osmani akçe, cam ve bakır yüke ise 25 akçe alınmaktaydı. Ayrıca tutya, polad, petrol ve bulgari yüküne ise 50 akçe alınmaktaydı. Bıçak, ketan yükünün geçmesi durumunda 200 akçe alınmaktaydı. Esir ve köle için de vergi alınmaktaydı. Buna göre ak esir 50 Osmani akçe ile kara esir 40 Osmani akçe ile vergilendirilmekteydi.

Yağ, bal, kızıl boya, şab, katran, zift, kara ve ak sakız, çerak yağının her Amidi batmanı için 1 Osmani akçe alınmaktaydı. Yaş yemiş ve tuzdan satılan her yük için 2 Osmani akçe, soğandan, prinçten, mahluc penbeden, emrud kakından, kürkten, çömlekten, kömürden ve odundan bac alınmaktaydı.¹²³¹ Bunun dışında bir kanun maddesinde ise resm-i bevvabi denen şehre giren her yükten alınan 1 karaca akçe vergi mevcuttu. Buraya kadar nakledilen bilgilerden 16. yüzyıla kadar şehre getirildiği ve vergilendirildiği düşünülen ürünler tanıtılmaya çalışılmıştır.

Askeri ihtiyaçların bir ticari hareketlilik doğurduğu kuvvetle muhtemeldir. Bu anlamda tarımsal üretim başlığında ele alınan zahire tevzîleri bize Amid'den keleklerle Bağdat, Musul ve Basra kentlerine nehir

¹²³⁰ Kuru ve yaş meyve-sebze anlamındadır.

¹²³¹ Buraya kadar sayılan ticari ürünler, çevirisini Mehdi İlhan'ın yaptığı "Amid" adlı çalışmada yer alan 1518 ve 1540 tarihli kanunnamelere dayandırılmıştır. Bkz.: Mehdi İlhan, a.g.e., s. 122-125.

üzerinden yapılan nakliye göstermektedir. Kârlı olsun olmasın buraya bir hareketlilik kattığı düşünülen bu sevkiyat devlet için zorunlu bir gerekliliktir. Buraya gönderilen meta öncelikle zahire, kurşun ve cephaneye malzemesiydi. Ayrıca tevzî edilen ürünler arasında tekstil ürünlerinin de bulunduğu belirtilmelidir.

Askeri ihtiyaçların ticari olarak bir kâr doğurmayacağı, esas kârın ihtiyacı tespit edilen ürünlerin temini ile elde edileceğini bilen tüccar kısmı kendisi için canlı bir pazar olan Amid'den dışarıya, gittiği yerden de Amid'e ürün getiriyordu.

16. yüzyılda Amid'in ortasında yer aldığı İran ve Suriye arasındaki ipek ticaretinin Safeviler ile Osmanlılar arasındaki karşılıklı ambargolarla ipek ticaretine vurulan darbenin bir neticesi olarak bu paydan mahrum kaldığı Bruinessein ve bir çok araştırmacı tarafından kaydedilmektedir.¹²³² Ancak Amid'in ipek ticaretinde periferi durumuna düşmesi diğer ticari ürünlerin çeşidinin değişmesine yol açmış olmalıdır. İpek önemini yitirdiyse Halep'ten Amid'e diğer ürünlerin ticarete değeri artmış olmalıydı.

Akdeniz'in önemli bir limanı olan Halep, Doğu, Güneydoğu Anadolu ile İran'a bağlanan önemli bir antrepo idi. Bu anlamıyla Avrupa ile Mezopotamya ve İran arasında önemli bir köprü idi. Elimizdeki belgelerde Halep ile ticaretin canlı olduğunu gösteren ilk veri Palu beyinin buraya her yıl gönderdiği 3000 koyun ve teke sürüsüydü. (bkz. Tarımsal Üretim) Palu beyinin ticari faaliyeti 16. yüzyıl sonu için Amid'den Halep'e hayvan ticaretinin değer kazandığına işaret etmektedir.

Elimizdeki bir belgede, Amid ile Halep yolunun ticari önemine binaen menzillerinin faal olduğunu ve burada görevli olan askerlerin yolların güvenliği için faaliyette bulduklarını, hatta bu sebeple bazen bireye karşı suç olabilecek durumlara sebep oldukları da anlaşılmaktadır. Örneğin bir belgede bu güzergahta kullanılmak üzere menzil bargiri toplayan Halep baraklarının süvari levendatı odabaşısı ve askerleri, hayvan temin etmekte

¹²³²Bruinessein-Boeschoten, a.g.e., s. 78.

sorun çıkaran bir köylü ile kavga edip çıkan kavgada köylünün ölmesi ile varislerince mahkemeye davalı olarak getirilmişti.¹²³³

Halep'te yaşayan insanların muhtemelen buradaki ticari ilişkileri neticesi Amid'e yerleştikleri düşünülmektedir. Buna örnek olabilecek bir belgede Halep beyi Mahmud Bey bin Mehmed Bey'in Amid'de kendisine ait olan bir mülkü sattığını görmekteyiz.¹²³⁴

Amid sadece Bağdat, Musul, Halep, Van ve Basra gibi kentlerle ilişki halinde değildi. Amid'e geniş bir hinterlanddan insanların dahil olduğu bilinmektedir. Öyleki Evliya Çelebi, şehirde mevcut olan Hanefi ve Şafii mezheplerinin alimleri ve fakihleri yanında ayrıca Hanbeli ve Maliki müftülerin bulundurulduğunu kaydetmektedir.¹²³⁵ Bu uygulamanın anlamı şehre dışarıdan gelen insanların dini sorunlarını, gerek mahkeme gerek fetva taleplerini mezheplerine göre çözmektir ve muhtemelen bu geliş amaçları arasında ticaret yapmak da bulunmaktadır.

4.4.1. Yakın Diyarlar İle İlişkiler

Amid ve çevre ilişkisini ele alırken uzaklık ve yakınlıkta belirleyici olanın mesafe olduğu belirtilmelidir. Yakın ifadesi ile buraya bir ya da iki menzil mesafesindeki¹²³⁶ yerleşim alanları kastedilmektedir. Uzaklığın ölçüsü ise oldukça geniş bir çerçevede ele alınabilir. 5 günlük mesafedeki bir mahal ile 1 aylık sürede ulaşılan bir yerin de uzak diyar olarak görüldüğü belirtilmelidir. Konu başlığındaki "ilişkiler" ifadesi ile anlatılmak istenen ise esasen ticari vesileyle belgelere yansıyan geliş ve gidiş halidir. Ancak konuya dahil edilen bütün örnekler ticaret içermemektedir. Bazen askeri nitelikli faaliyetler de zikredilmesi gereken hususlardandır. Ayrıca yakınlardan

¹²³³DŞS,313-101-1, 3 Receb 1159.

¹²³⁴DŞS, 360-257-3, 5 Muharrem 1153.

¹²³⁵Bruinseuin-Boeschoten, **a.g.e.**, s. 94.

¹²³⁶ Anılan menzil askeri amaçla kurulan konaklar olabileceği gibi tüccarların kullandığı han ve kervansaraylar da olabilir. Nitekim anılan tarihlerde menzillerin birbirine olan uzaklığı 4 ile 8 saat arası değişen yolculukları içermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: İzzet Sak-Cemal Çetin, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı Devletinde Menziller ve Fonksiyonları", s. 216.

gelenlerin önemli bir kısmı davalarının halli için mahkemeye gelmiş görünmektedir.

Amid şehrinin gerek idari anlamda eyalet merkezi, gerek ticari anlamda üretim ve pazar hacmine sahip olması sebebiyle, çevresi için bir cazibe alanı olarak belirmesine yol açmış ve öncelikle yakın çevrenin nüfus hareketliliğine imkan vermiş olmalıdır. Ayrıca hukuk kısmında değinildiği üzere çevreden buraya davalar da gelmekteydi. Kısa mesafelerden gelenler muhtemelen davalı oldukları kişilerin Amid'de olduklarını bildikleri için buraya geliyor olmalıydı. Bu hareketlilik bazen belgelerdeki ifadeyle “müsafereten” olduğu gibi bazen kalıcı olmak durumuyla “sakini” ifadeleriyle takip edilebilmektedir.

Mahkeme kayıtlarında, davalarının çözüme ulaştırılması için başvuran yakın çevre örneklerini sıralamak gerekmektedir. Örneğin Harput ahalisinden olup Amid'de bi-l-müsâfere sakin olan Süleyman bin Selim, Mardinli İyle veledi İskender üzerine dava açarak Dağ Kapısı'nda kaybettiği bargirini talep etmekteydi.¹²³⁷

Bir diğer davada fi'l-asl Hazzo kazası ahalisinden olup Amid'de “bi-l-müsâfere” sakin Ekrad taifesinden İbrahim bin Resul mahkemede Müderriszade Gasım Efendi önünde üzerine dava açıp bundan 2 ay önce kaybolan katırının şu anda kendisinde olduğunu ve verilmesini talep etmiştir.¹²³⁸

Hasankeyf şehri sakinlerinin bazen mahkemede bulunduğu görülmüştür. Bunlardan birinde aslen Hasankeyfli olan İbrahim Çelebi bin Mehmed aynı zamanda Amid'de sakindi ve mahkemede hemşehrisi Ömer bin Abdullah üzerine sorunlu olduğu değirmen davasında davacıydı.¹²³⁹ Mahkemenin kayıtlarında bu durumda olan insanlar için memleketini tanımlaması önemli bir durumdu çünkü bu durumdaki kimseler aynı zamanda şehir sakiniydi.

¹²³⁷ DŞS, 360-332-2, 12 Rebiülahir 1152.

¹²³⁸ DŞS, 360-312-3, 2 Cemaziyelahir 1152.

¹²³⁹ DŞS, 360-362-2, 10 Muharrem 1152.

Amid'e gelen Çermikliler de mahkemede ki dava kayıtlarında yer almıştı. Bu kayıtlardan birinde Amid'de bi-l-müsâfere sakin Çermikli es-seyyid Mehmed bin Hasan mahkemede 9 ay önce kaybettiği katırı için İsmail bin İbrahim üzerine dava açmıştı.¹²⁴⁰ Ancak Çermikliler'in sadece dava için mahkemeye gelmediği, şehirde bu adla bir mahallenin bulunduğu belirtilmelidir. Muhtemelen mahalleye sakinlerinin geldiği memleketin adı verilmiştir.

Mardin şehri öteden beri Diyarbekir ile ilişki içindeydi ve bu şehirden birçok insan aynı zamanda Amid'de de mülk edinmiş ve buraya yerleşmişti. Bu duruma ait çok örneğe sahip olmakla beraber olgunun tespiti bağlamında bunlardan bir tanesini vermek yeterli olacaktır. Buna göre kaza-yı Mardin sakini iken Vali-yi Vilayet Vezir Mustafa Paşa'nın hizmetinde bulunurken Mahmiyye-yi İstanbul'da vefat eden İbrahim bin Mehmed'in kız kardeşi Esmocan binti Mehmed adlı hatun mahkemede merhumun terekesine vasi olan Vezir Mustafa Paşa'nın hazinedarı Mehmed Ağa'nın vekili önünde merhumun İstanbul'da satılarak buraya getirilen muhalledfatını ve terekesini teslim almıştı. Terekenin tamamı 3060 akçeydi.¹²⁴¹

Yakın diyar sayılan bir diğer şehir Siverek'tir ve aslen Siverekli olup müsâfereten Amid'de bulunan Zindan bin Cafer mahkemede kayıp şeceresinin tescili için çözüm talep etmiştir.¹²⁴²

Amid'de mütemekkin olan bir diğer şahıs ise Siverek asilzadelerinden olmalıydı. Amid'deki Camiünnebi Mahallesinden iken ölen Siverekî Beyzade Ali Bey bin Mehmed Bey'in menziline giden bilirkişi burada kayda aldıkları tutanakları mahkemeye taşımışlardı.¹²⁴³

Yukarıdaki kayıtlarda görüldüğü üzere aslen nereli olduklarını bildiğimiz kimselerin yanında, bazen mahkemenin memleketini yazmadığı ancak Amid'de misafir olarak bulunurken hayatını kaybedenlere ait kayıtlar da dikkat çekmektedir. Bunlardan birinde Amid'de bi-l-müsâfere bulunan

¹²⁴⁰ DŞS, 360-262-2, 2 Muharrem 1153.

¹²⁴¹ DŞS, 316-19-98, 3 Cemaziyelahir 1065.

¹²⁴² DŞS, 360-368-3, 5 Muharrem 1152.

¹²⁴³ DŞS, 360-300-3, evahir-i Şaban 1152.

Resul bin Veli, bu şehirde ikamet eden kardeşinin kızı Safiye binti Şeyho adlı hanımın terekesine vasi tayin edilmişti.¹²⁴⁴

Yukardaki kayıtlı yakın çevreden gelenlerin kayıtlardaki durumu şehrin geçici ve kalıcı nüfusu içinde hareketlilikler olduğunun da bir göstergesidir. Ancak maalesef nüfus konusunda olduğu gibi bu hususta da her hangi bir rakam veya oran vermek durumundan uzaktayız.

4.4.2. Uzak Diyarlar ile İlişkiler

Amid ile uzak mesafeli ilişkilerde belgelere yoğunluk oranı açısından en yüksek değerle yansıyan İstanbul'dur. İstanbul ile Amid şehrinin ilişkilerinde, askeri ve idari bağın belirleyici olduğunu hatırd tutmak gerekir. İmparatorluğun payitahtı ile eyaletin merkezi olan Amid arasındaki ilişkiler özellikle askeri çerçevede ele alınması gereken örnekler içermektedir. Böylece yapılan bu yazışmalarda iki şehir arasındaki yolu ve durakları da tespit edebilmekteyiz. Bu belgelerden birinde İstanbul'dan Halep paşası ve kadısına yazılan bir mektupta Diyarbekir kalesine yapılacak cephe takviyesinin ayrıntıları ve bura ile çevredeki diğer idarecilerin üzerine düşen yükümlülükler kaydedilmişti. İstanbul'dan 2000 kantar barut deniz yolu ile İskenderun'a getirilecekti. Nakil sırasında İskenderun'dan Amid'e mühimmatın taşınması için 1300 katır ve bargir gerekmişti. Bu ihtiyacın 100'ü Ayntab sancağından, 400'ü Halep eyaletinden, 400 tanesi Rakka eyaletinden ve 400'ü de Adana eyaletinden ve bu eyaletteki Türkmen taifesinin İskenderun'a iskeleye gönderilmesi ile hazır bulunmaları emredilirken tüm bunların masrafının ise Halep eyaleti avarızlarından karşılanması istenmekteydi.¹²⁴⁵

Aşağıda sıralanan ticari ilişkiler içerisindeki şehirler arasında belki de en önemli ticari akış İstanbul ile idi ve burayla ticari bağı olan tüccarların varlığı da gözden kaçmamaktadır. Amid ahalisinden olup İstanbul'da ticaret

¹²⁴⁴ DŞS, 360-264-2, 12 Zilhicce 1153.

¹²⁴⁵ DŞS, 360-181-1, 27 Cemaziyelahir 1153.

için bulunurken burada vefat eden Receb bin el-hac Abdurrahman adlı müteveffanın karısı Hayat binti el-hac Bekir adlı hanımın 2 şahitle vekili Molla Hüseyin bin Halil vekaleten mahkemede mezbur el-hac Abdurrahman ve zevcesi Hacer binti el-hac Mehmed bin Abdullah adlı hatun üzerine dava açıp müvekkilesinin kocası müteveffanın ticarete gider iken mülkündeki eşyadan 125 zırai hissesini babasına bıraktığını ve şimdi el-hac Abdurrahman hayattayken müvekkilesine isabet eden hisseyi talep etmiştir. Davalı el-hac Abdurrahman ise oğlunun İstanbul'a ticarete giderken mülkünü kendisine ve validesine yani eşine bıraktığını öne sürmüştür. Mahkeme bu iddiaya delil isteyince 2 şahit getirmiş ve şهادetleri kabul olunca davacı Hayat Hatun davalı el-hac Abdurrahman ve eşi Hacer ile davadan men edilmiştir.¹²⁴⁶ Ticaret için Amid'den İstanbul'a giderken ölen bu tüccarın kimliği mensup olduğu din anlamında önemlidir. Bu ve benzeri belgelerde Müslümanların ticarete aktif olduğu görülmektedir.

İstanbul gibi uzak mesafeli yerlere yapılan ticarete dair bir başka örnekte Amid'de Debbağhane Mahallesinden Muhammed bin Hacı Yusuf asaleten, Hızır beşe bin Ahmed asaleten büyük kızı Züleyha vekili Hüseyin ile vekaleten mahkemede Alemdar Mustafa bin Muhammed önünde mevruseleri Hacı Yusuf'un bundan önce İstanbul'da öldüğünü ve terekesinin Mustafa'ya vesayeten teslim edildiğini beyan ederler. Bu terekede anılan rakam 4042 guruş ve bunun makbuzu olup bu meblağın kalanı olarak 800 guruş ile bir kara Horasan kılıç üzere aralarında sulh üzere teslim alındığını beyan etmişlerdir.¹²⁴⁷ Burada ilginç olan terekeyi zabteden Alemdar'ın 3200 guruş gibi bir rakamı varislere vermemiş olmasıdır. Ayrıca belgeden uzak mesafeli ticaret yapıldığı anlaşılmaktadır.

Yine İstanbul'da ölen bir tüccarın kaydı mevcuttur. Buna göre "Amid'de Camiülkebir Mahallesinden olup Mahmiyye-i İstanbul'da vaki Valide Hanı'nda ticaret üzere sakin iken" ölen "Şedidzade" olarak bilinen Ali Bey bin Abdulkadir'in varisleri, mahkemede İstanbul'da müteveffanın terekesini zabt

¹²⁴⁶DŞS, 360-290-3, 10 Şevval 1152.

¹²⁴⁷DŞS, 313-144-2, 23 Rebiülevvel 1160.

eden hüccet-i şer'î ile vasisi olan Süleyman bin Abdullah ile nazırı olup hala Diyarbekir Voyvodası Halil Ağa tarafından vekil-i sicilli olan Kethüdazade Ahmed Ağa önünde babalarından kendilerine kalan terekenin "ber-mucebi defter-i kassam" 398,5 guruşu anılan kişilerden teslim aldıklarını beyan etmişlerdi.¹²⁴⁸ Adıgeçen tüccar İstanbul'da ölmüştü ancak emvali kassam ve nazır tayin edilen kimseler aracılığıyla Amid'de varislerine teslim edilmiştir.

Yine Amid'de Hasırlı Mahallesi sakinlerinden iken İstanbul'da ölen Semanzade el-hac Osman bin Mustafa'nın varisi büyük oğlu Ebubekir mahkemede aynı mahallede oturan ve şimdi ölmüş olan amcası Semanzade Mehmed Çelebi'nin oğlu olup terekesine kassam olan Abdurrahman Çelebi üzerine binlerce gurusluk alacak davası açmıştı.¹²⁴⁹ Anılan bu kişiler Amid'in önde gelen bir eşraf ailesiydi ve bazı aile mensupları Diyarbekir voyvodalığı yapmıştı. Ayrıca ailenin tevzî defterlerinde yer alan tüccarlar arasında kayıtlı olduğu görülmektedir. Bu sebeple tüccar olan bu ailenin büyüğünün İstanbul'da ölmesi, içinde bulunduğu iktisadi faaliyetler açısından bir göstergedir ve önem taşımaktadır.

İstanbul ile Amid şehri arasında sıkı bir trafik yaşanıyor olmalıydı. Örneğin Amidli bir eşraf ailesi olan Erdebilzadelere bir hanım İstanbul'da yaşıyordu ancak Amid'de güçlü aile bağları vardı. İstanbul'da Abdi Subaşı Mahallesi'nde sakine iken müsafereten bulunduğu Amid'de ölen Hacı Emine binti Erdebilzade el-hac İbrahim adlı hanım arkasında 8.875 guruş değerinde çok büyük bir miras bırakmıştı.¹²⁵⁰

Uzak diyarlardan sayılan bir başka şehir İzmir'dir ve buraya ticaret için giden Amid'li tüccarlara rastlanmaktadır. Bunlardan birinde Amid'deki Köprüpayan Mahallesi sakini olup İzmir'de ticaret sebebiyle ikamet eden birinin mülk satışı vardır. Amid'de Köprüpayan Mahallesi sakini olup İzmir'de ikamet eden Evaneis veledi Şahin adlı zimmî vekili olan başka bir zimmî aracılığıyla iki keşiş kardeşe el-hac İzzeddin Mahallesi'nde olan iki menzilini

¹²⁴⁸DŞS, 313-124-1, 25 Şaban 1159.

¹²⁴⁹DŞS, 360-223-1, 25 Cemaziyelahir 1153.

¹²⁵⁰DŞS, 360-232-2, 15 Rebiülahir 1153.

1000 guruşa satmıştır.¹²⁵¹ Satışı yapılan bu menzil bir tüccarın sahip olduğu serveti göstermesi açısından da önemlidir. Ayrıca İzmir gibi uzak diyarlarda ticaret yapılan bir kentte Amidli zimmîlerin yer alması ticari diaspora anlamında önemlidir. Nakit sıkıntısının çekildiği yıllarda sadece bir birini tanıyan tüccarların doğudan batıya ticaret güzergahı üzerinde yüzyıllardan bu yana oluşturdukları bir ilişki ağı vardı ve bunun Osmanlı Devleti'nde icrası Ermeni, Rum ve Yahudi tüccarlarca gerçekleştirilmekteydi.¹²⁵² Ayrıca nakit sıkıntısının yaşandığı bu dönemde özellikle Yahudi tüccarların birbirine kadı önünde imzalanmış bir belge ile para yatırdığı ve bu surette havalenin nakit taşıma riskini ortadan kaldırdığı kaydedilmiştir.¹²⁵³ Tabii ki bu havale işlemini yapan tüccar kendisi için de bir yüzde olarak kâr elde etmektedir.

Sadece uzak diyarlara giden Amidli tüccarlara değil aynı zamanda dışarıdan gelenlere ait bilgiler de mevcuttur. Örneğin aslen İzmirli olan el-hac Hasan bin Resul, Amid'de vefat etmişti. Öldüğünde 2 eşi ve 4 çocuğuna Ergani'de bulunan 900 mekik bir bağ ile 160 guruş nakit bırakmıştı.¹²⁵⁴ Terekesinde mesleği ile ilgili bir husus belirtilmemişti. Ancak Amid ile İzmir arasında kurulan şahsi bağının işaretini "İzmirli" ünvanıyla taşımaktaydı.

Diyarbakir'den çevreye göçler olduğu da bilinmektedir. Ama bu göçler bir kaçış değil de ticari faaliyetler çerçevesinde değerlendirilmeye daha uygun görünmektedir. Bir örnek olması açısından Kırım'a kadar gidildiği de belirtilmelidir. "Osmanlı Devleti'nin birçok yerinden genellikle Anadolu'nun farklı yerlerinden Karasu'ya yerleşimler olmaktadır" diyen araştırmacı Diyarbakir eyaletinden de buraya yerleşenlerin varlığını tespit etmektedir.¹²⁵⁵

Aslen Adanalı olan Dede Hüseyin Efendi bin el-hac Ahmed Amid'de Hasan Paşa Hanı'nda ticaret için bulunurken vefat etmişti.¹²⁵⁶ Aslen Tokatlı

¹²⁵¹DŞS, 360-253-3, Muharrem 1153.

¹²⁵²Daniel Goffman, **Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 31-35.

¹²⁵³Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi 1453-1559**, Barış Yayınları, Ankara, C. 2, s. 146.

¹²⁵⁴DŞS, 360-258-2, 5 Muharrem 1153.

¹²⁵⁵Nuri Kavak, **Kırım'ın Karasu Kazası 1683-1744 (Şer'îyye Sicillerine Göre)**, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara, 2008, s. 120.

¹²⁵⁶DŞS, 315-1-1, 20 Safer 1154.

olup Amid'de Hasan Paşa Hanı'nda kalmakta iken ölen Aslan veledi Begos'un terekesi yukarıda değinildiği üzere ticaretteki zimmî diasporasının bağları için bir örnek oluşturmaktaydı. Aslan veledi Begos'un terekesinde 1129 guruş gibi ciddi bir servet kayıtlıdır.¹²⁵⁷

Yukarıda görüldüğü üzere biri Adana'dan diğeri Tokat'tan olan iki esnafın konakladığı yer Hasan Paşa Hanı'dır. Bu hanın şehrin merkezindeki yeri ve bedesten olma özelliği ile dışarıdan gelen tüccara mesken olduğu düşünülmektedir. Ayrıca şehirde Deliller Hanı gibi kervansaraylar olmasına rağmen buraların sekban ve sarıca gibi askerlerce mesken tutulduğu ve dışarıdan kimselerin buraya girmesine müsaade edilmediğini Evliya Çelebi kaydetmiştir. (bkz. Bedesten, Han, Kervansaray ve Çarşılar). Hasan Paşa Hanı'nın uzak mesafelerle yapılan ticarete bir borsa olduğu ve ticari bağlantıların buradan yapıldığını düşünmek pekala mümkündür. Bunun yanında Evliya Çelebi'nin "Bezirgan Hanı" adıyla vurguladığı bir yer daha vardı ve burası da tüccarların konaklamasına ayrılmış bir mekandı. Harabe olan bu mekanın bugünkü adı halk arasında "Borsa Hanı"dır.

Askeri ya da ticari vazifesi dolayısıyla Belgrad ve Niş arasında bir yerde ölen Mehmed Ağa bin İbrahim'in 437 guruş değerindeki terekesi Amid'de varislerine teslim edilmişti. Bu belgede adı geçen Mehmed Ağa aslen Selanikli idi ancak kendisi için Amid'in Çöpi Mahallesinde de bir yaşam kurmuştu.¹²⁵⁸

Dışarıdan Amid'e gelip burada yaşayanların önemli bir kısmı askeri zümre mensubu olmalıydı. Örneğin aslen İstanbullu el-hac Abdullah Efendi bu meyanda zikredilmelidir ki Amid'de şeyhülislamın kethüdası ve baş çukadarı vazifesi ile temsilciliğini yapmış ve öldüğünde varislerine yüklü bir kıymette (1835 guruş) miras bırakmıştı.¹²⁵⁹ İstanbullu el-hac Abdullah Efendi'nin hizmetinde görev alırken burada ölen bir askeri ise Bolulu Ali Efendi'ydı. Terekesi 23,5 guruştur.¹²⁶⁰ Boyabad kazası sakinlerinden Receb

¹²⁵⁷ DŞS, 315-27-52, 29 ay yok 1154.

¹²⁵⁸ DŞS, 315-17-31, 3 Rebiülahir 1154.

¹²⁵⁹ DŞS, 315-81-143, 15 Cemaziyelahir 1154.

¹²⁶⁰ DŞS, 315-82-144, 20 Ramazan 1155.

Ağa bin İbrahim voyvodanın baş çukadarlarından idi ve burada vefat etmişti.¹²⁶¹ Bir diğer örnek aslen Kastanbolulu olup Amid voyvodasının baş çukadarlığını yapan Mehmed bin Mustafa'nın tereke kaydıdır.¹²⁶²

Amid'de Camiülkebir Mahallesi'nde ikamet eden Maraşlı el-hac Abdullah ibni Mehmed çevreden gelip buraya yerleşenlerdendi.¹²⁶³ Amid'de Mehmed Paşa Mahallesi sakini iken Tebriz'de ölen Mehmed bin Ramazan'ın varisleri şehirde bıraktığı mülklerinin paylaşımı hususunda aralarında davalı idiler. Belgeden Mehmed'in askeri mi yoksa ticari gerekçeyle mi buraya gittiği tespit edilememektedir.¹²⁶⁴ Ancak Amid ile Tebriz arasındaki ticaret hattının önemi bilinmektedir.

Amid'de meskun olan ve Molla Bahaeddin Mahallesi'nde sakin "Revanlı Abdulkadir Ağa bin Abdullah" şirket usulüyle tahririni aldığı Eserd kazasının tahririnde 300 guruştan kendisine düşen payı vermeyen ortağı Serdengeçti Ağası Hüseyin Ağa bin Osman üzerine dava açmıştı.¹²⁶⁵ Sıfatındaki Revan ifadesi kökeninin nereye dayandığı konusunda bilgi vermektedir. Muhtemelen askeri vazifesi olan bir seçkindi. Bu, Amid'deki kozmopolit durumun ve Osmanlı kimliğinin temelini teşkil eden esas unsurun imparatorluğun farklı yerlerinden gelen askeriler tarafından oluşturulduğuna işaret sayılmalıdır.

Amidli olup Diyar-ı Acem'de ölen Deli Ali bin Veli adlı kişinin askeri amaçla gittiği bu memlekette hayatını kaybettiğini anlamaktayız. Mensubu olduğu askeri zümrenin şehirde işgal ettiği kervansarayla adlarını verdikleri bilinmektedir. Varisleri ondan kalan miras mülkü mahkemede satmışlardır.¹²⁶⁶

Amid'de misafir olarak bulunan Karslı el-hac İbrahim bin Ahmed bin Abdullah'ın maden tüccarı olduğu ve kayıp kölesinin davası için mahkemede

¹²⁶¹ DŞS, 315-62-124, gurre-i Rebiülevvel 1155.

¹²⁶² DŞS, 315-47-94, 20 Zilhicce 1154.

¹²⁶³ DŞS, 315-6-11, 10 Rebiülevvel 1154.

¹²⁶⁴ DŞS, 310-24-1, 3 (ay yok) 1145.

¹²⁶⁵ DŞS, 313-116-2, 24 Şevval 1159.

¹²⁶⁶ DŞS, 310-9-2, gün ay yok, 1145.

bulunduğu görülmektedir. Muhtemelen Diyarbekir'den aldığı metayı başka diyarlara naklederek kâr ediyordu.¹²⁶⁷

Amid'e gelip buraya yerleşerek şehirde hizmet alanlarında çalışanlar arasında hamam tellakları da vardı. Bunlardan bir tanesi Van'dan gelip şehre yerleşmişti. Amid'deki Petekciyan Hamamı'nda çalışan dellak ustalarından biri Vanlı İbrahim bin Ali idi ve defterdeki ilgili belgede davalı durumundadır.¹²⁶⁸

Van'dan gelenler olduğu gibi Van'a gidenler de mevcuttur. Terekesinden askeri bir görevli olduğu anlaşılan Serdengeçti Ağası es-seyyid Ali Ağa bin Abdulmenaf esasen Amidli idi ve Sinan Kethüda mahallesi sakiniydi. Hangi saikle Van'a gittiğini bilemediğimiz bu ağa öldüğünde varislerine 738 guruş gibi bir miras bırakmıştı.¹²⁶⁹

Amid'de mülk edinmiş olan Malatyalı Bekir adlı kişi mahkemede mülkü sebebiyle davalı konumundaydı. Dava konusu mülk, kendisine teyzesinden miras yoluyla intikal etmişti. Ancak teyze oğullarından Şaban mülkün kullanımı hususunda davacı olmuştu.¹²⁷⁰

Erzurum'dan Amid'e yapılan bir yolculuk sırasında kaybolan Tersultan veledi Muhtedor adlı kişinin kız kardeşi, kardeşinin yol arkadaşı olan Mehmed aleyhine davacı olmuş ve seyahat esnasında kardeşinin kaybolmasına ve hayatını kaybetmesine yol arkadaşının sebep olduğunu bildirmişti.¹²⁷¹

Aslen Kemahlı Hüseyin bin İbrahim de çevreden gelip Amid'e yerleşmişti. Terekesine bakıldığında Amid'de esnafılık yaptığı ve ağırlıkla parekende gıda ve tütün sattığı anlaşılmaktadır. Öldüğünde varislerine 1129 guruşluk miras bırakmıştı.¹²⁷² Bunun büyük kısmı ise çevreden tahsil edeceği alacaklarıydı.

¹²⁶⁷ DŞS, 310-42-1, 10 Ramazan 1145.

¹²⁶⁸ DŞS, 313-65-3, 17 Şaban 1135.

¹²⁶⁹ DŞS, 315-52-107, 6 Safer 1155.

¹²⁷⁰ DŞS, 316-23-116, 13 Cemaziyelahir 1065.

¹²⁷¹ DŞS,316-24-125, 17 Cemaziyelahir 1065.

¹²⁷² DŞS, 315-41-83, 25 Zilkade 1154.

Amid şehrinde sakin olanlar arasında Şam'dan gelerek buraya yerleşenler de mevcuttu. Bunlardan biri, varislerinin ölümünden sonra bir mülk paylaşımı için mahkemeye müracaatları münasebetiyle adını öğrendiğimiz “Şamlı Hüseyin” idi.¹²⁷³

Musullu tüccarların da şehre geldiği anlaşılmaktadır. Bunlardan biri olan Süleyman bin Ali adlı tüccar mahkemede İbrahim Beşe bin Muhammed üzerine dava açıp bir gün önce yanındaki 300 dirhem afyonu toplam 105,5 guruşa kendisine satmak üzere anlaştıklarını, bunu teslim aldığı ve karşılığında 225 guruş değerinde Musul sarığı teslim edecekken davalının fazladan alacak talep ettiğini belirterek anılan takasın bozulduğunu ve teslim aldığı afyonu iade etmek istediğini belirtmişti.¹²⁷⁴ Görüldüğü üzere bu ticarete ödemenin bir kısmı takas usulüyle gerçekleşektir. Amid’li tüccar verdiği afyonu alacağı Musul sarığının bir kısmı için takas etmektedir.

Ticaret gerekçesi dışında şehre yerleştiği bilinen Musullu kimseler de vardı. Bunlardan biri Amid’de Lala Bey Mahallesi sakini Musullu Ebubekir bin Reyis idi ve mahkemede eşi Şerife Ayşe binti es-seyyid Ali ile hüsn-i rızalarıyla 40 guruş mehr üzere anlaşarak boşanmıştı.¹²⁷⁵

Amid’de sakin Kerküklü bir soylunun da tereke kaydına sahip bulunmaktayız. Bu kayıta Amid mahallatında sakin olduğunu bildiğimiz Kerküklü Ali Ağa bin Hüseyin’in borcu terekesinden fazla idi. Varisleri eşi seyyid kızı olan Emine ve küçük oğlu Mehmed idi.¹²⁷⁶

Amid sakinlerinin Bağdat’a gidip geldiklerini bilmekteyiz. Elimizdeki bir belgede “Mahruse-i Bağdad’da fevt olan” Mehmed Beşe’nin varisi amca oğlu Hasan Beşe daha önceden satışını yaptığı menzilin alıcılara devrini sağlamıştır.¹²⁷⁷

¹²⁷³ DŞS,316-13-67, gün ay yok, 1065.

¹²⁷⁴ DŞS, 313-65-1, 19 Şaban 1135.

¹²⁷⁵ DŞS, 313-60-2, 4 Şevval 1135.

¹²⁷⁶ DŞS, 315-61-123, 3 Rebiülevvel 1155.

¹²⁷⁷ DŞS, 316-23-119, 7 Cemaziyelahir1065.

Amid-Bağdat trafiğinde buraya yerleşmiş Bağdatlılar'a da rastlanmaktadır. Amid'de sakin "Bağdadlı" demekle tanınan Emine binti Salih'in davası burada meskun bir Bağdadlı için örnektir.¹²⁷⁸

Yukarıda öncelikle ticari sebep ve sonrasında ise askeri ya da bilemediğimiz herhangi bir nedenle Amid'den uzak mesafelere ve uzak mesafelerden Amid'e gelen insanların mahkeme kayıtlarına yansıyan bilgilerini vermeye çalıştık. Bunlardan çıkarılacak sonuç Amid'in dışarıdan gelenler için 18. yüzyılda cazip bir merkez olması yanında bura ehlinin çeşitli sebeple dışarıya gitmeye de açık olduğudur.

4.4.3. Ticari Kapasite ve Ticari İşlemler (Şirket, Faiz, Tefe, Rehinli Borç vb.)

18. yüzyılın ilk yarısında Amid'de ticari faaliyet yürüten bazı tacirler hakkında kayıtlara yansıyan bilgiler mevcuttur. Bunlardan biri 1160/1746 tarihli tevzî defteridir. Esnafa saliyane olarak ödetilecek 2000 guruşun yanında "erbab-ı ticaret-i vilayet" adıyla bazı Amidli zengin tüccardan da tahsilat istenmekteydi. Kayıta iki tüccarın adı ön plana çıkmaktadır, Semanzade Hüseyin Ağa ve Şeyhzade es-seyyid Mehmed Çelebi adındaki bu kimseler aynı zamanda taşıdıkları adlardan anlaşılacağı üzere şehrin nüfuzlu ailelerine mensup kişilerdi.¹²⁷⁹

Amid'de gerçekleşen ticaret konusunda münferit sicil belgelerinden bir kanaate varılabilmektedir. Bunlar incelendiğinde ticarete dönen paraların azımsanmayacak miktarlarda olduğu görülmektedir. Ayrıca bu belgelerde

¹²⁷⁸ DŞS, 310-29-1, 25 Şaban 1145.

¹²⁷⁹ DŞS, 360-51-1, 27 Zilkade 1151. Tüm Diyarbekir esnafının ödediğinin 4 katı olarak 8000 guruş ödeme tahsil edilecek bu tevzîde ismi zikredilmiş tüccarlar ve yapacakları ödeme şöyleydi: 1- Semanzade Hüseyin Ağa, 200 guruş, 2- Şeyhzade es-seyyid Mehmed Çelebi, 132 guruş, 3- Şeyhzade-i mezburdan Hüseyin Ağa havalesinden, 400 guruş, 4- Sabıka Diyarbekir mollası Fazlullah Abdulzeddin sekiz mahalde(?) der öşür, 500 guruş, 5- Yine sabıka molla-yı mumailayh hazretleri yediyle Bekir Ağa Silahtah(?) Bekir Ağa der öşür, 293 guruş idi ve geri kalan ödeme zimmîyana ve tüccara dağıtılmıştı. Ancak bunlara ait herhangi bir isim listesi belirtilmemişti.

müdürebe¹²⁸⁰ usulüyle kurulmuş “şirket”ler ve uygulanan “faiz”¹²⁸¹ hakkında da bilgiler yer almaktadır.

Gayrimüslim tüccarların Müslüman tüccarla ilişkide olduğu, hatta bazen bunların ortaklık suretiyle bir araya gelebildiğine dair örnekler mevcuttur. Bunlardan birinde Amidli zimmî tüccarlardan Koprik adlı biri yine Amidli tüccarlardan Semanzade Süleyman Ağa'dan 20.100 guruş gibi muazzam bir alacağı tahsil edememiş ve durumu Divan-ı Hümayuna arz etmişti. Söz konusu şikayet bir ticaret ilişkisinden kaynaklanmıştı. Bizzat padişah tarafından bu aile mensubu Semanzade Süleyman Ağa'nın uyarılması paşa ve kadıya ferman ile emredilmişti. Buna göre Koprik adlı zimmî Divan-ı Hümayuna arzuhal ederek anılan kişi ve kethüdasından 20.100 guruş gibi astronomik bir alacağının bulunduğunu, bu alacağını tahsil edemediğini ve çözümünü talep etmekteydi. Bunun üzerine padişah doğrudan paşaya ve kadıya ferman ile bu durumun hallini emrederek, adaleti sağlamak noktasında kendisinin temsilcileri olduklarını sert bir ifade ile hatırlatmaktaydı.¹²⁸² Bu şikayet doğrultusunda padişah Semanzade Süleyman Ağa'nın ihzar edilmesini (huzura getirilmesini) istemişti. Bu belge bir eşraf mensubunun politik gücü ve etkisinin ticari ilişkilerde kendisine haksızlık yapma fütursuzluğunu sağladığına olan inancına bir örnek olduğu gibi bu duruma sadece padişahın müdahale edebileceği gibi bir olguya da örnektir. Ayrıca bir zimmînin hakkını alabilmesi açısından padişahı devreye sokması adalet düzeninin de zafiyetine işaret etmektedir. Bu belge Amidli tüccarların piyasada döndürdükleri paranın boyutunu göstermesi açısından önemlidir ve taraflardan biri ayana mensup bir Müslüman iken diğeri Gayrimüslim bir tüccardı.

¹²⁸⁰ Emek ve sermaye ortaklığını ifade etmektedir. Mudarebe şirketi, mutlaka ve mukayyede olmak üzere iki türlü işletilmiştir. Bkz.: Pakalın, a.g.s., C. II, s. 563.

¹²⁸¹ 18. Yüzyılda faiz geliri ile elindeki sermayenin değer kaybetmesinin önüne geçme tavrının toplumsal ve ekonomik bir zorunluluğa dönüştüğünü belirten Yavuz Cezar, bunu sadece tüccarların yapmadığını aynı zamanda sıradan ailelerin de bu yola müracaat ettiğini kaydetmektedir. Anılan eserde 1165 tarihinde Eyüp'te faiz oranını ise % 20 olarak tespit etmektedir. Bkz.: Yavuz Cezar, **a.g.m.**, s. 28-29.

¹²⁸² DŞS, 360-156-2, 25 Zilhicce 1153.

Sermaye temin etmenin yollarından biri olduğu kaydedilen¹²⁸³ ortaklık uygulamasının bir çok örneği mevcuttur. Alacak konulu bir başka davada ticaret alanında Semanzadelerin ve Erdebilzadelerin etkinliği görülmektedir. Burada Amidli bu tüccarların Halep'teki ortaklıkları dikkat çekmektedir. Buna göre Amid'deki vezir-i âlişana ait saray-ı âlide Diyarbekir valisi vezir Mehmed Paşa hazretlerinin divanında akt olunan meclis-i şer'ide aynı şehirdeki Garib Camii Mahallesinden iken ölen "Erdebilzade" demekle maruf el-hac İsmail bin el-hac İbrahim'in varisi İsmail, Serdengeçti Mustafa Ağa bin Abdullah önünde üzerine dava açıp "bundan 4 sene evvel ammuzadem müteveffa el-hac Muhammed hayatında kendi malından olmak üzere Halep'te ticarete bey' eylediği malum miktar emtiayı bahasından bir defada 10.180 guruş yine Halep ahalisinden Babanoğlu kölesinden baha-yı emtia 396 guruş yine Halepli Babanoğlu el-hac Muhammed'in 580 guruş ve ziyade oğlundan dahi 1370 guruş toplam 12.532 guruşunu işbu Mustafa Ağa mahallinde aldıktan sonra yine ammuzadem rahmetli el-hac Muhammed'in malı olmak üzere 3000 guruş kıymetli bir mücevher hançeri mezbur Mustafa'nın zimmetinde olmakla talep ederim" demiştir. Davalı Mustafa cevaben 2532 guruşu aldığını kabul ederek 10.000 guruşu rahmetlinin izniyle Semanzade Hüseyin Ağa'nın oğlu Ali Ağa'ya ba-temessük vereceği olan borcu mukabelesinde ve 2532 guruşu ibrâ ve defterdarı Süleyman Efendi'ye teslim ettiğini, zimmetinde 1 akçe kalmadığını söylemiştir. Ayrıca davacıdan hançer, diğer mal ve alacaklar için delil sorulduğunda iddiasını ispat edemeyerek mezbur Mustafa ile muarazadan men edilmiştir.¹²⁸⁴ Davacı büyük miktarda bir alacak talep etmektedir. Mahkeme davacının talep ettiğinin 6'da 1'ini kabul ederek bunun da Semanzade ailesinin alacağı diye kesilmesini emretmiştir. Valinin divanında toplanan bu mahkeme iddialar, meblağ ve karar açısından şaibeli bir sonla nihayetlenmiştir. Bu belgede Halep ile ticaret yapan Amidli zengin tüccarlar ve ticarete kullanılan 10.000 guruş gibi bir sermaye dikkat çekmektedir.

¹²⁸³ Yavuz Cezar, "18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler", **Eyüp'te Sosyal Yaşam**, ed.: Tülay Artan, TVYY, İstanbul, 1998, s. 30.

¹²⁸⁴ DŞS, 313-119-1, gün ay yok 1153.

Ticarette dönen paranın miktarına örnek olması açısından yukarıda esnaf başlığında Sabbag esnafının voyvoda aracılığıyla İstanbul'a arz ettiği 7125 guruş değerindeki kırmızı bez ticareti de önem arzeder.¹²⁸⁵

Yukarıda Amid'de ticari teşebbüslerin bazen iştirak ile yani şirket usulüyle yapıldığına değinilmiştir. Bu şirket uygulamasında bir ortaklık söz konusuydu ve sermayeyi birlikte koyan ortaklar kârı da paylaşmakta idiler. Bunlardan birinde bir baba ve oğul da müştereken işe girmişler ve bu işten faiz ile kazanç elde etmekteydiler. Camiüssafa Mahallesi sakinlerinden Salibe veledi Osib ile oğlu Tumaçan ve Pedros veledi Mogaliye adlı üç zimmî müştereken kurdukları şirket ile mudarebe usulüyle ticaret yapmakta ve Kıbrıs boyası satın alarak bunu nemalandırmakta idiler. Aynı yıl içinde üç defa gerçekleşen satış işlemi ile 1500 guruş gibi bir kâr elde etmişlerdi.¹²⁸⁶

Amidli tüccarların müştereken giriştikleri ticari faaliyetin mahkemeye sorun olarak yansıdığı bir davada faiz uygulaması kayıt altına alınmıştır. Amid sakinlerinden el-hac Abdurrahman bin el-hac Mehmed mahkemede Amid sakinlerinden Karakaşzade Ömer Çelebi bin Ahmed üzerine dava açıp beş sene önce faizi aralarında kâr olmak üzere olarak şirket namına 5625 guruşluk eşya aldıklarını ve "Mardin Paşası"na 1000 guruş faizle sattıklarını, sonra paşanın katl olunması ile verdikleri mal-ı şirketin fiyatından kendilerine 1 sene boyunca gelir getirmediğini, adıgeçen Ömer ile Hacı Maksud adlı birinin evinde 1150/1737 yılında anlaşacakken bundan önce Ömer Çelebi'nin dava ettiği 550 guruşun el-hac Abdulkadir'den alınan "Çuka akçesi" olub mal-ı şirkete dahil edilmesini, ölen paşadan kalan ödemenin şirkete dahil edilmesi gibi hususları belirterek davalıdan 616,5 guruş alacak talep etmekteydi. Nihayetinde mahkeme davalının davacıya bu ödemeyi yapmasını emretmişti.¹²⁸⁷ Burada davalık olan hususların dışında vurgulanması gereken şirket sermayesi ve bu sermayenin 1000 guruşluk kısmının faizle Mardin idarecisine havalesiydi. 5625 guruşluk ana ödemenin faizi olan 1000 guruş % 18 civarında bir faizin uygulanmış olduğunu göstermektedir. Bu rakam resmi

¹²⁸⁵ DŞS, 310-19-2, 17 Receb 1145.

¹²⁸⁶ DŞS, 315-62-125, 20 Rebiülevvel 1155.

¹²⁸⁷ DŞS, 360-323-1, 23 Rebiülahir 1152.

olarak uygulanan “onun on bire” veya “onun on bir buçuğa” % 10-15 oranının üstünde olduğu görülmektedir.

Anılan faizin ayrıca "Çuka akçesi" ifadesiyle meşrulaştırılması olgusuna Mustafa Akdağ'da değinmiştir. Nitekim 16. yüzyılda İstanbul mahkemesine yansıyan davalarda faizi örtbas eden tabirin “Çuka bahası” şeklinde ifade edildiğini, bunun yanında tefecilerin, faizi arttırmanın bir başka yöntemi olarak yıl süresini “sene-i kamile” yerine Hicri-Kameri yıl hesabı üzere kaydettirerek alacaklı oldukları kimselere ikinci bir ek yüklemeye bulduklarını kaydetmiştir.¹²⁸⁸

Ortaklıkları dava konusu olan iki zimmînin davası şöyleydi: Amid'de oturan İbrahim veledi İlcan adlı zimmî mahkemede Remiyye veledi Mardoros adlı zimmî önünde üzerine dava açıp adı geçen Remiyye ile müştereken ve şirket usulüyle attar dükkanı açtıklarını, 354 guruşu kendisinin verip şirket üzere imal ederken şirketteki eşyayı bu sermayeye bedel olmak üzere anlaşarak feshettiklerini ve şimdi bu malları talep ederek dükkana gittiğinde davalının kendisini buraya sokmadığını belirtmişti. Davalıya sorulunca bunu inkar etmiş, bunun üzerine Remiyye'den şahit istenince Müslümanlardan iki şahit göstermişti. Şahitler şirketin kendi huzurlarında kurulduğunu, sermayesinin 240,5 guruş olduğunu, davacı İbrahim'in 180 guruşu zimmetinde tuttuğunu belirtince şahadet kabul edilmiş ve davalı İbrahim'in Remiyye'ye 180 guruş teslimine karar verilmişti.¹²⁸⁹

İltizama verilen bazı gelirlerin şirket usulüyle yüklenildiği ve bu işlemler esnasında faiz uygulamasına yer verildiğine dair veriler mevcuttur. Mahkemeye yansıyan böylesine bir davada Amid'de Molla Bahaeddin Mahallesi sakini Revanlı Abdulkadir Ağa bin Abdullah, mahkemede Serdengeçti Ağası Hüseyin Ağa bin Osman üzerine dava açarak “tarih-i kitabdan üç sene mukaddem Siird kazası malından olmak” üzere anılan kaza ahalisinden toplanacak verginin tahsilini “ber-vech-i iştirak 300 guruş ücret ve fayiz-i kati ve sebep-i tahriri” üzere aldıklarını, mezbur Hüseyin Ağa'nın Siird

¹²⁸⁸ Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi..., s. 176-177.

¹²⁸⁹ DŞS,360-326-1, 22 ay yok 1152.

kazasına gelip anılan miktarı nakit olarak hazineye teslim etmesine rağmen faizi olan meblağ-ı mezburun yarısına şerik olmasına rağmen ödemediğini şikayet etmiştir. Hüseyin Ağa'ya sorulduğunda ödemeyi mahallinde teslim aldığını, 100 guruşu masrafı olarak aldığını, davacının belirttiği şekilde bir ortaklığın bulunmadığını belirtir. Mahkeme davacıdan delil isteyince isbat-ı beyyineden aciz kalarak davalı Hüseyin Ağa ile muarazadan men edilmiştir.¹²⁹⁰ Görüldüğü üzere Siird kazasının vergi işini müştereken satın alan iki kişi bu işin şirket usulüyle devredildiğine örnek olmuşlardır. Yapılan iş ise kazanın tahriri ve buna bağlı olarak vergilerinin mukataa usulüyle satılmasıdır.

Ticari ilişkilerde borçluların alacaklıların talebiyle hapis edildiği görülmektedir. Elimizdeki bir davada alacaklının borcunu ödemeyen borçluyu hapsedtiği yani mahkeme ve kadiya bırakmadan alacağına mahsuben zor kullanabildiği görülmektedir.¹²⁹¹ Buna göre Amid'de Garib Kastallı Mahallesinden Etem veledi İbrahim adlı zimmî mahkemede Kirkor veledi Evaris'i dava etmişti. Kirkor'un bundan 13 sene önce ölen Hacı Yusuf adlı birine 100 guruş borcu olduğunu ve bunu ödemeyince Hacı Yusuf'un kendisini hapsedtiğini, borcu ödeyerek kendisinin kefil olduğunu ve hapislikten kurtardığını, ancak bu sırada ticaret geyesiyle aher diyara gittiğinden parayı tahsil edemediğini beyan etmişti. Şimdi Kirkor'dan alacağı olan 100 guruşu ödemesini istemişti. Davalının inkar etmesine karşın mahkeme Etem'in şahitlerle davasını ispat etmesi neticesinde Kirkor'un borcu ödemesini emretmişti.¹²⁹²

Rehin karşılığında bazı kişilerin para ihtiyacı olan kimselere nakit kaynağı oluşturduğu görülmektedir.¹²⁹³ Doğal olarak bu borçlanmanın bir faiz

¹²⁹⁰ DŞS, 313-116-2, 24 Şevval 1159.

¹²⁹¹ Akdağ, bu konuda eğer kendisine bir kefil durumu yoksa borçlunun mahkemece tutuklanabileceğini kaydetmektedir. (Türkiye'nin İktisadi..., s. 180.) Oysa bu örnekte bundan farklı olarak alacaklı kendisi hapis tutmuştur.

¹²⁹² DŞS, 313-68-2, 5 Şevval 1135.

¹²⁹³ Eğer işlemin bir vakıf adına yapıldığı belirtilmemişse şahısların bu işlemlerden kar elde ettiği sonucuna ulaşılmaktadır. Para vakıflarının nakit ihtiyacı olanlara rehin karşılığında para temin ettiği ve karşılığında bir miktar faiz işlettiğine dair bkz.: İrfan Türkoğlu, "Osmanlı Devletinde Para

ya da nema karşılığı yapıldığı düşünülmektedir. Buna dair bir örnekte Amid'de Debbağhane Mahallesi'nde sakin Ebubekir bin Yusuf, mahkemede İsmail Çelebi ibn Yasin önünde üzerine dava açmış, elindeki temessükü ibraz ederek davalının kendisine bir çift küpe ve bir saat vererek karşılığında değeri olan 60 guruşu adı geçen İsmail'e teslim ettiğini belirterek, şimdi alacağı olan 60 guruşu talep etmişti. Mahkeme davacıdan delil isteyince davacı, Lala Bey Mahallesi'nden Ahmed bin Muhammed, Şahin bin Muhammed ve Şeyh Yasin Mahallesi'nden Ömer bin Muhammed adlı kişileri şahit göstermişti. Şahitler adı geçen ve kardeşinin küpe ve saat değerlerinde 60 guruşu birbirlerine kefil olarak aldıklarına şهادet edince mahkeme davalı İsmail'i 60 guruşu ödemeye mahkum etmişti.¹²⁹⁴ Davacı Ebubekir'in rehin sistemi dikkatten kaçırılmayacak derecede önem taşımaktadır. Muhtemelen aldığı rehin karşısında verdiği paradan faiz almaktaydı. Aşağıda da görüleceği üzere ardı ardına gelen bu belgeler adı geçeninin tesadüfen bu işte bulunmadığını, tam tersine sistemli olarak bu işi yani rehincilik ve tefecilik yaptığını gösterir. Yaptığı işin mahkeme tarafından kabul gördüğü dahası onaylandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca mahkeme ile ne türden bir ilişkisi vardı ki iki kararda da lehine hüküm çıkmıştı? İkinci davayı aşağıda incelediğimizde ilk davadan "isbat-ı beyyine" açısından daha zayıf bulunmasına rağmen mahkemenin belirleyiciliğini kullanarak şahit getiremeyen davacıya yemin sormak suretiyle lehinde karar verdiği görülmektedir.

Amid'de Debbağhane Mahallesinde sakin Ebubekir bin Yusuf mahkemede Ebubekir bin Ömer önünde üzerine dava açıp kendisinden 116 guruş alacağı olup bunun 65 guruşunu aldığını ancak 50 guruşunu alamadığını belirterek alacağını talep etmişti. Mahkeme davalıya sorduğunda davalı Ebubekir bu meblağı kabul ederek ancak borcunu ödemediğini ve ortada bir borç bulunmadığını beyan etmişti. Mahkeme davacıdan delil istediğinde isbat-ı beyyinede bulunamamış ancak yemin teklif edilince yeminle beyan vermiş ve mahkeme davalının davacıya kalan ödemeyi yapmasını

Vakıflarının Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkileri", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 2013, C. 18, S. 2, s. 192.

¹²⁹⁴ DŞS, 313-70-3, 10 Şevval 1135.

emretmişti.¹²⁹⁵ Görüldüğü üzere mahkeme şaibeli bir karara imza atmaktadır. Genellikle benzer davaların kayıtlı olduğu defterlerde, şahit getiremeyen davacı davadan men edilirken bu davada, davacının şahit getirememesi üzerine yemin teklif edilmiştir. Böylece davacı istediği sonuca ulaşmıştır. Bu dava mahkeme usulü anlamında, davacıları, mahkeme idaresinin uygun görmesi/fırsat tanınması halinde haklı çıkaracağını gösteren bir davadır. Şer'î hukuk açısından bir zaaf göstergesidir. Bu davada mahkeme davacıya davayı kazandırmak istemiştir ki teamül dışına sapmıştır. Böylece bu kişinin rehincilik yani tefecilik işine yerel mahkeme göz yummaktadır.

Ticari ilişkilerde karşılıklı olarak verilen borçlanmalara dair birçok belgeye sahip olmakla birlikte bu başlık altında sadece içerisinde faiz ve riba olan alacak davalarını vermekle yetineceğiz. Örneğin Medine-i Amid sükkanından Milkan veledi Haçek adlı zimmî mahkemede Kerpod veledi Kirkos adlı zimmîye dava açarak cihet-i karzdan 100 riyali guruş alacağı olduğunu iddia etmiş ve alacağını talep etmişti. Davalıya sorulduğunda ancak 80 riyali guruş alacağı bulunduğunu kabul etmişti. Mahkeme de ödemeyi 80 guruş üzerinden kabul ederek ödenmesini emretmişti.¹²⁹⁶ Bu davada davalının inkar ettiği kısım muhtemelen faizdi. Davacı da mahkeme nezdinde haksız görünmemek sebebiyle ana para olan 80 guruşu kabul etmiş olmalıydı.

Alacak davalarında davacı ve davalının kadı önünde zikredilen miktarlara tepkileri ve sonunda bir miktar üzere anlaşmalarından davaya bahis olan rakam üzerinde faiz işletildiği düşünülmektedir. Bu gibi durumlarda çoğu zaman davalının beyanı ve davacının kabulü ile ortada bir nemanın olduğu sonucuna ulaşılabilir. Böylesi bir davada Medine-i Amid'den Ramazan Beşe bin Abdulmennan adlı kişi mahkemede Minos veledi Yinkogas adlı zimmî üzerine dava açarak gayübü'l-meclis Yogus adlı zimmînin zimmetinde olan 12 guruş hakkına merkum Minos'un kefil ve zâmin olduğunu beyan ederek alacağını talep etmişti. Minos cevabında müddei-yi

¹²⁹⁵ DŞS, 313-70-2, 12 Şevval 1135.

¹²⁹⁶ DŞS, 316-16-81, 3 Cemaziyelahir 1065.

mezbur Ramazan Beşe'nin mersûm Yogus zimmetinde olan en çok 9 gurusuna kefil ve zâmin olduğunu kabul ederek borcun 8 gurusunu mersûm Yogus'un Ramazan Beşe'ye teslim ettiğini belirtmişti. Bunun üzerine mezbur Minos'dan davasına mutabık beyyine talep olunmuş ve isbat-ı beyyineye kadir olamayınca mahkeme Ramazan Beşe'ye yemin verdirmiş ve 9 guruşun ödenmesine hükmedilmişti.¹²⁹⁷ Yukarıda da değinildiği üzere mahkeme usulü açısından defterlerdeki belgelerde nadiren görülen yemin uygulaması ile hallolan bu davada mahkemenin hükmü bir tarafa, davacının mahkeme sürecinden önce almış olduğu 8 guruşu faiz olarak saydığı düşünülmektedir. İkinci bir faiz olgusu ise üzerinde tartışılan 12 guruşun davalının beyanı ile mahkemece 9 guruşa indirilmesidir. Burada ise davacı faiz işlettiğinden olsa gerek konunun üzerinde fazla durmadan anılan rakamı kabul etmişti.

Elimizdeki belgeler arasında resmi faiz oranına dair en belirgin ifadelerin yer aldığı belge şöyledir: Amid'deki Defterdar Mahallesinden iken ölen el-hac Mehmed bin Haffaf Ebubekir'in yetimleri için saklanan mirasının korunması ve muhafazası işine bakan el-hac Mehmed bin Ahmed de vefat edince mal-ı eytamın kontrolü, sagiranın annesi Sultan binti Abdullah adlı hatuna devredilmişti. Bu emvalin kassam defteri mucebince 10'u 11,5 guruş üzere iltizamı ve işletilmesi, menzillerden gelen icarelerin nafaka suretiyle anneye verilmesi mahkeme tarafından emredilmişti.¹²⁹⁸ Görüldüğü üzere mahkeme yetimleri korumak adına babadan kalan mal ve mülkün iltizam ile işletilmesi noktasında bir rayiç olarak yüzde onbeş gibi bir faiz belirlemiş ve bunun kontrolü ve nezaretini anneye devretmişti. 18. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bu belgede (18 Ekim 1740) Amid'de resmi faiz oranının % 15 olduğu da dikkatlerden kaçmamalıdır. Yukarıdaki ilgili dipnotta Yavuz Cezar'ın 1751 tarihinde Eyüp'te uygulanan faiz için verdiği değer % 20'dir. Akdağ'ın 16. yüzyıl için tefecilerin uyguladığı faiz oranının %20'ye ulaşırken resmi oranın ise %10 ve 15 arasında değiştiğini kaydettiğini de belirtmek gerekir.

¹²⁹⁷ DŞS, 316-29-153, 15 Cemaziyelahir 1065.

¹²⁹⁸ DŞS, 360-219-2, 27 Receb 1153.

4.5. MUKATAA VE TIMAR

18. yüzyılda Osmanlı maliyesine gelir getiren kalemlerden biri mukataalardı. Devlet gelirlerinden, hükümet tarafından yapılacak harcamalar için ayrılan vergi veya gelirler¹²⁹⁹ şeklinde tanımlanan bu uygulamada, devlete ait gelir payı tahsil edilmekteydi. Mukataaların “ber-vech-i emanet” usuluyle ulufeli bir görevli tarafından toplanmaktayken zamanla bu işi yapanların mukataa gelirini arttırmak yerine düşürdüklerinden işin “ber-vech-i iltizam emanet” adıyla daha kârlı bir usule evrildiği kaydedilmiştir. Bu usulde ise mukataa bir tür taahhüt işine dönmekte, başkentte ya da bulunduğu yerdeki kadı huzurunda açık arttırmaya çıkarılan mukataa, en fazla teklifi verenin elinde kalmakta ve alana da “mültezim” denmekteydi. Ancak bu usulle idarenin, haksızlıklara sebep olduğu kaydedilmiştir. Buna göre mültezim, açık arttırmada vaad ettiği ödemeyi ve üzerine kendi kârını da ilave ettiğinde, mukataa kapsamındaki vergileri ödeyecekler aleyhine hile ve aldatmaca ile toplanacak miktarı yükseltmekteydi.¹³⁰⁰

İlk dönemlerde iltizam veya emanet usulüyle yürütülen bu vergi tahsil etme işi, zamanla özellikle 17. yüzyılın sonundan itibaren “malikane sistemi” adıyla anılmaya başlanmıştır.¹³⁰¹ Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan bu yana

¹²⁹⁹ Mustafa Akdağ, Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, s. 231. İşletmelerden alınan her türlü vergi, maden işletmeleri, suçve yasaklardan alınan cerimeler ve ticari tekellerden sağlanan gelirler mukataa için gelir alanlarıydı. Bu gelirler dirlik olarak devlet memurlarına verilmeyip, hükümete ayrılmış olan kaynaklardır. Ayrıca kamu topraklarının hepsi dirlik erbabına ayrılmamıştı. Bunun yanında verimli olanların bazısının hazine-i hümayuna ayrılmış olduğu ve bunlarında mukataa olarak işletildiği görülmüştür. (bkz. Akdağ, a.g.e., s. 231.)

¹³⁰⁰ Akdağ, a.g.e., s. 232. Akdağ, ister ulufeli eminler, ister iltizama getirilmiş amiller eliyle olsun bunların beylerbeyliğinde bura defterdarına, merkezde ise baş defterdarlığa bağlı olduklarını, Osmanlı’nın kuruluşundan 16. Yüzyıla değin bu işin ulufeliler eliyle yürütüldüğünü ancak parasızlık sıkıntısının baş göstermesi ile mukataaların kamu işinden çıkarılarak gelirin yükseltilmesi amacıyla özel şahıslara satılması usulunun benimsendiğini, ancak böylece halkın boğazına daha fazla yükün bindirildiği ve bazen iltizamdan tekrar eski usul ulufe tarzına dönülse de para sıkıntısının tekrar bu uygulamayı dayattığını kaydetmektedir. Devamında bu götürü usuluyle işi üstlenen mültezimlerin bazen devlete kendi şartlarını dayattığına dair veriler bulunduğunu, örneğin bu işlerde uzun süredir sermaye koyan Yahudi ve diğer zimmî alıcıların mukataa alımlarında söz sahibi olmaya başladığını, ancak devletin de bu sistemde taksitli ek ödemeler suretiyle gelirini artırdığını kaydetmiştir. Bkz.: a.g.e., s. 238-245.

¹³⁰¹ Mehmet Genç’in “Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar**, 8-10 Haziran 1973, Ankara, 1975, s. 231-296 künyeli makalesi, Ahmet Tabakoğlu’nun **Gerileme Dönemine Girenken Osmanlı Maliyesi**, İstanbul, 1985, künyeli kitabı ve Yavuz Cezar’ın **Osmanlı Maliye’sinde Bunalım ve Değişim Dönemi, (18. Yüzyıldan Tanzimat’a**

oluşan birbirinden farklı ihtiyaçları sadece tımar sistemiyle gidermenin çözüm olamayacağını belirten Genç, merkeze bağlı bürokrasi ile merkeze bağlı ordunun ihtiyaçlarını yüzlerce kilometre uzaktaki idari alanlardan toplanacak aynî vergi ile karşılamanın imkansızlığını belirterek devletin tımar sisteminin yanında ikinci bir metot olarak iltizam usulünü ihdas ve inkişaf ettirdiğini kaydeder. Belirli devlet masraflarını karşılamak üzere devlet hizmeti ile vergi tahsildarlığını aynı şahısta birleştirmenin çözüm olarak belirlediğini, bu meyanda muhteva ve mekan itibariyle birbirine yakın bir veya birkaç vergi kaynağının birleştirilmesiyle oluşturulan mukataaların bir veya üç yıllığına müzayadeye çıkarılarak iltizam adıyla bir gelir oluşturulduğunu kaydetmektedir. Ancak 1695 yılından sonra ortaya çıkan yüksek miktarlardaki nakit ihtiyacı ve mukataa dahilindeki reayayı da himaye edeceğine olan inançla askeri zümre mensuplarına kayd-ı hayat şartı ile sunulan mukataaların halka açık müzayedelerde satılması anlamına gelen malikane sisteminin esas itibariyle iltizam sisteminden köklü bir sıçrama olmadığı kanaatindedir.¹³⁰²

Mukataaların kayd-ı hayat şartı ile iltizama verilmesinden başka bir şey olmayan malikane sisteminin ortaya çıkışında II. Viyana bozgununun belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Bu kuşatma ve devamındaki savaşlar ve yenilgiler hazineyi büyük bütçe açıklarına götürmüş, reayanın köy ve kasaba tefecilerine muhtaç hale gelmesi devletin malikane uygulamasını bir kurtuluş yolu olarak seçmesine ortam sağlamıştır. 1695 yılında öncelikle hazine-i amireye bağlı bulunan ve valilerin, muhassılların, voyvodaların iltizamlarındaki mukataaların ömür boyu iltizama verilmesi şeklinde yürürlüğe giren uygulama, 1697 yılından itibaren, beylerbeyi ve sancakbeyi haslarının da dahil edilmesi ile genişletilmiştir.¹³⁰³

Mali Tarih), İstanbul, 1986, künyeli kitabı anılan konu için ilk akla gelen kaynaklardır. Anılan bu çalışmalar Mukataa konusu için referans kaynaklar olarak zikredilmelidir.

¹³⁰² Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007, s. 101-107.

¹³⁰³ Hüseyin Çınar, 18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu, Basılmamış doktora tezi, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, İstanbul, 2000, s. 254-255.

İltizamdan farklı olarak, “verimliliği garanti etmek üzere vergi kaynağını himaye etmek ve hazineye muazzam bir gelir temin etmek gibi iki ana esas” üzere beliren malikane sisteminin, uygulama sürecinde başarılı olmadığını “mukataasının başında kalarak vergileri bizzat tahsil etmek üzere yaratılmış malikaneci tipi, zamanla iyice belirginleşen bir şekilde İstanbul’da oturan ve malikanesini iltizamla idare ettiren bir nevi “rentier” haline haline girmiştir.” İfadesiyle Mehmet Genç vurgulamıştır. Genç, malikane sisteminin vergi kaynağının fiili idaresi bakımından iltizamla bir farkı bulunmadığına ve onunla bütünleşerek birlikte yaşadığına dikkat çekmiştir.¹³⁰⁴

Diyarbakır’daki mukataalar eyalet hazinesine bağlıydı ve adı “Diyarbakır Hazine Defterdarlığı” idi. Bu hazinenin başına 16. yüzyılın ikinci yarısından 17. yüzyılın ikinci yarısına değin sancakbeyi veya beylerbeyi gibi yüksek rütbeli defterdarlar atanmıştır.¹³⁰⁵ Hazinenin gelirleri ise mukataa, cizye ve avarız-nuzül gibi gelir kalemlerinden oluşmaktadır. Bu gelirler arasında mukataa gelirlerinin oranı senelik icmallerde her zaman %50 oranının üstündeyken, cizye geliri %15-17’lik oranlarda ve geriye kalan % 35-37’lik oranlarda ise avarız ve nuzül gelirleri yer almaktadır. Ancak bu oran 1630’lu yıllardan sonra mukataalar lehine değişerek % 70’lerle ifade edilir olmuştur. Bu durumun bir sebebi ise sancakbeyleri ve beylerbeyi gibi üst düzeydeki idarecilerin gelirlerinin de yer aldığı havass-ı ümera, zeamet ve tımar gibi vergi gelirlerinin havas-ı hümayun lehine daraltılması ve mukataaya kaydırılmasıdır.¹³⁰⁶ Hazinenin 1632 yılındaki geliri 22.270.160 akçe idi ve bu gelir %9 gibi bir farkla 20.102.080 akçeye satılmıştı.¹³⁰⁷ Devletin burada zararı 2.168.080 akçedir. İltizam usulu ile yapılan bu satışlardan oluşan zararı önlemek için başvuru olan yöntem malikane sistemine geçmek olmuştur.

Yukarıdaki zikredilen gelirin neredeyse tamamının yerinde harcamalara ayrıldığı kaydedilmiştir. Örnek olması açısından gelirin %40 civarında bir kısmının ocaklık olan kaleler mevacicine ayrıldığı zikredilmelidir.

¹³⁰⁴ Mehmet Genç, **a.g.e**, s. 113.

¹³⁰⁵ Erol Özvar, **a.g.m.**, s. 96.

¹³⁰⁶ Erol Özvar, **a.g.m.**, s. 97.

¹³⁰⁷ Erol Özvar, **a.g.m.**, s. 111.

Ayrıca Mevacibat başlığı ile bu gelirin askeri zümre mevaciblerine, hazine görevlisi küttab, şakirdan, sipah ve silahdaran mevacibine, irsaliyelere, mütekaidin yevmiyelerine ve Musul ile diğer bazı çevre kalelerdeki askerlere harcandığı kaydedilmiştir.¹³⁰⁸

Devletin içinde bulunduğu nakit sıkıntısına ilaveten mevcut hazinelerin sürekli zarar göstermesi, bir çözüm olarak taşra hazinelerine yönelik tedbir alındığını göstermektedir. Bu açıdan zarar gösteren bir hazine de Diyarbekir Hazine Defterdarlığı idi ve bir süre sonra voyvodalığa dönüştürülmüştür. 1653 yılında iltizama verilen Diyarbekir hazinesi 10.000 guruş muaccele ile dergah-ı ali kapıcıbaşlarından Selim'e ber-vech-i voyvodalık olarak ilzam edilmiştir. Defterdarlığın kaldırılarak yerine hazine mukataatının bütün olarak iltizama verilme sebepleri arasında hazine işine bakan sabık defterdarların pek çoğunun müflis ve medyun olması yer almaktadır.¹³⁰⁹

Erol Özvar, defterdarlık yönetiminin kaldırılarak eyalet içinde geniş bir alana yayılan havass-ı hümayunun bir kısmının voyvodalık mukataasına dönüştürülüp devlet hazinesine gelecek nakit girdisinin önemine dikkat çekmektedir. Ayrıca bu usulle hazinenin elindeki mukataaları tek tek iltizam piyasasına sunmaktansa bir bütün olarak voyvodalık bünyesinde mukataaların tek bir kişiye yani voyvodaya iltizamen verilmesiyle birden fazla mültezimle uğraşmaktansa sorumlu bir voyvodanın bulunmasının tercih sebebi olacağını kaydeder. Böylece sistem, iltizam şartı ile voyvodayı sorumlu ve yetkili kılmakta ve aynı zamanda hazineye girecek geliri de garanti altına almaktaydı. Beratını aldığı sürece iltizam şartları dahilinde yıllık vergisini ödemesi önemliydi.¹³¹⁰

1653 yılında Diyarbekir'de defterdarlık yönetimi kaldırılmış olmasına rağmen defterdarlık büroları lağv edilmemiştir.¹³¹¹ Havass-ı Hümayun gelirlerinin idaresine bakan ilgili defterdarlık bu dönemde kaldırılmış olsa bile bunun yanında benzer bir adı taşıyan Tımar Defterdarlığı faaliyet yürütmüş

¹³⁰⁸ Erol Özvar, **a.g.m.**, s. 99-100.

¹³⁰⁹ Erol Özvar, **a.g.m.**, s. 102-103.

¹³¹⁰ Erol Özvar, **a.g.m.**, s. 105.

¹³¹¹ Erol Özvar, **a.g.m.**, s. 104.

görülmektedir. 1750 tarihli belgelerde şehirde tımar işiyle ilgili defterdarlığın mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Birden fazla örneğe sahip olmakla birlikte sadece bir tanesini vermek yeterli olacaktır. İlgili belgede 1164/1750 ruz-ı hazeriyyesinden 1165/1751 ruz-ı hazeriyyesine değin Diyarbakir'e menzilci nasb ve tayin olunan Şaşıoğlu Ahmed Alemdar bin İbrahim mahkemede Medine-i Amid'in defter kethüdalığı ve defterdarlığının nısf hissesini ber-vech-i malikane mutasarrıf olan ve hala defterdar emini el-hac Halil Efendi'nin vekili ve nısf mukataa-i mezkure mültezimi olan Bekir Efendizade es-seyyid Mustafa Efendi'nin vekili Molla Hasan bin Abdullah önünde bahis olunan "tımar defter kethüdalığı ve defterdarlığı" malından medine-i mezbure menziline ber-muceb-i suret-i defter üzerine 1165/1751 yılı menzil malına mahsuben 375 guruş teslim almıştır.¹³¹²

4.5.1. Diyarbakir Voyvodalığı ve Malikane Sistemi

24 Zilkade 1106/10 Ocak 1695 tarihli bir fermanla malikane uygulamasının başladığını belirten Özvar, malikane olarak verilmesi uygun görülen mukataaların hem merkezde hem de mahallinde Divan-ı Hümayun tarafından satışla görevlendirilmiş kişilerce yapıldığını, ancak uygulamanın ilk üç yılında devletin güney ve doğu eyaletlerinde bunu hayata geçirdiğini kaydederken, mahallinde yapılan satışların merkezde yapılanlardan farklı olarak müzayedenin mahallinde yapılırken muaccele bedelinin satışı yapan görevli tarafından tahsil edildiğini belirtir.¹³¹³

Mukataaların hangisinin mahallinde satılacağına karar verilmesinden sonra satışı yapacak kişinin buraya gönderildiği belirtilmektedir. Buna göre

¹³¹² DŞS, 313-78-3, 23 Rebiülevvel 1165. Defterdar ünvanlı görevlinin bu yüzyılda makamının ref edilmesi bir yana, Amid'de defterdar vekilinin birçok gayrimenkul satın aldığı görülmektedir. 360-305-2 numaralı belgede şehirdeki 2 etmekçi dükkanını 640 guruşa satın almıştı. Yine 360-307-1 numaralı belgede defterdar vekilinin adına şehirde 910 guruş değerinde bir menzil satın alındığı görülmektedir. 360-308-1 numaralı belgede aynı görevli adına 3 cellah dükkanı 335 guruşa satın alınmıştı. Bu işlemler Amid'de bu tarihte Diyarbakir defterdarı olmasa bile bu ünvanı taşıyan birinin mevcut olduğunu ve mülk alımlarına bakılırsa hayli bir servetin sahibi olduğunu göstermektedir.

¹³¹³ E. Özvar'ın "Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması" adlı çalışmasından nakleden Özlem Başarır, **a.g.t.**, s. 70.

Diyarbakir voyvodalığından ilk satışı yapan kişi dergah-ı mualla kapıcıbaşlarından Abdulkadir Ağa'dır. Önceleri Midilli'de malikane satışları yapan bu kişi daha sonra Diyarbakir voyvodalığında satışlara başlamıştı. Başarır, Diyarbakir voyvodalığı aklamını oluşturan alanların malikane olarak satışını yapan bu kapıcıbaşı ünvanlı kişiyi, Diyarbakir'in ilk voyvodası olarak düşünmek gerektiği görüşündedir.¹³¹⁴ Voyvodalığın başında bulunmuş voyvodaları isimleri ve idarede buldukları tarih ile beraber İdari yapı başlığında verdiğimizden burada ayrıntıya girilmeyecektir. Müracaat için ilgili başlığa bakılabilir.

Malikane uygulamasının ilk yıllarında, Diyarbakir voyvodalığı mukataasının kendisinin malikaneye konu olmadığını, ancak bünyesindeki vergi kaynaklarının zamanla hızlı bir şekilde uygulamaya dahil edildiğini, belgelerde "Diyarbakir voyvodalığı aklamı" olarak ifade edilen gelir kaynaklarının 1695-1702 yılları arasında merkezde 98 ve mahallinde 77 olarak toplamda 175 satış yapıldığını Başarır'dan öğrenmekteyiz.¹³¹⁵ Başarır'ın tabloya dönüştürerek verdiği bu satışların yıl ve ay dağılımları eserinde mevcut olmakla birlikte dikkatimizi çeken husus satışa konu olan vergi türleriydi ki bunlar arasında ulaşım ile ilgili vergiler, üretime dayalı vergiler ve tarımsal üretime dayalı vergiler başlığı ile 1695 yılında 33 vergi satışının yapıldığı ve 1697 satışlarında bu başlıklar arasına aşiret vergilerinin de dahil olduğu ve sonraki yıllarda Hısn-ı Keyfa, Mardin ve Nusaybin taraflarının vergilerinin de başlık olarak eklendiği ve merkezden yapılan satış başlıklarında ise ticarete ve hizmete dayalı vergilerin eklendiği görülmektedir.

Diyarbakir voyvodalık mukataasının malikane usulüyle satışa dahil edildiği bir başka tarih 1149/1736 olarak gösterilmektedir. Başarır, elindeki belgelerden birindeki bilgilere dayanarak Diyarbakir voyvodalığının Diyarbakir cizyesi ve avarızıyla birlikte zabt edilmesi, bunlara ait evraklar, emir ve defterlerin malikane sahiplerine verilmesi, voyvodalığa dahil olup henüz malikane olarak verilmeyen köy ve mezraların hüsni rızalarıyla kasr-ı yed

¹³¹⁴ Başarır, **a.g.t.**, s. 71.

¹³¹⁵ Başarır, **a.g.t.**, s. 71-72.

işlemlerinin yapılması ve mahlûl yerler varsa bunların da taliplerine malikane olarak satılması gibi hususları içeren bir metinle Diyarbekir voyvodaliğine ait 40.000 guruş muaccelenin mevacic için merkezi hazineye teslim edilmesi karşılığında Mehmed Emin Ağa ve oğulları el-hac Sadık Ağa ile Hüseyin Ağa ve kardeşinin oğlu Mustafa Ağa'ya $\frac{1}{4}$ hisseler ile tevcih edildiğini, voyvodalık mukataasının ve tevabinin yıllık vergisinin 10.443.231 akçe olarak belirlenmiş olduğunu, bunun 1.700.000 akçesinin mesarif-i mukarrere (tahvil başlangıcında belirtilen harcamaları gösteren bir ifade), 8.662.231 akçesinin hazine-i amire irsaliyesi (hazineye ödenmesi gereken harç) için tahsis edildiğini, dört ayrı hisse için 10.000'er guruş alındığını, bu gelirler arasında Diyarbekir cizye ve avarız vergilerinin de yer aldığını kaydeder.¹³¹⁶

Başarır, voyvodalık mukataasını deruhte eden malikane sahiplerinin voyvodalığa ait işleri doğrudan kendileri yapmayarak voyvodalık görevini üzerine alan kişiye havale ettiklerini, çünkü bu kimselerin merkez bürokratları olduklarından bunlarla ilgilenemediklerini kaydeder. Voyvodaların da voyvodalık gelir kaynaklarını oluşturan vergi birimlerini alt mukataalara ya da maktulara ayırarak malikane üzere deruhte etmek suretiyle idare ettiklerini ve bunun yanında voyvodalık mukataasıyla birlikte cizye, avarız ve bedel-i nüzul vergilerini de aldıklarını kaydederek son tahlilde bunların da bu vergi tahsilatı işini mültezimlere vererek vergileri tahsil ettiğini kaydeder.

Coğrafi olarak kaza ölçeğinde yer alan köy ve mezraların bir vergi ünitesi olduğu bu yapıda aşiretler de ayrı bir vergi ünitesidir. Bölgede dağınık halde yaşayan aşiretlerin üzerine konan vergiler bir mukataa olarak ayrıca tasnif edilmektedir. Başarır, Kara Ulus Aşireti mukataasının bir üst mukataa alanı iken kendi altında birçok aşirete ait vergileri barındırdığını kaydederek bunu örneklendirmektedir. Bu durumun üretim ve ticarete dayalı vergilerde de böyle olduğunu, örneğin tamga-yı siyah mukataasının gelirlerinden birinin yaban bezi dellallığı olduğunu, başka bir örnek olarak ise bazar-ı çerm-i Amid mukataasının gelirlerini Amid nahiyesindeki mahsul-i esbha-i Enderun ve birun-ı şehir ile mahsul-i öşr-i bağat-ı şehürlüyanın oluşturduğunu kaydeder.

¹³¹⁶ Başarır, a.g.t., s. 81-82.

Bir başka örnek olarak Çüngüş köyü ve gayruhu mukataasının tamga-yı hıml mukataası, Çüngüş debbağhanesi mukataası, ihtisabhane mukataası, bad-ı heva ve Çüngüş boyahanesi gelirlerinden oluştuğunu belirterek bu konuyu voyvodalık mukataasının iç içe geçmiş pek çok vergi biriminden oluştuğu şeklinde izah eder.¹³¹⁷

Voyvodalığın gelir kaynaklarını yukarıdaki anılan yerleşimlerin tüm vergileri ve aşiretlerden alınan vergiler oluşturmaktaydı. Hizmete ve göreve dayalı olan vergiler ki bunlar arasında mukabelecilik,¹³¹⁸ Diyarbekir keyyallığı, yaban bezi dellallığı, Amid kalesi gılmanlığı, dizdar, kethüda, azebler ağalığı, çavuşlar kethüdalığı, kul ağalığı, gümrük kitabeti, esnaf pazarbaşılığı, iplik dellalbaşılığı ilk göze çarpan malikaneler olarak görülmektedir. Genel güvenlik ve yönetim hizmetleri ile ilgili vergiler ise ağırlıklı Ergani sancağındaki vergilerden oluşmaktaydı ve bunlar yani has-mukataa olarak kabul edilen bu vergiler Diyarbekir voyvodalığının gelirlerine dahil edilmişti. Ayrıca ulaşım ve ticaret alanındaki vergiler ki şehrin ticari faaliyetlerinin malikaneye konu edildiği görülmüştür. Bunlar arasında harir-i elvan damgası, tamga-yı gön ve sahtıyan ve gayruhu, debbağhane, macunhane ve bazar-ı esb vergileri idi. Bunların yanında boyahaneler de sayılması gereken önemli gelir alanlarıdır. Ergani'deki Çüngüş boyahanesine ait gelir 18. yüzyılın sonu için 35.000 guruştur. Son olarak gelirler arasında tarımsal üretime dayalı vergiler de zikredilmelidir. Bunlar arasında piriñç tarlaları olan madrablar ilk olarak sıralanması gereken birimlerdir. Karacadağ etrafındaki birçok tarla bu usulle işletilmekteydi. Raiyyet rüsumlarının da voyvodalık için bir gelir olduğu bilinmektedir. Tarımsal üretim olarak saydığımız tüm bu kalemlerden ise bazı rakamlar elde edilmiştir. Ancak bunlar dağınık halde sadece toplanan muaccele ücretleri içermekte olup Amid kazasından 17.124,5 guruş, Ergani kazasından 8.710,5 guruş, Hani kazasından 3.855,5 guruş, Savur

¹³¹⁷ Başarı, a.g.t., s. 84-85.

¹³¹⁸ Fatih Sultan Mehmed döneminde teşekkül olunmuş “mukabelecî”, maliye alanında gelir ve gideri hesaplar, askeri olarak yoklama işlerine bakardı. Ayrıca tüm yazışmaları kontrol edip temize çeken büronun başında bulunurdu. (Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C: II, İstanbul, 1993, s. 574.)

kazasından 2.237 guruş, Çermik kazasından 2046 guruş, Berazi kazasından 2023 guruş ve Tercil kazasından 590 guruştur.¹³¹⁹

Amid'de voyvodalığa gelir olarak kayıtlı olduğu düşünölen bir kalem de "ihtisab mukataası" olmalıdır. Elimizdeki belgelerden birinde Amid'deki bu mukataaya "resm-i hamr" adıyla Katırbil adlı karyedeki zimmîlerin yıllık 140 guruş vergi ödediğine dair bir kayıt mevcuttur.¹³²⁰

Voyvodalığa gelir olarak işletilen kalemlerden biri de meslek şeyhlikleriydi. Bu makamın satışı ile ilgili değerlendirme esnaf ve meslekler başlığı altında yapılmış olsa da sadece satışa bahis olan konunun Habbazan esnafı şeyhliği olduğunu ve 1153/1740 yılında senevi 4000 akçe gelir ile bir mukataalık haline getirildiğini belirtmek gerekir.¹³²¹

Padişahın gönderdiği fermanlarda sıklıkla mukataa gelirlerinin düzenli olarak tahsili ve merkeze gönderilmesi emredilmekteydi. Diyarbekir mukataa gelirlerinin hangi kalemlerden oluştuğunu, inceleyeceğimiz bu fermanla tespit etmek mümkündür. Yazışmanın ilk muhatabı vali-yi vilayet idi. Buna göre Diyarbekir valisi vezir (isim yok) Paşa ve Amid kadısına hitaben halen Sipah ocağı ağası olan el-hac Mehmed Emin ve kardeşi oğlu dergah-ı mualla kapucibaşlarından Mustafa (ki Diyarbekir ve tevabii mukataatını ihtiyar eder) ve ağa-yı mumaillehin oğulları Sadık Muhammed ve Hüseyin'in ber-vech-i malikane uhdelerinde olan gelirlerden padişaha ve merkeze düşen alacak bedelin 1152/1739 senesi içinde tahsili emredilmekteydi. Voyvodalık gelirlerinin Diyarbekir'deki pazar, debbağhane, bevab-ı erba-i Amid, bac-ı bazar, ağnam, tevabii aşayirden ve Diyarbekir eyaletinin kadim mahallerinde meskun olan zimmîlerden toplanması gereken 60.000 akçeyi hatırlatan bu metin toplanacak rusumat, mahsulat ve diğer malikane gelirlerinin Diyarbekir defterine kaydını ve ayrıca bu yılki malikane gelirlerinin bu yıl içinde tahsiline özen gösterilmesini emretmekteydi. Voyvodaya özen göstermesi hatırlatılan bir diğer husus da ocağına tayin edilen akçenin neferata teslimiydi. Diyarbekir

¹³¹⁹ Başarır, a.g.t., s. 124-144.

¹³²⁰ DŞS, 360-222-1, 23 Receb 1153.

¹³²¹ DŞS, 360-136-1, Ramazan 1153.

hazinesine toplanan paranın korunması ve voyvodalığın da katkısıyla merkeze olan borcun naklini de emretmekteydi. Metnin sonunda adı geçen ağalara, valinin ve kadının yardımcı olmaları hatırlatılmaktaydı.¹³²²

Aşiret gelirlerinin valilik kaleminden sayılarak voyvodaya işletmesini devrettiği bu metnin bir benzeri 1160/1747 yılında paşa ve kadiya hitaben kaleme alınmıştır. Burada anılan geliri işletmek ve toplama hakkı voyvoda Halil Efendi'ye devredilirken paşa ve kadiya bu kişiye kimsenin müdahale ve tecavüz ettirilmemesi emrediliyordu. Yine metin içinde anılan aşiretlerin mukataaları ise şöyleydi: senelik 4000 guruş Şikaki Aşireti mukataası, 1200 guruş Kara Ulustan Baziki Aşireti mukataası malı, 512 guruş Halep kazası mukataası, 222,5 guruş Mardin kazasındaki bezirgan mukataası, 101,5 guruş tam malı olan Baziki Aşireti mukataası, 200 guruş tam malı olan Kara Ulus Aşiretinden İbrahim Kethüda'ya tabi İlyan Aşireti mukataası olarak toplam 6086 guruş olarak valillığe tahsis edilen bir mukataa geliri idi.¹³²³

Voyvodalığa gelir olan aşiret mukataalarından bir başkası ise Sevidi Aşireti mukataası idi. 1158/1745 senesi için bu aşiretten alınan mukataa gelirinin 1350 guruş olduğu görülmektedir.¹³²⁴

Aşiret mukataalarının gelirleri yaşadıkları yere göre hububatla ilgili öşür, bostan öşürü, bad-ı heva ve resm-i arus, resm-i kışlak, resm-i zemin, adet-i ağnam, resm-i ağıl, resm-i yaylak, bac-ı rah ve resm-i koşum gibi vergilerdi.¹³²⁵

Yukarıda kaydettiğimiz aşiretlerin yanında voyvodalık gelirlerine dahil edilen diğer bazı aşiretler Karaçıyan Aşireti 860 guruş yıllık vergi ile 110 guruş muaccele bedel ile, aşiretin vergileri yarı hissesi mukataa olarak Ahmed Bey'e 22 Zilhicce 1148/4 Mayıs 1736 tarihinde verilmişti. Behramki Aşireti de Kara Ulus Aşireti mukataasına bir kısmı da Ergani kazasında bulunan Batanlı aşireti mukataasına bağlı olarak yer almaktaydı. Behramki

¹³²² DŞS, 360-155-2, 18 Zilhicce 1152.

¹³²³ DŞS, 313-173-2, 26 Safer 1160.

¹³²⁴ DŞS, 313-166-3, 2 Zilkade 1159.

¹³²⁵ Göknur Gögebakan, **XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)**, Malatya, 2002, s. 363. Bu kaynaktan nakleden Başarır, **a.g.t.**, s. 120.

Aşiretinin gelirleri bu iki üst aşiret grupları arasında taksim edilmişti. Kara Ulus aşireti mukataasına bağlı kısmı 100 guruş ve Batanlı Aşireti mukataasına bağlı kısmı 10 guruş yıllık vergi ile yarısını Mehmed, İbrahim, Hasan ve Ali adlı kişiler 140 guruş muaccele ile 23 Receb 1116/21 Kasım 1704 tarihinde üstlenmişlerdi. Ergani'deki Karakayan Aşiretinin 30 guruş yıllık vergi ve 25 guruş muaccele ile 1124/1712 tarihinde, Kara Ulus'a tabi Şihan Cemaatinin 1700 guruş muaccele bedel ile 1110/1699 tarihinde, Döğerli Aşiretinin vergi gelirleri ise 1110/1699 yılında 737 yıllık vergi ile devredildiği kaydedilmişti.¹³²⁶

Şer'îyye sicillerinden tespit edebildiğimiz diğer bir belgede Diyarbakır voyvodalığı mukataası emlakından Milli-yi Esbak'ın senevi 1600 guruş ve Kara Ulus Aşiretinin yine senevi 788 guruş ödeyeceği kayıtlıdır. Bunlar, Bekir adlı kişiye berat-ı hümayun ile ber-vech-i malikane mutasarrıf olan Hasan bin Abdullah adlı kişi tarafından 1600 guruş ile satılmıştı.¹³²⁷

Yukarıda aşiret mukataası bünyesinde kaydedilenler Diyarbakır'deki tüm aşiretleri yansıtmamaktadır. Sadece ulaşabildiğimiz kaynaklarda yer alan verilerdir. Eyaletteki aşiretler hakkında genel bir değerlendirme aşiret başlığı altında yapılmıştır.

Maden bölgelerinin mukataa olarak isimlendirildiği görülmüşse de buraların herhangi bir şekilde mukataya verildiğine dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte buralara atanan eminler vasıtasıyla gelirlerinin satılmadığı ve emanet ile işletildiğini madenler başlığı altında ele almıştık. Burada tekrar ele almaya gerek görülmemektedir.

Yukarıda sayılan voyvodalık gelirlerinin bazen başka harcamalara tahsis edilebildiğini de kaynaklardan öğrenmekteyiz. Başarır, örnek gösterdiği Zilhicce 1114 tarihli belgede, 1703 yılına ait yıllık voyvodalık gelirlerinin Bağdat muhafazasında olan askerlerin "umur-ı mühimm"leri ve zahireleri için acilen Bağdat'a gönderildiğini kaydeder.¹³²⁸ Tarımsal üretim kısmında ele

¹³²⁶ Başarır, **a.g.t.**, s.120-124.

¹³²⁷ DŞS, 310-8-2, 4 Receb 1145.

¹³²⁸ Başarır, **a.g.t.**, 85.

alındığı üzere Bağdat'a ve Musul'a yapılan zahire sevkياتına dair belgelerde, yine Tatvan ve Van'a, Kars'a ve Tebriz'e yapılan zahire nakillerinde ödemelerin çoğu zaman voyvodalık kaleminden yapıldığı görülmüştür. Satın alınan gıdalar dışında bunların nakil masrafına ilaveten diğer masraflar da voyvodalık kaleminden yapılmaktaydı.

Askeri ihtiyacı olan yerlere zahire bahası olarak gönderilen voyvodalık gelirin yanında bazen menzil masraflarının da Diyarbekir mukataası aklamından yapıldığını görmekteyiz. Başarır, Diyarbekir menzilin 21 Şevval 1115/27 Şubat 1704 tarihinde senelik masrafı olan 1400 guruş ödemenin voyvodalık tarafından karşılandığını kaydetmiştir.¹³²⁹

Menzil masraflarının kimin tarafından karşılanacağı bir tarafa Başarır'ın verdiği menzil ödemesi rakamının düşük olduğu görülmektedir. Elimizdeki belgelerden birinde 1154/1741 senesinden 1155/1742 senesine değin 13 ay müddet ile belirlenen menzil masrafı 4350 guruş olarak kaydedilmiş ve menzilci olarak es-seyyid Hasan Ağa bin es-seyyid Ahmed atanmıştı. Masrafın 2300 guruşunun Diyarbekir esnafına tevzî edilmesi emredilmişti.¹³³⁰

Voyvodanın menzilcilere yaptığı ödemelerin bazen "Diyarbekir defter kethüdalığı" kaleminden yapıldığı görülmektedir. 1152/1739 senesi için bir yıl süreyle Diyarbekir menzilciliğinin masrafı 5650 guruş olarak belirlenmiş ve bunun 1087,5 guruşu defter kethüdalığı malından havale edilmişti.¹³³¹

Belgelere yansıyan bir başka gider madenlerden Bağdat'a yapılacak cephan nakli sırasında, bu masrafın voyvodalıkça karşılanmasıydı. Keban madeninden Bağdat'a nakledilecek 300 kantar kurşunun Diyarbekir'e ve buradan kelek ile Bağdat'a nakli masrafı voyvodaya emredilmişti.¹³³²

Diyarbekir voyvodalığının giderlere sarfettiği masrafa bazen dışarıdan destek de alınmaktaydı. 1163/1749 senesinde Diyarbekir eyaletinden hükmi-

¹³²⁹ Başarır, **a.g.t.**, s. 87.

¹³³⁰ DŞS, 360-163-1, 7 Muharrem 1154.

¹³³¹ DŞS, 360-32-1, 15 Rebiülevvel 1152.

¹³³² DŞS, 360-84-2, 17 Muharrem 1153.

ali gereği mübayaa olunan 40.000 keyl-i İstanbullu hintanın tahsili işini yürüten Esteri Mehmed Ağa'nın çukadarları mahkemede Malatya sancakbeyi Süleyman Paşa'dan tahsil edilecek 3500 guruşun masrafları olan 270 guruşu anılan mubayaacıdan mâl-ı miri olmak üzere teslim almışlardı.¹³³³ Bu belgeden de anlaşılacağı üzere mübayaa işine eyalet bütçesi yani voyvodalık aklamının gelirleri yetmediğinde yakınlardaki idari alanlardan destek alınmıştır.

Belgelerden Diyarbekir'de malikane sahibi kimseler hakkında bilgiler de tespit edilebilmektedir. Elimizdeki bir belgede Diyarbekir defterdarlığı mukataasının malikane mutasarrıfları olan el-hac Halil ve Ebubekir Ağalara hitaben Adilcevaz kalesindeki neferatın ihtiyaçlarını da içeren 1154/1741 senesi masrafını tedarik etmeleri emredilmekteydi.¹³³⁴ Görüldüğü üzere mukataa sahiplerine pay edilen bir askeri lojistik görevi de bulunmaktadır.

Voyvodalık masrafları arasında zikredilmesi gereken bir diğer ödeme de kışlak olarak Diyarbekir'e gelen merkezi ordu askerlerinin zahire ihtiyaçlarıdır. Bu meyanda şunu söylemek gerekir ki 1159/1746 senesinde sabık sadrazam Ahmed Paşa emrindeki 1000 nefer süvarinin 1159/1746 senesinin Cemaziyelevvel'inin 23'ünden aynı yılın Kasım'ına değin geçen 145 günlük sürede ekmek, yağ, et ve bulgur masrafları olarak temin edilen gıdanın ödemesini voyvoda, voyvodalık aklamından olmak üzere anılan askerlerin üzerine zahireci olarak atanan Hüseyin Ağa bin İbrahim'e teslim etmişti.¹³³⁵ Belgede bu gıdanın karşılığı olan rakam belirtilmemiştir.

Diyarbekir voyvodasının masraflarını ödediği bir başka askeri birlik ise Kayseri mutasarrıfı emirü'l-ümera-yı kiram Ahmed Han Erdelani'nin şehirde bulunan 120 nefer kapıkulu halkı idi. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla

¹³³³ DŞS, 313-73-5, 29 Rebiülahir 1164.

¹³³⁴ DŞS, 360-165-1, Muharrem 1154; bundan önceki 360-164-1 numaralı belgede (22 Muharrem 1154) aynı masraflar ele alınmış ve bu arada Adilcevaz ve Erzincan kalesi muhafazasında olan askerinin 1151 senesi masraflarına sayılmak üzere 1090,5 guruşun bir an evvel havalesi beylerbeyi, Mevlana-yı Amid kadısı ve Diyarbekir defterdarlığı malikane mutasarrıfları el-hac Halil ve Ebubekir Ağa'ya ferman ile emredilmiştir.

¹³³⁵ DŞS, 313-110-1, 22 Şevval 1159, ayrıca 27 Şevval 1159 tarihli 313-110-2 numaralı belgede de aynı ödeme ele alınmış ancak miktar zikredilmemiştir.

voyvodanın ödediği bu masraflar zahire bahasıydı ve ordu-yu hümayun canibinden varid olan emr-i ali gereği 10 günlük masrafı içermekteydi.¹³³⁶

Dışarıdan Amid'e gelip konaklayan askerlerin masraflarının voyvodalık aklamından ödenmesi yanında, merkezden buraya görevlendirilmiş bulunan askerlerin de zahire masraflarının voyvodalıktan karşılandığı belgelere yansımıştır.¹³³⁷

18. yüzyılın başında Diyarbekir voyvodalığının coğrafi alanının içerisinde Amid sancağındaki Amid kazası idaresinde Garbi Amid'den 46 köyün, Şarki Amid'den 43 köyün, Karadere nahiyesinden 1, Kuh-ı Mardin nahiyesinden 2, Salad nahiyesinden 3, Ruha'ya bağlı Şehir nahiyesinden 1, Telbisim nahiyesinden 2 ve daha başka 47 köy ile toplam 145 köyün yer aldığı kayıtlıdır.¹³³⁸ Hemen belirtilmelidir ki bu sayılar Amid sancağındaki tüm karyeleri ifade etmeyip havass-ı hümayuna dahil edilen köyleri kapsamaktadır.¹³³⁹

Berazi kazasında 51 köy, Hani kazasında 88 köy, Savur kazasında 31 köy, Çermik kazasında 34 köy ve 2 mezra, Ergani kazasında 68 köy 1 mezra, Tercil kazasında 31 köy 2 mezra olmak üzere hepsinin geliri Amid sancağı içindeki mukataalara kayıtlıdır.¹³⁴⁰ Tüm bunların dışında Başarır, 18. yüzyılda

¹³³⁶ DŞS, 313-111-3, 29 Şevval 1159.

¹³³⁷ Örneğin şehirdeki kalede bulunan cephaneyi muhafazaya memur edilen 129 kişilik Dergah-ı Ali cebecilerinin 1159 senesinde 361 günlük zahireleri de voyvoda tarafından teslim edilmişti (DŞS, 313-154-1, 9 Safer 1160.). Aynı gün kaleme alınan bir başka belgedeki ödeme Dergah-ı Ali topçubaşı vekiline mahiyetindeki 174 topçunun ve bargirlerinin 221 günlük zahire masrafı voyvoda tarafından teslim edilmişti (DŞS, 313-155-1, 9 Safer 1160). Yine bu meyanda Ordu-yı Diyarbekirde mevcut Dergah-ı Ali topçubaşı ve top arabacıbaşı baş vekiline 480 neferin 110 günlük zahire masrafı teslim edilmişti. (DŞS, 313-155-2, 29 Safer 1160 ve aynı gün tarihli 313-156-1.).

Diyarbekir canibine serdar tayin edilen paşanın maiyetindeki Karamuratzade el-hac Hüseyin Ağa oğlu Abdurrahman Ağa'ya bağlı 1500 nefer sipah ve bunların çavuşanı, kethüdası, alemdarı ve sayır başları olan 30 zabitan ile toplam 1530 neferin zahire ödemeleri de voyvoda tarafından yapılmıştı. (DŞS, 313-121-1, 22 Zilkade 1159; yine aynı gün tarihli DŞS, 313-121-2, DŞS, 313-122-1,2,3, DŞS, 313-123-1, 2, DŞS, 313-120-2 ve 3 numaralı belgeler bu ödemeler hakkındadır.) Mühimme kayıtlarında Diyarbekir hazinesinden çevreye sık sık nakit aktarıldığı görülmektedir. Bu meyanda 978 yılında Basra beylerbeyliğinde görevli askerinin mevacibi için sarfolunacak 372590 akçelik ödeme emrini zikretmek gerekmektedir. (12 Numaralı Mühimme Defteri, 978/1570-1572, s. 67.)

¹³³⁸ Başarır, a.g.t., s. 97.

¹³³⁹ Elimizdeki tevzî defterlerinde çeşitli tarihlerde köylere tevzî edilen imdad-ı seferiyye ve diğer ödemelerde kayıtlı verilere bakıldığında sadece Şark-i Amid nahiyesinde 112, Garb-i Amid nahiyesinde 152, toplam 264 karye olduğu görülmektedir. Bkz. DŞS, 313-191-2, Rebiülahir 1160; DŞS, 360-88-1, 22 Rebiülahir 1153. Bu rakam bile yukarıda sayılan değerlerin çok çok üstündedir.

¹³⁴⁰ Başarır, a.g.t., s. 103-118.

voyvodalıkla idare edilen köy sayısının neredeyse sancakta yer alan köy sayısının yarısı kadar olduğu sonucuna ulaşmıştır. Dolayısıyla tarımsal üretime dayalı olan bu yerlerin gelirinin merkez hazinesinin denetiminde olduğunu belirtmektedir.

1697 yılında düzenlenen bir fermanla hasların da malikane üzere deruhte edileceği kararıyla bu hasların kendi özelliklerini koruyacakları, malikane-has olarak adlandırılan bu birimde mukataayı üzerine alan malikane sahibi yıllık vergisinin belirlenen bir kısmını merkezi hazineye öderken geriye kalanını has sahibine ödeyecektir.¹³⁴¹ Başarır bununla ilgili örneklere Diyarbakir voyvodalığı üzerinde sahip bulunulduğunu, bu anlamıyla Siverek sancağındaki Mazgird sancakbeyinin haslarından olan 10 köyü, 175 guruş yıllık vergi ve 50 guruş muaccele ile Milli Ali Ağa ve Semanzade Süleyman Ağa'nın 21 Ramazan 1155/19 Kasım 1742 tarihinde malikane üzere deruhte ettiklerini, 150 guruşu Mazgird sancak beyine, 25 guruşu da Diyarbakir hazinesine ödeyeceklerini kaydetmişti.¹³⁴²

Hani kazasındaki mukataaya dahil edilen 3 köy ve bu mukataayı işleten malikane sahiplerinin isimleri sicil defterlerinde karşımıza çıkmaktadır. Buna göre padişah, kadiya, mütesellime ve Diyarbakir voyvodasına hitaben Şeyh Halil adlı bir kişinin Divan-ı Hümayuna yaptığı arzuhal ile Diyarbakir voyvodalığı emlakinde olan Kaza-yı Hani'deki Kendai, Kerdos ve Depruh adlı karyelerin yarı hisselerinin malikane üzere kendisinden ref'inden sonra el-hac Mehmed ve oğulları Hasan ve Abbas'a malikane mucebince verildiğini, Şeyh Halil ise sahib-i evvel olup hissesinin kendisine tekrar verilmesini, adı geçen Hacı Mehmed ve oğullarının Şeyh Halil'e muaccelen 50 guruş vererek anılan karyeleri ahz ve kabz etmelerini emretmişti. Ayrıca bu hususun baş

¹³⁴¹ Yavuz Cezar'dan alıntılan Başarır, **a.g.t.**, s. 118.

¹³⁴² Siverek ile Mazgird'in birbirine oldukça uzak olmasına rağmen benzer bir uygulamanın 972 yılında da yürürlükte olduğu görülmektedir. Buna göre Bitlis beyi iken aynı anda Siverek beyi de olan Hacıbey oğlu Ahmed adlı kişi aynı zamanda iki yüz yirmi bin akçelik Rakka beyliği tımarına da talip olmuş ancak kendisine bunlara ilaveten Hama beyliği verilmiştir. Bkz.: **6 Numaralı Mühimme Defteri, 972/1564-1565**, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 269.

defterdara kaydettirildiği belirtilmişti. Belgenin sonunda 1134/1721 senesi için Şeyh Halil'in ödeme yaptığı kaydedilmiştir.¹³⁴³

Malikane ortaklıklarının sorun olarak mahkemeye geldiği de görülmektedir. Bunlardan birinde Amid mahallatından İskender Paşa Mahallesiinde sakin Mustafa bin Mustafa mahkemede el-hac Osman Ağa bin İlyas önünde üzerine dava açarak 1164/1750 senesine mahsuben Mefarikin kazasının bir rubunu 440 guruşa ve Mihallemi nahiyesinin bir rubunu 650 guruş bedel ile el-hac Osman Ağa'nın akçesiyle hasada şerik olduğunu ve nısf hissesinin kendisine düştüğünü, hasattan sonra Osman Ağa'nın kendi hissesine düşen payını ödemediğinden şikayetçi olmuştur.¹³⁴⁴ Ancak davadan şahit gösteremediği için men edilmiştir. Muhtemelen davalı olan el-hac Osman Ağa anılan kazaların iltizamını üstlenmişti ve elindeki bu iltizamı paylara bölerek satmaktaydı. Söz konusu davacı da bu paylardan satın alan bir kişi olmalıydı.

Belgelere tek yansıyan iltizam davası bu değildir. Bir başka dava Amid'de meskun olan ve Molla Bahaeddin Mahallesiinde sakin Revanlı Abdulkadir Ağa'dan gelmişti ve o da şirket usulüyle tahririni aldığı Eserd (Siird) kazasının tahririnden kendisine düşen payı vermeyen ortağı Serdengeçti Ağası Hüseyin Ağa bin Osman üzerine dava açmıştı.¹³⁴⁵ Bu iki dava bize mukataalara müştereken ortak olunabildiğini ve gelir toplandığında ortaya konan hisse nispetinde bölüşüldüğünü göstermektedir.

Voyvodalığa yüklenen vazifelerin takibinde kadının görevlendirildiği anlaşılmaktadır. 1152/1739 yılında Amid kadısına hitaben gönderilen bir fermanla özetle Diyarbekir eyaleti valisi olan Vezir Mehmed Paşa'nın Divan-ı Hümayuna gönderdiği arzuhal ile eyalete lazım gelen mütesellim tayinine dergah-ı mualla kapıcıbaşlarından olan ve hala Diyarbekir Voyvodası Mustafa zabt etmekle bu eyaletteki imdad-ı seferiyyeden isabet eden aidat ve sayir vergileri anılan mütesellimin toplamaya görevlendirildiği belirtilerek

¹³⁴³ DŞS, 313-40-1, 20 Ramazan 1134.

¹³⁴⁴ DŞS, 313-86-1, 27 Cemaziyelevveli 1165.

¹³⁴⁵ DŞS, 313-116-2, 24 Şevval 1159.

toplamları gereken vergiler sıralandıktan sonra bunların başkaları tarafından toplanmaması kadıya emredilir.¹³⁴⁶ Görüldüğü üzere valinin doğrudan kendisine ulaşacak vergiye voyvodanın müdahale etmemesini talep etmesi ve bunu divana bildirmesi voyvodanın ve mukataa alanının padişah nezdinde ne derece yetkilendirildiğinin de güzel bir örneğidir. Padişaha gelen bu arzuhal doğrultusunda vergi toplanmasında ve pay edilmesinde paşanın mağdur edilmemesi için aracı olacak görevli kadı olmuştur. Kadı voyvodanın topladığı vergilerde paşalık bütçesine girecek verginin voyvoda ve adamları tarafından toplanmasına engel olacaktır.

Her ne kadar voyvodanın vergi tahsil ederken paşanın gelir alanına müdahalesi padişahça engellenmiş olsa da voyvodanın paşadan bağımsız olduğu şeklindeki bir düşünce eldeki belgelerle çelişmektedir. Bu hususta bir belgede voyvodanın paşanın huzurunda beyanda bulunması ve neredeyse 1000 guruşluk bir açığı çözmeye çalışması görülmektedir. Buna göre Amid'deki paşaya ait sarayda kurulan meclis-i şer'ide Diyarbekir voyvodası mübayaacı Halil Ağa bin Mustafa aynı şehrin sakinleri olan allâme-i kiram vel-ayan, eşraf, züema, rüesa ve zabitan önünde mubayaasına memur olduğu ödemeleri topladığını ve bunların 3742 guruş olduğunu, ancak olması gereken rakamın 4700 guruş iken aradaki farkın vergi mükelleflerine çıkarılmaması hususunda "hal-i fukaraya merhameten hüsn-i rıza ile" tarh edildiğini beyan etmişti.¹³⁴⁷

Diyarbekir voyvodalığı dahilindeki mukataalarda sakin mükelleflerin kendilerinden kanuna hilaf olarak vergi tahsil eden malikane sahiplerini divana şikayet ettikleri de görülmektedir. Bunlardan birinde Diyarbekir'deki Hasa'a adlı mukataa reayası Divan-ı Hümayuna arzuhal ederek üzerlerine düşen tekalifi ve sayir rüsumatı ödeyegeldikleri halde örf-i kanuna mugayir olarak Diyarbekir topraklarında hayvanlarını otlatma hakkına sahip iken vali, voyvoda ve mütesellimin kendilerinden ikişer guruş vergi talep ettiğini, kanuna ve şeriate aykırı olduğu gerekçisiyle padişaha şikayet etmişlerdi.

¹³⁴⁶ DŞS, 360-44-2, evasıt-ı Cemaziyelevvel 1152.

¹³⁴⁷ DŞS, 313-133-1, 27 Zilhicce 1159.

Padişah da anılan idarecileri bunu yapmaktan men ederek köylünün kışlaklarını kullanmasına vergi konmayacağını emretmekteydi.¹³⁴⁸

Malikane işletmelerini her zaman şahıslar almayıp bazen vakıfların da kurumsal olarak bu işleyişte yer aldıkları görülmektedir. Siverek mizan ve keylhanesi, mukataa ile işletilirken 1152/1739 yılından sonra eski mukataanın kaldırılıp yerine yapılan zamlı yeni mukataa gelirin Siverek Ulu Camiiisine devredilmesini emreden padişah, işletme hakkını vakfa devrederken mukataa ücretinin voyvodaya ödenmesini emretmişti. Padişahın Amid kadısı, Siverek ve Samsad mukataası eminine hitaben gönderdiği fermanın, Diyarbakır eyaletine tabi Siverek kazasında Cami-i Kebir'in vazife-yi hadimesinden bazılarının, kaza-yı mezbur kurâsından kasabaya gelip satılan hububatın 32 sehminden bir sehminin, Teksil? ve Haleb'den Amid'e gelen sabunun kazada satılırsa her tabdan 3 kalıb sabun ücretinin kadimden beri caminin vazife-i hadimesi ve mesarîf-ı sayiresi için sarfolunduğunu belirterek, Zulfun adlı birinin bu geliri mukataa kaydettirip ve kendisine malikane tevcih ettirip cami-i mezburun harabeye döndüğünü, bu sebeple mukataayı kaldırarak kadim olan uygulamayı talep ettikleri anlaşılmaktadır. Padişah hazine-i amirede muhafaza olunan baş muhasebe defterlerine baktırarak, böylece Siverek kazasının mizan ve keylhanesinin hass-ı hümayun, zeamet, tımar ve evkaftan birine dahil olmadığını ve haric-ez-defter olduğunu tespit ettirerek senevi 150 guruş Siverek voyvodalarına vermek üzere müceddeden maktu kayd ve 120 guruş muaccele ile selasen hissesi Dellalbaş Mustafa ve selasen Seyyid Zeyni adlı kişilere malikane tevcih edildiğini ve 1151/1738 senesi Zilhiccesinde berat verildiğinin anlaşıldığını, camiye kayıtlı olmamasına rağmen arzuhalde ulema, züema ve ayanın şهادeti olduğundan burayı korumaya alır ve mukataayı iptal ederek yıllık 150 guruşu 180 guruş zam ile cami vakfı için gelir yapılmasını emreder. İdareyi ise mezbur vakfa devreder.¹³⁴⁹ Padişah mukataanın 30 guruş zamlı yıllık işletme hakkını vakfa vermiştir. Belgeden öğrendiğimiz bir diğer husus ise Siverek ve Samsad mukataasının birleştirilerek tek bir maktuya dönüştürüldüğüdür.

¹³⁴⁸ DŞS, 360-59-1, 2 Şaban 1152.

¹³⁴⁹ DŞS, 360-57-1, 12 Ramazan 1152.

Yukarıda Siverek ve Samsad mukataaları için yapılan birleştirme işleminin Mardin ve Nusaybin mukataası için de yapıldığını görmekteyiz. Diyarbekir eyaleti içerisindeki havass-ı hümayuna dahil topraklardan olduğunu bildiğimiz bu yerlerin geliri de aynen Diyarbekir voyvodalığı, Siverek ve Samsad Voyvodalığı gibi mukataa usulüyle işletilmekteydi. Bu konuda “Havass-ı hümayûn denilen, yani saraya ve devlet hazinesine ayrılan haslar ile geliri vezir ve beylere tahsis edilmiş havass-ı vüzerâ olarak adlandırılan hasların” tanımını yapan Gürhan, Mardin ve Nusaybin mukataasını birinci kısma yani havass-ı hümayun türüne dahil eder. Buranın gelirinin doğrudan merkezi hazineye ve buradaki bürokratlara gittiğini belirtir. Bu gelirler içerisinde şehrin yönetimini ve güvenliğini ilgilendiren vergilerin yanında tarımsal üretime dayalı vergilerin de yer aldığını kaydeder.¹³⁵⁰

17. yüzyılda üç yılda bir tahvil edilen bu mukataanın 18. yüzyılda nakit sıkıntısı sebebiyle sık sık el değiştirdiğini nakleden Gürhan, gelirlerinin aşar-ı şer’îye, rüsumat-ı örfiye, cürm-i cinayet, bad-ı heva, mal-ı gayb, mal-ı mefkud, adet-i mefkud, adet-i ağnam, beytu’l mal-ı amme ve hassa ait cüzi ve külli vergilerin olduğu bu mukataanın senelik 47.600,5 guruş olduğunu belirtir. Bu miktardan 6.076 guruşun ocaklık vazifesine, 41.424,5 guruşun ise hazine-i amireye irsal olduğunu, ancak Hicri 1160 senesi irsaliyesinden 39.750,5 guruşun Bağdad, Musul ve Kerkük kaleleri muhafazasında olan yeniçeriler, topçu, top arabacıları ile bazı mühim işler için gönderilmesi, bu işler için daha önce görevli olan Voyvoda Mehmed’in tekrar tayin edildiğiyle ilgili Mardin ve Nusaybin naibleri ve Der-saadette mübaşir olarak tayin olunan sabıkan baruthane nazırı İbrahim ve hâlâ Mardin Voyvodası Mehmed’e ferman gönderildiğini kaydeder.¹³⁵¹ Yazar, Mardin ve Nusaybin mukataalarının bir kısmının ocaklık vazifesine ayrılırken, gerisinin hazine-i

¹³⁵⁰ Veysel Gürhan, **XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri**, (Basılmamış) Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBETAYB, Ankara, 2012, s. 272.

¹³⁵¹ Gürhan, **a.g.t.**, s. 273-275. Gürhan’ın verdiği bu rakamlar 18. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen sicillere dayanmaktadır. Bunlardan iki tanesinde anılan rakamın yani 47.600,5 guruşun yanında bir diğer belgede ise 55.350 guruş kaydedildiğini belirtir. Birbirine çok yakın olan bu rakamların Başbakanlık Osmanlı arşivindeki belgelerle büyük farklılık gösterdiğini, nitekim buradaki rakamların ise Mardin için 420.000 guruş, Nusaybin için ise 140.000 guruş olarak toplamda ise 560.000 guruş olarak geçtiğini kaydeder.

amireye gönderildiğini, fakat ihtiyaca bağlı olarak hazinenin bu miktarın tamamını ya da bir kısmını Bağdat, Musul ve Kerkük kalelerinin muhafazası gibi farklı yerlere havale edebildiğini belirtir. Bu olgu bizim de sıklıkla karşılaştığımız bir husustur ve benzer belgelerde Diyarbekir mukataası aklamından birçok ödemenin askeri mevacibe sarfolunduğuna dair verdiğimiz örneklerle paralellik göstermektedir.

Voyvodalık gelirlerinin, malikane satışları sırasında belli bir oranla “cülûs resmi” ve “cebelu bedeliyesi” adıyla toplanan ek vergi ile artırılmaya çalışıldığı Genç’in üzerinde durduğu bir husus olmuştur. Buna göre ilki padişah değişikliği esnasında malikane sahibinden %25 oranında alınırken ikinci ise savaş yıllarına münhasır toplanan ve genellikle %10-15 arasında değişen bir gelirdir.¹³⁵² Anılan gelirlere ikincisinin Diyarbekir’de toplandığına dair kayıtlar mevcuttur. Voyvodalık sınırındaki Diyarbekir mukataa sahiplerinden, Siverek, Çemişgezek sancakları züema ve erbab-ı tımar sipahiyanından talep edilen 1151, 1152, 1153/1738, 1739, 1740 senesine mahsub “cebelü bedeli”nin bu üç birime düşen 202 nefer cebelü için 8080 guruş olduğu, bu ödemeyi Semanzade Hüseyin Ağa’ya¹³⁵³ derhal teslim etmeleri emrinden bunun da askeri yükümlülük yerine sayılan bir gelir olduğu görülmektedir.

Askeri ödemeler noktasında merkezden gelen fermanlardan eyalet dahilindeki züema ve tımar erbabından toplanan ödemenin de neredeyse voyvodalık geliri kadar olduğu görülmektedir. Elimizdeki bir fermanda muhatap olarak Diyarbekir mütesellimi ve voyvodasına hitap eden padişah, Diyarbekir eyaleti züema ve erbab-ı tımarından bedel-i asakir-i tahrir üzere bedelleri olan 15000 guruş üzerine istihkak yevmisine 25.000 guruş zam yaparak 40.000 guruşun teslim edilerek hazine-i amireye gitmesi şartıyla anılan idarecileri hazine-i amire nazırı olarak vurgular ve bu ödemelerin bir an

¹³⁵² Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, s. 116-117. Genç, askeri zümre mensubu hatta tüm Müslümanlar için, muayyen bazı durumlar hariç, savaşa katılmayı mecburi sayan Osmanlı telakkisinin bu mecburiyeti bezen nakdî mükellefiyete çevirebildiğine değinir. Bu çeviri işi için gereken bir askerin maliyeti anlamına gelen “cebelü” masrafını ödemektir ve bu miktar 18. yüzyıl için 50 guruştur. **a.g.e.**, s. 116.

¹³⁵³ DŞS, 360-101-1, evasıt-ı Cemaziyelevveli 1153.

evvel eksiksiz teslimini tembihler.¹³⁵⁴ Burada zikredilen rakam tımar ve zeametlere ait ödemeleri içermektedir. Oysa mukataa olarak devri yapılan malikane sisteminde işletilen veya satılan gelir havass-ı hümayun gelirlerinden oluşmaktadır ve ağırlıklı ya mahallinde hükümet işlerine ya da merkez hazineye gönderilmektedir.

Diyarbakir voyvodalığı mukataasında yer alan malikaneleri bir şekilde tasarruf eden mutasarrıflar ile karye sipahileri ya da tımarlı sipahiler arasında sorun yaşandığında mahkemeye intikal etmekteydi. Bunlardan birinde Amid muzâfâtından ber-muceb-i suret-i defter-i hakani 10 çiftlik arazisi olan Amid nahiyesinden Molla Yuvad adlı karye sipahileri Hacı Feyzullah bin Şaban ve Hasan Bey bin Abdullah adlı kişiler mahkemede aynı nahiyedeki ber-vech-i suret-i defter-i hakani 20,5 arazi kaydolunan Kakay adlı karyeye ber-muceb-i malikane mutasarrıf olan Bazzaz Kasım Ağa bin el-hac Abdurrahman önünde üzerine dava açarak aralarındaki sınır sorunu üzerine davacı olmuşlardı. Sipahiler mutasarrıfın arazisinin daraltılmasını ve aradaki arsaların kullanım hakkını talep etmekte ve bunun kendileri lehine defter-i hakaniye kaydını kadı ve paşanın mübaşirinden talep etmişlerdi.¹³⁵⁵

Buna benzer bir diğer davada “Amid sakinlerinden olup erbab-ı sipahiyandan Muhammed Emin bin Mustafa” mahkemede Mustafa bin el-hac Kasım’ın vekili olan babası el-hac Kasım önünde davacı olmuş ve Garb-i Amid nahiyesinde berat-ı alışan ile tasarrufundaki zeamaetin kurâsından Hüseyin adlı karyeye kendisi ve babasının bugüne değin baktığını, ancak şu an davalı ile aralarında sorun olduğundan hallini talep etmişti. Davalıya sorulduğunda bunlar da ellerindeki malikane beratını mahkemeye ibraz etmişler ve buranın havass-ı hümayun kurâsından olup senelik mâl-ı mirisinin voyvodalara eda ve teslim edildiğini beyan etmişlerdi. Ellerindeki belgede 1070/1659 yılında Diyarbakir defterdarlığı mutakaatına dahil olduğu keşidesinin bulunduğunu ve her sene voyvodalara verilen “müfredat defteri”nde 41 guruş tam mal ile yer aldığını, 1080/1669 yılında Diyarbakir

¹³⁵⁴ DŞS, 360-22-2, evail-i Zilhicce 1151.

¹³⁵⁵ DŞS, 360-225-1, 3 Receb 1153.

kurâsının malikanesine memur olan Abdulkadir Ağa'nın baş muhasebecisinin yanında olan deftere dahil olup senevi 102 guruş muacceleyle Mehmed ve Mustafa adlı kişilere malikane olarak verildiği anlaşılınca davacının davalılarla muarazadan men'ine hükmedilmiştir.¹³⁵⁶ Davada görüldüğü üzere zeamet sahipleri kendi mıntıklarında olduğunu iddia ettikleri bir köyün kendilerine devrini talep etmişlerdi. Ancak mahkeme davalı durumdaki malikane sahiplerine sorunca, buranın defterdarlık kaydında havass-ı hümayun dahilindeki mukataa alanı olup, zeametle herhangi bir bağının olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Diyarbakır'ın seçkin ailelerinden olduğunu ve bu yüzyılda askeri alanda da görevler üstlendiğini bildiğimiz Semanzadeler'in mukataa davalarında mahkemeye müracaat ettiği görülmektedir. Amid'de Lala Bey Mahallesinde sakin Semanzade demekle maruf Mustafa ibn Seman Ağa mahkemede "Hacbazeyn" adlı karye sipahisi Hasan Bey bin Abdullah Bey önünde üzerine dava açıp Garb-i Amid nahiyesinde Kaşmazviran adlı karye de 18,5 çiftlik olan ve 10 seneden beri ortaklık olarak malikaneleri olan bu iki karyede anılan sipahinin 4 çiftlik arazisinin sınırlarından şikayetçi olmuş ve tespitini mahkemeden talep etmişti.¹³⁵⁷ Bu belgede Semanzade ailesinin işletmesini aldığı mukataanın düzeni açısından sınırını tespit gayreti dikkat çekmektedir. Mahkeme dava edilen sipahi üzerine Mevlana Mehmed Emin Efendi'yi, mübaşir olarak çukadarı ve alaybeyi bayraktarı ile karye ahali Müslimden birkaç kişiyi bölgeye bilirkişi olarak göndermiştir. Semanzadelerin gücünü de gösteren bu belgede 4 çiftlikte ortalama 150 dönüm toprak vardır. Tespit sırasında topraklar edna ve ala toprak şeklinde vasıflandırılmıştır.

Eyalette malikane sisteminin yürürlükte olması tımar sisteminin bu tarihlerde kaldırıldığı gibi bir algıya yol açmamalıdır. Çünkü voyvodalık esasen havass-ı hümayun gelirlerinin doğru işletilmesine matuf bir uygulamaydı. Dolayısıyla tımar sistemi asker ihtiyacını nakit olmaksızın karşılarken, mukataa sistemi hükümetin ihtiyacı olan giderlerin

¹³⁵⁶ DŞS, 313-157-1, Zilkade 1159.

¹³⁵⁷ DŞS, 360-293-1, 25 Şaban 1152.

karşılanmasını sağlamaktaydı. Bu tarihlerde tımar uygulamasının yürürlükte olduğu görülmektedir. Amid sancağına bağlı Viranşehir nahiyesinde Kervankıran adlı karyede 4.000 akçe tımar tespit edilmiş ve Bağdad kalesi muhafazasında buradan kimsenin bulunmaması sebebiyle bu tımar mahlûl sayılarak Musa adında birine tevcih edilmişti. Beratta tımarı alan kişiye şart koşularak sefer zamanında serasker emrinde sancağın alaybeyinin maiyetinde hareket etmesi emrediliyordu.¹³⁵⁸ Malikane sahiplerinin idaresi altındaki toprakların sadece vergisi mutasarrıf tarafından alınırken tımarı elinde bulunduran sipahi veya bey de eski usul üzere kendisine düşen vergileri alarak sefer zamanı yükümlülüklerini yerine getiriyordu.

Çevre kalelere gönderilecek mevacib sadece mukataalardaki malikane sahipleri ve voyvodadan toplanmamaktaydı. Bunun yanında tımar erbabından da tahsilat talep edilmekteydi. Buna dair iki örnek birbirini takip eden bir sıra göstermektedir ve ilkinde Serhad, Mede(?), Kars, Akkirman, Erzurum kalelerinin muhafızlarından olan dergah-ı ali kapucubaşlarından yeniçeri beyinin 1150/1737 ve 1151/1738 senelerinde müstehak olduğu mevacib, zahire, çuka bahaları için iktiza eden akçeden birer miktarı 1149-1150-1151-1152-1153 /1736-1737-1738-1739/1740 senelerine mahsuben “cebelu bedeli” adıyla Siverek, Samsad, Desar/Destaği ? mukataalarına ve Diyarbekir eyaleti züema ve erbab-ı tımarına yüklemektedir.¹³⁵⁹ İkinci belge de Diyarbekir, Siverek ve Samsad kazalarının erbab-ı tımar ve züemasının Serhad kalesi yeniçerileri için ödeme yapmalarını emretmekteydi.¹³⁶⁰

Merkezden voyvodaya gönderilen fermanlardan birinde erbab-ı tımar ve züemanın bir şekliyle voyvodanın denetiminde olduğu anlaşılmaktadır. Padişahın hitapta dergah-ı mualla kapıcıbaşlarından olan Diyarbekir voyvodası Mustafa Ağa'yı başta zikrettiği fermanın devamında ayan-ı vilayet, dizdar ve sayir zabitana hitaben Diyarbekir eyaletindeki bazı kurâdaki ahalinin eskiden beri ikamet ettikleri köylerini terk ederek aher diyarlara ve İstanbul'a göçlerinin önlenmesi emrediliyordu. Erbab-ı tımar ve züemadan,

¹³⁵⁸ DŞS, 360-400-1, gurre-i Cemaziyelevvel 1152.

¹³⁵⁹ DŞS, 360-107-1, Rebiülahir 1153.

¹³⁶⁰ DŞS, 360-106-4, 20 Rebiülahir 1153.

taşraya gidenlerin biran evvel tespit edilerek geri döndürülmeleri, dönenler için bahçe, bostan ve bağlarını inşa etmeleri tembihleniyordu. Buna direneceklerin ise merkeze bildirilmesi emrediliyordu.¹³⁶¹

Elindeki mukataaların zamanla malikane usulüne dönmesiyle yerel unsurların idarede güç devşirdiği görülmektedir. Bilindiği üzere mukataaların iyi işletilememesi ve beklenen geliri getirmemesi zamanla merkezin gelir getiren bu yerleri eyalet hazinesinden alarak doğrudan kendisine bağlamasına ve kayd-ı hayat şartı ile satmasıyla sonuçlandı. Ömür boyu süreyle mukataaları malikane olarak üstlenen malikaneciler, bulunması gerektikleri bu yerlerde bulunmayıp aracılar vasıtasıyla idare yolunu seçtiler. Malikane usulüyle devredilen vergilerin toplanması işinde çok nadir de olsa zimmîler görev alabilmekteydi. Elimizdeki bir örnekte bazı zimmîler vekaletini aldıkları diğer zimmîlerin üzerine lazım gelen tekalif ve mâl-ı mirilerini tahsil ediyorlardı. Buna göre “Amid’de mütemekkin ehl-i zimmet keferre taifesinden ve sipahileri olan Küçük Nemo veledi Eşoğ ve Mar Remiliso veledi Eşroğ ve Ağrer veledi Şemşir, Mincal veledi Mercane, Senvir veledi Sane, Avad İker veledi Ken’an, Edazsid veledi Tekin, Ekiyob veledi ----, Mardinli İlyas veledi Abduşşems – ve Sazin veledi Eykub, Yusuf veledi Eykub, Yusuf veledi İbrahim, Kino veledi Arbeş, Eykub veledi Ruhican, Sercis veledi Yakub, Ekican veledi Nitol ve Erakim veledi Şeyhmus vesayirleri mahkemede Mardoros veledi Evanis, Yakub veledi Ersib, Abdunnezir veledi Yusuf nam zimmîler önünde” üzerlerine lazım gelen tekalif ve emr-i mirilerini teslim alıp muhafaza etmeye kendilerini vekil olarak kabul ettiklerini beyan etmişlerdi.¹³⁶² Zimmîlerin sipahi olarak zikredilmesi oldukça önemlidir. Gayrimüslimlerin askeri görev üstlenebildikleri bilinmektedir.¹³⁶³ Mustafa Akdağ, tez dönemimize çok yakın olmasa da 1538 yılında benzer bir durumun Üsküdar’da görüldüğünü, malikane usulüne geçilmeden çok önce mukataa alımlarında Yahudi ve Rum zimmîlerin etkin olarak iltizam üstlendiklerini, bu

¹³⁶¹ DŞS, 360-80-2, 23 Safer 1153.

¹³⁶² DŞS, 310-42-3, gün ay yok 1145.

¹³⁶³ Ahmet Özel, “Gayrı Müslim”, **DİA**, C. XIII, İstanbul, 1996, s. 422.

durumu ise kendilerine katiplik ve benzeri vazifeler yazmak suretiyle örtbas ederek belgelere kaydettiklerini örneklerle izah etmiştir.¹³⁶⁴

4.5.2. Mukataa ve Tımar Satışları

Diyarbakir Şer'îyye sicillerinde kayıt altına alınan satışlar arasında mukataa ve tımar satışlarına da rastlanmaktadır. Bunlardan birinde mukataayı elinde bulunduran kişinin işletme hakkını devren sattığı görülmektedir.¹³⁶⁵

Mukataa ve tımar satışları incelediğimiz dönemin kaynakları arasında türüne en az rastladığımız satış çeşididir. Elimizdeki bir belgede Amid'de Ali Paşa Mahallesi sakini Hızır bin Hüseyin, havass-ı hümayun kurâsından olup Garb-i Amid nahiyesindeki Karafatoğlu adlı karyedeki "senede 100 guruş yazusu olan" ve berat ile malikane üzere mutasarrıf olduğu köyün yarı hissesini 50 guruş bedel ile Mehmed Çelebi bin Mustafa'ya satmıştır.¹³⁶⁶

Yukarıdaki örnekte bir tarımsal üretim ünitesi olan karyenin geliri ile ilgili bir kanaat oluşmaktadır. Buna göre toprak gelirlerinin bir kısmının sipahiye devredildiğini anladığımız bir karyenin sipahiye yıllık getirisi 100 guruş olarak görünmektedir. Bu meblağ şehirdeki bir bab dükkanın mülkiyetinin 300-400 guruş olarak anlaşıldığı belgeler ile mukayese edildiğinde oldukça iyi bir gelir olduğu sonucuna varılabilir.

Bir başka tımar satışında Amid'de Siirdli Mahallesi sakini Hüseyin bin Abdullah mahkemede Abdurrahman Ağa bin el-hac Kasım önünde Amid sancağında Göksu nahiyesinde 7500 akçe ile mutasarrıf olduğu tımarı satmıştır.¹³⁶⁷

1164/1750 senesinden bir sonraki seneye değin bir yıllık müddet için Diyarbakir'in tımar defterdarlığı ve defter kethüdalığının yarı hissesini elinde

¹³⁶⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C. II, s. 242-245.

¹³⁶⁵ DŞS,360-240-1, 17 Safer 1153.

¹³⁶⁶ DŞS, 352-13-26, 7 Zilkade 1136.

¹³⁶⁷ DŞS, 313-76-1, 25 Şaban 1164.

tutan Şaşoğlu Ahmed Alemdar bin İbrahim, suret-i defter-i mevkufat mucebince elindeki hisseyi ocaklık suretiyle es-seyyid Mustafa Efendi ibn İbrahim Bekir Efendi'nin vekiline 375 guruş ile devretmiştir.¹³⁶⁸

Diyarbakir voyvodalığı mukataasından Şark-i Amid nahiyesi kurâsından Siti oğlu Süfla karyesinin ve Bogur Talanlu karyesinin yarı hissesini berat ile elinde tutan Abdurrahman bin el-hac Abdullah, bu iki hisseyi İbrahim ve Osman adlı iki kardeşe 250 guruş karşılığında satmıştır.¹³⁶⁹

Hasan bin el-hac Mehmed, berat-ı alışan ile malikane üzere mutasarrıfı olduğu Diyarbakir voyvodalığı aklamından olan Eyalet-i Diyarbakir'deki Hani Kazasında senelik 55 guruş geliri olan Kirazi, Mecmu, Muvi ve Pirani karyesindeki rabi' hissesini, senede 20,5 guruş geliri olan Abar karyesindeki hissesini ve senede 2,5 guruş geliri olan Mehapu karyesindeki hisselerini Abdullah bin Osman'a 200 guruşa satmıştır.¹³⁷⁰

Sadece havass-ı hümayun toprakları ve gelirlerinin iltizama verilmediği, vakıflara devredilmiş gelirlerin de vakıflar tarafından iltizam usulüyle devredildiği görülmektedir. Bunlardan bir tanesinde Dâr-üs-saâde Ağası olan Haremeyn-i Şerefeyn Evkafı Nazırı Beşir Ağa padişaha arzuhal ederek taht-ı nezaretinde olan Medine-i Diyarbakir'de Haremeyn-i Şerefeyn Evkafından Savur kazasında Erbil adlı karyenin senede 103 guruş malikane tahrir defterine kayıtlı mukataasını üzerine zam yaparak 120 guruşa çıkartmış ve 1151/1738 senesinden itibaren bu fiyatla verilmesini ve gelirin tarîk-i vakfiyye ile tahsilini talep etmişti. Padişah da anılan vakfın bünyesindeki mukataayı Feyzullah adındaki kimseye mukataaiyyet üzere tasarruf etmesi için berat vermiştir.¹³⁷¹

Mahkeme kayıtlarına tımar erbabının alım ve satımlarının yanında davaları da geçmiştir. Elimizdeki bir belgede "erbab-ı tımardan olub bundan

¹³⁶⁸ DŞS, 313-77-3, 12 Rebiülahir 1165.

¹³⁶⁹ DŞS, 313-78-3, 14 Safer 1165. Anılan karyelerin ilkinin yıllık getirisi hakkında belgede 2478 akçe ve ikincisi için ise 3348 akçe rakam kaydedilmişti.

¹³⁷⁰ DŞS, 360-208-2, 17 Şevval 1153.

¹³⁷¹ DŞS, 360-47-1, 15 Zilkade 1151.

akdem fevt olan Ali Bey nam kimsenin ammusi olan Sübhan Kulu nam kimse mahfel-i kazada Molla Halil bin Hasan nam kimse mahzarında üzerine dava edub” Ali Bey’in tımarı arasında yer alan Hursli adlı karyedeki 3 senenin mahsulü olan ürünlerin davalı Molla Halil’de kaldığını belirterek alacağını talep etmişti. Davalı ise kendisinde kalan 3 yılda toplam 45 keyl arpa ve buğdayı Ali Bey’e teslim ettiğini 2 şahitle ispat edince davacının davalı ile muarzasına men kararına hükmedilmişti.¹³⁷² Görüldüğü üzere Hursli denen köyü tımar üzere elinde tutan Ali ölünce varisi olan amcası miras olarak kendisine tevarüs eden alacağını talep etmişti. Sipahinin karyesini bir mollaya iltizama verdiğini düşünmek mümkündür. Böylece kendisi gitmeden buranın gelirini elde edebilmektedir.

4.6. CİZYE

Şer’î bir vergi olan cizye, İslam memleketlerindeki ehl-i zimmet taifesi üzerine tarh edilen bir himaye ve koruma vazifesinin karşılığı olarak alınmaktaydı. İslamiyeti din olarak tercih etmeyen kimselerin, devlet tarafından korunmaları ve askerlik yapmamaları karşılığında ödedikleri bu vergiden muaf olanlar ise rahipler, kadınlar, felçli hastalar, körler, sağır ve dilsizler, yaşlılar, çalışmaktan âciz olanlar ve yoksul kimselerdi.¹³⁷³ Bu vergi akıl baliğ olan her zimmîden 75 yaşına varıncaya kadar tahsil edilirdi. Muafiyetler ise yukarıda sıralananın dışında askeri hizmet veren zimmîlere de tanınmaktaydı. Bunlar arasında sınır kalelerdeki halk, dağlık alanlarda koruma vazifesi yapan derbent zimmîler, cephaneliklerde baruthaneye güherçile temin eden zimmîler, orduda görevli sipahiler, voynuklar, martolozlar ve eflaklar yer almaktaydı.

¹³⁷² DŞS, 316-3-11, 12 Cemaziyelevvel 1065.

¹³⁷³ Ayrıntılı olarak incelenmek üzere şu kaynaklar referans olabilir; C.H. Becker, “Cizye”, İA, C. 3, s. 199-210., Boris Christoff Nedkoff, “Osmanlı imparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)”, Çev. Şinasi Altundağ, **Bellekten**, VIII/32 (1944), s. 621; Ahmed Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergah Yay., İstanbul 1985, s. 136; Mehmed Zeki Pakalın, “Cizye”, **Osmanlı Tarihi ve Deyimleri Sözlüğü**, C. 1, s. 297; Mehmed Erkal, “Cizye”, **DİA**, C. 8, s. 43; Halil İnalcık, “Cizye (Osmanlılarda Cizye)”, **DİA**, C. 8, s. 46.

Yukarıda mukataa konusunda değinildiği üzere cizye toplama işinin de voyvodalık bünyesinde yürütüldüğü ve kontrol edildiği ilgili metinlerde belirtilmişti.

Ciddi bir oranda Gayrimüslime ev sahipliği yapan Diyarbekir¹³⁷⁴ ve çevresinde bu gelirin toplanması sırasında karşılaşılan güçlükler zaman zaman şikayetlere konu olmuştur. Bunlardan bir tanesinde padişah, paşa ve kadıyı cizye toplanması hususunda uyarmaktaydı. Ayrıca bu belgeden eyaletteki zimmîlerin ödeyecekleri miktarlar da tespit edilmektedir. Buna göre “Memalik-i mahrusedeki ehl-i zimmetten Yahudi ve Nasraniyenin cizye”lerini düzenleyen ferman 1153/1740 senesi ve önceki seneden verilen düzenlemeyi içerir. Diyarbekir’de Çarsancak eyaleti, Harput kazası ve tevabiindeki sakin ve mütemekkin keferre ve Yahudiyan, Eramine-i Acem taifesi ve esnaf-ı selaseden alınacak ücreti içeren berat-ı alışana göre;¹³⁷⁵ aynı olarak zer-i mahbub toplanacaktı ki bunlar, ala= 4, evsad=2 ve edna= 1 zer-i mahbub olmak üzere toplam 33.287 zer-i mahbub olup aynı yılın Muharrem guresinde kaleme alınmıştı. Bu fermada 1557 ala, 12596 evsad ve 1867 edna ki esnaf-ı selaseden cem’en 16.020 (on altı bin yirmi) idi ve bu hususa Mehmed Emin adlı kişi kefalet ile görevlendirilmişti. 1154/1741 senesinin Muharrem guresinde gidip toplanması emredilmiş ve toplanan paranın mühürlenip Der-saadet’e gönderilmesi, ayrıca fakir olan kişilerden kişi başına edna olarak 1 zer-i mahbub, evsat olarak 2 zer-i mahbub ve ala olarak 4’er zer-i mahbub toplanması emredilmişti. İstanbullu altını 440 akçeye, zer-i mahbub ile zincirli Mısır altını 315 akçeye ve tuğralı Mısır altını 300 akçeye, tuğralı sağ paranın her 40 adedinin 1 guruş hesabıyla alınıp cizyelerin cibayeti emredilmekteydi.¹³⁷⁶ Ayrıca belgede rahip, keşiş vd. dini

¹³⁷⁴ Gayrimüslimler ile ilgili başlık altında bu yüzyıla ait tevzî defterlerinde 849 hane olarak tespit edilen Amid sancağının vergi mükelleflerinin zimmî olanlarına 420,5 hanenin isabet ettiği kayıtlıdır ve bu sayı sadece şehir merkezindeki zimmî mahallelerinde meskun halka tekabül etmektedir. Sancağın diğer birimleri olan köylerde meskun zimmîler buna dahil edilmemiştir. Ancak şu kesindir ki Amid’in Şark ve Garb Nahiyelerinde meskun zimmîler vardı ve bunların davaları sicillerde kaydedilmişti.

¹³⁷⁵ DŞS, 360-160-1, gurre-i Muharrem 1154.

¹³⁷⁶ Mardin ve Nusaybin kazalarında da benzeri bir standart uygulanmıştı. Gürhan, mükelleflerin vergilerini en kolay şekilde ödemelerini sağlamak amacıyla isteyenlerin altın, gümüş ya da akçe olarak ödeme yapabildiklerini kaydederek Hicri 1179 senesinde Muharrem ayının birinci gününden

sıfat taşıyanlardan cizye alınmaması, ödemenin cizyedarlar aracılığıyla 4 taksit olarak toplanması emredilmiştir. Belgede durumu uygun olduğu halde ödeme yapmayanın cezalandırılmasının istenmesi, cibayet işine bakan memurun ise 1 akçe bile fazla alınmaması konusunda uyarılması dikkat çekmektedir. Fermanda görüleceği üzere geçerli olan ödemelerin rayici de tespit edilmekte ve hangi paranın neye tekabül ettiği kaydedilmektedir.

1741 tarihli yukarıdaki emir ile belirtilen Diyarbekir eyaleti cizye evrakının bundan 44 yıl sonra da neredeyse aynı rakamlarla tahsil edileceği görülmektedir. Buna göre 1785 tarihli bir cizye evrakında ala 1563, evsat 12746 ve edna 1874 ve toplamda 16.183 evrak kayıtlıdır.¹³⁷⁷ 44 sene önceki kayıta ise ala 1557, evsat 12596, edna 1867 toplam 16.033 evrak mevcuttur. Buna bakılarak 18. yüzyıl boyunca eyaletteki zimmîlerin evrakında bir değişiklik olmadığı sonucuna varılabilir.

Aşağı yukarı aynı tarihlerde, 1152/1739 yılında, Diyarbekir eyaletine tabi Mardin ve Nusaybin kazalarında cizye evrakının 2310 adet olduğunu bilmekteyiz.¹³⁷⁸ Bunların ise 230'u ala, 1560'ı evsat ve 230'u edna olarak kayıt altına alınmıştır.

Yukarıdaki bilgilerde yer aldığı üzere din adamlarından cizye toplanmaması prensibine rağmen bazen eyalet idarecilerinin ya da cizyedarların keyfi olarak tahsil işlemine yöneldiği bilinmektedir. Ancak mahkemeye yansıyan bu tür şikayetlerle haksız uygulamanın engellenebileceğine dair bir inancın bulunduğu düşünülmektedir. Bunlardan

itibaren başlanan örnek bir cizye evrakı uygulamasında 231 âlâ, 1.602 evsat ve 521 edna olmak üzere toplam 2.354 cizye evrakının toplanmasının Bağdad Valisi Ömer Paşa'ya ihale olduğunu, vergiye tabi her belde ve karyede sakin ve mevcut, yerli yabancı ve gelip geçen ehl-i zimmet kefare ve Yahudi ve Ermeni taifelerinin emre dâhil olup şeran cizyeye müstahak olanlarının önemle araştırılıp bir fert hariç ve kâğıtsız kalmamak şartıyla esnaf-ı selâsenin hangi sınıfından add ve itibar olunur ise fakir olanlarından ednâ itibarıyla 1 Zer-i Mahbub ve orta halli olanlarından evsat itibarıyla 2 Zer-i Mahbub ve durumu iyi olanlardan âlâ itibarıyla 4 Zer-i Mahbub, tedarikinde acz ve sıkıntısı olanlardan Zer-i Mahbub hesabı üzere âlâdan 11 kuruş, evsatdan 5,5 kuruş ve ednadan 2,5 kuruş 1 rub almak üzere akçe getirirler ise halis ayar olanları rayiç olduğu üzere Cedid İslambol altını 465 akçeye ve Zer-i Mahbub ile Zincirli Mısır altını 330 akçeye ve Tuğralı Mısır altını 315 akçeye ve Tuğralı sağ paranın ise her 40 adedi bir kuruş hesabıyla alınıp cizyelerin toplanmasının istendiğini kaydeder. Bkz. Gürhan, **a.g.t.**, s. 286.

¹³⁷⁷ İbrahim Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 296.

¹³⁷⁸ Mşs 203-23 numaralı belge, tarih: 1152/1739-40.

birinde Savur kazasına tabi Fellet adlı karyeden Keşiş Yusuf veledi Reşid adlı rahip mahkemede “ben kesiş olduğum ecilden bana cizye düşmediğine yedime sahib-i devlet hazretleri buyuruldi-i şerif virub hala kibel-i şer-i şerifden dahi temessük taleb iderim” diyerek kendisinden talep edilen cizyeden muaf olduğunu gösteren bir hüccet talep etmiş ve mahkeme kendisine bunu vermişti.¹³⁷⁹

Cizyedarların tahsiline memur olduğu bu ödemelerden merkeze giden şikayetlerden anlaşıldığı kadarıyla “kocabaşı” veya “kolcubaşı” adıyla tahsilat işinde görevli çalışanların bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna dair bir fermana reaya fukarasına cizyedarların gadr etmemesi ve fazladan tahsilat yapmamarı emredilirken aynı zamanda “kolcu akçesi” adıyla tahsil edilen hilaf-ı şurût-ı berat-ı alışan olan bu verginin de toplanmaması emredilmektedir.¹³⁸⁰

Cizye tahsiline memur olan cizyedarların kadılar aracılığıyla kontrolde tutulduklarını gösteren merkezden gelen çok sayıda emir mevcuttur. Bu metinlerden anlaşıldığı kadarıyla cizye emini sıfatını alan ya da iltizamını elinde bulunduran kimselere yapılan uyarıların hepsinde evvela muhatap kadılar olmaktadır. İlgili bir metinde Amid kadısı ve cizye toplanan kazaların kadıları ve cizyedarları muhatap tutularak 1152/1739 senesi cizyesinin en geç Şaban ayının guresinde toplanması, berat-ı alışan gereği bu cizyelerin tahsiline mutasarrıf olanların Receb başından Şaban ayı sonuna değin toplamaları gereken cizyelerin kendi borçları olduğundan ayın sonuna kadar ödemeleri, bunları merkeze göndermeleri emredilmekteydi.¹³⁸¹

Kadının sorumlu olduğu tek vergi cizye olmayıp ehl-i zimmet reayadan toplanan “ispenç” adlı verginin de kontrolü ona havale edilmekteydi. Doğrudan Amid kadısına ve paşasına yazılan bir emirde padişah eyaletteki “malikane kaydolunan ehl-i zimmet kefereleri”nden ispençlerini mutad-ı

¹³⁷⁹ DŞS, 316-30-158, Cemaziyelahir 1065.

¹³⁸⁰ DŞS, 313-165-1, 3 Zilhicce1159.

¹³⁸¹ DŞS, 360-38-1, 10 Muharrem 1152.

kadime üzere tahsil etmeleri için el-hac İsmail Ağa ve Ebubekir Ağa'ya berat göndermişti ve işin takibi kadıya havale edilmişti.¹³⁸²

4.7. ŞEHİR MASRAFLARI

İnceleme dönemindeki defterler tahkik edildiğinde kısaca “tevzî” olarak tanımlanabilecek çeşitli ödemelerin eyalet ve şehir halkına yüklendiği görülmektedir. 18. yüzyılda yaygınlık kazanan bu uygulamada, esasında kamusal işler için yapılan harcamalar halka pay edilmekteydi.¹³⁸³ Bu vergi türünün kadının nezaretinde halka yüklendiği, tevzî veya salyane defteri adıyla şer'î sicillere kaydedildiği, toplanacak vergiye kadı ve mübaşir masraflarının da eklenerek halka, esnaf gruplarına, ileri gelenlere, kasaba ve köy ahalilerine bölüştürüldüğü belirtilmektedir.¹³⁸⁴

Aşağıda ayrıntılarıyla ele alınacak vergilerin, genellikle imdâd-ı hazeriyye, imdâd-ı seferiyye, sürsat akçesi, pişkeş akçesi, vali, kadı, mütesellim, ayan, mübaşir, kethüda gibi görevlilerin masrafları, serdar veya bölge valileri ve maiyetindekilere yapılan erzak ödemeleri, şehirde bulunan bazı binaların tamir masrafları, gelip giden elçilerin ve beraberindekilerin ağırlanması masrafları, menzil masrafları ile ulakların ücretleri gibi gerekçelerle toplandığını belirtmek gerekir.¹³⁸⁵

4.7.1. Paşa-Vezir (Beylerbeyi) Masrafları

İnceleme döneminde, tevzî defterlerinde yer alan önemli oranda yükümlülüğün, vali-yi vilayetin masraflarını karşılamayı amaçladığı dikkat çekmektedir. Şu da bilinmelidir ki şer'iyye siciline kaydedilen paşanın tüm

¹³⁸² DŞS, 360-46-1, 15 Safer 1152.

¹³⁸³ Cafer Çiftçi, “18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzî Edilen Şehir Masrafları”, **U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 6, 2004/1, s. 68.

¹³⁸⁴ Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzi Defterlerinin Kontrolü”, **SÜEFD**, S. 1, s. 135-155

¹³⁸⁵ M. Zeki Pakalın, “Tevzi Defteri”, **Tarih Deyimleri Sözlüğü**, C. III, s. 485.

masrafları değildi. Sadece halka tevzî ettirilmesi uygun olan giderlerdi. Muhtemelen kendi paşalık bütçesinden temini mümkün olmayan ödemelerdi. Sadece paşa gelir ve giderinin kayıtlı olduğu ayrı defterler mevcuttu.¹³⁸⁶

Bu anlamda elimizdeki örneklerden birinde 1153/1740 senesinde Diyarbakir valisi olan vezir Mehmed Paşa'nın şehre "teşrif"yle ödenmesi gereken 3 günlük zahire bahasının 2890 guruş olduğu görülmektedir. Bunun üzerine çukadara verilecek 250 guruş ile diğer görevlilerin toplam masrafı olan 650 guruş da eklendiğinde yekün 3790 guruşa çıkmıştı ve bu ücret tamamen şehirdeki esnafa tevzî edilmiştir.¹³⁸⁷

Yukarıdaki şehre teşrif ödemesinden çok kısa bir süre sonra aynı ay içinde ikinci bir tevzînin yapıldığı görülmektedir. Vezir Mehmed Paşa'nın şehre teşrif ile ilgili bu ödemede paşanın 3 günlük zahire masrafı için talep edilen rakam 1000 guruş iken üstüne eklenen 200 guruş gibi masarifi-lazimenin toplamı 1200 guruş olarak hesaplanmış ve Diyarbakir'in Şark ve Garb nahiyelerinin kurâlarına, Salad ve Berazi nahiyelerine ber-vech-i mutad tevzî ve saliyane edilmişti.¹³⁸⁸ Aynı ay içerisinde farklı rakamları içeren ve farklı vergi ünitesinden toplanan bu ödemeden anlaşılan odur ki "teşrif masrafı" aynı yıl içinde bir defadan fazla toplanabilmektedir.

Yukarıdaki tevziden neredeyse 7 sene sonra Diyarbakir valisi Vezir Mehmed Paşa şehre teşrif ettiğinde 3 günlük zahire bahası olarak 3440 guruş masraf tespit edilmiş ve sabık vali Çeteci Abdullah Paşa'nın şehirde 1 günlük zahire bahası olarak 713,5 guruş belirlenmiş ve ayrıca sabık Musul valisi Abdulcelilzade Hüseyin Paşa için 1 günlük 604,5 guruş, Halep valisi Ahmed Paşa'nın ihtiyacı olan levendat temini için buraya gelen Şemsipaşazade Mehmed Bey'in masrafı ve hizmeti karşılığı 1330 guruş, bargir ücreti olarak 60 guruş, katibe 55 guruş, Bağdad'a elçi hususu için memur edilen çukadara hizmeti için 44 guruş, harc ve ilam masrafı için 500 guruş, yine katip için 3 guruş toplam 9650 guruş ödeme, Diyarbakir eyaleti

¹³⁸⁶ Burada Metin Kunt'un "Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri, Diyarbakır, 1670-1671", İstanbul, 1981 künyeli çalışmasının böyle bir kaynağa dayandığını belirtmek gerekir.

¹³⁸⁷ DŞS, 360-82-4, 4 Rebiülahir 1153.

¹³⁸⁸ DŞS, 360-88-1, 22 Rebiülahir 1153.

esnafına, kazaları ahalilerine, Amid'in Şark ve Garb nahiyelerine, Salad ve Berazi nahiyelerine saliyane edilmişti. Tevzî defterinin altında ise anılan vergi ünitelerinin yükümlülüğü olan miktar ayrıntılarıyla kaydedilmişti.¹³⁸⁹ Dikkat edileceği üzere idari piramidin başında yer alan yöneticilerin masrafları tabanda yer alan halka ödettirilirken devletin temel yapısı da belirgin olarak anlaşılmaktadır. Yerel yapı bünyesinden karşılanan bu masrafların muhtemelen merkezi hazinenin atamasını yaptığı görevlilere gelirleri arasında ödendiği düşünülebilirse de bu konuda kesin bir yargıya varmak söz konusu değildir.

Anılan ödemeler esnaf, şehir halkı, kaza ve nahiye sakinleri yanında bazen aşiretlere de tevzî edilmekteydi.

Yukarıdaki örneklerin çoğunda paşanın şehre ilk gelişi ile ilgili bir ödemenin mutad hal aldığı anlaşılmaktadır. Ancak yine belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bunun herhangi bir sınırı olmamalıdır ki diğer eyalet paşalarının masrafları da bu ad altında toplanmaktadır. Tevzî adı altında toplanan masraflar sadece şehre ilk geliş olmayıp aşağıda görüleceği üzere ihtiyaç hasıl oldukça tekrarlanmaktadır.

1153/1740 tarihli bir metinde Medine-i Diyarbekir'de mütesellim olan Mustafa Ağa'ya hitaben bu yıl içerisinde paşa-yı eyaletin ihtiyacı olan zahirenin, etin, üzüm, şeker, nohut, ekmek ve diğer gıdaların listesi metnin sonuna yerleştirilmiş ve bu masrafların Eyalet-i Amid'e tevzî edilmesi emredilmiştir. İhtiyaçların ödemesi ile ilgili bir rakam kaydedilmemesine karşın doğrudan hangi ihtiyacın ne miktarda olduğu belirtilmiştir.¹³⁹⁰

Tevzî defterleri arasında dikkati çeken bir kayıтта, devlet-i aliye için fil götüren ekici ve fillerin ber-muceb-i defter günlük zahireleri ve masrafları da şehir halkına tevzî edilmişti. 1153/1740 senesi için Diyarbekir eyaleti kazalarına tevzî edilen masraf 9380 guruştur.¹³⁹¹ Aynı amaçla toplanan diğer bir tevzî belgesinde bu sefer Amid esnafından 4900 guruş gibi bir yekün

¹³⁸⁹ DŞS, 313-168-1, 22 Muharrem 1160.

¹³⁹⁰ DŞS, 360-66-2, 6 Muharrem 1153.

¹³⁹¹ DŞS, 360-118-2, Receb 1153.

toplanacaktı.¹³⁹² Anılan belgelerde tahsilatı yaptıran vali-yi vilayet ve beylerbeyi Abdulah Paşa'ydı. Bu paşanın kendi maiyetinde ve ordusunda filler bulunduğu dair bilgilere Abdulgani Fahri Bulduk da değinmişti. Ayrıntısı çalışmanın 2. bölümünde "Paşaların Bıraktıkları Eserler" başlığında ele alınmıştır.

Aynı konudaki bir başka tevzî belgesinde bu ekici ve fillerin masrafları listelenmiş ve günlük zahireleri not edilmişti. Anılan ekici ve fillerin 11 günlük masrafı 5421 guruştı. Bu masraf saliyane olarak eyaletteki kazalara pay edilirken bunun yanında şehir esnafına ilaveten 2500 guruş gibi bir saliyane yüklenmişti.¹³⁹³

Saliyanelerin sıklıkla toplanması ve yanında sayir vergilerin de halka yüklenmesi, durumun Divan-ı Hümayuna arzuhal edilmesine yol açmaktaydı. Bunlardan birinde padişah Meyyafarikin kadı naibine hitaben seferiyye ve hazeriyyeden başka sayir vergiler olan tekalif-i şakka, avarız ve bedel-i menzil talebiyle halkı rencide etmemelerini kadıya tenbihlemekteydi.¹³⁹⁴

4.7.2. İmdad-ı Hazeriyye

İlk uygulamasının 1686 yılında askeri harcamaları karşılamak üzere başlatıldığını, ancak 1717-18 yıllarında Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın düzenli hale getirdiğini¹³⁹⁵ kaynaklardan öğrendiğimiz bu verginin, başlangıçta "hazeriyye" adı verileni barış zamanlarında toplanırken "seferiyye" adı verileni savaş zamanları tahsil edilmiştir. Bu vergilerin doğrudan merkezi hazineye gönderildiği düşünülmektedir.

İnceleme döneminde, 1153/1740 senesi için Diyarbekir Valisi Mehmed Paşa mutad-ı kadime üzere buyruldu gereği senelik 20.000 guruş toplamakla

¹³⁹² DŞS, 360-119-1, 22 Receb 1153.

¹³⁹³ DŞS, 360-140-1, 5 Zilkade 1153.

¹³⁹⁴ DŞS, 360-139-2, 22 Muharrem 1153.

¹³⁹⁵ Alan Palmer, **Osmanlı İmparatorluğu, Son Üç Yüzyıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi**; İstanbul, 1993, s. 58. Ayrıca bkz. Kamil Çolak, "İnebahtı Muhafızlarının 1797 Tarihli İmdâd-ı Hazariyye Gelirleri", **S.D.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi**, Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2009, Sayı: 20, s. 48; Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, s.53-54.

görevlendirilmişti ve tevzî defterinin altında ödemeyi yapması gereken karyeler, kazalar, esnaf grupları listelenmişti.¹³⁹⁶

Yukarıda anılan imdad-ı hazeriyeyi toplama vazifesinin başında vali-yi vilayet Vezir Mehmed Paşa bulunurken doğrudan Amid kadısına yazılan bir emirde bu işe nezareti emredilmekteydi. Metinde 1153/1740 senesi için eyalet halkının ödemesi gereken imdad-ı hazeriyenin vakti geldiği, elviyeler ve kazalardan tahsil edilecek bu ödemenin toplanarak ferman gereği merkeze gönderilmesi, yapılacak tahsilat işinde bir suretinin deftere kaydedilmesi, bir suretinin de merkeze gönderilmesi kadiya emredilmişti.¹³⁹⁷

Yukarıdaki hazeriyeye ödemelerinden 2 ay gibi kısa bir süre sonra yeni bir valinin aynı adla yine tahsilat yaptığını görmekteyiz. Buna göre 1153/1740 senesi Rebiülahir'inde Diyarbekir eyaleti beylerbeyi olan Abdullah Paşa merkezden gönderilen buyruldu gereği imdad-ı hazeriyeye toplamakla görevliydi ve bu vergi eyalet için 10.000 guruş olarak belirlenmişti. Şark ve Garb nahiyelerine düşen hisse 350 guruş olup buna sair masraflar da eklenerek toplam 440 guruş kurâlara tevzî edilmişti.¹³⁹⁸

4.7.3. İmdad-ı Seferiyye

İmdad-ı seferiyye adıyla eyalet halkına tevzî edilen ödemelerden ulaşabildiğimiz bir tanesi 1152/1739 yılına aitti. Defterin başında “Hala Diyarbekir valisi olan Mehmed Paşa Hazretlerinin 1152 senesine mahsuben Diyarbekirin imdad-ı seferiyyesini tamamen mahallerden tahsil ve ber-vech-i muharrer taraflarına irsal oluna deyu varid olan emr-i padişahi ve buyruldu mucebince lazım gelen 42.000 guruş imdad-ı seferiyye ... her bir kaza ve navahiye cümle mearifetine tevzî ve salyane olunan defterdir ki zikrolunur” ifadesiyle kaleme alınmıştı. Metnin altında tevzî olunan kazalar verilmişti. Bu listede diğer tevzîlerden farklı bir durum olarak Karakeçili Aşireti de bir kaza

¹³⁹⁶ DŞS, 360-70-1, 10 Safer 1153; DŞS, 360-69-1, tarih yok; DŞS, 360-69-2, 17 Safer 1153.

¹³⁹⁷ DŞS, 360-67-2, tarih yok.

¹³⁹⁸ DŞS, 360-112-1, 20 Rebiülahir 1153.

birimiydi ve payına birçok kazadan fazla ödeme düşmüştü.¹³⁹⁹ Peşisıra gelen kayıta 42.000 guruştan Amid'in nefsine ve esnafına isabet eden miktar 6300 guruştı. Bunun dışında 750 guruş mübaşir masrafı, 200 guruş harc, 500 guruş mesarîf-ı lazime adıyla toplam 8200 guruş tahakkuk edilmişti. Metnin altında yer alan listede hangi esnaf grubunun ne kadar ödeyeceği belirtilmişti.¹⁴⁰⁰

42.000 guruşluk imdad-ı seferiyye tevzînin Şark ve Garb nahiyeleri hisselerine düşen miktarı ise 1470 guruş idi. Buna ilaveten 100 guruş mübaşir, 481 guruş mesarîf-ı lazime adıyla eklenmiş ve toplam ödeme 2051 guruşa yükselmmişti.¹⁴⁰¹

1152/1739 yılı için toplanacak imdad-ı seferiyyenin şehir için hane başına kaç guruş olarak tahakkuk ettirildiğini de bilmekteyiz. Adil olmayan bu uygulamada nefs-i Amid ve kaza-yı Amid ve civarında vaki kurâ, aşayir ve cemaatlerin hepsi 741 hane olarak hesap edilmiş ve bunların herbirine 15 guruş gibi bir ödeme konmuştu. Bu ödemenin tahsili işi ise voyvoda ve mütesellime yüklenmiş ve deftere kaydedilmişti. Listede Müslüman ve Gayrimüslim mahalleler, aşiretler, cemaatler ile kazalar ve isabet eden ödeme yer almaktadır.¹⁴⁰² 741 haneden toplanacak bu ödemenin yekünü 11.115 guruştur ancak bunun eyalet genelinden değil sadece şehirdeki halk ile yakın çevredeki aşiret, cemaat ve bazı kazalardan toplanacağı görülmektedir.

4.7.4. Menzil ve Ulak Masrafları

Osmanlı Devleti'nde merkez ile çevre ulaşımında menziller dikkat çeken yapılardı. Özellikle askeri amaçlar için kullanılan bu yapının sözlük anlamı iki konak arası yol¹⁴⁰³ olarak tarif edilmişse de özel olarak posta ve

¹³⁹⁹ DŞS, 360-14-1, 20 Zilhicce 1151.

¹⁴⁰⁰ DŞS, 360-14-2, 20 Zilhicce 1151.

¹⁴⁰¹ DŞS, 360-15-1, 20 Zilhicce 1151.

¹⁴⁰² DŞS, 360-23-1, 23 Muharrem 1152.

¹⁴⁰³ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, 1997, s. 849.

posta tatarları ve beygirlerinin bulunduğu mahal şeklinde de tanımlanmıştır.¹⁴⁰⁴

İnceleme döneminde menzil masraflarının genellikle Diyarbekir mukataa kaleminden karşılandığı görülmektedir. Buna dair bazı örnekler mukataalar kısmında ele alınmıştı. Ancak elimizdeki bazı belgelerde menzil masraflarının halka tevzî edildiğini gösterir kayıtlar da mevcuttur. Bunlardan ikisinde 1153/1740 senesi için ulaklara ve menzillere sadr olan ferman-ı alışan gereği Muharrem guresinden bir sene nihayetine değin Diyarbekir’de menzilci tayin olunan es-seyyid Hüseyin Ağa bin Ahmed Ağa, Halil Çelebi bin Abdullah ve Masum Ağa bin Bekir’e 4000 guruş deruhte edilip bu paranın 1087,5 guruşu Diyarbekir defter kethüdalığının malikane mutasarrıflığından havale edilirken kalan 2912,5 guruşun üzerine menzil nizamına gelen ağanın masrafı olan 230 guruş, yine menzil nizamına gelen tatarlara 50 guruş, masraf-ı lazime olarak 300 guruş eklenerek toplam 3610 guruşluk ödeme saliyane olarak halka tevzî edilmişti. Metnin altında her zamanki gibi ödemenin pay edildiği kazalar, nahiyeler ve Amid’deki Şark ve Garb nahiyesi kurûları yer almaktadır.¹⁴⁰⁵ Bu ödemeden esnafa düşen ise 2000 guruş idi ve bununla ilgili ayrı bir tevzî kaydı mevcuttur.¹⁴⁰⁶

1152/1739 senesinde Muharrem ayı başından yılın sonuna değin Diyarbekir menzilciliği el-hac Ali Ağa, Hüseyin ve Halil adlı kimselerdeydi. 5250 guruş ile deruhte olunan bu masrafın 1187,5 guruşu Diyarbekir defter kethüdalığı malikane mutasarrıflığından karşılanırken geriye kalan 4162 guruşa Rahim Han ve Zahir Ali Han adlı elçilerin masrafı olan 517,5 guruş, Sarıbeyoğlu adlı eşkiyanın neferatına teftiş fermanı götürülen ağaya 250 guruş, eski salyanelerden kalan 80 guruş, Hacı Bayram’ın kapucubaşı şâtırına verilen 40 guruş, ferman getiren tatarlara 60 guruş, tekrar ferman götürülen tatarlara 165 guruş, masraf-ı lazime 450 guruş olarak eklenmiş ve toplam 5805 guruş

¹⁴⁰⁴ Yusuf Halaçoğlu, “Menzil”, **DİA**, C. XXIX, s. 159. Ayrıca bkz. Musa Çadırcı, “Posta Teşkilatı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil-hane ve Kiracıbaşılık” **VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976)**, C.II, Ankara, 1981.

¹⁴⁰⁵ DŞS, 360-60-1, 3 Muharrem 1153; DŞS, 360-63-1, 2 Muharrem 1153.

¹⁴⁰⁶ DŞS, 360-60-2, 2 Muharrem 1153.

Diyarbakir halkına saliyane olarak tevzî edilmiştir. Metnin devamında hangi kaza, kurâ ve nahiyelere ne kadar ödeme isabet ettiği eklenmiştir.¹⁴⁰⁷

Elimizde mevcut yazışmalardan ulak ve menzildarların işlerini sorunsuz yürüttüklerini teyit için kadı huzurunda bulunarak duruma hüccet aldıklarını gösterir belgeler mevcuttur. Bunlardan birinde Üsküdar'dan Bağdad'a varıncaya değin yol üzerindeki menzillerde umur-u mühimme ile görev alan ulakların her bir kaza ahalileri ve menzildarlarının birbirine kefil olup hüccet almalarının ferman-ı ali gereği olduğu, bu hususa mübaşir olan sadr-ı ali ağalarından Şahin Mehmed Beşe hazretlerinin emrindeki Süleyman Ağa'nın Amid'e vardığı ve bunu sicile kaydettirdiği, meclis-i şer'ide bulunanlara Amid şehrinin menzilinin ahvalini sorduğunu, cümlesinin ise cevaplarında 1152/1739 senesi Muharrem'inden senenin tamamına değin menzildarlar olan Ali Ağa ve Hüseyin Ağa'nın bu menzildeki senelik 120 res bargirleri hazır tuttuğu ve umur-u mühimmeye görevli ulaklara lazım oldukça teslim ettikleri ve bu ulaklara herhangi bir engel oluşturmadıklarını hüsn-i rızalarıyla taahhüd etmişlerdir.¹⁴⁰⁸ Görüldüğü üzere merkezde bu işin başında olan ağanın temsilcisi işleyiş mahkeme huzurunda sorgulamakta ve fermanın gereği olarak işleyişin birbirine kefil olunması ile devamına karar vermektedir. Şehirde tutulan 120 beygir şehrin askeri ulaşım ağındaki önemine örnek olsa gerektir. Nitekim aynı tarihlerde Mardin'de bu işe tahsis edilen beygir sayısı 20 idi.¹⁴⁰⁹ Bu beygirlerin fiyatları hakkında da bilgiler mevcuttur. Örneğin Gürhan'ın çalışmasında, ihtiyaç duyulan beygir masrafı hem Mardin ve hem de Nusaybin menzillerine tahsis edilen her 10 beygir için 725 guruş olarak tespit edilmiştir. Bu masraflar da tabii ki halka tevzî edilmekteydi. Dolayısıyla Amid şehrinde sakin halkın menzil masraflarından sadece 120 beygir için ödedikleri rakam 8700 guruş olmalıydı. Ancak bu rakamın her sene mi alındığı yoksa hayvanların ömür süreleriyle mi sınırlı olduğunu bilmemekteyiz.

¹⁴⁰⁷ DŞS, 360-35-2, 27 Rebiülevvel 1152; DŞS, 360-33-2, 7 Rebiülevvel 1152.

¹⁴⁰⁸ DŞS, 360-27-2, 3 Zilhicce 1152.

¹⁴⁰⁹ Veysel Gürhan, **a.g.t.**, s. 294-295.

Menzilleri ulaşım mekanı olarak kullanan resmi hüviyetli ulakların halka gadr ettiğine ve keyfi olarak masraf adı altında para topladıklarına dair şikayetler merkeze ulaştığından, bizzat padişah idarecileri uyarmak zorunda kalmıştır. İlgili metinde padişah, Anadolu'nun ortakolu nihayetine varıncaya kadar buralarda görevli vezirler, beylerbeyleri, mevali kadılar, sancakbeyleri, kadılar ve naibler, kethüdalar, yeniçeri serdarları, ayan-ı vilayet, iş erlerine hitaben Anadolu ve Rumeli'ndeki menzillerde umur-u mühimme için bulunan ulakların kendi umurları için menzil bargirlerini kullanmalarının engellenmesi, kendi işi için menzil bargiri kullananların umur-ı mühimme için kullananlardan ziyade olduğu, ahaliye gadr ettikleri, bu kimselere ihtiyaç olarak herhangi bir ödemenin halk tarafından değil sadece ve sadece menzirciler tarafından ödeme yapılması ve bunun da bargirleri kullandıkları saatler hesaplanarak devlet-i aliye hesabından ber-vech-i nakit yapılması, menzircilerin ve baş menzircilerin ulaklar için harcanan bargir masrafını inamat defterlerine kaydetmelerini emretmekteydi.¹⁴¹⁰ Bu emr-i şeriften sonraki tarihli bir diğer emirnamede aynı hususların yanında özellikle ulakların halktan menzil bargiri için para talep etmemesi ve bu işi menzircilerin yapması ele alınmaktadır. Menzircilerin ulaklara yaptıkları ödemeyi ulakların avdetiyle geri alamamalarının menzircilere mağduriyet yaratmaması için bu işlemin inamat defterlerine kaydı tembihlemektedir.¹⁴¹¹ Görüldüğü üzere padişahın sıkı kontrolünü istediği ilk husus ulakların şahsi işleri için beygir kullanmalarının önüne geçilmesi idi. İkinci husus ise bu kişilere halk tarafından herhangi bir ödeme yapılmaması, bu işi menzircilerin yaparak durumu kayda almasıydı.

Menzil düzeni hakkında merkezden özellikle padişah tarafından gönderilen emirler sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birinde padişah Üsküdar'dan Anadolu'nun ortakolu nihayetine varıncaya kadar yol üzerindeki tüm vezir, sancakbeyi, kadı ve naiblere ve Der-saadet'ten bu işe mübaşir atanan Abdalbaki ve diğer kethüdalara hitaben menzillerin bakımı ve onarımı işine özen göstermelerini emrederek, burada kullanılacak bargirlerin kazalardan teminini salık verir. Halka bu işi yaparken kötü muamelede

¹⁴¹⁰ DŞS, 360-55-1, 13 Şaban 1152.

¹⁴¹¹ DŞS, 360-54-1, 4 Ramazan 1152.

bulunulmamasını, menzilcilerin kimler arasından seçilmesi gerektiğini, bu işe uygun olmayan menzilcilerin işlerine son verilmesini mübaşire ve maiyetindekilere emreder.¹⁴¹²

1154/1741 senesi Muharrem'inden 1155/1742 senesi sonuna değin Diyarbekir'e varan ulakların menzil bargirlerinin temini için 13 aylık sürede menzilci tayin olunan es-seyyid Hüseyin Ağa bin Ahmed'e 1250 guruşa deruhte edilen ödemenin 750 guruşu Diyarbekir defterdarlığı malikane mutasarrıflığından olup geri kalan 25 guruş ziyade edip, ayrıca geçmişten baki kalan 3000 guruşu da ekleyip buna da 200 guruş berat getiren kapıcıbaşına, 200 guruş defter kethüdalığına verilmek üzere eklenmiş ve toplamı halka tevzî edilmişti.¹⁴¹³

Yine aynı sene içinde mürur ve ubur eden ulaklara ücretleri ve menzil bargiri verilmesi hususu için sadr olan ferman gereği 13 ay süre ile menzilci tayin olunan es-seyyid Hüseyin Ağa bin Ahmed'e 4350 guruşa deruhte edilen meblağın 725 guruşu Diyarbekir defterdarlığı malikane mutasarrıflığından tevcih ve havale olunurken kalan ücrete ferman getiren yeniçeri ortasına 200 guruş, ferman götüren kapıcıbaşına 250 guruş, menzil akçesine eklenmek üzere Hüseyin Ağa'nın talebi olan 336 guruş, küttab efendileri için 230 guruş ve sayir masrafla toplam 4056 guruş ödemenin 2300 guruşu Diyarbekir esnafı hissesine tevzî edilmişti.¹⁴¹⁴ Ödemenin kalan kısmı yani 1756 guruşluk kısmı ise Diyarbekir'deki Şark ve Garb nahiyeleri ve kurâları ile kazalara tevzî edilmişti.¹⁴¹⁵

Aynı menzilcinin yaptığı tevzî tahsilinde bu iş için herhangi bir zaman sınırının bulunmadığını anlamaktayız. Çünkü aynı yılın aynı ayı içinde yaptırılan bu iki işlemde toplanacak miktarın birbirinden tamamen farklı olması sebebiyle ihtiyaç hasıl oldukça tevzîlendirme yapılmakta olduğu sonucuna varmaktayız.

¹⁴¹² DŞS, 360-152-1, 18 Cemaziyelahir 1153.

¹⁴¹³ DŞS, 360-162-3, Muharrem 1154.

¹⁴¹⁴ DŞS, 360-163-1, 2 Muharrem 1154.

¹⁴¹⁵ DŞS, 360-162-3, 2 Muharrem 1154.

Menzil konusunda son olarak şunu da eklemek gerekir ki menziller için bargir toplamak sıradan bir işlem değildi. Halka zorunluluk ve yükümlülük olarak uygulatılan bu usûlde halk her zaman bargirini ulaklara veya menzilcilere teslim etmeye sıcak bakmıyordu. Öyleki bu sebeple çıkan tartışmalarda köylülerden birinin canından olduğu ve ailesinin mahkemede askerilerden davacı olduğuna dair kayıt mevcuttur ve bu belge çalışmamızın 2. bölümünde "İdarecilerden Şikayet" başlığı altında da ele alınmıştır.¹⁴¹⁶

İnceleme döneminde menzilcilere ve ulaklara masraflarını karşılamak üzere yapılan vergilendirmenin yanında aynı olarak da ahaliye angarya yüklendiği görülmektedir. Elimizdeki bir belgede bu uygulama net olarak anlaşılmaktadır. Kadılara hitaben gönderilen bu metinde görevli bir grubun Üsküdar'dan başlayarak varılacak yolun nihayetine değin gidip dönünceye kadar gereken 10 res bargirin şurût-ı nizami mucebince ahali tarafından tedarik edilmesi yol üzerindeki tüm idarecilere ve kadılara emrediliyordu. Kadılara ve idarecilere anılan görevlilerin şayet kendi kazalarına gelirlere 13 res bargirin ahaliden tedarikini ve kendilerine teslimini emrediyordu.¹⁴¹⁷ Bu metin ile nakdi ödeme yanında halkın ferman gereği aynı yükümlülük ile de muhatap olduğu sonucuna varmaktayız.

4.7.5. Elçi ve Devlet Erkanı Masrafları

İnceleme döneminde halka tevzî edilen masraflar arasında şehre gelip geçen elçiler ile maiyetlerinin konaklamaları esnasında şehirdeki zahire ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması da yer almaktaydı. 1153/1740 senesinde İran hükümdarı Nadir Şah'ın elçi-yi kebir ve elçileri İstanbul'a doğru giderken şehirde kalmıştı. Padişah, öncelikle Diyarbakır Valisi Vezir Çeteci Abdullah Paşa ve Amid kadısına hitap ettiği resmi bir yazıda Sivas'tan Bağdad'a

¹⁴¹⁶ DŞS, 313-102-2 ve DŞS, 313-101-1, 10 Receb 1159 künyeli bu belgelerde Salad nahiyesindeki Mevluca adlı karyede menzil bargiri almaya gelen Halep baraklarından süvari levandat odabaşısı Malazgirtli Ali bin Muhammed ev sahibinin oğlu Ahmed ile tartışmış, adigeçeni yaralayarak ölümüne sebep olmuştu. Aile sorunu mahkemeye taşındığında iki oturumdan sonra 461,5 guruş diyet üzerine dava halledilmişti.

¹⁴¹⁷ DŞS, 360-165-2, evahir-i Cemaziyelahir 1153.

varıncaya kadar yol üzerindeki kadılara, voyvodalara, mütesellimlere, kethüda erlerine, yeniçeri serdarlarına, sayir zabitana ve ayan-ı vilayet ile iş erlerine hitaben İran şahı Nadir Şah'ın oğlu Ali Merdan Han'ın, şahın elçi-yi kebirinin ve diğer elçilerinin geçecekleri yerlerde kendilerine ihtimam gösterilmesini ve layıkıyla ağırlandırmalarını emretmektedir.¹⁴¹⁸ Karşılamlar esnasında masrafların halka tevzî edildiğini belirtmekte fayda vardır. Ayrıca bu fermanla heyet arasında yer alan ve yolculuk sırasında vefat eden bir heyet üyesinin vasiyeti ve cenazesinin Sivas'tan Diyarbakir'e buradan da kelek ile Bağdad'a ulaştırıldığı anlaşılmaktadır. Doyayısıyla tüm bu ihtiyaçların temini halka tevzî edilecek ödemeler ile karşılanacaktı.

Nadir Şah elçisinin İstanbul tarafına yaptığı ziyaret yerel idareleri teyakkuza geçirmiş olmalıdır. Nitekim padişahın Rakka Valisi Vezir Ahmed Paşa'ya hitaben yazdığı bir emir Diyarbakir şer'îyye sicilleri arasına girmiştir. Bu kayıta Diyarbakir'den Nusaybin ve Rakka ile Anadolu'nun sağ kolundan İstanbul'a ulaştırılacak elçinin ihtiyacının temini emredilmekteydi. Bu ağırlama işlerini yürüten ve elçiye mihmandarlık yapan Derviş Mehmed dergah-ı ali kapucubaşı ünvanını taşımaktaydı ve Divan-ı Hümayunda çavuşbaşıydı. Emir metninin devamında Malatya'ya vasıl olduklarında buradaki sancakbeyinin de heyetin masrafını karşılamaları emredilmekteydi.¹⁴¹⁹ Görüldüğü üzere mali sistem içerisinde elçilerin masrafı genel olarak her eyalet ve sancağa havale edilen genel bir uygulama idi.

Mihmandarlık vazifesini üstlenen Derviş Mehmed'e hitaben de bir emir gönderilmişti. Bu metinde şahın elçisinin seyrüseferi esnasında uğrayacağı yerlerde hoş karşılanması için mihmandar Mehmed'e uzun uzadıya verilen talimatlar kaleme alınmıştır.¹⁴²⁰

İran hükümdarı Nadir Şah'ın elçisi ve yanındaki heyet ile ilgili bir ferman da Bağdad Valisi Ahmed Paşa'ya gönderilmişti. Bağdad'dan Diyarbakir ve Halep üzerinden İstanbul'a varıncaya kadar yol üzerindeki tüm

¹⁴¹⁸ DŞS, 360-58-2, evail-i Zilkade 1153.

¹⁴¹⁹ DŞS, 360-110-1, tarih yok.

¹⁴²⁰ DŞS, 360-134-3, evail-i Rebiülahir 1153.

idarecilere hitap eden bu fermanda İran şahı tarafından gönderilecek elçinin Bağdad, Musul hududlarından Diyarbekir'e uğramayıp, Nusaybin, Rakka ve Halep üzerinden Anadolu'nun sağ kolu ile İstanbul'a ulaştırılması, istenmekteydi.¹⁴²¹ Yine bu metinde hitap edilen idarecilerden masrafları halka yüklemeleri istenmekteydi. Ayrıca önceki fermanda Diyarbekir'e de uğrayacağı belirtilmişse de bu fermanda güzergahta bir değişiklik yapılmış olmalıydı. Çok kısa süre önce kaleme alınmış bir başka fermanda güzergah arasında Diyarbekir'de yer alıyordu.

Ancak yukarıdaki rota bilgilerine rağmen belirlenen bu güzergahın değiştiği, elçi-yi mezburun Halep üzerinden azimet etmek üzere olup Diyarbekir'e uğraması iktiza ettiğinden yanındaki etbai ve fillerinin masraflarının bu güzergahta karşılanması yol üzerindeki idarecilere tembihlenmişti.¹⁴²²

İlgili fermanda Bağdad'dan başlayarak Diyarbekir, Ruha ve Haleb'den İstanbul'a varıncaya değin yol üzerindeki vezir, beylerbeyi, mirimiran ve kadılara hitab edilerek İran şahı Nadir Şah elçisinin etbai ve tabilerini götüreceği fillerin ve hademelerinin günlük tayinatları listelenmişti. Listede nan, guşt, rugan, şaîr gibi temel besin ürünleri ölçüleriyle beraber kaydedilmiş, kadı ve ahali tarafından tedariki emredilmişti.¹⁴²³

Dışardan gelen elçi ve maiyetlerinin masrafları yanında Osmanlı Devleti adına iş gören ve eyalete elçilik hizmeti verenlere yapılan ödeme de halka tevzî edilebilmekteydi. 1151/1738 senesinde Belgrad muahedesiyle Amid'e gelen tatar Topal Sadık'a 150 guruş, Nemçe'de Topur Bey hizmetine giden kaim-makam çukadarlarına 100 guruş, elçi Abdulkerim Bey haberiyle gelen Bağdad tatarına 20 guruş, yine aynı elçi adamına 100 guruş, ferman getiren Hüseyin Ağa'ya 1200 guruş, teftiş fermanı getiren Zaim Ağa'ya 150 guruş, haber götüren çukadara 500 guruş, kaim-makama 250 ve sefarete 78

¹⁴²¹ DŞS, 360-120-1, 7 Receb 1153.

¹⁴²² DŞS, 360-117-1, 2 Receb 1153.

¹⁴²³ DŞS, 360-121-1, 2 Receb 1153.

guruş olmakla diğere mesarîf eklendiğinde toplam 2965 guruş olan masraflar şehir esnafı, nahiye ve kazalara tevzî edilmiştir.¹⁴²⁴

4.8. AMİD'DE KULLANILAN PARALAR VE FİYATLAR

Osmanlı Devleti'nin para birimi akçeydi ve Osman Bey zamanına tarihlendirilebildiği¹⁴²⁵ gibi esasen genel kabul akçenin Orhan Bey zamanında bastırıldığıdır. "Şahi" adı verilen 5 akçelik ilk Osmanlı parasının değeri sikke cinsinden 0.37 idi ve 100 dirhem gümüşten 269 akçe elde edilmişti.¹⁴²⁶

Avrupa'dan gelen XVI. yüzyıldaki değerli madenlerin Osmanlı Devleti üzerinden güneye ve doğuya hareketiyle Osmanlı parası hızla değer kaybetmiş ve gümüşün altın karşısında değer kaybetmesiyle fiyatlar tepe taklak olmuştur.¹⁴²⁷ Çözüm için 1585'te devlet tarihindeki ilk büyük develüasyon yapılarak 100 dirhem gümüşten 800 akçe kesilmiş ve akçenin vezni 0,384 gram olmuşken 1600 yılında 0.323 grama düşmüştür.¹⁴²⁸ "Sikke tashihi" adıyla değer kaybeden akçe¹⁴²⁹, 1705 tarihinde 100 dirhem gümüşten 1900 adede ve vezin olarak 0,169 grama gerilemiştir.¹⁴³⁰ İlk defa 1688 yılında guruş ve beraberinde 1/40'ı olarak "para" darbedilmesi akçenin gır ağır piyasadan çekilmesine yol açmıştır.¹⁴³¹

¹⁴²⁴ DŞS, 360-50-1, 12 Zilkade 1151.

¹⁴²⁵ Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", **Osmanlı Devleti Tarihi**, ed: E. İhsanoğlu, İstanbul, 1999, s. 553.

¹⁴²⁶ Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi**, İstanbul, 2003, s. 36.

¹⁴²⁷ Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti" **Belleten**, C. XIII, S. 51, Ankara 1949, s. 497-564.

¹⁴²⁸ Mustafa Öztürk, "Trabzon'da Fiyatlar (1750-1770)", **1. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986**, Samsun, 1988, s. 425-426 künyeli çalışmadan nakleden İ. Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 316.

¹⁴²⁹ Nezihi Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sikke Tashihleri", **XI. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler (5-9 Eylül 1990)**, C. III, Ankara 1994, s. 1253-1258; Halil Sahillioğlu, "Akçe", **DİA**, C. II, s. 227.

¹⁴³⁰ Halil Sahillioğlu, "1683-1740 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir-Giderleri", **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. II, Ankara 1981, s. 1401.

¹⁴³¹ Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, s. 176.

16. yüzyılda Amid şehrinde bir darphanenin mevcut olduğu kaydedilmiştir.¹⁴³² 1558 yılında Sultan Süleyman Han'ın Bayburd kadısına gönderdiği bir hükm-i şerifte “bizzat Diyarbakır'de kesilen paranın” oralarda tedavülde olup olmadığının araştırılmasını emrettiği görülmektedir.¹⁴³³ Bundan önce de şehirde para darb edilmesi noktasında köklü bir geleneğin olduğu bilinmektedir. Örneğin 904 yılında Abbasiler tarafından Amid'de altın sikkeler bastırıldığı, yine Meyyafarkin'de Eyyubiler döneminde 1200-1210 yıllarında 3 defa gümüş ve bakır sikkeler bastırıldığı, Mervanilerin 1006 ile 1020 yılları arasında 3 defa sikke bastırıldığı ve üçünün de gümüş olduğu, sırasıyla Anadolu Selçuklu Sultanları, Artukoğulları, İnalğulları ve Nisanoğulları döneminde de burada sikke bastırıldığı mevcut paralardaki kayıtlardan bilinmektedir.¹⁴³⁴

16. yüzyılda Amid'de kullanılan paralar arasında Akkoyunluların kullandığı “Karaca akçe”nin de tedavülde olduğu görülmektedir ve bu para Osmanlı akçesinin 1/3'üne denk gelmekteydi.¹⁴³⁵ 1518 Diyarbakır mufassal kanunnamesinde yer alan bu para birimi 1540 tarihli icmal kanunnamesinde yer almamaktadır. İnceleme dönemindeki kaynaklar arasında bu paranın zikredilmemiş olmasından hareketle bu yüzyıldan sonra Karaca akçe kullanımının tedricen terkedildiği düşünülebilir.

Amid'de darphaneyi faal tutan etken kuşkusuz yakında yer alan Ergani madeni ve buradan çıkarılan altın ve gümüş madenleridir. Bazı araştırmacılar bu husus üzerinde durarak özellikle Sultan Süleyman'ın İran'a yapacağı seferi finanse etmek üzere 1548 yılında imparatorluğun diğer bölgelerinden maden getirterek para bastırıldığını ve bu faaliyetin 17. yüzyıl başlarına kadar yoğun olarak devam ettiğini kaydetmişlerdi.¹⁴³⁶

¹⁴³² Nejat Göyünç, “Kanuni Devri Başlarında Güney-Doğu Anadolu”, **Atatürk Konferansları**, 1971-72, s. 61-74 ve İbrahim Artuk, “Sikke”, **İ.A.**, C. X, s. 633-634 adlı kaynaklardan nakleden İ. Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 316.

¹⁴³³ **3 Numaralı Mühimme Defteri**, 966-968/1558-1560, s. 607.

¹⁴³⁴ Beysanoğlu, **a.g.e.**, c. 1, s. 382- 404.

¹⁴³⁵ Mehdi İlhan, **a.g.e.**, s. 122.

¹⁴³⁶ Fatma Acun, “16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler”, **I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu** 27-28 Ekim 2000, Neyir Matbaacılık, Ankara, 2001, s. 215. Ayrıca bkz. Nejat Göyünç, “XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu (Kanuni Süleyman ve

17. yüzyılda Amid'de tedavülde olan para "Riyali guruş" ve "akçe" idi. 316 numaralı 1065/1655 tarihli şer'îyye sicilinde kayıtlı olan para birimi akçe ve riyali guruş olmasına rağmen 18. yüzyılda Riyali guruşa tesadüf edilmemektedir. Yerini sadece guruş ifadesi almıştı. Riyali guruş ise İspanyolların üretimi olup 8 real değerindeydi ve 1655 yılında 90 akçeye tekabül etmekteydi.¹⁴³⁷

İspanyolların kullanımda olan bu parasının yanında Esedi adıyla anılan Hollanda taler'i de "Esedi" ya da "Aslanlı guruş" olarak piyasada kullanılmaktaydı. Darphânedede Esedî guruş diye bir paranın basılması, ancak 9 Mayıs-31 Aralık 1701 dönemine rastlamaktaydı. 8,2 (26,39 gr.) dirhem ağırlığında olan bu guruştan bu dönemde 1.308.936 adet basılmıştı. 17. yüzyılın başlarında 68 akçe olan Esedi guruş, yüzyılın ortalarında 78 akçe, 1683 tarihinden sonra yapılan düzenleme ile ise 120 akçeye eşitlenmişti.¹⁴³⁸ Elimizdeki verilerde bu bilgileri teyit etmektedir. Şer'îyye sicillerinden tespit ettiğimiz kadarıyla 1153/1740 tarihinde Amid'de bir guruş 120 akçeye tekabül etmektedir.¹⁴³⁹ Bu tarihten 11 sene sonra ise Amid şehrinde 1 guruşun 144 akçeye denk geldiği görülmektedir. Bu bilgi 1164/1751 yılında Hani kazasına mübayaa olunan hinta ve şaîr fiyatından çıkarılmıştır.¹⁴⁴⁰ Geçen 11 yıllık sürede şehirde ve devlet ekonomisindeki fiyat artışı ve paranın değer yitirmesine de bir veri olan bu duruma göre akçe %20 oranından fazla değer yitirmiştir. Bu durum enflasyon için önemli bir göstergedir.

Kaynaklarımız olan 18. yüzyıla ait şer'îyye sicillerinde Riyali guruşa rastlanmamaktadır. Bu belgelerde sadece guruş kavramı kullanılmıştır. Böylece yukarıda belirtildiği üzere 1683 tarihinden sonra tedavüle giren guruşun yerel piyasalarda da yerini aldığı düşünülebilir.

Amid'de altın paraların da kullanıldığı dikkat çekmektedir. Bunlar "İstanbuli Altın", "Zer-i Mahbûb", "Zincirli Mısır Altını", "Tuğralı Mısır Altını"

II. Selim Devri)", H.Ü. Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar, Ankara, H.Ü. 1975, ss. 71-98.

¹⁴³⁷ Şevket Pamuk, Paranın Tarihi, s. 152.

¹⁴³⁸ Akdağ, a.g.m., s. 561.; Yücel Özkaya, 18. Yüzyılda Osmanlı Osmanlı Toplumunu, s. 257-272.

¹⁴³⁹ DŞS, 360-206-1, 7 Şevval 1153.

¹⁴⁴⁰ DŞS, 313-73-3, 27 Rebiülahir 1164.

idi.¹⁴⁴¹ Tuğralı İstanbul altını 1703'te, Zincirli 1713'te, Zer-i Mahbûb ise 1729 yılında darp edilmiştir.¹⁴⁴² Tuğralı ve Zincirli Mısır altını ile Yıldız ve Macar altınları vezin itibariyle aynı idiler. Her biri 17,5 kirat 0,5 buğday ağırlığında 3.384 gramdı.¹⁴⁴³

Cizye toplanması hususunda Diyarbekir eyaleti paşası ve kadısına gönderilen metinlerde karşımıza çıkan yukarıdaki altın cinslerinin akçe ve kuruş olarak değerleri de metin içinde zikredilmektedir. Buna göre 1154/1742 yılı içinde İstanbul altını 440 akçeye, Zer-i Mahbub ile Zincirli Mısır altını 315 akçeye ve tuğralı Mısır altını 300 akçeye, tuğralı sağ paranın her 40 adedinin 1 guruş hesabıyla kabul edildiği anlaşılmaktadır.

4.8.1. Mülk Satışları ve Fiyatları

Amid şer'îyye sicillerinde en sık karşılaştığımız belge türü mülk satışlarıdır. İncelediğimiz döneme ait sermaye ve bunun el değişimi ile ilgili tespitleri ağırlıklı bu bilgilerden yapabilmekteyiz. Bu tür belgelerde öncelikle satıcı hakkındaki bilgiler, adı, baba adı ve ikamet ettiği mahalle şeklinde sıralanmaktadır. Devamında varsa vekil ve şahitlerin bilgileri, alıcıya ait bilgiler aynen satıcınıninkinde olduğu şekliyle belirtildikten sonra, satışı gerçekleşecek mülk, müstemilatı ve çevresindeki komşularıyla belirtilir ve bedeli olan değer ve bu değer ne şekilde ödeneceği kaydedilirdi.

4.8.1.1. Menzil (Konut) Satışları ve Fiyatları

Tez kaynağımızı oluşturan defterlerde en sık satışı gerçekleşen mülk tipi konut ya da belgede geçtiği şekliyle "menzil"dir. Aşağıda elimizdeki defterlerden derlenen konut satışlarına dair tablo yer almaktadır. İlgili tabloda

¹⁴⁴¹ DŞS, 360-160-1, gurre-i Muharrem 1154, (Nisan 1741).

¹⁴⁴² Şevket Pamuk, **a.g.e.**, s. 183.

¹⁴⁴³ Özer Ergenç, "XVIII. yüzyılda Osmanlı Para Sisteminin Durumu", **IV. Milli Türkoloji Kongresi'nde Sunulmuş Bildiri**'den naklen Öksüz, **a.g.e.**, s. 255.

1722-1752 tarihli 313 numaralı şer'îyye sicili defterinde birden fazla mülk satışı yapılan mahalle adlarına yer verilmiştir.¹⁴⁴⁴

Tablo 22: DŞS 313'te (H. 1135-1165) Birden Fazla Mülk Satışının Görüldüğü Mahalleler

Mahalle	Satış Adedi	Mahalle	Satış Adedi
El-hac Osman	2	Camiünnebi	6
Çakal	2	Melek Ahmed	3
Lala Bey	2	Defterdar	2
Hızır	3	Fatih	2
Merhum Aziz Cami	5	Ablak	3
Hoca Ahmed	2		

313 numaralı defterde 59 adet mülk satışı tespit edilmiştir. Bu defterin toplam belge sayısı ise 273'tür. 59 mülkün 43 tanesi menzil satışı, 9 tanesi bağ, bahçe ve tarla satışı diğer kalanı ise dükkan ve hisse satışıdır.

Mülk satışları, servet ve zenginlik hakkında bazı bilgiler verebilir. Servet hakkında esas değerlendirme tereke defteri üzerinden yapılacaksa da konut fiyatları da yaşarken insanların bir statü göstergesi olarak lükse yöneldiklerini ve yaşam alanları olan konutlarla statülerini topluma teşhir ettiklerini göstermesi bakımından önem arzeder. Yine bunun tersi olarak barınak olan evlerin aynı zamanda bir yoksulluk göstergesi de olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle fiyatları ve evlerin müştemilatı bu konuda belirleyici olmaktadır.

313 numaralı defterde en düşük fiyatlı satışların 20 guruş ile Suluki Mahallesi¹⁴⁴⁵ ve Yiğid Ahmed Paşa Mahallesi¹⁴⁴⁶ gerçekleştiği görülmektedir. Bu iki menzilin de fazladan bir müştemilatının olmadığı, ilkinin sadece iki kiler odasına sahip olduğu, ikincisinin ise sadece bir kiler odası,

¹⁴⁴⁴ Mülk satışı ile ilgili birçok belgeye sahibiz. Örneğin 313 numaralı defterde yaklaşık 60 civarında mülk satışı vardır. fakat bunlar dağınıklık gösterir. Bu sebeple biz tablonun karışıklık oluşturmaması açısından birden fazla satışın olduğu mahallelere yer verdik.

¹⁴⁴⁵ DŞS, 313-61-1, 6 Şevval 1135.

¹⁴⁴⁶ DŞS, 313-69-1, 15 Şevval 1135.

kenef ve havludan ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Bu değerdeki satışlardan Suluki ve Yiğid Ahmed Paşa Mahallelerinin yoksullar için ödemelerini yapabildikleri müddetçe bir barınma ve mesken alanı olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmanın temellendiği yüzyılda terekeleri kaynak alan çalışmaların bazısında zenginlik ölçütü olarak 1000 guruş barajı tekrar edilen bir husus olmuştur.¹⁴⁴⁷

313 numaralı defterde Hızır-ı Sagir Mahallesinde 3500 guruş fiyatla bir satış görülmüştür.¹⁴⁴⁸ Mülkün sahibi Karahocazade olarak bilinen Halil Çelebi bin Hacı Mustafa'nın varisleridir. İkinci yüksek fiyatlı satışın 3350 guruş değerle Camiünnebi Mahallesinde gerçekleştiği görülmüştür. Bu satışta molla ünvanlı iki erkek ve bir kız kardeş kendilerine ait olan ve komşularının şehrin seçkin sınıfından askerilerin olduğu anlaşılan mülklerini Diyarbekir Valisi Abdullah Paşa'nın kapıcılar kethüdası Salih Ağa bin el-hac İbrahim'e sattıkları görülmektedir.¹⁴⁴⁹ Yukarıdaki 3350 guruş değerindeki mülkten sonra üçüncü astronomik fiyatlı satışın Melik Ahmed Paşa Mahallesinde 2940 guruş fiyatla gerçekleştiği görülmüştür. Burada da yukarıdaki mülkün sahibiyle aynı ortak kimliği taşıyan (yukarıdaki satıcının oğlu) Karahocazade Abdullah Ağa bin Halil adlı kişi bu sefer alıcı durumundadır.¹⁴⁵⁰

Bu iki satış ile Hızır-ı Sagir ve Ablak Mahallelerinin önemli oranda serveti olan kimselere mesken olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Yukarıdaki mahallelerin yanında 1010 guruş değerinde bir menzilin Abdal Mahallesinde satıldığı görülür. Satıcı Zaim Muhammed Ağa bin Mustafa iken alıcı, Haseki Serdar el-hac Ebubekir Ağa bin Ali'nin vekili Serdengeçti Hacı Kasım Ağa bin Ali'dir ve komşu mülkler arasında Karahocazade Hacı Mustafa mülkü, Seman Ağa mülkü gibi tanınmış ailelerin

¹⁴⁴⁷ Hülya Canbakal, **17. Yüzyılda Ayntab; Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 115. Canbakal, burada kendisi gibi zenginlik konusunda Şam kenti için Establet ve Pascual'in de 1000 guruşu kıstas olarak kabul ettiğini kaydeder. Orta tabaka için 100 ve 1000 guruş arasında kaynak veren yazar, yoksulluk için herhangi bir limit belirtmemişse de bundan yoksulluğun sınırının çok alt düzeylere inebileceğini tahmin etmek güç olmasa gerektir.

¹⁴⁴⁸ DŞS, 313-139-2, 15 Rebiülevvel 1160.

¹⁴⁴⁹ DŞS, 313-82-1, 16 Cemaziyelevvel 1165.

¹⁴⁵⁰ DŞS, 313-143-1, 19 Rebiülevvel 1160.

menzilleri yer alır.¹⁴⁵¹ Görüldüğü üzere alıcının ve satıcının da askeri sınıf üyesi olması önem arzeder.

Bu büyük değerli satışların yanında bu fiyata en yakın olan değerli bir mülk ise ilkinin neredeyse 4'te 1'i oranında olmuştur. Buna göre Şeyh Said-i Küçük Mahallesinde sakin es-seyyid Muhammed bin Halil asaleten ve iki kız kardeşinin vekili olarak vekaleten kendilerine ait olan müstemilatlı bir menzili Kirbakis veledi Mihail adlı zimmîye 850 guruşa satmışlardır.¹⁴⁵²

Buraya kadar olan yüksek fiyatlı satışlardan servetin bu defter itibariyle müslüman seçkinlerde ve sonrasında zimmî seçkinlerde toplandığı anlaşılmaktadır.

Burade ortalama bir konut fiyatı çıkarmaya çalışırsak 313 numaralı defterdeki tüm fiyatları toplayarak konut sayısına böldüğümüzde ortalama rakam elde edilmiş olur. Buna göre 59 mülk satışının 43 tanesi menzil satışlarıdır ve bunların parasal toplamı 20435 guruştur. Bu toplam sonucu satılan konut sayısına böldüğümüzde bu defterdeki menzil fiyatı ortalaması olarak 475 guruş rakamına ulaşırız. Ulaştığımız bu değer astronomik rakamlı bir kaç satış ile 100 guruşun altındaki düşük değerli bir kaç satışın dışında diğer rakamlarla örtüşmektedir.

Anılan düşük değerdeki ve astronomik değerdeki evler dışında ortalama her evin kileri, meclisi, odaları, mutfığı, odunluğu, mahzeni, tuvaleti, eyvanı, havlusu, kapı arası, su kuyusu ve bazen de evin altında icara verilmiş dükkanların bulunduğu görülmektedir.

Aşağıda 1738-1740 tarihli 360 numaralı şer'îyye sicili defterinde birden fazla mülk satışı yapılan mahalle adlarına yer verilmiştir.

¹⁴⁵¹ DŞS, 313-115-1, 12 Şevval 1159.

¹⁴⁵² DŞS, 313-75-3, 15 Safer 1165.

Tablo 23: DŞS 360'da (H.1151-1153) Birden Fazla Mülk Satışının Görüldüğü Mahalleler

Mahalle	Satış Adedi	Mahalle	Satış Adedi
Aziz Camii	3	Ablak	2
Ali Paşa	6	Camiüssafa	2
Camiünnebi	7	Camiülkebir	12
Çakal	10	Derviş Hüseyin	11
Hasırlı	3	Hacı Osman	5
Hacı İzzeddin	3	Kadı El-hac Ali	2
Hoca Maksud	2	Hızır İlyas	4
Hüsrev Paşa	3	İbn Müderris	4
İçkale	2	Katırpınarı	3
Kalenderhane	6	Kılıç Bey	2
Kubad Bey	3	Küçük Kinisa	2
Kılbaş	6	Kastal	2
Mehmed Paşa	8	Meryem	2
Molla Bahaeddin	2	Molla Alican	4
Siirdli	3	Sinan Kethüda	2
Şeyh Yasin	3	Yiğid Ahmed	8

360 numaralı defterde toplam belge sayısı 631'dir ve bunlardan 181 tanesi satış içermektedir. Yukarıda görüldüğü üzere bu satışların birden fazla olarak yoğunlaştığı mahalleler sırasıyla kaydedilmiştir.

181 mülk satışından 11 tanesi bağ, bahçe ve tarla satışı ile ilgili iken, 8 tanesi dükkan satışı, 1 tanesi malikane mukataa satışı ve kalan 161 belge ise menzil satışını içermektedir.

Bu satışlardan en düşük fiyatlı olanı 24 guruş ile Ali Paşa Mahallesi harabe halindeki bir menzile ait olandır.¹⁴⁵³ Bundan başka 29 guruş fiyatla 1 odadan müteşekkil Şeref Çavuş Mahallesi menzil gelir.¹⁴⁵⁴ Bir başka düşük fiyatlı satış ise Ali bin Reşid Mahallesi 30 guruş

¹⁴⁵³ DŞS, 360-268-1, 15 Zilhicce 1153.

¹⁴⁵⁴ DŞS, 360-254-1, 19 Muharrem 1153.

olarak gerçekleşmiştir.¹⁴⁵⁵ Bu menzilin de diğerleri gibi herhangi bir müştemilatı yoktur.

Yukarıda ortalama olarak bir oda, tuvalet, kenef ve belki de su kuyusundan ibaret olan evlerin 20 ile 30 guruş arasında fiyatlanması, evin müştemilata sahip olmadığından ucuz olduğu düşüncesine götürmemelidir. Çünkü aynı dönem ve tarihte aynı müştemilata sahip bazı konutların fiyatı bu anılanlarınkinden 10-20 kat arasında bir fark göstermektedir. Örneğin Hacı Osman Mahallesinde sadece 2 sofa, kenef, mutfak, su kuyusu ve havlulu başka bir ev 200 guruşa alıcı bulmuştur.¹⁴⁵⁶ Kalenderhane Mahallesinde 2 sofalı, mutfak, kenef, su kuyusu ve havlulu bir başka menzil 325 guruştan alıcı bulmuştur.¹⁴⁵⁷ Bizce fiyat noktasında belirleyici olan müştemilattan ziyade menzilin konumu, komşuları ve bulunduğu yerin nezhliğidir.

360 numaralı defterde en yüksek fiyatlı satış 2000 guruş ile İbrahim Bey Mahallesinde görülmektedir. "Karabegzade" demekle bilinen bu menzil 3 sofa, 1 meclis, 3 havlu, kiler, 3 kenef, 2 eyvan, üst katta 2 oda, altta mahzen ve ahırdan müteşekkildir.¹⁴⁵⁸ Yüksek fiyatlı satışlardan ikincisi 1580 guruş ile Camiünnebi Mahallesinde görülmektedir.¹⁴⁵⁹ Anılan mahallede yukarıdaki tabloya göre 7 satış yapılmıştır ve satışın yoğun olduğu bir muhit sonucuna varılmaktadır.

Bunlardan sonra sırasıyla 1040 guruşa Katırpınarı¹⁴⁶⁰ Mahallesinde, 1020 guruşa Hüsameddin¹⁴⁶¹ Mahallesinde, 1000 guruş ile ibn Sind¹⁴⁶² Mahallesinde, 1000 guruş ile Yiğid Ahmed Paşa¹⁴⁶³ Mahallesinde, 975 guruş fiyatla Yiğid Ahmed Paşa¹⁴⁶⁴ Mahallesinde, 960 guruş ile Ali Pınarı¹⁴⁶⁵

¹⁴⁵⁵ DŞS, 360-276-1, Zilhicce 1152.

¹⁴⁵⁶ DŞS, 360-275-2, 2 Zilhicce 1152.

¹⁴⁵⁷ DŞS, 360-199-2, 12 Zilhicce 1153.

¹⁴⁵⁸ DŞS, 360-280-2, 15 Zilkade 1152.

¹⁴⁵⁹ DŞS, 360-248-3, 12 Muharrem 1153.

¹⁴⁶⁰ DŞS, 360-244-2, 28 Muharrem 1153, bu belgede seyyid ünvanlı satıcı karısına satış yapmıştır.

¹⁴⁶¹ DŞS, 360-252-2, 16 Muharrem 1153.

¹⁴⁶² DŞS, 360-266-1, 5 Zilhicce 1153.

¹⁴⁶³ DŞS, 360-231-2, 12 Cemaziyelevvel 1153.

¹⁴⁶⁴ DŞS, 360-220-1, Receb 1153.

¹⁴⁶⁵ DŞS, 360-332-1, 12 Safer 1152. Merkeze çok yakın olan bu karye müştemilatlı bu menzil ile şehirdeki konutların arasından sıyrılmıştır.

Karyesinde, 910 guruş ile Köprüpayan¹⁴⁶⁶ Mahallesiindeki satışlar servetin hangi boyutta ve hangi mahallelerde görüldüğü açısından önem arzeder.

Yukarıdaki astronomik fiyatlı konutların sahibi çoğunlukla ünvanlı Müslümanlardır. Ancak bunlar arasında iki tane zimmî de yer almaktadır. İlki 975 guruşluk menzili satın alan Timur veledi Nuri'dir ve menzili Hasan Ağa'dan satın almıştır. Aynı Hasan Ağa bir süre sonra yine Yiğid Ahmed Paşa Mahallesiinde 1000 guruş değerinde bir menzili Mıgirdiç adlı zimmîden satın almıştır. Bu açıdan anılan mahallede Amid'in sermaye sahibi olan iki zimmîsinin ve bir müslüman sermayedarının ikamet ettiğini görmekteyiz. Ayrıca bu mahalle yukarıdaki tablodan takip edilebildiği üzere 8 mülk satışı ile prim yapan bir yer olarak görülmektedir.

Mülk satışları incelenirken 360 numaralı defterde ciddi anlamda elinde sermaye tutan iki zimmî din adamı dikkat çekmektedir. İlk belgede¹⁴⁶⁷ keşiş ünvanı taşıyan bu şahıs kardeşine 1000 guruş değerinde mülk satmıştır. İkincisinde Keşiş 'Ataullah kardeşine iki mülkü toplam 800 guruşa satmıştır.¹⁴⁶⁸

316 numaralı 1065/1655 senesi Cemaziyelevvel ve Cemaziyelahir aylarında kayıtlı 162 belge mevcutlu defterde 42 tane mülk satışı görülmektedir. Bu satışlardan 31 tanesi menzil satışlarıdır.

Tablo 24: DŞS 316'da (H. 1065) Birden Fazla Mülk Satışının Görüldüğü Mahalleler

Mahalle	Satış Adedi	Mahalle	Satış Adedi
Ali Paşa	2 adet	Çakal	2 adet
El-hac Süleyman	2 adet	Hevace Ahmed	2 adet
Mehmed Paşa	2 adet		

¹⁴⁶⁶ DŞS, 360-307-1, bu mülkün alıcısı ise bir askeri olan Defterdar vekilidir.

¹⁴⁶⁷ DŞS, 360-253-3, Muharrem 1153.

¹⁴⁶⁸ DŞS, 360-224-2, 20 Receb 1153.

Bu defterde en yüksek fiyatlı menzil satışı 400 guruş ile Köprüpayan¹⁴⁶⁹ Mahallesinde görülmektedir. Yukarıda yer alan 18. yüzyıl tarihli belgelerden farklı olarak bu defterdeki belgelerde 100 guruşun üzerinde kıymeti olan mülk satışı çok azdır. Genel olarak evlerin piyasası 100 guruşun altındadır. Elimizdeki 31 belgenin fiyat toplamı 2157 guruştur ve ortalaması 70 guruşa tekabül eder. Yukarıda 313 numaralı defterde tahminine ulaştığımız bu rakam 475 guruş ortalama olarak belirmişti. Bunların kesin rakamlar olmadığını belirttikten sonra aşağı yukarı 17. yüzyılda 70 guruş ortalama fiyatlı Amid şehri menzil fiyatının 18. yüzyılda 475 guruş gibi bir ortalamaya çıktığı sonucuna varırız. Böylesine bir artış Amid şehir merkezinin bu yüzyılda yerleşim için oldukça yüksek bir servet gerektiren bir hal aldığını, bunda da hızla gelişen ve artan mahalle sayısıyla Sur içindeki boş alanların değerlendirildiği ve bunun talebe fiyat artışı olarak yansıdığı düşüncesine ulaşırız.

316 numaralı defterde en düşük fiyatlı menzil satışı 6 guruş fiyatla Ali Paşa Mahallesinde harabeye dönen bir menzil üzerinde gerçekleşmiştir.¹⁴⁷⁰ Buna yakın en düşük fiyatlı ikinci satış ise 20 guruş bedel ile Kubad Bey Mahallesinde¹⁴⁷¹ 1 sofa, çardak ve havlulu menzil üzerinde kayıtlıdır.

Satışların yanında uzun vadeli kiralamaya da değinmek gerekir.

Elimizdeki kaynaklara göre uzun süreli icareler arasından ilki 1064 senesinden başlayarak 80 sene süresince senelik 2 guruş ile kiraya verilen Şeyh Matar Camii Vakfının zeminidir.¹⁴⁷² İkincisi ise 1154 yılından 1199 yılına kadar 45 yıllık süre için senelik 90 akçe ile kiraya verilen Hüseyin Efendi Mahallesindeki menzildir.¹⁴⁷³

¹⁴⁶⁹ DŞS, 316-3-7, Cemaziyelevvel 1065.

¹⁴⁷⁰ DŞS, 316-26-135, Cemaziyelahir 1065.

¹⁴⁷¹ DŞS, 316-14-72, Cemaziyelahir 1065.

¹⁴⁷² DŞS, 316-17-86, Cemaziyelahir 1065.

¹⁴⁷³ DŞS, 360-192-3, 27 Muharrem 1154.

4.8.1.2. Tarım Arazisi Satışı ve Fiyatları

İnceleme döneminde sıklıkla karşılaşılan satış belgelerindeki ikinci mülk tipi tarla, bağ ve bahçe olarak sıralanabilecek tarım arazileridir.

313 numaralı defterdeki mülk satışlarının sadece 9 tanesinde tarla, bağ ve bahçe satışı görülmektedir. Bu bağ ve tarlanın 3'ünün- sırasıyla 16,¹⁴⁷⁴ 60,¹⁴⁷⁵ ve 74¹⁴⁷⁶ guruş değeriyle satılmıştır.- Ergani kazasında, birinin Telbismiye kazasında (fiyatı okunamamıştır) ve sadece birinin Amid'in hemen yanı başında yer alan Seyrantepe mevkiinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Seyrantepe'deki tarla sadece iki çiftlik ifadesi ile tanımlanmıştır ve değeri ise oldukça yüksektir. Bu arazi 950 guruş ile iki kardeş arasında el değiştirmiştir. Satıcı el-hac Mustafa Ağa bin el-hac Abdulbaki'dir.¹⁴⁷⁷ Ünvanları ait olduğu imtiyazlı sınıf hakkında bilgi vermektedir. Altıncı satış ise Eğil kazasında 2000 mekik gurme bağı üzerinde görülmektedir. El-hac Osman Mahallesi sakini Rukiye Hanım, 'Anterid adlı bu karyedeki bağını içindeki müstemilatla 83 guruşa satmıştır.¹⁴⁷⁸ Bir başka satış Camiünnebi Mahallesindeki Emin bin İdris'in 'Akami karyesindeki 250 mekik bağdaki 4 sehm hissesini 72 guruşa es-seyyid Muhammed bin Hüseyin'e devridir.¹⁴⁷⁹

Amid'de Melik Ahmed Paşa Mahallesi sakini Sara Hanım binti es-seyyid İbrahim adlı kadın kocasından müntakil Ergani'deki Rengiz Çayı kenarındaki arsasının 10 sehm itibarıyla 5 sehm ve 1 rubunu kayınbabası Süleyman Ağa'ya 180 guruşa satmıştır.¹⁴⁸⁰ Amid'de Merhum Aziz Camii Mahallesinde sakin Erdebilzade demekle bilinen Hacı Mehmed Ağa bin Hacı Hüseyin'in hayattayken Esvel (Hevsel) Bahçeleri'ndeki sulu 2 parça bahçesini es-seyyid Ömer Beşe'ye 510 guruşa sattığı görülmektedir.¹⁴⁸¹ Bu satış ve

¹⁴⁷⁴ DŞS, 313-63-2, 26 Şaban 1135, 400 mekik gurme bağıdır. Satıcı kadın, alıcı ise karı-koca bir çifttir.

¹⁴⁷⁵ DŞS, 313-85-1, 15 Cemaziyelevvel 1165. Satıcı Melik Ahmed Mahallesi sakini Ayşe Hanım'dır.

¹⁴⁷⁶ DŞS, 313-145-1, 27 Rebiülevvel 1160, bu belgede Ergani'deki Gedik adlı karye sakini Haço bin Hızır 410 mekik gurme bağını 74 guruşa Hüseyin bin Hızır'a satmıştır.

¹⁴⁷⁷ DŞS, 313-118-1, 9 Zilkade 1159.

¹⁴⁷⁸ DŞS, 313-67-1, 17 Şeval 1135.

¹⁴⁷⁹ DŞS, 313-83-1, 13 Cemaziyelevvel 1165.

¹⁴⁸⁰ DŞS, 313-85-2, 25 Cemaziyelevvel 1165.

¹⁴⁸¹ DŞS, 313-141-1, 10 Safer 1160.

yukarıda Seyrantepe'deki 950 guruş değerindeki satışla görülen odur ki Amid şehrinin yakınındaki tarla veya bahçeler çok değerlidir. Bu değerinde belirleyici olan ise şehre yakınlıktır.

Satış içermeyen ancak davalı olunan mülk belgelerinden de fiyatlar ile ilgili bilgiler çıkarılabilmektedir. Bunlardan birinde Amid'deki karyelerden birinde (adı okunamadı) 300 guruş değerinde bir bağ, yine aynı karyede 300 guruş kıymetinde 3 kıta zeytunluk ve yine 50 guruşluk bir dam ve 70 guruşluk bir kıta incar bağı, sınırı belli bahçenin ise 740 guruş değerinde olduğu görülmektedir. Anılan araziler dava konusu edilmiştir.¹⁴⁸²

1738-1740 tarihli 360 numaralı defterde 11 tane tarla, bağ ve bahçe satışına dair belge vardır. Amid'de sakin Bekir bin Ömer, Safer adlı karyedeki zeytunluk bağını 40 guruşa Şeyhmus bin Şeyh Ali'ye satmıştır.¹⁴⁸³ Amid'de Züleyha binti Yusuf Çermik'teki 300 mekik gurme bağını Fatma binti Safer adlı hanıma 12 guruşa satmıştır.¹⁴⁸⁴ Aslen Ergani'li olup Amid'de Ali Pınarı adlı karyede sakin es-seyyid İbrahim bin Yusuf, 2000 mekik gurme bağının yarısını Abdullatif Ağa bin İsmail Ağa'ya 150 guruşa satmıştır.¹⁴⁸⁵ Amid'de Sarılı Mahallesi sakini Molla Mahmud bin Osman, Sasaran adlı karyedeki zeytunluk bağını 80 guruşa Ebubekir bin Ahmed'e satmıştır.¹⁴⁸⁶ Eğil kurâlarından Duman adlı karye sakini Ahmed bin Mehmed bu köydeki gurme bağını 200 guruşa Mehmed bin Nebi'ye satmıştır.¹⁴⁸⁷ Erganili el-hac Osman bin Derviş bu kaza karyelerinden Güzelkeren adlı karyedeki 1000 mekik bağını 170 guruşa satmıştır.¹⁴⁸⁸ Amid sakinlerinden İbrahim bin Ahmed, Çermik'teki 150 mekik bağını Yoşe adlı zimmiye 10 guruşa satmıştır.¹⁴⁸⁹ Eğil kazası Ekradından Ali ve Abdulah, Garzan adlı karyedeki 300 mekik bağlarını Molla Resul bin Ramazan'a fiyatını belirtmeden satmışlardır.¹⁴⁹⁰ Amid sakini

¹⁴⁸² DŞS, 313-98-2, 24 Receb 1159.

¹⁴⁸³ DŞS, 360-201-3, 14 Zilhicce 1153.

¹⁴⁸⁴ DŞS, 360-318-2, 12 Cemaziyelevvel 1152.

¹⁴⁸⁵ DŞS, 360-361-1, 7 Muharrem 1152.

¹⁴⁸⁶ DŞS, 360-242-2, 16 Safer 1153.

¹⁴⁸⁷ DŞS, 360-223-2, 3 Receb 1153.

¹⁴⁸⁸ DŞS, 360-291-2, 17 Şevval 1152.

¹⁴⁸⁹ DŞS, 360-289-1, 4 Şevval 1152.

¹⁴⁹⁰ DŞS, 360-253-1, 15 Muharrem 1153.

Ali bin Ahmed'in varisleri Çermik'teki Meşinik adlı karyedeki 1000 mekik gurme bağıny Veldaris adlı yahudinin vekiline 100 guruşa satmışlardır.¹⁴⁹¹ Ali Paşa Mahallesi sakini Mürsile binti Mustafa adlı hanım Gürbehramki adlı karyedeki 1000 mekik harabe bağıny el-hac Mehmed Efendi'ye 10 guruşa satmıştır.¹⁴⁹² Amid'de Molla Alican Mahallesi sakini aslen İzmirli olan el-hac Hasan bin Resul'un varisleri Ergani kazası kurâlarından Salih adlı karyedeki 900 mekik bağı mülkünü es-seyyid Ali bin es-seyyid Hasan'a 160 guruşa satmışlardır.¹⁴⁹³

316 numaralı defterde 4 adet bağı, bahçe ve tarla satışı görülmüştür. İlkinde, Kıyas adlı karyede bir zimmî diğery bir zimmîye 20 kıta tarlayı 30 guruşa satmıştır.¹⁴⁹⁴ İkincisinde, Hüsvan ve Mollasuku adlı karyelerde birer sulu kıta tarla toplam 30 guruşa satılmıştır.¹⁴⁹⁵ Üçüncüsünde, Ayınşa adlı karyede bir kıta dutluk bağı 11 guruşa satılmıştır.¹⁴⁹⁶ Dördüncüsünde ise merkeze çok yakın olan Ka'bî adlı karyede bir zimmînin Müslümana yaptığı satışta bir kıta tarla 60 guruşa satılmıştır.¹⁴⁹⁷

4.8.1.3. Dükkan Satışları ve Fiyatları

Defterlerde satışı görülen üçüncü mülk tipi ise dükkanlardır. Şehir merkezinde yer alan bu mekanlar, ticaretin kalbi durumundadır ve ayrıca esnafların el üretiminin gerçekleştiğı yerlerdir.

313 numaralı defterde incelenen belgeler arasında sadece 2 tanesi dükkan satışını içerir. Bunlardan ilkinde Amid'deki Kadı el-hac Ali Mahallesinde sakini olan Muhammed Ağa bin Hacı Yusuf Ağa ve kardeşleri mahkemede Hacı Mustafa bin Abdullah'a Hasan Paşa Hanındaki 1 dükkanı, Hamravat Vakfına icara verilmiş 1 sabuncu dükkanını ve aynı vakfa icare

¹⁴⁹¹ DŞS, 360-207-2, 17 Şevval 1153.

¹⁴⁹² DŞS, 360-208-1, 17 Şevval 1153.

¹⁴⁹³ DŞS, 360-258-2, 5 Muharrem 1153.

¹⁴⁹⁴ DŞS, 316-10-48, Cemaziyelevvel 1065.

¹⁴⁹⁵ DŞS, 316-11-52, Cemaziyelevvel 1065.

¹⁴⁹⁶ DŞS, 316-17-90, Cemaziyelahir 1065.

¹⁴⁹⁷ DŞS, 316-22-113, Cemaziyelahir 1065.

olan 1 sarraf dükkanını, yine başka 1 sabuncu dükkanı ile başka 1 sarraf dükkanını topluca 2500 guruşa satmıştır.¹⁴⁹⁸ Bu belgedeki her bir dükkanın fiyatı ortalama 500 guruş olarak kayda geçmektedir. İkinci satışta ise Diyarbakir Valisi Vezir Ahmed Paşa'nın asafhanelerinde mühürdar Muhammed Ağa bin Abdullah ve Enderun Çukadarı Abdullah Ağa şahadetiyle vekili olan kethüdası Ali Ağa bin İbrahim aracılığıyla paşanın kızına ait olan 5 dükkanı İsmail Efendi'ye satmıştır.¹⁴⁹⁹ Bu belgede mülkün sahibi olan hanımın babası paşa olup vekalet aracılığıyla kızının mülkünü satmaktadır. Anılan satışta dükkanların fiyatı 300'er guruş olarak kaydedilmiştir.

360 numaralı defterdeki yüksek fiyatlı dükkan satışlarından bazıları şöyledir: Amidli esseyid Ahmed Efendi bin Ömer Ağa Diyarbakir eyaleti voyvodası Mustafa Ağa bin Abdulvahab Ağa'ya 6 adet dükkanı 2900 guruşa satmıştır.¹⁵⁰⁰ Mustafa Çelebi ibn Semanzade el-hac Osman eşi Züleyha binti Mehmed Efendi'ye ait 5 dükkanı 2950 guruşa satmıştır.¹⁵⁰¹ İbrahim Ağa bin Abdulvahab Ağa bin el-hac Hüseyin'in veraseti ve bazı mülklerinin satışını içeren bir belgede bu kişinin 2 dükkanının 700 guruşa satıldığı görülmüştür.¹⁵⁰²

Yukarıdaki iki defterdeki 4 satışta şu çok açık olarak fark edilmektedir ki şehir merkezindeki dükkanların fiyatı 400-600 guruş arasında bir değer göstermektedir. Bu anlamıyla bu tür mekanlar çok pahalıdır ve sınırlı sayıda olması fiyatı yükselten başka bir etmendir. İşte burada el değiştiren bu mekanların eski ve yeni sahiplerinin ağa ünvanı taşıyan askeriler olması hatta doğrudan voyvoda ve defterdar gibi üst düzeydeki yöneticiler olması bu mülkiyetlerde bir tekelleşmenin olduğunu göstermektedir.

Şehrin servetini elinde bulunduranların bu serveti öncelikle rakipleri ve sonrasında devlet idarecilerinin gazabından ve şehvetinden koruma

¹⁴⁹⁸ DŞS, 313-137-1, 7 Rebiülahir 1160.

¹⁴⁹⁹ DŞS, 313-134-1, 7 Rebiülahir 1160.

¹⁵⁰⁰ DŞS, 360-265-1, 12 Zilhicce 1153.

¹⁵⁰¹ DŞS, 360-267-2, 7 Zilhicce 1153.

¹⁵⁰² DŞS, 360-285-1, 10 Şevval 1152.

arzularını irdeleyen düşünürlerden biri İbn Haldun'dur.¹⁵⁰³ Servetini koruma güdüsüyle zenginin muhakkak surette bir koruyucuya ihtiyaç duyduğunu ve bu koruyucunun kendisine sağlayacağı bir ünvan ile servetini güvene alarak arttırmaya devam edeceğini ifade etmektedir. Elimizdeki belgeleri bu meyanda incelediğimizde İbn Haldun'un beyanının bir adım ötesine geçildiğini, zenginlerin voyvodalık gibi askeri ve idari önem taşıyan görevleri elde ederek zenginliklerini korumaktan ziyade bir tekel oluşturduklarını da düşünebiliriz.

316 numaralı defterde dükkan satışı ile ilgili 2 kayıt mevcuttur. Bunlardan ilkinde İplik Pazarındaki bir basmacı dükkanı 25 guruşa satılmıştır.¹⁵⁰⁴ İkincisi ise Debbağlar Çarşısındaki bir dükkanın 5/1 hissesinin 30 guruşa müşteri bulmasıdır.¹⁵⁰⁵ Bu durumda dükkanın fiyatının 150 guruş olduğu sonucuna ulaşırız. Menzil satışlarında karşılaştığımız durumla dükkan satışlarında da karşılaşılmaktadır. Bir yüzyıl önceki fiyatla 18. yüzyıldaki fiyatlar birbirinden çok farklıdır. 17. yüzyıldan 18. yüzyıla Amid'deki dükkan fiyatlarının da önemli oranda artmış olduğu görülür.

4.8.1.4. Hisseli Mülk Satışları

Genellikle hisseli satışların ortak olunan bir mülk üzerinde birinin diğeri lehine hakkını devr ve satışı ile ilgili olduğu görülür. Doğal olarak da bu tür satışların çoğunlukla aile içerisinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Nadir de olsa komşuların birbiri ile olan müşterek kullanım alanlarının da satış konusu olduğu görülmektedir.

Nadir olarak karşılaşılan hisseli mülk satışlarının inceleme döneminde tespit edilenleri şunlardır: Amid'de Lala Bey Mahallesi sakine Rukiye binti Mustafa, kızkadeşi Fatma'ya aynı mahallede hissedarı olduğu mülkün

¹⁵⁰³ İbn Haldun, **a.g.e.**, C. II, s. 665.

¹⁵⁰⁴ DŞS, 316-15-78, Cemaziyelevvel 1065.

¹⁵⁰⁵ DŞS, 316-30-156, Cemaziyelahir 1065.

yarısını 20 guruşa satmıştır.¹⁵⁰⁶ Amid'de Cami-i Kebir Mahallesiindeki Ömer Çelebi mahkemedede aynı mahallede el-hac Abdurrahman ile müşterek olan menzil hissesini 50 guruşa anılan kişiye satmıştır.¹⁵⁰⁷ Amid'de Çaruhçi el-hac Süleyman bin Sefer vefat edince kızının oğlu olan Ahmed kendisine düşen hisseyi annesi Ayşe'ye 450 guruşa satmıştır.¹⁵⁰⁸

4.8.1.5. Satışlarda Sosyal Kimlik ve Cinsiyet

313 numaralı defterdeki 59 mülk satışının 9 tanesi aynı aile fertleri arasında gerçekleşmiştir. Genel olarak karı-koca, kardeş ve baba-oğul gibi yakın akrabalık ilişkileri gözlemlenmiştir. Bu defterdeki zimmîlerin görünürlüğü toplamda 9 sayısı ile sınırlı kalmıştır. Bunlardan 3 tanesi Müslümanlardan Gayrimüslimlere satış şeklindedir. Gayrimüslimlerden Müslümanlara mülk satışı iki iken Gayrimüslimden Gayrimüslime mülk satışı dördür.

313 numaralı defterde Karahocazade ünvanını taşıyan aile üyeleri 3 satışta görülür ki bunlardan ikisi astronomik fiyatlı satışlar olmuştur. Ayrıca bu defterde satış konusunda ismine rastlanan bir diğer aile ise Erdebilzadelerdir. Bu aileye mensup olan bireylerin yaptığı alım satım adedi altıdır. Bu defterde anılan iki aile, serveti elinde tutan gruplar olarak görünmektedir.

360 numaralı defterde alım satım ilişkilerinde Semanzade ailesi ellerinde tuttıkları servet ile ön plana çıkmaktadır. Toplam alım satım içinde 15 belge bu aileye mensup kişilerin etkinliklerini konu edinir. Semanzade ailesini, diğer ailelerden daha fazla görünür kılan gücün ellerinde tuttıkları voyvodalık makamının getirdiği ayrıcalık olması kuvvetle muhtemeldir. Örneğin İbrahim Ağa bin Abdulvahhab Ağa bin el-hac Hüseyin'in veraseti ve bazı mülklerinin satışını içeren bir belgede bu kişinin 5072 guruş gibi bir

¹⁵⁰⁶ DŞS, 352-11-22, Zilkade 1136.

¹⁵⁰⁷ DŞS, 310-24-3, Şaban 1136.

¹⁵⁰⁸ DŞS, 310-28-2, 25 Şaban 1136.

değerde gayrimenkulleri ve bunların satışlarıdır.¹⁵⁰⁹ Yine bu aileden Semanzade Ebubekir Çelebi bin el-hac Osman kardeşi Mustafa Çelebi'ye 2 cariyesini 700 guruşa satmıştır.¹⁵¹⁰ Yukarıda menzil satışları kısmında 1500 guruşluk menzili eşine satan kişi de yine Semanzade ailesine mensuptur. Ayrıca dükkan satışlarında değinilen 2900 ve 2950 guruşluk alım ve satımlar bu aile üyelerince gerçekleştirilmiştir. Yine 2895 guruşluk bir tereke kaydı Semanzade Ebubekir Çelebi bin Hacı Osman'ın varislerine bıraktığı mirasın toplam değeridir.¹⁵¹¹

360 numaralı defterde Erdebilzade ailesi tarafından 5 alım satım işlemi gerçekleştirilmiştir. Bunlar arasında dikkati çeken ise İstanbul'a ticaret için giderken yolda hayatını kaybeden Erdebilzade el-hac Hasan bin Abdullah'ın terekesinden kalan 8.875 guruşluk miras ve bazı mülklerinin satışlarıdır.¹⁵¹²

316 numaralı defterdeki 41 satış işleminin 14'ünde kadınlar yer almaktadır. Böylece kadınlar, mülk alım satımında dikkate değer bir oranda görünmektedir. Bu kadınların 4'ü zimmîdir ve 14 kadından 12'si vekil kullanmıştır. Sadece 2 satış işleminde kadınlar vekil kullanmadan kendileri mahkemede hazır bulunmuşlardır.¹⁵¹³ Ayrıca bu satışlardan sadece bir tanesi karı-koca arasında gerçekleşmiştir.¹⁵¹⁴ 1655 tarihli bu defterde Amid'de belirgin ünvan ve ad taşıyan Semanzade, Erdebilzade gibi ailelerden herhangi bir işaret görünmemektedir.

313 numaralı defterdeki 59 satışın 31'inde kadınlar hisse sahibi oldukları mülklerde vekille temsil edilmek suretiyle yer almaktadır. Bu satışlardan 2'sinde satıcı durumundaki kadınlar vekilsiz olarak mahkemede yerlerini almışlardır.¹⁵¹⁵ Satışlarda alıcı durumundaki kadınlardan 2'si vekil kullanmamıştır.¹⁵¹⁶ Yine alıcı durumundaki 3 kadın vekille temsil edilmiştir.¹⁵¹⁷

¹⁵⁰⁹ DŞS, 360-285-1, 10 Şevval 1152.

¹⁵¹⁰ DŞS, 360-349-2, 10 Safer 1152.

¹⁵¹¹ DŞS, 313-142-1, 8 Zilkade 1159.

¹⁵¹² DŞS, 360-232-2, 19 Rebiülahir 1153.

¹⁵¹³ DŞS, 316-9-42 ve 316-16-83 numaralı belgelerdir.

¹⁵¹⁴ DŞS, 316-10-44, Cemaziyelevvel 1065.

¹⁵¹⁵ DŞS, 313-69-3, 15 Şevval 1135; DŞS 313-81-2, Cemaziyelevvel 1165.

¹⁵¹⁶ DŞS, 313-61-1, Şevval 1135; DŞS 313-161-2, 10 Safer 1160.

Böylece satış belgelerinde toplam kadın görünürlüğü 38 gibi bir rakama ulaşır.

4.8.2. Hayvan Fiyatları

İncelediğimiz döneme ait şer'îyye sicili belgelerinde doğrudan hayvan satışlarına dair kayıt mevcut olmasa da hayvan davalarında hayvanların değerleri ile ilgili bilgi edinilmektedir.

Özellikle yük taşıyıcılığı için kullanılan hayvanların fiyatlarının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Kara taşımacılığının hayvanlar tarafından yapıldığı bir dünyada fiyatların yüksek olması anlaşılabilir bir durumdur. Özellikle Amid gibi nehir taşımacılığının başladığı bir yerde, İçkale'den Mervani Köprüsüne taşınacak askeri sevkiyatta ya da eyalet içindeki madenlerden madeni şehre ve çevreye nakletmekte taşıyıcı unsur hayvanlardı. Ayrıca bu hayvanların nakliye işi yapan mekârî taifesi için de üretim aracı olduğu düşünülürse durum daha da bir anlam kazanmaktadır.

Ayrıca belirtmelidir ki aşağıda fiyatı verilen yük hayvanlarına dair bilgiler tüm belgeler arasındaki 13 hayvan davasından alınmıştır. Bunlardan 11 davanın 9'u yine katır davası olup sadece aşağıdaki 3 belgede fiyatlar zikredilmiştir. Diğer belgelerde hayvanların değeri ile ilgili herhangi bir veri mevcut değildir. Belgelerden anladığımız kadarıyla mekârî esnafının temel üretim aracı ve sermayesi olan bu hayvanlar, çevre kazalarda ve özellikle Ergani madeninde ihtiyaç görülen araçlardır. Bu sonuca hayvan davalarının sıklıkla kazalardan gelmesiyle ulaşılmıştır. 13 davanın sadece iki tanesi Amid kazasında vuku bulmuştur.

1152/1739 yılında aslen Harput kazası ahalisinden birinin 55 guruş değerindeki bargirinin Mardinli bir zimmîde olduğunu iddia etmesine rağmen

¹⁵¹⁷ DŞS, 313-159-1, 23 Rebiülahir 1160; DŞS, 313-163-1, 18 Rebiülevvel 1160; DŞS, 313-131-1, 10 Safer 1160.

ispat edemediği bir dava görülmektedir.¹⁵¹⁸ 1153/1740 tarihli bir başka davada Ergani kazası ahalisinden el-hac Hasan bin el-hac Kalo mahkemede Mehmed bin Hasan'dan davacı olmuş, bundan 11 ay önce bir res siyah erkek katırının kaybolduğunu ve şu an hayvanın mezbur Mehmed'de olduğunu iddia etmişti. Davalıya sorulduğunda hayvanı sahibi Hasan'dan 13 guruşa satın aldığını belirtmişti. Ancak bunu ispat edemeyince katır davacıya teslim edilmişti.¹⁵¹⁹

Yukarıdaki iki belgeden anlaşıldığı kadarıyla hayvanın yaşı ve gücüne bağlı olarak 13 ile 55 guruş arasında fiyatlandırıldığı tahmin edilebilir.

Elimizdeki 1153/1740 tarihli bir belgede ise başka bir yük hayvanı olan merkepler hakkında bilgi edinilebilmektedir. Buna göre Diyarbekir eyaletine tabi Lice kazasından Ali bin Mehmed, mahkemede Yusuf bin Faris üzerine dava açıp bir res siyah erkek merkebini bir sene önce kaybettiğini ve şimdi mezkur davalıda gördüğünü ileri sürer. Davalı merkebi 3 ay önce Veli adlı birinden 10 guruşa satın aldığını belirtir. Davalı durumu ispat edemeyince mahkeme eşeğin davacıya teslimine karar verir.¹⁵²⁰

Davalardan birinde gasp edilen iki tayın fiyatı 200 guruş değerinde görünmektedir.¹⁵²¹ Dolayısıyla iyice halli bir atın fiyatı 100 guruş civarında olmalıdır.

Menzil bargiri olarak temin edilecek hayvanlara dair tevzîlerden de bir fiyat çıkarılabilmektedir. 1152/1739 senesi için gereken 120 bargire toplanacak ücret 8700 guruştur.¹⁵²² Buradan ulaşılan birim fiyat ise 72,5 guruştur. Aynı tarihlerde Mardin'de 10 bargir için tevzi edilen miktar 725 guruştur.¹⁵²³

¹⁵¹⁸ DŞS, 360-332-2, 12 Rebiülahir 1152.

¹⁵¹⁹ DŞS, 360-259-1, gurre Muharrem 1153.

¹⁵²⁰ DŞS, 360-245-3, 22 Muharrem 1153.

¹⁵²¹ DŞS, 313-102-2, 6 Receb 1159.

¹⁵²² DŞS, 360-27-2, 3 Zilhicce 1152.

¹⁵²³ Veysel Gürhan, **a.g.t.**, s. 294-5.

1135/1722 tarihli bir evlilik belgesinde¹⁵²⁴ başlık olarak ödenen ücretten çıkarım şöyle olmuştur: Keçinin adedi 1 guruş, ineğin adedi 3 guruş ve öküzün adedi 3 guruştur.

4.8.3. Köle Fiyatları

İslam ülkelerinde ve Osmanlı toplumunda köleler hayatın vazgeçilmez bir parçasıydı. Askeri ve ekonomik bir çok sahada çalıştırılmaları yanında ev hizmetlerinde de kullanılmaktalardı. Ekonominin temelinde ihtiyaç duyulan kölelere yönelik bir talep oluşmaktaydı. Dolayısıyla bu talebin yansıdığı İstanbul, Bursa ve daha başka büyükşehirlerde pazarlar da oluşmuştu.¹⁵²⁵ İnceleme döneminde Amid'de bir köle pazarının bulunduğu dair herhangi bir kayda rastlanmasa da köle fiyatlarının yer aldığı bir kaç belge bulunmaktadır.

Elimizdeki bir belgede Diyarbekir eyaletindeki Ergani madeninde kölelerin kullanıldığına, dahası burada bununla ilgili bir pazarın olduğuna dair bilgi mevcuttur. Buna göre Amid'de bi-l-müsâfere sakin Karslı el-hac İbrahim bin Ahmed bin Abdullah, Mehmed bin Ömer adlı kişiye dava açarak Alam veledi Vartan adlı Ermeni'nin yedinde mülkü iken bundan 1 ay önce mülkünden firar ettiğini ve şu an davalıda olup teslimini talep eder. Davalı Mehmed cevabında Alam'ı 8 gün önce Ergani madeninde Çünküşlü Erbo adlı zimmîden 94,5 guruşa satın aldığını belirtir. Davacıdan delil sorulduğunda davasını ispat eder ve kölenin teslimine karar verilir.¹⁵²⁶ Buradaki belgeden madende çalıştırılan bir kölenin fiyatının 94,5 guruş olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka belgede bir tüccarın maiyetindeki erkek kölenin fiyatı 396 guruş olarak kaydedilmiştir.¹⁵²⁷ Köle satışına dair bir başka belge de Semanzade Ebubekir Çelebi bin el-hac Osman'ın mahkemede kardeşi Mustafa Çelebi'ye

¹⁵²⁴ DŞS, 313-61-3, 20 Ramazan 1135.

¹⁵²⁵ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, c. 1, Eren Yayınları, İstanbul, 2001, s. 341.

¹⁵²⁶ DŞS, 310-42-1, 10 Ramazan 1145.

¹⁵²⁷ DŞS, 313-119-1, Tarih yazılmamıştır.

2 cariyesini 700 guruşa sattığına dairdir.¹⁵²⁸ Son olarak 1154/1741 tarihli bir tereke kaydında el-hac Hüseyin'in terekesinde 3 kölenin fiyatları şöyledir: Gürcü Süleyman, 305 guruş; Gürcü cariye Bahtiyar, 300 guruş; Gürcü cariye Hanım, 200 guruş.¹⁵²⁹ Belgelerde karşılaşılan kölelerin etnik olarak çoğunlukla Kafkasya ve Karadeniz çevresindeki halklardan olduğu görülmektedir. Bu tarihlerde köle piyasasının ağırlıklı olarak Tatarların kontrolünde olduğu ve bunların köleleştirdikleri insanları Polonya, Rusya ve Karadeniz civarından temin ettiği bilinmektedir.¹⁵³⁰

Köle bahsi geçen 20 belgenin geriye kalanı ise anılanların azad edilmesi veya varisi oldukları kişilerden kendilerine kalan veraset kayıtlarıdır. Kuran-ı Kerim'de köle konusundaki bir ayette durumun olumsuzlanması, hatta engellenmesi vurgulanmışsa da¹⁵³¹ kölelik uygulamasının Müslüman toplumlarında yürürlükte kaldığı anlaşılmaktadır.

¹⁵²⁸ DŞS, 360-349-2, 10 Safer 1152.

¹⁵²⁹ DŞS, 315-55-112, 4 Safer 1154.

¹⁵³⁰ Halil İncılık, **a.g.e.**, s. 342. Rus kaynaklarından hareketle yapılan bir değerlendirmeden nakilde bulunan İncılık, tez dönemimizden biraz önce 1500-1650 tarihleri arasında her yıl ortalama 10 bin kişinin Tatarlar tarafından esir edilerek satıldığını kaydetmektedir.

¹⁵³¹ Kur'an-ı Kerim, Beled Suresi, 35. ayet.

SONUÇ

Kadı ve mahkeme hakkında ileri sürülen iddialardan biri “her kadının sadece kendi kazası alanında yargılama yapabileceğine” dair ön kabuldür. İnceleme dönemine ait veriler ve belgelerle sınanan bu iddianın tersini gösteren onlarca belge bulunmaktadır. Amid mahkemesine, eyalet idaresindeki hemen her kazadan çeşitli türlerde davalar geldiği görülmektedir. Bu noktada Diyarbekir Eyaleti'nin yetki alanında ve buranın çeperine dahil olan kazaların bir üst mahkeme olarak Amid mahkemesine müracaat ettiği de düşünülebilir.

Kadının mahkemeyi toplama şekliyle hareketle sadece padişaha bağlı olduğu şeklindeki bir iddiayı sınaıma imkanı doğmuştur. Bu açıdan bakıldığında ilkinde doğal olarak kadı başkanlığında, ikincisinde paşa-vezir huzurunda ve üçüncüsünde de olay yerinde mahkeme kurulduğu görülmektedir. İkinci uygulamanın örnekleri ele alındığında kadının bağımsız bir konumda olmayıp tersine bir memur gibi hareket ettiği sonucuna ulaşılabilir.

17. yüzyılın ortalarında Amid mahkemesinin iş yoğunluğu hakkında bir kanaat edinmek mümkündür. Buna göre 1655 tarihli defterde yer alan işlemleri güne böldüğümüzde ortalama bir günde en az 3 veya 4 işlem sayısına ulaşılmaktadır. 17. yüzyılda Ankara'da gündelik işlem ortalamasının ise 2-3 arasında olduğunu bilmekteyiz.

İnceleme döneminde Amid mahkemesinin müstakil bir bina dahilinde nerede toplandığını gösteren kesin bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak Evliya Çelebi, 17. yüzyılda şehirdeki 75 büyük konak ve saraydan bahsederken bunlar arasında vali ve kethüda sarayından sonra üçüncü sırada “Mevlana Sarayı”nı zikretmişti. Eğer mahkeme müstakil bir yerde yapılacak ise bu sarayın halka açık kısmında mahkemenin kuruluyor olabileceğine ihtimal verilebilir. Ancak yukarıdaki toplanma şekillerinden de bazı değerlendirmelere ulaşılabilir. Birincisi, mahkeme binası paşanın iç saraydaki odalarından biridir. Paşanın sarayında ve kethüdanın odasında meclis-i şer'înin

toplanmasına dair örnekler bu hususu desteklemektedir. Elimizdeki mevcut belgelerden birinde mahkemenin gece çalışmakta olduğu görülmektedir. Yani nöbetçi mahkeme uygulaması Amid'de mevcuttur. Görüldüğü üzere gece-gündüz çalışılan bir büronun bir ev dahilinde olması mümkün görünmemektedir. Gece mahkemesi olgusundan hareketle mahkemenin kadının evinden veya sarayından farklı olarak İçkale'de saray içerisinde sabit bir mekanda olması muhtemeldir.

Mahkemenin yeri meselesinde ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki Evliya Çelebi'nin eserinde belirttiği mevlanaya bağlı çalışanlar da esasen mahkeme bürosunun askerilerin yaşadığı iç sarayda korunaklı bir binada bulunması gerektiği fikrini desteklemektedir. Mahkemenin yeri konusunda ikinci iddia kadının evi olasılığı üzerinedir. Ancak, Amid mahkemesinde kayda alınan binlerce belgede böyle bir tespiti temellendirecek yahut destekleyecek bir bulguya rastlanmamıştır.

İnceleme dönemimizde kadıların bizzat kendilerinin görevlerinin başında bulunduğu, çok nadir olsa da naiblerin de bazen yerlerine vekalet ettiği görülmüştür. Kadının hukuki vazifesinin yanında diğer vazifelerini tasnif ettiğimizde genellikle idari anlamda atama yetkisine sahip olduğu, askeri vazifeleri arasında sayılabilecek işler yürüttüğü, beledi anlamda sorumluluklarının bulunduğu görülmektedir. Mahkemede kendisine yardımcı olan naib, şühûdü'l-hal, muhızrlar, katipler ve tahtabaşı gibi görevliler bulunmaktaydı.

Mahkeme merkezin taşradaki arşivi konumundadır. Alım satımdan tayin ve azle kadar çok geniş bir çerçevedeki kayıtları ihtiva eder. Bu özelliği ile henüz bir işbölümünün olmadığı taşra arşividir. Tezimizin temel iddialarından biri, kadının merkezin temsilcisi olarak taşrada idarenin arşivi konumunda olduğu ve bu açıdan (adli kimliği ile birlikte) idari-askeri bir görevli olduğu üzerinedir. Merkezde bu işi nişancı ve defterdar yaparken, eyalette, sancakta ve kazalarda bu vazifeyi kadı yapmaktadır. Şu farkla ki kazaskerin kaza işini de üstlenmiştir. Bu üç vazifeye merkezin taşradaki temsilcisidir. Bu üçlü mekanizma belgelerin içeriği ile ortaya çıkmaktadır.

Belgelerdeki muhteva bunun kanıtıdır. Nişancının elçi ağırlamasını, defterdarın hesap idaresini ve kazaskerin adalet görevini kadı yerine getirmektedir.

Şehrin fiziksel anlamda mimari bir kimliğinin olduğu ve bu kimliğinin Osmanlı fethinden sonra bile makro ölçekte fazla değişmediği anlaşılmaktadır. Osmanlı fethiyle kendini şehirde hissettiren Osmanlı mimarisi -özellikle Mimar Sinan'a ait dört büyük cami ve bir türbe projesi mevcuttur- dahi şehrin "kara taş"larla çerçevesi bütüncül görüntüsünü fazla değiştirmemiştir. Osmanlı fetihleri sonrasında, fethedilen şehrin zamanla çevreye yayılması şeklinde görülen olgunun İstanbul, Bursa, Trabzon, Kayseri gibi çok örneği bulunmasına rağmen Amid'de böylesi bir durum söz konusu olmamıştır.

Amid ve Diyarbakir ifadeleri, çoğu zaman birbiri yerine kullanılmıştır. Burası fiziki olarak surlardan oluşan bir kale ve içinde idarenin sevk ve kontrol edildiği İçkale ile birbirine dahil iki birimden oluşmaktaydı. İçkale'de vezir ünvanlı eyalet paşası maiyeti ile beraber ikamet ederken, sur içinde ise geniş bir halk kitlesi yaşamaktaydı. İçkale her ne kadar idari alan, saray olarak adlandırılmışsa da bulgularımızdan burada sivil halkın da meskun olduğu anlaşılmıştır ve bu anlamıyla tamamen halktan izole edilmiş bir alan olmadığı düşünülmektedir.

1650-1750 yılları arasında şehirde ve eyalette 72 vezir ünvanlı paşanın görev aldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan sadece 6'sı şehirde kalıcı eser bina ederken bundan önceki dönemde, 1515-1650 yılları arasında valilik yapan 64 vezirin 14'ünün kalıcı eser inşa ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla fetihden hemen sonraki dönemde, şehirde ciddi anlamda imar faaliyetinin yürütüldüğü, sonraki yüzyılda ise bu faaliyetin hız kestiği söylenmelidir.

Validen sonra gelen ikinci dereceli idareci havass-ı hümayun gelirlerini merkez adına elinde tutan "Dergah-ı mualla kapıcıbaşısı" ünvanı taşıyan voyvodadır. İnceleme döneminde bu görevlinin ağırlıklı olarak yerel seçkinlerden olduğu görülmektedir. Özellikle Millizade, Şeyhzade ve

Semanzade gibi ailelerden gelen bu voyvodaların inceleme döneminde 44'ünün adını tespit etmiş bulunmaktayız. Başarır'ın 31'ini BOA belgelerine dayanarak listelediği çalışmaya şer'îyye sicillerinden 13 ilavede bulunabildik.

İdareciler bahsinde, ilk olarak mahkemeye ağırlıkla idarecilerin şikayet edildiği ve ikinci bir başlık altında da idarecilerin açtığı davalar ile değinilmeye çalışılmıştır. Mahkemeye gelen şikayetlerde, idarecilerin davalık olma sebeplerinin ağırlıkla tahsil edilen haksız vergi, cizye ve diğer resimler olduğu görülmektedir. Bunların çoğunda idareciler mahkum edilmiş ve geri ödeme çıkartılmıştır. İdarecilerin açtığı davalarda ise, yine ağırlıkla tahsilinden sorumlu oldukları vergi yükümlülüğünü yerine getirmeyen reaya davalık durumda idi.

17. yüzyılın ortalarında ve 18. yüzyılın başında aynı zamanda bir eyalet merkezi olan Amid'e bağlı 28 sancağın mevcut olduğu görülmektedir. Bunların 6'sı hükümet, 8'i yurtluk-ocaklık statüsünde olup geri kalanlar ise merkeze bağlı ve tımar uygulamasının görüldüğü sancaklardı. Hükümet sancaklarının 6'sı da Amid vilayeti sancağı olarak zikredilmekteydi. Bununla birlikte bir ihtimal, yanında Lice, Salad-Berazi ve Karakeçili adını taşıyan kazalar da sancak statüsünde idi.

Şehrin, Osmanlı fethi sırasındaki 4 mahallesi, Osmanlı mimari ve bayındırlık faaliyeti neticesinde 17. yüzyılda 57'ye, 18. yüzyılın ilk yarısında ise 138'e ulaşmıştır. Şehrin bu derece büyümesinin sebebi iki etmene bağlanmaktadır. İlki, genel nüfus artışının şehri genişlettiğidir. İkincisi ise, şehirdeki aynı alanda çeşitlenen mimari yapı zenginliğinin daha küçük mıntikalara ad olarak verilmesidir.

Şehirdeki cami, mescit ve tekke gibi ibadethanelerin Osmanlı fethinden önceki sayısının 19 olduğu sanılmaktadır. Osmanlı fethiyle başlayan süreçten 1750 yılına kadar geçen dönem için ise 39 ibadethanenin daha inşa edildiği düşünülmektedir. Böylece ibadethane zenginliğine Osmanlı Devleti döneminde daha fazla katkı sağlandığı sonucuna varılabilir. Ayrıca çalışma döneminde, şehirde 3 kilise adına rastlanmıştır. Önemli bir kültür

merkezi olduğu düşünölen Amid şehrinde tez konusu dönemde 12 önemli medrese tespit edilmiştir. Bu dönemde, şehirde 15 büyük hamam bulunmaktaydı. Ekolojik bir metot ile, çöplerin yakıt olarak kullanıldığı şehir hamamlarının sayısı şehre dışarıdan gelen insanlar hakkında da bir kanaat oluşturmaktadır. Hamamlar her ne kadar şehirlilerin temizlik mekanları olsa da belgelerde burada çalışan ve burayı kullananlar arasında ciddi oranda yabancıya rastlanmaktadır.

Ticaretin şehir için önemli bir gelir kaynağı olduğu düşünülmektedir. İnceleme döneminde şehirde 1 bedesten, 2 kervansaray, 4 han, 24 çarşı ve pazar bulunmaktaydı. Bu sayılar kaynaklardan tespit edilebilenlerdi ve muhtemelen bundan fazlası mevcuttu.

Şehirdeki konut mimarisinin temel yapı malzemesinin bazalt taş olduğu anlaşılmaktadır. Bunu tamamlayıcı malzemesi ahşap idi. Konutlar yazlık ve kışlık olarak iki kısımdan oluşmakta, evin yaşam alanını yaygın İslam şehir örneklerinde olduğu gibi kapalı havlu oluşturmaktaydı. Hemen her evin bir tuvaleti mevcuttu. Yine her evin bir su kuyusu ve havuzu bulunmaktaydı. 1655 yılında şehirde 75 büyük konak ve sarayın mevcut olduğu daha önce de belirtilmişti. Nitekim mülk satışlarında çok sayıda 1000 guruşun üzerinde olan menzil satışlarına rastlanmıştır. Bununla beraber Amid şehrinde 20 guruş gibi çok düşük fiyatlı menzil satışlarının da bulunması, ekonomik anlamda şehrin büyük uçurumları bünyesinde barındırdığına işaret etmektedir.

Toplumsal yapının temel birimi olan aile konusunda, bazı hususlar dikkat çekmektedir. Özellikle evlilik sürecinde aileye verilen bir başlık parası uygulamasının yanında, kızın şahsına diğer İslam toplumlarında da görüldüğü şekliyle evlilik için mehir ödendiği anlaşılmaktadır. Başlık parasının şer'i mahkeme tarafından tanınmış olması aşiret yapısına dayalı toplum değerlerinin dini hukukta kendine yer edinebildiğine gösterge olabilir. Evlilik konusunda kadının tercihinin çok fazla öneminin olmadığı görülmekte, bunun yanında boşanmalarda ise kadının insiyatif aldığı ve çoğunlukla ayrılık talebinin kadından geldiği dikkat çekmektedir. Nitekim incelenen boşanma

belgelerinde % 90 oranında kadınlar, % 10 oranında ise erkekler davacıdır. Evliliklerde çok eşliliğin sık görülmediği, oranın % 10'larda olduğu, bu tür evliliği yapanların çoğunlukla yüksek statülü kimseler olduğu, ancak yoksul kimselerin de birden fazla eşle evlendiği anlaşılmaktadır. Bu tür evliliklerin çocuk sahibi olamamaktan kaynaklandığı, özellikle de erkek çocuk sahibi olma arzusuyla gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Tereke kayıtlarında anılan kişilerin eş sayısı ve çocuk sayısından böyle bir sonuca ulaşılmaktadır.

Vasi atamalarının genellikle birinci dereceli akrabalar arasından yapıldığı, ağırlıklı olarak ise annenin vasi olarak tayin edildiği, vasi yanında nazır atamasının düşük olmasından uygulamanın layıkıyla kontrol edilemediği ve çocukların emanete alınan haklarının suistimale uğradığı sonucuna ulaşılmaktadır. Amid'deki 33 vasi tayinin sadece 2'sinde nazır atanmıştır. Oysa vasi üzerine atanmış bir nazır bu sorunların ortadan kalkmasına bile önemli ölçüde azalacağını düşündürmektedir.

Devletin zorunlu mali gerekçelerle uyguladığı mukataa satışları ve voyvodalık uygulamasının yerel seçkin zümreler oluşturduğu görülmektedir. Amid'de Millizadeler, Semanzadeler, Erdebilzadeler, Şeyhzadeler, Karahocazadeler, İskenderpaşazadeler, Kikizadeler gibi aileler idari bazı görevlerin getirdiği ayrıcalıklar sebebiyle büyük sermaye biriktirmiş ailelerdi ve belgelerde bu ailelerin servet göstergelerine dair hayli sayıda işlem mevcuttur. Anılan ailelerden Millizade ve Kikizadelerin farklı bir sosyal tabanı vardı. Bunlar aşiret kökenine sahiptiler ve adlarını da aşiretlerinden almaktaydılar. Müslüman halkı kendi içinde tasnif ettiğimizde şehirde Türk-Türkmen, Tatar, Kürd ve Arapların belgelere daha sık yansıdığı görülmektedir. Aşiret yapısı içerisinde ise ağırlık Ekrad ve Türkmen aşiretlerinden yana bir yapıya dönüşmektedir. Gayrimüslimler ise Ermeni, Yakubi-Süryani, Rum, Dürzi, Şemsi ve çok az sayıda Yahudi'den oluşmaktaydı. Gayrimüslimlerin ihtidasına dair çok fazla örnek bulunmamaktadır. İnceleme döneminde taranan 1700'e yakın belgede sadece 5 mühtedi görülmektedir. Şer'i mahkemeye başvuru hakkına sahip bir zimmî, şer'i hukukun avantajlarından kendi dininden dönmeden

faydalanabilmektedir. Bu anlamıyla din değiştirmesini de gerektirecek pragmatik bir durumun bulunmadığı, bu sebeple birlikte yaşam anlayışının burada güçlü olduğu düşünölmektedir. Ayrıca vakıf bünyesinde faaliyet gösteren kurumlarının varlığı bu tezi güçlendirmektedir. 18. yüzyılın ilk yarısındaki tereke defterinde Gayrimüslimlerin Müslömanlara oranının % 36 olduğu görölmektedir.

Aşiretler sırasıyla Milli, Kıkı, Daşı, Dügerli, Aluci, Karacıyan, İzoli, Karapiyan, Kirmani/Karamani, Behramki olarak resmi belgelerde yer almaktadır. Ancak bunların dışında adı bir sancak ve kaza olarak zikredilmiş Karakeçili unutulmamalıdır. Yine müstakil belgelerden Zırkı, Berazi, Sürgücü, Behramki, Baziki, Cihanbeglü, Dellukan, Çelikı, Hasanan, Sevidi, Behadinan adlı Kürd Aşiretleri ve Kazaklı, Harbendelü, İzzeddin, Küçöklı adındaki Türkmen Aşiretlere de rastlanmaktadır. Aşiret mensuplarının birkaç eşkıyalık davası mahkemeye yansımıştır. Ancak eşkıyalık konusunda esasen şaki Sarıbeyoğlu hakkında yapılan yazışmalar üzerinde durulmalıdır. Orta Anadolu'da Bolvadin civarında ayaklanan bu kişinin isyanı ile ilgili birçok ferman Amid mahkemesi defterine kaydedilmişti.

Sosyal yaşamın önemli bir finans desteği vakıflarca sağlanmaktaydı. Cami, mescit, medrese, kilise, mektep gibi birçok kurumun çalışanlarını finanse eden bu yapının Amid'de birçok örneği vardı. Bunun dışında zimmı vakıflarının bazen Müslöman vakıfları bünyesinde, bazen de müstakil olarak hizmet verdikleri de vurgulanması gereken bir husustur.

Diyarbekir Ovası'ndan yapılan tarımsal üretimin en önemli ve en büyük müşterisi konumundaki devletin hububat alımları, özellikle 18. yüzyılda İnan ile yapılan savaşlarda güneydeki Bağdat ve doğudaki Tebriz ve diğer kalelerde bulunan askerlere lojistik destek için yapılmaktaydı. Bu nakil sürecinde güneye yapılan sevkiyatın yolu Diyarbekir'den Bağdat'a uzanan nehir yolu üzerindendi ve bunu yapan araçlar kelek denen saldan gemilerdi. Hububat tarımının askeri amaçla kullanımının yanında, şehirde bulunan çok sayıda değirmen için de bir hammadde ve şehrin besin kaynağı olduğu görölmektedir. şehirdeki üretim, tarım ve hayvancılığa dayalı idi. Tekstil

ürünleri özellikle zikredilmesi gereken ürünlerdi. Tarımsal üretim kalemlerinden biri olan pamuk ekimi ve ipek böcekçiliği de yine tekstil sektörünün can damarıydı. Dokuma ve giyim sektörü, şehirli ve köylülerin giyim ihtiyacını gidermekteydi. Bunun önemli oranda hammaddesi ise yündü. Yünün giysiye dönüştürülmesinden başka ayakkabı ve diğer deri malzemeler için deri ihtiyacını da hayvancılık sektörü beslemekteydi.

Şehir sanayisinin önemli bir bölümünün kaynağı küçükbaş hayvancılıktı. Özellikle keçi ve koyun üreten göçebe ve yerleşik köylüler sof üretimi için ciddi bir kaynaktı. Şehir esnaflarından canbazlar hayvanları satar, sellahlar hayvanların derisini yüzer, kassab, kebaççı ve aşçılar etlerini alır, tabbağlar hayvan derilerini işler, sarrac deriden ayakkabı için kalıp çıkarır, haffaf ayakkabıları satar, sabuncu ve mumcu yağlarını kullanır, mutyab, mezmancı, keçeci, çulvacı yünlerini ve kıllarını işler, dikici ve terzi ise yün kumaşı giysiye çevirirdi. Bu sürecin sonunda esnaf ürünlerini halka arz ediyordu. Ayrıca Kelekçiler tulumları için keçi derisine ihtiyaç duyuyordu. Bu sayılan esnafın üretimde devamlılığı ve artık değer üretmesi hayvancılığın devamına bağlıydı. Yukarıdakilerin yanında şehre madenlerden gelen demir, bakır, kurşun, kömür ve ormanlardan gelen odun gibi hammaddeyi kullanan sanayi kolları mevcuttu.

Evliya Çelebi, Diyarbakir'deki sanatkarların ürettiği kılıç, gaddare, hançer, bıçak ile kuyumcuların maharet ürünü eserlerini zikrettikten sonra, ayrıca kırmızı bezi ve gül-şeftali sahtiyanı, pabucu, mesti ve çizmesinin paha biçilmez olduğunu kaydetmiştir. İlk grupta zikrettikleri maden merkezine yakınlığın bir göstergesidir. Kırmızı bez pamuktandır ve tarımsal üretimin önemine, sahtiyan ise hayvan yünlerinden üretilmekte olup hayvansal ekonominin canlılığına işaret etmektedir. Kuyumcu esnafının ürünlerinin tanınması ise şehirde bulunan servet sahiplerinin işlenmiş ve biçime sokulmuş altın maddesine teveccühü ile zenginliğine ve üst sınıfın talebine işaret etmektedir. Ayakkabı, mest ve çizmenin gördüğü rağbet ise burada yaşayan askeri ve örfi tabakanın taleplerinin yansımasıdır.

Şehre getirilip işlenen sanayi bitkilerinden biri de mazı idi. Mazı, meşe ağaçlarının yaprakları üzerinden toplanarak boya imalatında kullanılmaktaydı ve şehirdeki boyacı esnafının önemli bir üretim malzemesiydi. Bu boyacılar, şehirdeki en fazla vergi ödeyen esnaf grubu arasında yer alıyordu. Amid'de üretimde bulunan esnaflar hakkında vergi listelerinde 39 farklı grubun yer aldığı görülmektedir. Çalışma dönemimize ait belgelerden tespit edildiği kadarıyla 53 farklı sanat kolu daha mevcuttu. Yukarıdaki iki başlık altında tespitte çalıştığımız meslek sayısı 92 olarak Amid'deki çeşitliliği yansıtmaması açısından önem arz eder. Ayrıca tereke defterinden ulaştığımız bir sonuç olmak üzere 1741 yılında şehirdeki esnafın % 35'i Gayrimüslimlerden, % 65'i ise Müslümanlardan oluşmaktaydı.

Ticaret sebebiyle Amid dışına ciddi bir hareketliliğin olduğu düşünülmektedir. Öyle ki sicillerde İstanbul, İzmir, Adana, Tokat, Halep, Bağdat, Şam, Belgrad, Niş, Kastamonu, Tebriz, Maraş, Revan, Kars, Van, Kemah, Malatya, Erzurum, Musul, Kerkük gibi uzak diyarlara giden ve buralardan gelen kimselerin kayıtlarına rastlanmaktadır. Aynı şekilde yakın diyarlar olarak zikredilebilecek Ergani, Siverek, Hasankeyf, Eğil, Palu, Harput, Mardin, Hazzo, Çermik gibi sancak ve kazalardan bazı kimseler çeşitli sebeplerle Amid'de bulunmaktaydı ve burası yakın çevre için çekim merkezi olmalıydı.

Ticaret ve sanayinin cazibe merkezi haline getirdiği bu yerde mahkeme kayıtlarına borç ve para transferleri de geçmiştir. Yasal faizin % 10-15 düzeyinde olmasına rağmen % 20 oranıyla tefecilik yapanların görüldüğü ve faizin "bohça bahası" adıyla meşrulaştırıldığı, rehin ile borç verilerek bir çeşit tefecilik yapıldığına dair kayıtlar ilk dikkat çeken örneklerdir. Yine ticari saiklerle burada şirket adıyla işbirliği yapan büyük tüccarların davalarının mahkemede görülmesine şahit olunmaktadır.

18. yüzyılın ilk yarısında Amid'de, havass-ı hümayunların gelir amacıyla malikane olarak devredilmek suretiyle merkezin nakit ihtiyacına çözüm olmasından başka bir şey olmayan mukataa sistemi ile nakit kullanmaya gerek kalmadan sürekli hazır bir ordu bulundurmanın kadim bir

yolu olan tımar sisteminin bir arada uygulandığı görülmektedir. Bir yıllık süreyle defterdarlık bünyesindeki hasların icara çıkarıldığı bu sistemin başına atanan voyvodalar yerel yönetimde dengelerin merkezden gönderilen vali ve maiyeti aleyhine değiştiğini göstermektedir. Yüzyıl boyunca atanan voyvodaların neredeyse hepsi Amid'in seçkin yerli aileleri arasından seçilmiştir.

Aşiret gelirlerinin bazısının, eyaletteki kaza ve sancaklardaki bazı toprak gelirlerinin, yine vergilerin bir kısmının, öşür, bostan öşürü, bad-ı heva ve resm-i arus, resm-i kışlak, resm-i zemin, adet-i ağnam, resm-i ağıl, resm-i yaylak, bac-ı rah ve resm-i koşum gibi kalemlerin voyvodalık tarafından maktu olarak devredildiği bilinmektedir. Bunun yanında tez çalışmasında voyvodalığa gelir olarak işletilen kalemlerden birinin de meslek şeyhliği olduğu tespit edilmiştir. Gelirlerinin merkeze gönderilmesi gereken mukataaların bazen eyalet masrafları ve asker ihtiyaçları için harcanabildiğine dair birçok belge de tez çalışmasında ulaşılan sonuçlardan biridir. Ayrıca mukataa dahilindeki malikane mutasarrıfları ile tımarlı sipahilerin birbirleriyle sahibi oldukları ayrıcalıklar ve topraklar üzerine davalık olduğu belgelere de rastlanmaktadır. Yine malikane mutasarrıfları ve tımar sahiplerinin ellerindeki hakları sattıklarına dair kayıtlar da mevcuttur.

Cizye gibi şer'î bir verginin toplanması sırasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların mahkemeye getirildiğine dair kayıtlar da mevcuttur. Merkezden gelen birçok ferman ve emirnamede cizyedarların tahsil alanlarında halka gadr ve eza etmemelerine dair çok sayıda metin bulunmaktadır. Cizye ve ispenç vergilerinin toplanmasının kontrolünün kadiya havale edildiği anlaşılmaktadır.

Mevcut defterlerde vergi ve rüsumatın düzenli olarak toplatılırken bunlar yanında sıklıkla deftere kayıt edilmiş kısaca "tevzi" olarak tanımlanabilecek çeşitli ödemelerin de eyalet ve şehir halkına yüklendiği görülmektedir. Bazı araştırmacıların 18. yüzyılda yaygınlık kazanan bu uygulamanın bir çeşit katılım payı usulündeki bir vergilendirme olduğu görüşünü ileri sürdüğü bu uygulamanın defterlerde kayıtları mevcuttur. Bu

vergi türünün kadının nezaretinde halkın farklı katmanlarına pay edildiği, tevzî veya salyane defteri adıyla şer'î sicillere kaydedildiği, toplanacak vergiye kadı, mübaşir masraflarının da eklenerek halka, esnaf gruplarına, ileri gelenlere, kasaba ve köy ahalilerine bölüştürüldüğü görülmektedir. Kaba bir tasnifle bu masrafların paşa-vezir masrafları, imdad-ı hazeriyye, imdad-ı seferiyye, menzil ve ulak masrafları, elçi ve devlet erkanı masraflarına sarf edilmek gayesiyle toplandığı tespit edilmiştir.

16. yüzyılda Amid'de para birimi olarak Akkoyunluların kullandığı Karaca akçe ile Osmanlı para birimi olan akçenin tedavülde olduğu bilinmektedir. Bu paraların çoğu zaman Amid'de bulunan darphaneden piyasaya sürüldüğü ve şehrin bu anlamda tarihi bir geleneğinin bulunduğu anlaşılmaktadır. 18. yüzyılın ilk yarısında akçenin tedavülden kaldırılması ile kullanılmaya başlanan guruşun 18. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru Amid piyasasında takriben 120-130 akçe değerinde olduğu tespit edilmiştir. Elimizdeki mevcut guruş değerlerini mukayese ettiğimizde 1740 yılında bir guruş 120 akçe iken 1751 yılında 144 akçeye yükselmiştir. Böylece 11 yıllık sürede şehirde ve devlet ekonomisindeki fiyat artışı ve paranın değer yitirdiği tespit edilmektedir. Buna göre guruş % 20 oranından fazla değer yitirmiştir. Bu durum enflasyon için ciddi bir göstergedir. Şehirde 17. yüzyılda kullanılan para birimi akçe ve Riyali guruş adındaki Hollanda parası idi. 18. yüzyıldaki belgelerde ise sadece guruş ifadesi kullanılırken Riyali ifadesine tesadüf edilmemiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Yayınlanmamış Olanlar

1.1.1. Milli Kütüphane

Diyarbakır Şer'iyye Sicili 310, 313, 316, 352, 360, 592.

Mardin Şer'iyye Sicili, 203.

1.1.2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA-A, DVNSAHK-DB-d,1-1, (Muharrem 1155) (Diyarbakır Eyaleti 1 Numaralı Ahkam Aefteri); BOA, D. BŞM.d.- 02767, (12 Cemaziyelevvel 1157); BOA,HAT-1447,28. (Tarih yazılmamıştır.); BOA, MAD. D. 9856, (Rebiülevvel 1135) Kuyud-u Mukataat ve Maktuat Defteri; BOA, MAD, 06150, Muhellefat Defteri; BOA, MAD, 00336, Tımar Tevcihatı; BOA, MAD, 00139, 1111 Tarihli Ahkam-ı Maliye Defteri; BOA, TS, MA. D.NO3646-G.NO0007, (29 Şaban 1040); BOA, HAT. 812, 37244, (29 Zilkade 1153).

1.2. Yayınlanmış Olanlar

3 Numaralı Mühimme Defteri, 966-968/1558-1560, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

6 Numaralı Mühimme Defteri, 972/1564-1565, C. I-II, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995.

12 Numaralı Mühimme Defteri, 978/1570-1572, C. I-II, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

998 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-ı Bekr ve Arab ve Zü'l-Kadriyye Defteri (937/1530), C. I-II, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

315 Numaralı Diyarbakır Şer'iyye Sicili, (Özcoşar, İbrahim, "315 Numaralı Hicri 1154-1155 (M. 1741-1742) Tarihli Diyarbakır Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi", Diyarbakır, 2000, **D.Ü.S.B.E. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.**)

2. Araştırma Eserler

ACUN, Fatma, "16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler", **I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu 27-28 Ekim 2000**, Neyir Matbaacılık, Ankara, 2001.

AHISKALI, Recep, "Muhzır", **DİA**, c. 31, İstanbul, 2006.

AKDAĞ, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", **Bellekten**, C. XIII, S. 51, Ankara 1949, s. 497-564.

AKDAĞ, Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyamları**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1975.

AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1453-1559**, Barış Yayınları, Ankara.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, **Şer'iyye Sicilleri 1- 2**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.

AKYILMAZ, Gül, "Tanzimattan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü", **Yeni Türkiye Dergisi**, Ankara, 2001.

ALKAN, Mustafa, "Azınlık Vakıfları (Tarihi Arkaplanı, Hukuki Yapısı ve İç Analizi)", **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, Cilt 2, Sayı 4, Yaz 2009.

ARSLAN, Rıfki, "Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu", **Diyarbakır: Müze Şehir**, Hazırlayanlar: Şevket Beysanoğlu-M. Sabri Koz-Emin Nedret İşli, YKY, İstanbul, 1999.

ART, Gökçen, **Şeyhülislam Fetvalarında Kadın ve Cinsellik**, İstanbul, 1996.

ARTUK, İbrahim, "Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Gazi'ye Ait Sikke", Ed. Osman Okyar ve Halil İnalçık, I. **Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Kongresi Tebliğleri**, Ankara, 1980, s. 27-33.

AVŞİN, Gülcan, "16. Asrın İlk Yarısında Anadolu Eyaleti'nde Gayrimüslimler (Tahrir Defterlerine Göre)", Gazi Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı, Master tezi, Ankara, 2006.

AYKUT, Nezihi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sikke Tashihleri", **XI. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler (5-9 Eylül 1990)**, C. III, Ankara 1994, s. 1253-1258.

BALİN, Remzi, **Diyarbakır**, İstanbul, 1966.

BALTACI, Cahit, "Şer'îye Sicillerinin Tarihsel ve Kültürel Önemi", **Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu**, İstanbul 1985, s. 127-132.

BAŞAR, Fehmeddin, **Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)**, TTK, Ankara, 1997.

BAŞARIR, Özlem, "18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı", basılmamış doktora tezi, AÜSBE Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 2009.

BECKER, C.H., "Cizye", **İA**, C. 3, MEB, Eskişehir, 1997.

BEKİ, Şakir, "Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri", **Vakıflar Dergisi**, S. 9.

BEYSANOĞLU, Şevket, **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi**, DBB Kültür Sanat Yayınları, 2003.

BEYSANOĞLU, Şevket, “Kanuni Devrinde Amid (Diyarbakır) Şehri”, **Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, **Hukuku İslamiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu**, Sarmaşık Yayınları, İstanbul.

BİZBİRLİK, Alpay, **16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliğinde Vakıflar**, TTK, Ankara, 2002.

BOZKURT, Gülnihal, “İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukuki Satatüleri, Ankara, 1988, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 3.

BRUÏNESSEN, Martin van -Boeschoten, Hendrik, **Evliya Çelebi Diyarbakır’de**, çev: Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

BULDUK, Abdulgani Fahri, **Diyarbakır Valileri**, Medrese Yayınları, (Yay. Haz: Eyyüp Tanrıverdi- Ahmet Taşğın), Ankara, 2007.

CAN, Yılmaz, **İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı**, İstanbul, 1995.

CANBAKAL, Hülya, **17. Yüzyılda Ayntab; Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

CEZAR, Mustafa, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, 1977.

CEZAR, Yavuz, **Osmanlı Maliye’sinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, (18. Yüzyıldan Tanzimat’a Mali Tarih), İstanbul, 1986.

CEZAR, Yavuz “*18. Yüzyılda Eyüp’te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler*”, **Eyüp’te Sosyal Yaşam**, ed.: Tülay Artan, TVYY, İstanbul, 1998.

ÇİÇEK, Zeynel Abidin, **Diyarbakır’ın Fethi, Tarihi ve Kültürü**, Diyarbakır, 2007.

ÇİFTÇİ, Cafer, “18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzî Edilen Şehir Masrafları”, **U. Ü. Fen-Edebiyat fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 6, 2004/1, s. 68.

ÇINAR, Hüseyin, “18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu”, Basılmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2000.

ÇOLAK, Kamil, “İnebahtı Muhafızlarının 1797 Tarihli İmdâd-ı Hazariyye Gelirleri”, **S.D.Ü Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2009, Sayı: 20.

DARKOT, Besim, “Diyarbakir”, **İ.A.**, C: III, MEB, Eskişehir, 1997.

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, 1999.

DÖNMEZ, İbrahim Kâfi, “Yetim”, **İA**, C. XIII, MEB, Eskişehir, 1997.

DÜZBAKAR, Ömer, “*Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri*”, **İ.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl. 4, S. 5, 2003/2.

DÜZBAKAR, Ömer, “17. Yüzyıl Bursa Şerriyye Sicillerine Göre Konut ve Konut Terminolojisi”, **U.Ü. FEF Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 14, 2008/1.

Ebubekr-i Tihrani, **Kitab-ı Diyarbakriyye**, (çev: Mürsel Öztürk), KBY, Neyir Yayınları, Ankara, 2001.

ENGELS, Friedrich, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, Alter yayıncılık, Ankara, 2009.

ERGENÇ, Özer, **XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa**, TTK Yayınları, Ankara, 2006.

ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri”, **Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Ed.: O. Okyar-H. İnalçık, Ankara, 1980.

ERKAL, Mehmed, “Cizye”, **DİA**, C. 8, İstanbul, 1994.

ERPOLAT, Salih, “XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliğindeki Yer İsimleri”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış doktora tezi, Konya, 1999.

ERSOY, Osman, “Şer’îye Sicillerinin Toplu Kataloguna Doğru”, **AÜDTCFD**, XXI/3-4 (1975).

EVLİYA Çelebi, **Tam Metin Seyehatname**,(sad.: Tefvik Temelkuran-Necati Aktaş) C. III-IV, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1986.

FAROQHİ, Suraiya, **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayat**, (çev: Emine Sonnur Özcan), Doğubatı, İstanbul, 2006.

GENÇ, Mehmet, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007.

GENÇ, Mehmet, “Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar**, 8-10 Haziran 1973, Ankara, 1975, s. 231-296.

GÖĞEBAKAN, Gökür, **XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)**, Malatya, 2002.

GÖYÜNÇ, Nejat, “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir”, **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, 7, 1968.

GÖYÜNÇ, Nejat, “XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu (Kanuni Süleyman ve II. Selim Devri)”, **H. Ü. Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar**, Ankara, H. Ü. 1975, ss. 71-98.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Diyarbakır", **DİA**, İstanbul, 1994, C. 9.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Kanuni Devri Başlarında Güney-Doğu Anadolu", **Atatürk Konferansları**, 1971-72, s. 61-74.

GÜNDÜZ, Tufan, **Anadolu'da Türkmen Aşretleri "Bozulus Türkmenleri 1540-1640"**, Yeditepe, İstanbul, 2010.

GÜRHAN, Pınar, **Hakimiyet Sancağı İçkale**, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 2011.

GÜRHAN, Veysel, "XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri", basılmamış doktora tezi, Ankara, 2012, Gazi Üniversitesi SBETADYBD.

GÜMÜŞ, Ercan, "XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Kadar Mardin İdaresinde Milli Aşireti ve Aşiretin Nüfuz Mücadeleleri", **I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, ed.: İ. Özcoşar-H.H. Güneş, İstanbul, 2006.

HEYD, Uriel; "*Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat*", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, çev. Selahaddin Eroğlu, Ankara, Cilt 26.

İbn Haldun, **Mukaddime**, C.I-II, Haz: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 2009.

İbn'ül-Ezrak Ahmed bin Yusuf bin Ali, **Meyyafarkin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)**, çev: Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1992.

İLGÜREL, Mücteba, "Şer'îye Sicillerinin Toplu Kataloguna Doğru", **TD**, 28-29 (1975)

İLHAN, Mehdi, **Amid (Diyarbakır)**, TTK, 2000.

İLHAN, Mehdi, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahir Defterlerinden Notlar", **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 16, sayı 27, 1992, s. 52.

İNALCIK, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Cilt 1: 1300-1600, Eren Yayınları, İstanbul, 2000.

İNALCIK, Halil, "Cizye (Osmanlılarda Cizye)", **DİA**, C. 8, İstanbul, 1994.

İNALCIK, Halil, "Örf-i Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 13, Sayı: 2.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak", **AÜDTCFD**, 1/1, 1942, S. 89-96.

İNANÇ, Veli, "Osmanlı Devletinde Yetimlerin Sosyal Haklarının Korunması", **Savaş Çocukları ve Öksüzler**, Editörler: Emine Gürsoy-Aylin Koç, İstanbul, 2003.

İPŞİRLİ, Mehmed, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer'îye Sicilleri", **Tarih ve Sosyoloji Seminerleri (28-29 Mayıs 1990)**, Bildiriler, İstanbul, 1991, s. 157-162.

İZGİ, Cevat, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, c. I, İstanbul, 1997.

JENNINGS, Ronald C., "Women in Early 17.th Century Ottoman Judicial Records - The Sharia Court of Anotolian Kayseri", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, vol. 18, No. 1 (Jan., 1975).

JENNINGS, Ronald, " Kadı Court and Legal Procedure in 17th Century Otoman Kayseri", **Studia Islamica**, XLVIII (1978).

Kemalpaşazade, **Tevarih-i Al-i Osman, X. Defter**, Şefaettin Severcan, TTK, Ankara, 1996.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Menzil", **DİA**, C. XXIX, İstanbul, 1994.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Şer'îye Sicillerinin Toplu Kataloguna Doğru, Adana Sicilleri", **TD**, 30 (1976).

HALAÇOĞLU, Yusuf, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, Ankara, 1997.

KANKAL, Ahmet, **Türkmen'in Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)**, Ankara, 2004.

KIRAN, Eyüp, **Kürt Milan Aşiret Konfederasyonu**, Elma Yayınları, İstanbul, 2003.

KHOURY, Dina Rızk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu**, Musul, 1540-1834, TVYY, 1999.

KORKUSUZ, Şefik, **Tezkire-i Meşayih-i Amid**, I-II, Kent Yayınları, İstanbul, 2004.

KORKUSUZ, Şefik, **Cumhuriyet Öncesi Diyarbakır'de Maarif**, Kent Işıkları Yayınları, İstanbul, 2009.

KÖPRÜLÜ, Fuad, **İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Ankara, 2005.

KÖPRÜLÜ, Fuad, "Ayan", **İA**, MEB Yayınları, Eskişehir, 1998, C. II.

KÖPRÜLÜ, Fuad, "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti", **Vakıflar Dergisi**, S. 1, Ankara, 1938.

KUNT, Metin, **Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri**, Diyarbakır, 1670-71, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1981.

Kur'an-ı Kerim, Beled Suresi.

KURT, Yılmaz, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaleti’nde Sanayi ve Ticaret”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, V, İzmir, 1990.

KÜÇÜK, Cevdet “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, **Yeni Türkiye Dergisi**, C.38, Ankara, 2001.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “Osmanlı İktisadi Yapısı”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Ed: E. İhsanoğlu, İstanbul, 1999, s. 553.

MACKENNEY, Richard, **Şehir Devletler**, Çev.: Cem Demirkıran, Babil Yayınları, 2004.

MANTRAN, Robert, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, II Cilt, çev.: M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan, TTK, Ankara, 1990.

METİN, Rafet, “XVI. Yüzyılda Niğde ve Kırşehir Sancaklarında Mahalle Yapılanması”, **Karadeniz Araştırmaları**, S: 20, Kış 2009.

MOĞOL, Hasan, **Şer’iyye Sicilleri Sözlüğü**, Mehter Yayınları, Ankara, 1996.

NEDKOFF, Boris Christoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)”, Çev. Şinasi Altundağ, **Bellekten**, VIII/32, (1944).

OCAK, Ahmet Yaşar, **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)**, TVYY, 2. Baskı, İstanbul, 1998.

ONGAN, Halit, **Ankara Sicilleri I-II**, Ankara, 1974.

ORHONLU, Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı**, İstanbul, Eren Yayınları, 1987.

ORTAYLI, İlber, “Kadı”, **DİA**, c. 24, İstanbul, 2001.

ÖKSÜZ, Melek, **On Sekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon**, Toplum-Kültür-Ekonomi, Trabzon, 2006.

ÖZCAN, Tahsin, “Osmanlı Yetiminin Hamisi: Eytam Sandıkları”, **Yoksulluk I-III**, (31 Mayıs-1 Haziran 2003 tarihlerinde Deniz Feneri Derneği tarafından düzenlenen Yoksulluk Sempozyumu’na sunulan bildiri), Deniz Feneri Yayınları, İstanbul, 2003, C.III.

ÖZDEĞER, Hüzeyin, **Onaltıncı Asırda Ayıntab Livası**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1988.

ÖZEL, Ahmet, “Gayrı Müslim”, **DİA**, C. XIII, İstanbul, 1996.

ÖZER, Ahmed, **Doğu Anadolu’da Aşiret Düzeni**, İstanbul, 1990.

ÖZKORKUT, Nevin Ünal, “İslam Ceza Hukukunda Kadın”, **AÜHFD**, 2007, S: 2, s. 83-95.

ÖZKAYA, Yücel, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzi Defterlerinin Kontrolü”, **SÜEFD**, S. 1, s. 135-155.

ÖZKAYA, Yücel, **18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

ÖZMEN, İsmail, **Vesâyet Hukuku Davaları**, Ankara, 1996.

ÖZTÜRK, Nazif, “Toplum-Devlet İlişkilerinde Vakıfların Yeri”, **II. Vakıf Haftası Tebliğleri** (3-9 Aralık 1984), Ankara, 1985.

ÖZTÜRK, Mustafa, “Trabzon’da Fiyatlar (1750-1770)”, **1. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri** 13-17 Ekim 1986, Samsun, 1988, s. 425-426.

ÖZVAR, Erol, “Diyarbakır’da Hazine Defterdarlığından Voyvodaliğe Geçiş”, **IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey**, Dubrovnik, Croatia, 20-23 August 2002.

PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü**, III cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.

PALMER, Alan, **Osmanlı İmparatorluğu, Son Üç Yüzyıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, İstanbul, 1993.

PAMUK, Orhan, **“Benim Adım Kırmızı”**, İletişim Yayınları, 2012.

PAMUK, Şevket, **Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi**, İstanbul, 2003.

SAHİLLİOĞLU, Halil, “Akçe”, **DİA**, C. II, İstanbul, 1994.

SAHİLLİOĞLU, Halil, “1683-1740 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir-Giderleri”, **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. II, Ankara, 1981.

SAK, İzzet- Çetin, Cemal, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s16/sak.pdf> (10.9.2013 tarihinde ulaşıldı.)

SÖZEN, Metin, **Diyarbakır’da Türk Mimarisi**, İstanbul, Diyarbakır’ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, 1971.

ŞEMÊ, **Dû Zeylê Şerefname-yê Bidlisî (Mejoy Egil u Palo)**, Amedekerdinê: Enver Soltanî, 2005, Silemanî, Bingeye Jîn.

ŞEMSEDDİN Sami, **Kamus-ı Türki**, İstanbul, H. 1317/M. 1899. (Çağrı Yayınları)

ŞEREFHAN Bidlisi, **Şerefname**, çev: M. Emin Bozarıslan, Hasat yayınları, 1976.

ŞİMŞEK, Mehmet, **Amid’den Diyarbakır’e Eğitim Tarihi**, Kent Yayınları, İstanbul, 2006

TABAKOĞLU, Ahmet, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985.

TABAKOĞLU, Ahmet, “İmdâdiyye”, **DİA**, C. II, İstanbul, 1994.

TAN, Altan, “Turabidin Aşiret Konfederasyonu”, **Uluslararası Ömerli-Ömeran ve Çevresi Sempozyumu Kitabı**, Ed. E. Gümüş-V. Gürhan, 2012, İstanbul.

TAŞ, Hülya, **XVII. Yüzyılda Ankara**, TTK, Ankara, 2006.

TAŞ, Hülya, “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şühûdü'l-Hâl” Nasıl Değerlendirilebilir?”, **Bilig**, Kış, 2008, Sayı: 44.

TOK, Özen, Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)”, **SBE Dergisi**, Sayı: 18, 2005:1, s. 155-173.

TUNCER, Orhan Cezmi, **Diyarbakır Camileri**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 1996.

TUNCER, Orhan Cezmi, **Diyarbakır Evleri**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.

TUNCER, Orhan Cezmi, **Diyarbakır Kiliseleri**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 2010.

TÜRKOĞLU, İrfan, “Osmanlı Devletinde Para Vakıflarının Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkileri”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 2013, C. 18, S. 2.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Şer’î Mahkeme Sicilleri”, **Ülkü Mecmuası**, C. IV, S. 29, Ankara, 1935, s. 365–368

ÜÇÖK, Coşkun vd., **Türk Hukuk Tarihi**, Ankara, 2006.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, “Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği”, **Vakıflar Dergisi**, S. 9, s. 13-37.

ÜNAL, Mehmet Ali, “XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri”, TTK, Ankara, 1994, s. 2211-2220.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Vakıf”, **İA**, MEB Yayınları, Eskişehir, 1998, C. 13.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi”, **Vakıflar Dergisi**, S. XV, Ankara, 1982.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Vakıf Müessesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü”, **Vakıflar Dergisi**, S. XIV, Ankara 1982, s. 2-13.

YILMAZÇELİK, İbrahim, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)**, TTK, Ankara, 1995.

YINANÇ, Mükrimin H., “Diyarbakır”, **İA**, c. III, Eskişehir, 1997.

3. Online Kaynaklar

http://www.sur.gov.tr/default_B0.aspx?content=1029.

http://turizm.diyarbakir.bel.tr/tr/i/Erdebil_K%C3%B6%C5%9Fk%C3%BC_Qesra_Ber_Der%C3%AA_Pir%C3%AA

<http://www.turktoresisi.com/viewtopic.php?f=62&t=2046>

<http://www.diyarbakir.com/anamenu/surlar.asp>

EKLER

Ek 1: İbrahim Yılmazçelik'in "XIX. Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır" adlı kitabının eklerinde yer alan 3 numaralı haritadan değiştirilerek hazırlanmıştır.

